

Mellan evighet och vardag

Lunds domkyrkas martyrologium
Liber daticus vetustior (den äldre gåvoboken)
Studier och faksimilutgåva

Redaktör Eva Nilsson Nylander

LUNDS UNIVERSITET
Universitetsbiblioteket
Lund 2014

Detta verk är licensierat under CC-BY, Erkännande. (Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>). Enligt licensen får verket spridas och bearbetas utan att tillstånd behövs, men verkets upphovsperson måste anges.

eISBN: 978-91-985432-7-8

ISBN: 978-91-7874-181-6

DOI: <https://doi.org/10.37852/oblu.353>

Verket är publicerat med öppen tillgång i elektronisk form 2026, ursprungligt publiceringsår 2014.

Skrifter utgivna av Universitetsbiblioteket i Lund. Ny följd. 10. 2014

© Respektive artikelförfattare 2014

Grafisk form: Mats Larsson

Bandformgivning: Kristina Lundblad

Tryck: Livonia Print, Riga 2014

ISSN: 0348-4572

ISBN: 978-91-7874-181-6

Innehåll

<i>Jette Guldberg Petersen</i> Förord	7
<i>Eva Nilsson Nylander</i>	
Medeltidshandskrift 7 på Universitetsbiblioteket i Lund	9
<i>Dick Harrison</i> Lund och dess ärkebiskopar	17
 <i>I Bokens materialitet</i>	
<i>Anna Magdalena Lindsög-Midtgaard</i>	
Liber daticus vetustior, material och teknik	29
<i>Gunilla Björkvall</i> Enhetlighet och mångfald, om skriften i Liber daticus vetustior Lundensis	39
<i>Thomas Rydén</i> Visuellt och visionärt – dekorationerna i Liber daticus vetustior	53
<i>Kristina Lundblad</i> Återge eller återskapa? Faksimilen som verktyg och konstverk	79
 <i>II Martyrologiet och gåvoboken</i>	
<i>Stephan Borgehammar</i> Liber daticus vetustior – ett martyrologium från 1100-talet	105
<i>Michael H. Gelting</i> Forholdet mellem Liber daticus og Memoriale fratrum	131
<i>Erik Petersen</i> Liber daticus ecclesie et capituli Lundensis – om den lundensiske gavebog GKS 845 2° i København	151
<i>Bertil Nilsson</i> Kleresi och lekfolk i gåvobokens anteckningar	167
<i>Tore Nyberg</i> Broderlig bönegemenskap i 1100- och 1200-talens Lund	179
<i>Per Stobaeus</i> Lunds äldre gåvobok – om människorna i domkyrkan och i staden	191
<i>Göran Hallberg</i> Åkarp, Totte, Ljusa gatan och Sune tröjstickare – om namnen i Liber daticus vetustior	205

III Texter för dödsofficiet och helgonofficiet

Christer Pahlmblad "När vi firar de avlidna brödernas dagar"

– texter för dödsofficiet i Liber daticus vetustior Lundensis 227

Åslaug Ommundsen Fransk-engelsk musikk i Lunds eldre gavebok . . . 245

Författarpresentationer 255

Summaries 259

Register 273

Faksimil 283

Förord

DET ER MED glæde og stolthed at Universitetsbiblioteket i Lund udgiver nærværende bog. Tanken om at lave en facsimileudgave af Liber daticus vetustior fødtes hos Per-Håkan Ohlsson, som ihærdigt og med aldrig svigtende engagement har fulgt arbejdet med udgivelsen hele vejen. Liber daticus vetustior er af stor betydning for forståelsen af både Sveriges og Danmarks middelalderhistorie og med facsimileudgaven lægges en ny og vigtig dimension til værkets tilgængelighed.

Jeg vil gerne fremføre en stor tak til forfatterne, som med indsigt og viden fra hver sin vinkel belyser forskellige aspekter af værket.

Bogens udgivelse er muliggjort gennem økonomisk støtte fra Thora Ohlssons Stiftelse og det er vi yderst taknemlige for. Uden denne støtte ville facsimileudgaven formentlig aldrig have set dagens lys.

Jette Guldborg Petersen

Jette Guldborg Petersen
Universitetsbibliotekarie

Eva Nilsson Nylander

Medeltidshandskrift 7 på Universitetsbiblioteket i Lund

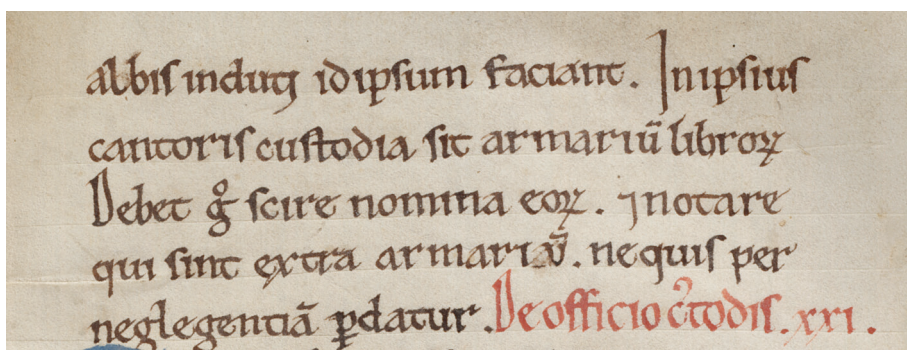
FÖR UNGEFÄR 850 år sedan tillverkades den handskrift som vi idag kallar Medeltidshandskrift 7 eller Lunds äldre gåvobok, Liber daticus vetustior Lundensis, för bruk i Lunds domkyrka. Där användes den under mer än 300 år av kommuniteten av domkyrkokaniker. Boken hade tre huvudfunktioner: den var ett martyrologium, en förteckning över årets helgondagar med korta helgonbiografier; den var en bok i vilken man undan för undan förde in namnen på avlidna bröder och systrar samt välgörare och andra som hade betydelse för kaniksamfundet, för att man på deras dödsdagar skulle kunna fira dödsofficiet och dödsmässan; och, slutligen, den var en gåvobok där man, med början kring 1140, antecknade vad som skänkts till domkyrkan och vilka motprestationer i form av förböner, dödsofficium och dödsmässa givaren stipulerat. Handskriften, som idag består av 142 blad, varav de sju första och de två sista utgör egna enheter, visar spår av att ha använts intensivt och länge och är så sliten och så skör att det är med stor försiktighet den idag tas fram. Sedan ett antal år finns den i en digital version tillgänglig på nätet, och från och med nu finns den också i denna faksimilutgåva i skala 1:1.

Handskriftens historia

Lunds universitet grundades 1666 och biblioteket nämns i konstitutionsdokumentets tjugoundra kapitel, trots att det ännu inte fanns vare sig böcker eller bibliotekarie. När det gamla domkapitlet fem år senare omorganiserades efter svenskt mönster överfördes de böcker som fanns i biblioteket i domkyrkan, ca 350 titlar både tryckta och handskrivna, till det nygrundade universitetet, som på det sättet fick sin första substantiella boksamling, en samling som därefter utökats genom köp och donationer.

År 1687 gjorde bibliotekarien Zacharias Hulth Lilienstråhle och hans amanuens Johan Sundius en lista över bibliotekets bestånd, *Catalogus Bibliothecae Antiquae*. I denna bibliotekets äldsta katalog uppges tretton volymer som oidentifierade: "några gamla munkeböcker, som inthet kunna med någon viss titulus specificeras, bland hwilcka tvenne äre aff

Bild 1. Medeltidshandskrift 6, fol. 112r; instruktion till bibliotekarien ur lundakanikernas levnadsregler; *Consuetudines canonicae*: Också bokskåpet skall stå under kantorns uppsikt. Han måste därför känna till böckernas namn och notera om någon av dem befinner sig utanför skåpet, så att inte en enda går förlorad genom ovarsamhet. ("In ipisus cantoris custodia sit armarium librorum. Debet ergo scire nomina eorum et notare qui sint extra armarium ne quis per negligentiam perdat.").

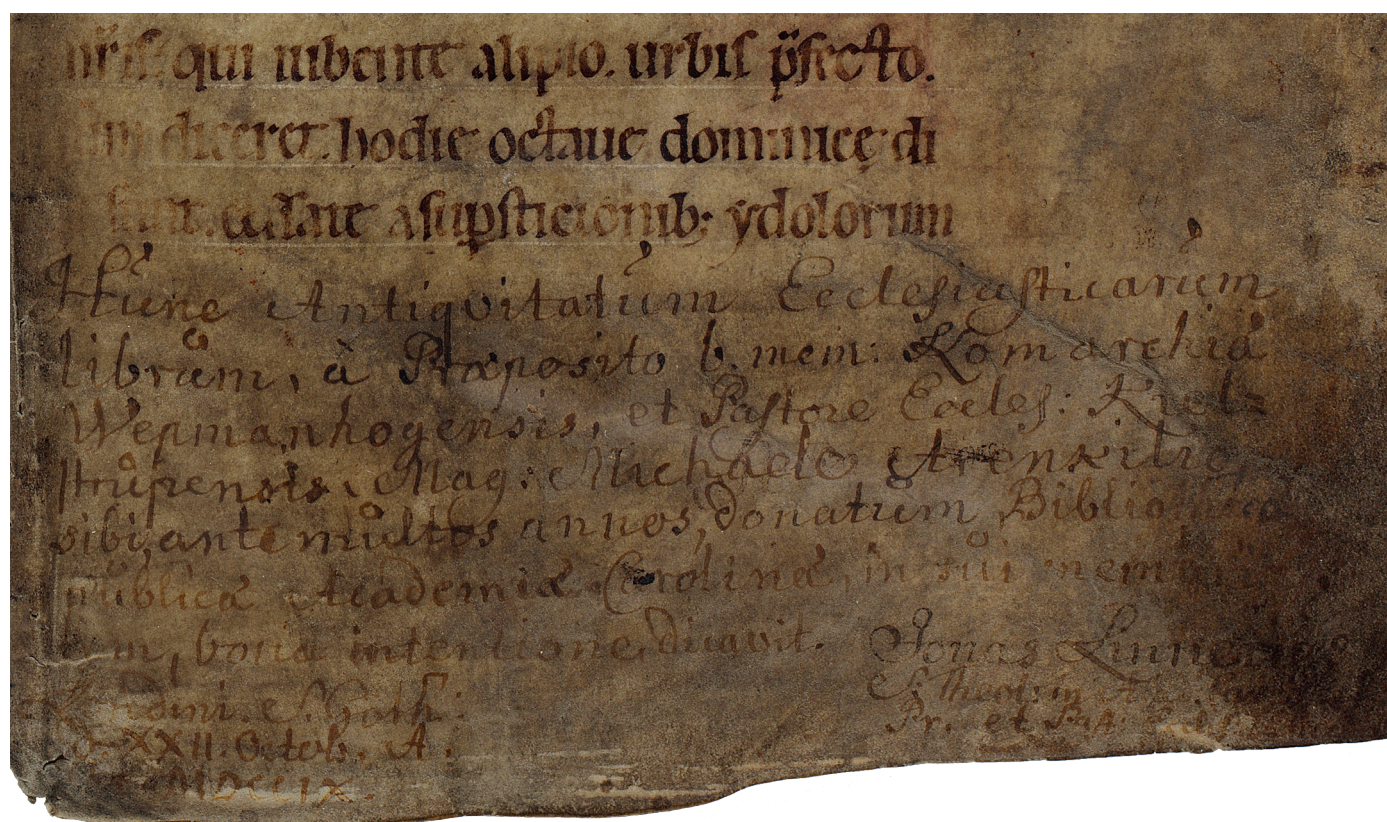
papijr, dhen ena in Folio, dhen andra in Quarto, men dhe öfrige aff pergament, 9 in 4to, een i octavo och een i duodecimo".¹ Sundius visar inget intresse för innehållet utan beskriver dem helt enkelt som "munkeböcker". Bibliotheca Antiqua hölls inte samman men samlingen rekonstruerades på 1930-talet av biblioteksamanuensen Erik Knudtzon. Flera av handskrifterna kan identifieras och utgör idag kärnan i den samling som kallas "Medeltidshandskrifter". Medeltidshandskrift 7 finns inte med i *Catalogus Bibliothecae Antiquae* och var således inte med bland de böcker som överfördes till biblioteket i samband med domkapitlets upplösning 1671. Otivvelaktigt har den dock tillhört katedralen i Lund. Den dök upp cirka 40 år senare och kom till biblioteket 1709 som en gåva av Jonas Linnerius (1653–1734), professor i teologi och biskop, och därmed prokansler, i Lund. Linnerius säger i en handskriven anteckning på fol. 8r (en gång handskriftens första blad) att han fått boken av Michael Arenchil (d. 1698) präst i Källstorp vid Smygehuk, öster om Trelleborg. Var handskriften befann sig innan den på 1600-talet dyker upp hos Arenchil är oklart. När Mogens Madsen, eller Magnus Matthiae, 1578 skrev Lunds biskopars historia, *Episcoporum Ecclesiae Lundensis series*, verkar den inte ha funnits i domkyrkan. Han har i alla fall inte sett den och verkar inte veta om att den existerar. Enligt en hypotes framförd av Gunnar Carlquist, överbibliotekarie vid Lunds universitetsbibliotek 1939–1955, skulle Arenchil i sin tur ha hittat boken i sin egen kyrka till vilken Jörgen Strug, kanik från Lund, dragit sig tillbaks 1563, alltså 100 år tidigare. Strug flydde från Lund ut på landet av rädsla för nya krigsöroligheter (*propter tempestatem Martis injuriamque militum*). Man kan tänka sig att han inte bara ville rädda sig själv utan också den äldre gåvoboken, så dyrbar för kanikerna i Lund.²

På 1710-talet gjorde amanuensen Nils Stridsberg ett antal inventarielistor. Här fanns Liber daticus vetustior med i det så kallade *Bibliotheca Recentior*, en accessionssamling där bland annat donationer från universitetets professorer hamnade.

I drygt 100 år levde handskriften ett stilla liv som nummer 1 i *Bibliotheca Recentior*. Men under 1800-talet spred sig ett mode inom den europeiska biblioteksvärlden som skapade oro i samlingarna: utan respekt för proveiensers och tidigare ordningar bröt man upp gamla samlingar, ibland sprät-

¹ LUBA Ser. A I a

² Se Gunnar Carlquist i *Lunds Stifts Herdaminne*. Ser. 2:3, s. 370.

tade man till och med upp samlingsband, och ämneskatalogiserade både tryckt material och handskrifter. På Universitetsbiblioteket i Lund representeras denna trend av Peter Wieselgren, mer känd som nykterhetsapostel än som biblioteksman. Han var tillförordnad universitetsbibliotekarie 1830–33 och djupt involverad i arbetet med det De la Gardieska arkivet på Löberöd, dåtidens största handskriftssamling i privat ägo. Han började ämneskatalogisera handskriftsbeståndet som tidigare hade legat i samma ordning som det kommit till biblioteket. *Catalogus Bibliothecae Novae in Regia Academia Lundensi Manuscriptae. Bibliotheca Nova VI* är hans handskrivna katalog och här har han dels brutit upp samlingar, dels infört okatalogiserade handskrifter han hittat. Om det rått en viss oordning tidigare blev den nu än större. Oberoende av vad de innehöll, hamnade de flesta medeltidshandskrifter under signaturen H. L. (Historia Litteraria). Han hade planerat att skriva handskrifternas historia men hann inte: i början av katalogen finns tjugo tomma blad. ”Honom fattades icke verksamhet. Han var natt och dag på biblioteket. Han omstökade och omflyttade mycket, som kunnat lemnas orubbadt” är efterträdarens omdöme.³

Någon gång under sent 1800-tal skapas den samling som idag heter Medeltidshandskrifter, kanske av bibliotekarien August Palm (1826–1907).⁴

Mellan evighet och vardag – Lunds domkyrkas martyrologium

I föreliggande utgåva kompletteras faksimildelen av en rad forskningsartiklar vilka sammantagna ger en genomgripande och i många avseenden

Bild 2. Medeltidshandskrift 7, fol. 8r: I en knappt läsbar anteckning nämner biskop Jonas Linnerius prästen i Källstorp Michael Arenchil (d. 1698). Linnerius donerade boken till biblioteket 1709: "Hunc Antiquitatum Ecclesiasticarum librum a Praeposito b. mem. Nomarchiae Wepmanhogensis et Pastore Ecclesi. Kielstrupensis, Mag. Michaelo Arenchilo, sibi ante multos annos donatum, Bibliothecae publicae Academiae Carolinae in sui memoriam bona intentione dicavit. Londini S. Goth. die XXII Octob. A. MDCCIX. Jonas Linnerius, S. Theol. in Acad. Car. Prof. Pr. et past. Eccles. Cathedr.".

³ Henrik Reuterdaahl, *Ärkebiskop Henrik Reuterdahls memoarer*, Lund, Gleerups förlag, 1920, s. 122–123.

⁴ En på främre pärmens insida inklistrad lapp bär en anteckning i August Palms hand: *Liber daticus Lundensis vetustior. Från 1140-talet till 1410-talet*.

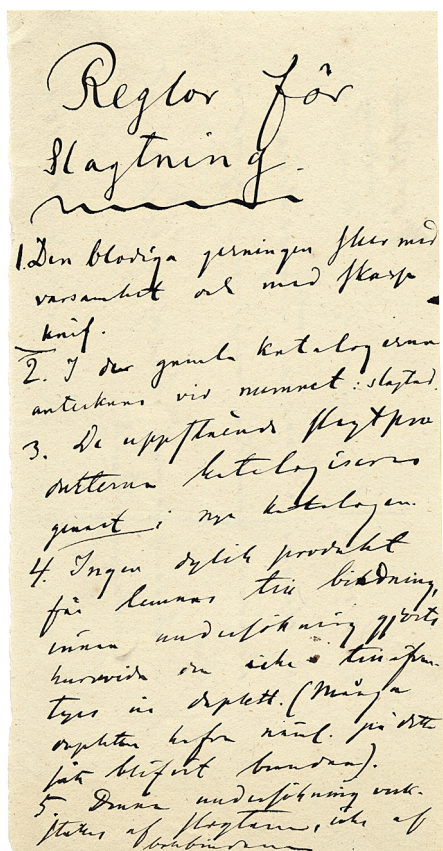

Bild 3. "Reglor för slagtning. 1. Den blodiga gerningen sker med varsamhet och med skarp knif. 2. I de gamla katalogerna antecknas vid numret: slagtd. 3. De uppstående slagtprodukterna katalogiseras genast i nya katalogen. 4. Ingen dylik produkt får lemnas till bindning, innan undersökning gjorts huruvida den icke till äfventyrs är duplett. (Många dupletter hafva näml. på detta sätt blifvit bundna). 5. Denna undersökning verkstalles af slagtdaren, inte af bokbindaren!" LUBA B II 7, år 1887.

ny belysning av LDV och handskriftens historiska kontext. Dick Harrison, professor i historia i Lund, tecknar i sin inledande artikel den miljö i vilken handskriften tillkom och användes. Han porträtterar den politiska och kyrkliga metropolen Lund och ärkestiftet på 11- och 1200-talet och han presenterar de fyra första ärkebiskoparna Asser, Eskil, Absalon och Anders Sunesen.

Därpå följande artiklar är grupperade kring tre huvudteman. Det första omfattar frågor kring bokens materialitet, dess skrift, bilder, det skick i vilket vi ser den idag, och samspelet mellan form och innehåll. Därpå står innehållet i handskriftens huvuddel, martyrologiet med dess notiser, i centrum samt denna texts förhållande till andra motsvarande texter, företrädesvis det så kallade *Memoriale fratrum* i *Necrologium Lundense* (Medeltidshandskrift 6) och den yngre gåvoboken, *Liber daticus recentior*, i Köpenhamn. Avslutningsvis belyses innehållet i de två tilläggen i början och slutet av handskriften.

I Bokens materialitet

Anna Magdalena Lindskog-Midtgaard, konservator på Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn, inleder med en diskussion om handskriftens fysiska tillstånd, skador, reparationer, bandstruktur och förstärkningar. Det nuvarande bandet är från 1900-talet men spår finns av gamla tekniker och jämförelser görs med Medeltidshandskrift 2 som fortfarande har sitt originalband kvar.

Gunilla Björkvall, latinist och paleograf, lektor em. vid Stockholms universitet, analyserar skriften och diskuterar datering och geografisk attribution utifrån paleografisk evidens. Hon beskriver dels den protogotiska skriften i martyrologie-delen som är tydlig och lättläst, dels de många olika skrivarhänderna i dödsnotiserna som varierar både i form och utförande.

Konsthistorikern Thomas Rydén diskuterar handskriftens bildprogram, de tolv KL-monogrammen, ett för varje månad. Vinrankan, draken och lejonet tolkas ikonografiskt och stilanalysen ger vid handen en fransk bakgrund eller påverkan. Jämförelser görs med bilderna i ett antal franska handskrifter, bland annat ett lektionarium från Corbie.

Artikeldelen avslutas av Kristina Lundblad, lektor i bokhistoria vid Lunds universitet, som i sin studie behandlar själva fenomenet *faksimil*. Varför produceras faksimilutgåvor, vilken funktion har de och vilka effekter? Samspelet mellan form och innehåll står i centrum för hennes analys men artikeln behandlar även faksimilens historia och användning inom skilda verksamhetsfält.

II Martyrologiet och gåvoboken

Stephan Borgehammar, professor i praktisk teologi vid Lunds universitet, förklarar olika aspekter av helgonkulten, vad ett martyrologium är, hur det användes och lästes. Han placerar in martyrologiet i LDV i en större

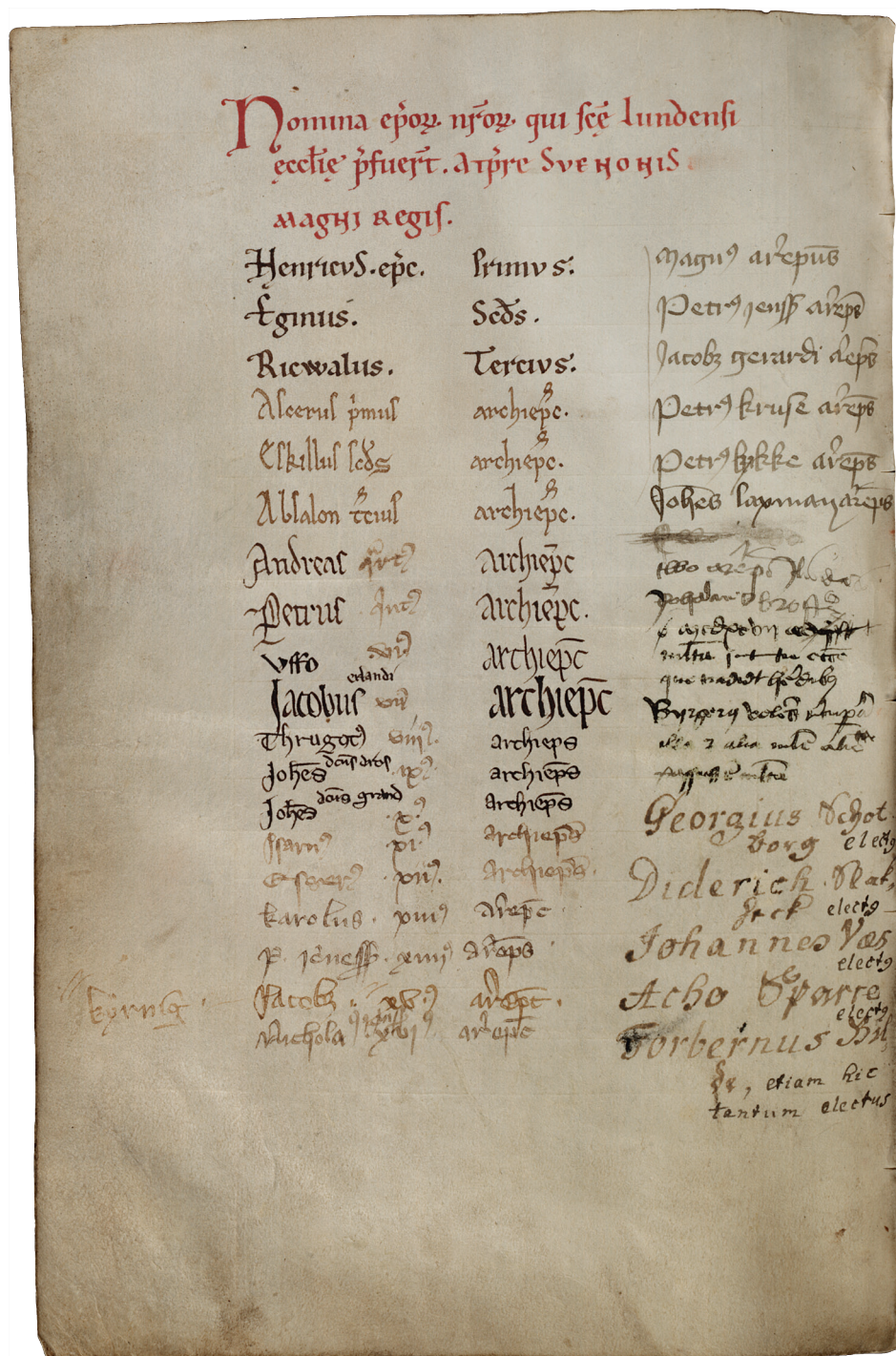

Bild 4. Medeltidshandskrift 6, fol. 174v, Ärkebiskopslistan, "Nomina episcoporum nostrorum qui Sanctae Lundensi ecclesiae praefuerunt a tempore Svenonis Magni regis".

martyrologietradition och belyser dess källor. Han diskuterar också betydelsen av några olika helgonnamn som finns i texten.

Michael H. Gelting, arkivarie och seniorforskare vid Rigsarkivet i Köpenhamn, utgår från nekrologietexten i LDV och jämför den med en liknande text som finns i Necrologium Lundense (Medeltidshandskrift 6), det så kallade Memoriale fratrum. Han intresserar sig för hur dessa två texter förhåller sig till varandra och vad de har att säga om dansk 1100-tals-historia och om striderna mellan kungamakt och kyrka. Genom en analys

av händer, rasurer och lager av notiser kan han belägga arbetsordning och revisioner och visa att förlagan för de äldsta notiserna i LDV inte var Memoriale fratrum som man tidigare trott och som Lauritz Weibull hävdar i sin utgåva av nekrologiet 1923, utan ett äldre, idag förlorat nekrologium.

Den yngre gåvoboken (GKS 845 2°), Liber daticus recentior, är en elegant systerhandskrift till Liber daticus vetustior. Erik Petersens, seniorforskarare på Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn, kodikologiska och paleografiska analys visar att boken påbörjats strax efter 1293 och använts till cirka 1355 och resonerar kring det förhållande att man fortsätter att föra in notiser i LDV trots att LDR finns. Under det att LDV är en bruksbok är LDR en renskriven revision, där man bland annat rensat bland namnen. Petersen tittar särskilt på det dokument daterat 1293, utställt av ärkebiskop Jens Grand och kopierat längs bak i boken, som reglerar hanterandet av gåvoböckerna och som ger vid handen att här har funnits problem.

Bertil Nilsson, docent i kyrko- och samfundsvetenskap och professor i religionsvetenskap vid Göteborgs universitet, avhandlar de fyra olika typer av notiser som finns i martyrologiet och som speglar den medeltida synen på döden men också vardagslivet i katedralen: de allra enklaste notiserna konstaterar att en person har dött en viss dag, de notiser som kommer därnäst talar om vem vederbörande var, vilket yrke eller vilken typ av aktivitet vederbörande ägnat sig åt. Dessa notiser rör oftast personer i Lund och alldeles särskilt gäller de kanikerna vid domkyrkan, men också andra bröder och systrar får ibland denna typ av utförligare presentation. Den tredje gruppen av notiser innehåller också information om de gåvor som den döde lämnat till katedralen och den fjärde och utförligaste typen av notiser handlar om de anniversarier som ska firas med mässor för den avlidne på hans dödsdag eller dagen då han begravts. Denna typ av notiser liknar testamenten och nämner gåvan och vad den får användas till. Nilsson tittar på hur stor del av anniversarierna som rör män respektive kvinnor, liksom hur de fördelar sig på kyrklig respektive världslig hiarki.

Tore Nyberg, lektor em. vid Odense universitet, gör en demografisk undersökning på basis av en hel klosterpopulation och kartlägger Lunds domkapitels förbindelser och broderliga bönegemenskaper under 11- och 1200-talet genom att närstudera dödsnotiserna i martyrologiet. Fyra kommuniteter i Skåne har lämnat flest namn i notiserna och de analyseras närmare. Det gäller Alla Helgons benediktinkloster i Lund, Heliga Korsets augustinkaniker i Dalby, Heliga Trefaldighets premonstratenskaniker i Drottens kyrka i Lund, senare utflyttade från Lund till Öved, och Petrus och Paulus premonstratenskaniker i Tommarp.

Det medeltida vardagslivets praktiker står i centrum även i Per Stobaeus artikel. Stobaeus, forskare vid Universitetsbiblioteket i Lund, undersöker vad handskriften kan säga om människorna kring Lunds domkyrka, deras liv och verksamhet och deras föreställningar om döden. Här möter vi kaniker och andra präster i domkyrkan, skolgossar och ringare, men också

medlemmar av frälse och borgerskap som skänkte gårdar till kyrkan med tanke på sina själs salighet. Ända från början var bönen för de döda en av kanikernas huvuduppgifter, men LDV speglar hur mer och mer av denna gudstjänst övertogs av lägre medlemmar av prästerskapet i takt med att donationerna till domkyrkan blev fler.

Dödsnotiserna i LDV utgör en av de allra viktigaste källorna för medeltida skandinaviska ortnamn och personnamn. Det visar Göran Hallberg, docent i nordiska språk och mångårig chef för Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund, i sitt bidrag. Namn vars former förändrats mycket får för språkforskaren begripliga etymologier när de ses skrivna i LDV och de många namnen, på personer, områden, städer, gator och enskilda hus, byar, församlingar och gårdar, ger en rik bild av kyrkliga och världsliga ledares vidsträckta geografiska kontakter och nätverk.

III *Texter för dödsufficiet och helgonufficiet*

Handskriften i alla dess delar representerar genom sina funktioner en hel och sammanhållen idévärlds föreställningar om himmelskt och jordiskt. Texternas praktiska konsekvenser för kaniksamfundet var betydande: firandet av helgonen, förböner, dödsmissor och dödsufficiet måste ha varit stående inslag varje dag i kanikernas liv. Christer Pahlmblad, docent i kyrkovetenskap i Lund, skriver om de första sju bladen, kopierade i slutet av 1200-talet för ett annat sammanhang och under senmedeltiden tillagda handskriftens huvuddel, martyrologiet. De innehåller läsningar till dödsufficiets matutin. Pahlmblad redogör för den liturgiska kontexten, analyserar den lundensiska liturgin och dess förhållande till andra traditioner och placerar in texterna i sitt medeltida andliga sammanhang. I en avslutande del reflekterar Pahlmblad över hur dödsufficiets texter kan ses och tolkas i förhållande till utvecklandet av läran om skärselden och synen på den ofullbordade boten, för kyrkan alltid ett problem.

Åslaug Ommundsen, latinist och medeltidsforskare vid Universitetet i Bergen, skriver om de tre sekvenser, *Ab arce siderea*, *Lux iocunda lux insignis* och *Alleluia nunc decantet* som finns på de två sista bladen (fol. 141–42). Sekvenser som liturgisk genre var en del av mässan på festdagar och urvalet här rör Maria-firandet, pingsten respektive apostlarna. Sekvenserna, som alla kan knytas till den under 1100-talet mest i Frankrike men också i England blomstrande genren, kopierades i Lund någon gång under 1200-talet och visar vad gäller influenser på den eklekticism som är typisk för det medeltida Skandinavien.

Med denna volym tillgängliggörs LDV i faksimiltryck av hög kvalitet. Det betyder att handskriftens visuella kvaliteter blir möjliga att studera i tryck för forskare i när och fjärran samtidigt som originalhandskriften kan besparas ett visst mått av det slitage som läsning och användning av en bok alltid för med sig. För dem som av vetenskapliga skäl har behov av att undersöka föremålet i sig skall den möjligheten naturligtvis alltid också erbjudas.

Redan från början, när faksimilutgåvan kom på tal, var det redaktionens ambition att förse avbildningarna av handskriften med förklarande och fördjupande artiklar från forskare och specialister inom relevanta områden. Det visade sig snart att dessa områden var många och att man med utgångspunkt i det som en gång använts som ett slags kvalificerad anteckningsbok kan omfatta en lång rad frågeställningar, historiska förlopp och händelser liksom en mångfald av teoretiska och praktiska frågor. Handskrifter, böcker och andra dokument har en avgörande betydelse för förståelsen av samhällen och kulturen under skilda epoker och det är vår förhoppning att föreliggande faksimilutgåva och den forskning som här presenteras skall bidra till en ökad förståelse av handskriften, dess historia och kontext.

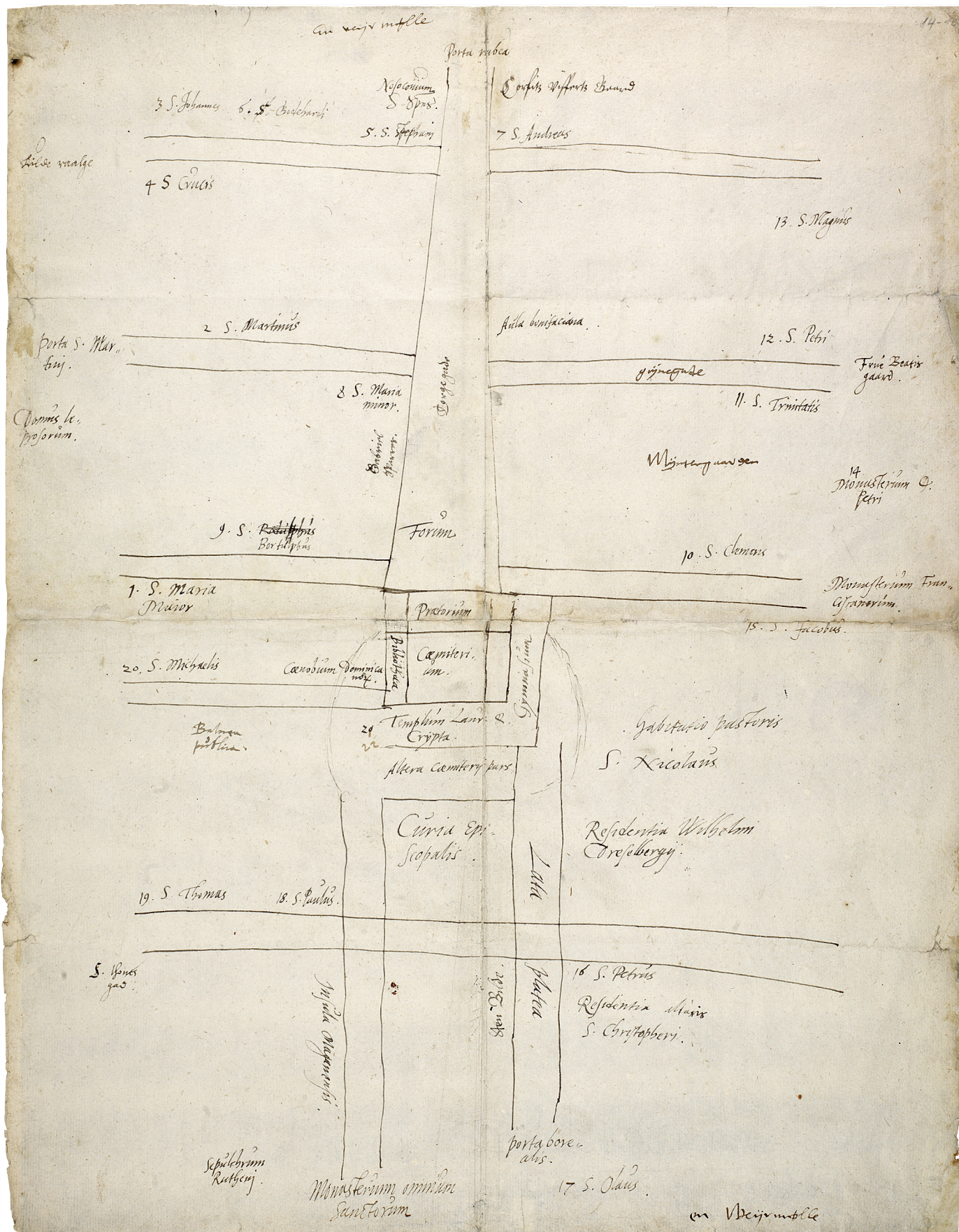
Dick Harrison

Lund och dess ärkebiskopar

1100-TALETS OCH 1200-TALETS Lund var, med våra ögon sett, en mycket liten stad. Invånarantalet uppgick troligen till mellan 3 000 och 4 000 människor. Men det nutidspräglade filter vi bär framför våra ögon är bedrägligt. För 1100-talets människor var en ort med mellan 3 000 och 4 000 invånare en veritabel metropol, ett demografiskt, kulturellt, politiskt och kyrkligt maktcentrum i Östersjövärlden. Ingen skandinavisk ort kunde vid denna tid tävla med Lund i storlek, anseende och betydelse.

Orsaken är att söka i kungamaktens och kyrkans utveckling. Lunds blomstring var en följd av det danska rikets och den organiserade danska kristendomens framgångssaga. Ingenting tyder på att Lund hade vuxit fram spontant, som en logisk mötesplats för bönder, kringresande handelsmän och lokala herremän. Allt arkeologer och historiker har lärt oss om 900-talets och 1000-talets Lund tyder på att staden växte fram på order uppifrån, som ett markant kungligt initiativ med en på förhand fastställd stadsplan, ungefär som Sigtuna vid samma tid växte fram vid Mälaren. Här byggdes kyrkor och gårdar. Hit kom präster och kungliga följesmän, och de bosatte sig permanent i en stad vars grundläggande gatubild ännu kan rekonstrueras.

Lund var avlångt, eller snarare diamantformat, med Stora Södergatan som topografisk mittlinje. Den som betraktar en nutida stadskarta över Lund kan lätt urskilja den medeltida kärnan innanför Södra Esplanaden, Östra Vallgatan och järnvägsområdet. Liksom idag låg stadens centrala punkt vid den romanska domkyrka som restes under 1100-talets första hälft. Längs Stora Södergatan låg gårdar och små gränder, som ledde till ytterligare hus och gårdar i västlig och östlig riktning. Mer än något annat dominerades det medeltida Lund av det stora antalet kyrkliga institutioner: inalles en domkyrka, nitton sockenkyrkor, sex kloster och två sjukvårdsinrättningar, vartill kom altarstiftelser för själamässor och kanik- och prästboställen. Från att ha kännetecknats av träkyrkor på det sena 900-talet och på 1000-talet kom Lund på 1100-talet att bli en stad av idel stenkyrkor,

påminnande om de som fortfarande pryder den omgivande sydsåkanska slättbygdens gamla sockencentra. I synnerhet under slutet av 1000-talet och första hälften av 1100-talet lär hantverkarna vid de många kyrkobyggena ha satt en stark prägel på staden.

Inget bygge var mer imponerande än domkyrkobygget, ett prestigeprojekt som länge saknade motstycke på våra breddgrader. I och med att Lund åren 1103–1104 upphöjdes till ärkebiskopssäte för hela Norden uppkom ett behov av en katedral som motsvarade ortens andliga pretentioner. Det var inte svårt att finna för ändamålet lämpliga modeller och arkitektoniska förebilder. Kungen och ärkebiskopen vände sig självfallet till den stora grannen i söder, Tysk-romerska riket, och rekryterade tyska och norditalienska hantverkare vid byggarbetsplatserna i Rhenlandet, på orter som Speyer och Mainz. Härifrån kom med all säkerhet Donatus, den byggmästare och arkitekt som var ansvarig för de första faserna av domkyrkans konstruktion.

Det land och det maktsamhälle i vilket domkyrkan byggdes var småskaligt. Det var en värld av stormän, rika änkor och inflytelserika prelater, där alla i princip kände alla. Med undantag för kyrkan saknades fast etablerade institutioner; här fanns inga riksdagar, regeringar, kommuner, länsstyrelser eller fackförbund. Individen hade en social betydelse som vida överstiger den en enskild person har idag. Om vi väljer att fokusera på en enskild dansk ort som Lund blir det därför uppenbart att de kyrkliga herrar som var satta att leda staden måste ägnas betydande uppmärksamhet. Historien om Lund under äldre medeltid var i stor utsträckning dess ärkebiskopars.

Asser och Eskil

Den individ som bar det största ansvaret för ärkebiskopsstadens utveckling var det höga ämbetets förste innehavare, Asser (namnet stavas även Asker och Ascer), som vigdes till biskop i Lund 1089, befordrades till ärkebiskop 1104 och behöll ämbetet ända till sin död 1137. I kraft av släkt- och vänskapsband var han nära knuten till den danska monarkin under kungarna Erik Ejegod (1095–1103) och Nils (1104–1134) och spelade själv en central roll i rikets styrelse, både politiskt och kyrkligt. Asser var son till stormannen Sven Trugotsen, vars syster Bodil var gift med Erik Ejegod, vilket säger mycket om de nära banden mellan kungahuset och staden Lund.

Det var Asser som, med hjälp av de avsevärda egendomar som ärkesätet erhållit av kungamakten, ombesörjde att domkyrkobygget förlöpte som planerat. Den 30 juni år 1123 kunde han triumferande inviga kryptans högaltare genom det högtidliga nedläggandet av heliga relikier. På 1130-talet, då Danmark sönderslets av inbördesfejder och ärkebiskopsdömet Hamburg-Bremen hotade att återta överhögheten över Nordens kyrkor, framträdde Asser som en stridbar aktör på den politiska scenen. Visserligen sökte påven, efter kejserliga tyska påtryckningar, formellt avskaffa Lunds ärkebiskopsdöme år 1133, men i det långa loppet segrade

Bild 1 (motstående sida). Denna karta är den äldsta kända över Lund. Den är ritad med norr neråt och är osignerad men brukar tillskrivas Anders Sörensen Vedel (1542–1616), dansk historiker och präst. Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn, Anders Sörensen Vendels samlingar; GKS 2336 4°.

Asser och hans efterträdare över konkurrenterna i söder. Asser allierade sig med tronpretendenten Erik Emune, som efter slaget vid Foteviken 1134 blev dansk kung (1134–1137) och lojalt stödde Lundakyrkan i kampen mot dess fiender. Under Assers tid som ärkebiskop formades en rik kyrkovärld i Lund, baserad på inkomstbringande jordegendomar. Både Erik Ejegod och Erik Emune donerade mark till ärkesätet, och efter slaget vid Foteviken befriades ärkebiskopens egendomar från kungliga rättighetskrav. Detta gjorde det inte bara möjligt att bygga vidare på domkyrkan utan också att knyta prelater och kaniker till stiftet, vilket successivt resulterade i framväxten av ett stabilt domkapitel.

Eftersom Asser var en i allra högsta grad stridbar kyrkofurste har mycket skiftande omdömen om hans karaktär fästs på pränt. Belackarna fann honom slug och opålitlig, en man som vände kappan efter vinden, medan andra noterade hans gudfruktighet, godhet och rättframma läggning. Ärkebiskop Assers stora och bestående gärning för Lund och dess domkyrka är under alla omständigheter omöjlig att betvivla.

Den man som efterträdde Asser som dansk ärkebiskop var hans egen brorson, biskop Eskil i Roskilde. Det är okänt i vilken relation de båda männen stod till varandra, särskilt under 1130-talets strider. Kyrkofolket i Roskilde, och därmed även Eskil, var föga förtjusta över grannstiftet Lunds framgångar, en bitterhet som går igen i Danmarks första egentliga historieverk, Roskildekrönikan, vars skildring av historien täcker tiden från 826 till 1138. Den bild av Asser som förmedlas i krönikan är inte vacker. Förmodligen skrevs verket på initiativ av biskop Eskil och hans prelater, men sedan Eskil efterträtt Asser kom han själv att personifiera Lund och dess ärkebiskopsdöme inför omvärlden, och hans insatser var inte mindre imponerande än företrädarens. Han övertog farbroderns domkyrkoprojekt och kunde år 1145 inviga högaltaret, som tillägnades Jungfru Maria och Sankt Laurentius (Sankt Lars).¹

Liksom Asser kunde Eskil vila sig mot ett omfattande nätverk av förmögna släktingar och vänner i hela det danska riket. I lika hög grad som han var andlig kyrkoman var Eskil en mäktig storman som inte var främmande för politiska och militära manövrar. Han lät resa befästa anläggningar, som det själländska Søborg, och omgav sig inte sällan med väpnade styrkor. Han drog sig inte för att sätta sig upp mot danska kungar och dras in i decennielånga konflikter. Samtidigt vurmade han för de nya andliga strömningar som drog genom Europa, och han var en varm beundrare av (och personlig vän till) Bernhard av Clairvaux, som han besökte under en utlandsresa år 1153. Det var troligen Eskil som tog initiativ till att cisterciensklöster grundades i Esrup på Själland och i Herrevad i Skåne, och han var säkerligen inblandad i grundandet av de skånska premonstratensklostren i Tumatorp, Lund, Vä och Öved.

Ärkebiskop Eskils internationella betydelse och hans allians med påvedömet, särskilt Alexander III (1159–1181), gjorde att han ofta befann sig på

¹ För Roskildekrönikan, se latinsk edition i M. Cl. Gertz, red., *Scriptores minores historiae Danicae medii aevi*, 1, Köpenhamn 1917–1918. Dansk översättning: *Roskildekröniken*, övers. M. Gelting, Wormianum, Köpenhamn 2002.

resa. Han vistades i Rom åren 1156–1157 och utnämndes till påvlig legat på livstid. På 1160-talet råkade in i en häftig tvist med kung Valdemar I (1157–1182) av Danmark, som motsatte sig Eskils maktposition i det egna landet och dessutom stödde motpåven Viktor IV (1159–1164) gentemot Alexander III. Viktor hade lanserats som påve av den tysk-romerske kejsaren Fredrik I Barbarossa (1152–1190). Kung Valdemar hade starka politiska skäl till att hålla sig väl med både kejsaren och hans kyrka, medan Eskil förblev lojal mot Alexander III. Som en följd av tvisten måste Eskil gå i landsflykt. Under åren 1161–1167 levde han utomlands, framför allt i Frankrike. Det var för övrigt mitt under denna period, vid en ceremoni i Sens år 1164, som han vigde Sveriges förste ärkebiskop Stefan till dennes ämbete. Sedan Eskil återkommit till Danmark stödde han aktivt Valdemar i dennes krigståg mot de slaviska vänderna i nuvarande nordöstra Tyskland. Han abdikerade från sin ärkebiskopsstol år 1177 och gick i kloster i Clairvaux, där han avled omkring 1181.

För en nutidsmänniska ger Eskil ett märkligt intryck: en from kyrkoman med cisterciensiska ideal, en förkämpe för de påvliga idéerna om kyrkans frihet, *libertas ecclesiae*, som bekämpade både icke-kristna grannfolk och, tidvis, sin egen kung. Men sett ur 1100-talets perspektiv är Eskil inte unik. Han var en i raden av dådkraftiga kyrkliga ledare som höll hårt på andliga principer och som en följd därav råkade i konflikt med de världsliga myndigheterna. Han var samtida med ärkebiskop Thomas Becket i Canterbury, som år 1170 mördades i sin egen domkyrka till följd av fejden med den engelska kungamakten. I den cisterciensiska fromhetsvision som personifierades av Bernhard av Clairvaux, och som Eskil till fullo slöt upp bakom, ingick även synnerligen militanta element. Bernhard svärmade för korstågen, de heliga kristna krigen mot Guds och kyrkans fiender, varför det var helt följdriktigt att hans beundrare Eskil gjorde vad han kunde för att stödja danska kristna krigsprojekt mot de icke-kristna grannfolken i Östersjöområdet.²

Absalon och Anders Sunesen

Näste ärkebiskop i Lund hette Absalon. Han föddes omkring 1128 i själländska Fjenneslev som son till Asser Rig, en av Danmarks mäktigaste män. Absalon uppfostrades tillsammans med brodern Esbern Snare och den blivande kung Valdemar I. Som ung sändes han till Paris för att studera och deltog efter återkomsten till hemlandet på Valdemars sida i 1150-talets danska kungafejder. Efter Valdemars seger i slaget på Grate hed 1157 blev Absalon biskop i Roskilde. År 1178 efterträdde han Eskil i Lund, men han behöll även Roskilde biskopsstol till 1191.

Medan de båda företrädarna hade hållit hårt på sin egen auktoritet och gärna tagit politisk ställning mot de regerande kungarna var relationen mellan Absalon och Danmarks monarker hela tiden utomordentligt god. Absalon, brodern Esbern och deras sociala nätverk utgjorde en av de

² För en analys av de släkt- och vänskrets-baserade nätverk som präglade den politiska kulturen i 1100-talets Danmark, se Hermanson 2000.

huvudpelare som bar upp Valdemar I:s kungadöme, vilket på 1160- och 1170-talen kraftigt expanderade längs Östersjöns sydkust. Ärkebiskopen i Lund var en av ledarna – enligt hans hävdatecknare, historieskrivaren Saxo Grammaticus, rentav hela korstågsprojektets drivande kraft – för utbredningen av kristendomen och det danska överhöghetsväldet i Nordeuropa. En betydande del av Saxos väldiga verk *Gesta Danorum* (ca 1200) skildrar hur Absalon personligen leder de danska flottstyrkorna och härarna till triumfer genom djärva manövrar och plundringsexpeditioner på andra sidan Östersjön.³

Trots de politiska skillnaderna, som följde av tillhörigheten till olika släkt- och vänskapsnätverk, fanns det stora övergripande likheter mellan Eskil och Absalon. Båda ärkebiskoparna var generösa och gav omfattande donationer till kyrkan. De främjade båda cisterciensernas expansion i Danmark. Absalon var särskilt frikostig mot Sorø kloster på Själland, där han också fick sin grav efter dödsfallet den 21 mars 1201. Eskil och Absalon slöt båda upp bakom den samtida korstågsideologin, något som även i hög grad gällde för Absalons släkting och efterträdare Anders Sunesen, och de lät båda uppföra borgar för försvarssyfte. En av Absalons borgar låg till grund för framväxten av Köpenhamn, varför han ofta framställs som grundläggare av Danmarks huvudstad. Liksom Eskil gjorde Absalon sitt bästa för att gynna de egna släktingarna, särskilt Sunessönerna (av vilka efterträdaren Anders var en), i syfte att bredda den personliga maktbasen. I kampen för kyrkans rättigheter gentemot omvärlden var Absalon väl så nitisk som sina föregångare, men i hans fall uppstod motsättningarna inte gentemot kungamakten utan gentemot allmogen. Till följd av ärkebiskopens krav på tiondepålagor gjorde de skånska bönderna uppror, vilka brutalt nedkämpades av Absalons styrkor på 1180-talet.

För eftervärlden har Absalon varit om möjligt ännu mer kontroversiell än Asser och Eskil. Å ena sidan har han hyllats både i skrifter och genom statyresande, inte sällan på gränsen till det panegyrika. Han har gått till historien som dansk riksbyggare, som den starke mannen bakom den valdemariska storhetstiden. Å andra sidan har han blivit föremål för hätska anklagelser för förtryck och massakrer i Skåne och i vundernas land, något som på 1900-talet har förmörkat det historiska minnet av kyrkofursten.⁴

Den fjärde av de stora ärkebiskoparna i Lund var den ovannämnde Anders Sunesen. År 1202 tog han över ärkesätet efter Absalons död och behöll det till 1224, då han drog sig tillbaka till följd av sjukdom och hög ålder. Jämfört med Asser, Eskil och Absalon framstår Anders som den lärdaste i kretsen. Han författade en stor teologisk dikt, *Hexaëmeron*, som omfattar 8040 strofer, och skrev hymner till Jungfru Marias ära samt en skrift om de sju sakramentens betydelse (som dessvärre inte är bevarad). Dessutom var han en föregångsman inom skandinavisk lagstiftning och utarbetade en latinsk bearbetning av Skånelagen, *Liber legis Scaniae*. Bortsett från detta var Anders Sunesen en minst lika energisk och utåtriktad makt-

³ Saxo Grammaticus.

⁴ Ett typiskt exempel är Ohlmarks 1978. För en sammanfattande analys av Absalons gärning, se Josefson 2005. Se även *Absalon, fedrelandets fader*.

människa som sina tre föregångare. Kontinuiteten med Absalons tid som ärkebiskop är slående, i synnerhet med avseende på det goda samarbetet mellan ärkebiskop och kungamakt.

Påven Innocentius III utnämnde Anders Sunesen till påvlig legat år 1204, en utnämning som senare bekräftades och kompletterades med ytterligare privilegier. Anders fick rätt att installera och inviga biskopar i områden som erövrats från icke-kristna folk i Nordeuropa, i praktiken i Baltikum, och övriga danska och svenska biskopar uppmanades officiellt att stödja Anders i detta fromma värv. Påvarna stärkte dessutom Anders ställning gentemot andra kyrkliga ämbetsinnehavare. År 1217 fick Anders rätt att även i Sverige fälla domar i andliga frågor, meddela avlösning i bannlysningssärenden och ta hand om frågor om löften om pilgrimsfärder och korståg, över huvudet på den svenske ärkebiskopen.⁵

Ärkebiskop Anders deltog personligen i kristnandet av Baltikum. Under flera månader åren 1206–1207 uppehöll han sig i Riga och föreläste för de präster som vistades i den tyska korsfararbasen. År 1215 deltog han i Fjärde Laterankonciliet i Rom, ett av medeltidens viktigaste kyrkomöten, och 1219 var han på plats i Valdemar II:s här, som besegrade esterna i slaget vid Lyndanise och lade norra Estland under den danska kronan.⁶

En andlig och manlig metropol

Asser, Eskil, Absalon och Anders var samtliga betydande personligheter, starka ledare som dominerade Lunds kyrkliga liv under stadens storhetstid. Under de fyra första ärkebiskoparna restes domkyrkan och staden utvecklades till Skandinaviens största. Det var ärkebiskoparnas ort, en metropol för andliga ledare som i lika hög grad var präster som statsmän med en storpolitisk agenda. I synnerhet Eskil och Anders stod med ena benet i Skåne och med andra benet i den katolska kyrkans absoluta centrum. Genom sina ärkebiskopar fick Lund en betydelse som vida överskred den regionala och nationella nivån i Skåne och Danmark. Än idag kan den som besöker Lunds domkyrka, i synnerhet dess relativt välbevarade östra delar, beskåda skulpturer och reliefer som minner om de första ärkebiskoparnas era. I de romanska kapitälerna, griparna, lejonerna, drakarna, seraferna och keruberna fortlever ännu minnen från den äldre medeltidens Lund.

Till saken hör att domkyrkan inte var det enda stora byggnadsprojektet i staden. Väster om katedralen (ungefär där Klostergränd numera börjar) stod en kungsgård, uppförd i slutet av 1000-talet. Medan domkyrkan byggdes anlades dessutom ett stort torg söder om byggarbetsplatsen, vilket idag är känt som Stortorget. Av dräneringsskäl lades en ris- och pinnbädd underst. Ovanpå den placerades stora stenar som utfyllande bärlager, med jord som utjämnande skikt på och mellan stenarna, och allra överst lades en broläggning av trä. Allt som allt tycks Stortorget på 1100-talet ha täckt omkring 6000 kvadratmeter från domkyrkoområdet i norr till Västra

⁵ Harrison 2005, s. 319–320.

⁶ För en översiktlig studie av nordbornas deltagande i korstågen, se Harrison 2005. Se även Christiansen 1997.

Mårtensgatan i söder. Avsikten var sannolikt att torget, som helgades genom särskild torgfrid, skulle vara scen för kungliga och kyrkliga processioner, tingssammankomster och gästabud. Redan i myntinskrifter från Assers tid som ärkebiskop finner vi orden PAX POR (av *pax portus*, ”handelsplatsens fred”). Lund blev även en befäst stad, något som nödvändiggjordes av ärkebiskopens storpolitiska roll och ställningstagande i fejder mellan danska tronpretendenter. Vi vet att en stadsvall allra senast omgärdade Lund under första hälften av 1130-talet, när Asser valde att stödja Erik Emune i kampen mot kung Nils.

1100-talets Lund var med andra ord en mycket kyrklig stad. Det var ingen handels- och hantverksstad. Vi har inga belägg för borgare, borgmästare, rådmän, byfogdar och åldermän. De trappstegsgavlade husen och hantverksskvarteren växte fram senare, framför allt fram på 1200-talet och 1300-talet. Något som även bör inskräpas är att Lund var en mycket maskulin ort. Här fanns gott om byggnadsarbetare, präster, munkar och, åtminstone under vissa perioder, soldater. (Dessvärre har vi inga källor som kan upplysa oss om huruvida detta även ledde till ett uppsving för den lokala prostitutionen.)⁷

Sett till Danmark som helhet var Lund en anomali: ovanligt mäktigt, ovanligt manligt, ovanligt kyrkligt, ovanligt lärt. För vårt vidkommande är det särskilt viktigt att poängtera att denna anomali även erhöll en tidsmässig dimension. Genom de behov som uppstod i Lund har staden kommit att kasta en historisk skugga över hela Nordeuropa, en skugga som har influerat och delvis determinerat historieskrivares och historikers verksamhet in i nutiden. De skriftliga källor som har bevarats från medeltiden till våra dagar stammar i hög grad från den här typen av miljöer. Den andliga, politiska och maskulina kulturen i medeltidens Lund har gjort permanenta avtryck i Nordens historia genom de texter som producerades och bevarades i ärkebiskoparnas stad. Den juridiska verksamhet som ägde rum under Anders Sunesens tid fick en svåriligen överskattad betydelse även för de svenska landskapslagarnas utformning. Den bild av det förflutna som målades upp av Saxo Grammaticus har färgat åtskilliga generationers uppfattning av Danmarks historia och är en guldgruva till information om såväl folkliga föreställningar som politiskt agerande.

Det är i detta perspektiv vi bör närma oss de skriftliga källor som producerades av och för kyrkan – kalendarierna, breviarierna, missalen, annalerna, diarierna, nekrologierna, martyrologierna och gåvoböckerna. Förvisso kännetecknades den medeltida minneskulturen, traderandet av historia, först och främst av muntlighet, men i en metropol som Lund, med de speciella behov som frambesvors av ärkebiskoparnas och deras kanikers verksamhet, räckte inte detta. Historien måste fästas på pränt, efter mönster från hur det förflutnas minnesvärda händelser, såsom dödsfall och donationer, ihärdigt repeterades dokumentariskt i påvarnas, kungarnas och kejsarnas länder.

⁷ För information om det medeltida Lund, se *Kulturens årsbok* 1990 (”Lund 1000 års krönikan”) och 1998 (”Metropolis Daniae. Ett stycke Europa”), Lund 1990 och 1998.

Skrivandet, det dagliga umgänget med texten, blev därmed en integrerad del av allt det ovanliga som kännetecknade Lund. Den naturliga relationen till, och nyttjandet av, böcker utgjorde ett av de vitala element som förlänade metropolen dess särprägel både i förhållande till landsbygden och till de många smärre danska städer som växte fram under medeltiden.

Bibliografi

- Absalon, fædrelandets fader*, red. Frank Birkebæk, Tom Christensen, Inge Skovgaard-Petersen, Roskilde 1996.
- Christiansen, Eric, *The Northern Crusades*, 2nd ed., Penguin Books, London 1997.
- Harrison, Dick, *Gud vill det! Nordiska korsfarare under medeltiden*, Stockholm 2005.
- Hermanson, Lars, *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, Göteborg 2000.
- Josefson, Kristina, *Sökandet efter en tidsanda. I spåren efter Absalon* (Lund Studies in Medieval Archaeology 38), Lund och Stockholm 2005.
- Lund 1000 års krönika*, [Kulturen i Lund], red. Claes Wahlöö, Lund 1990.
- Metropolis Daniae: ett stycke Europa*, red. Claes Wahlöö, Kulturen, Lund 1998.
- Ohlmarks, Åke, *Absalon – Skånes djävul*, Stockholm 1979.
- Roskildekroniken*, översat og kommenteret af Michael H. Gelting, Højbjerg 2002.
- Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum: Danmarkshistorien*, udg. Karsten Friis-Jensen, overs. Peter Zeeberg, 2 bd., København 2005.
- Scriptores minores historiae Danicae: Medii aevi*, København, red. M. Cl. Gertz, 1917–1922 (Roskildekronikan, vol 1).

I Bokens materialitet

Anna Magdalena Lindskog-Midtgaard

Liber daticus vetustior, material och teknik

”VARFÖR ÄR ALLT en trasa?”

När jag för första gången i verkligheten konfronterades med Liber daticus vetustior (hädanefter LDV), kom Carl Jonas Love Almqvists ord osökt till mig, eftersom handskriften närmast liknade – en trasa.

I denna volym med artiklar som belyser LDV ur olika aspekter har det fallit på min lott att diskutera handskriftens materiella historia. En konservators främsta arbetsredskap är ögonen och i mitt arbete med LDV har jag därför koncentrerat mig på den visuella undersökningen som ger överblick och förståelse för materialet. En sådan undersökning är med nödvändighet subjektiv och jag vill efter denna första analys varken generalisera eller komma med några säkra slutsatser. Jag har iakttagit, undersökt och reflekterat och min förhoppning är att de iakttagelser jag gjort, och som jag här redovisar, ska kunna bli en utgångspunkt för ett vidare arbete med mer omfattande utredningar. Medeltida handskrifter är individer med fysiska spår av liv och historia. En del spår är tydliga och lätta att förklara medan andra är mer svårtolkade, och små detaljer, lätta att förbigå, kan ofta visa sig ha stor betydelse.

För att få en bredare bild och en större förståelse för de handskrifter som fanns i Lunds domkapitels bibliotek under 12- och 1300-talet har jag också tittat på Medeltidshandskrift 2, ett lektionarium, Medeltidshandskrift 4, en glosserad psaltare, Medeltidshandskrift 6, det så berömda Necrologium Lundense, samt GKS 845,2°, Liber daticus Lundensis recentior som idag finns på Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn.

Handskriftens material som historisk källa

En handskrift är präglad av de material den är framställd av. Pergamentsidorna talar om det djur av vars hud pergamentet är framställt, och man kan se spår från pergamentmakarens verktyg, liksom av skrivarens förberedelser. Bläckets ingredienser och noggrannheten varmed de blandats har påverkat det skick texten överlevt i. Det samma gäller de färger som

Bild 1. Som ett öga tittar en naturlig reva fram på LDV fol. 80r: "Ögonfransarna" är rester av djurhår som blivit kvar trots den genomgripande ytbehandling pergamentet genomgått. Hålet är inte mycket större än en centimeter och göms elegant i en röd initial. Med hjälp av spår som detta kan man avgöra från vilket djur huden till LDV:s pergament en gång togs.

¹ Med naturliga skador menas små hål, insektsbett och ärr som härrör från det ursprungliga djuret.

² Hår från olika sorters djur har individuella snodda former och kan relativt lätt artbestämmas i ett starkt elektronmikroskop.

använts till rubriker och illuminationer. Ett medeltida bokband består av många material: trä, läder, pergament, hampsnöre, linnetråd, silketråd, mässing och järn. Bearbetningen av materialet ger en idé om tidens hantverkskunnande, om handelsvägar och om egenproduktion av olika material.

Pergament är ett starkt och smidigt material tillverkat av djurhudar som avhåras och avfettas i ett kalkbad. Denna metod är typisk för området norr om Alpen. Efter avhåring spändes de kalkade hudarna upp på specialkonstruerade ramar där köttrester och ojämnheter skrapades bort, ofta med en halvmånformad kniv, en sickel. Medan hudarna fortfarande satt i spänn efterbehandlades både hår och köttsida noggrant för att ytan skulle få ett så homogent utseende som möjligt och vara lätt att skriva på. En uppslammad blandning av krita och vatten hällades på och arbetades in med en mjuk trasa. Ytan slipades till sist med sand, pulvriserat glas eller pimpsten. Innan skrivaren började sitt arbete kunde han glätta sidornas yta ytterligare med ett stycke agat eller glas. Metoder för efterbehandling har varierat kraftigt under olika perioder och i olika geografiska områden, och några skriftliga beskrivningar om tillverkning av pergament finns inte förrän det börjar skrivas encyklopedier under 16- och 1700-talet. Vi kan anta att hantverket i stort sett inte förändrats sedan den tidiga medeltiden. Senantikt pergament var däremot en produkt av en helt annan kvalitet än medeltidens och hur det tillverkades kan vi bara spekulera om.

Material och teknik

LDV är skriven på pergament som i dag framstår som smutsigt, tummat, slitet, deformerat, trasigt och illa medfaret men ursprungligen har kvaliteten varit hög och det finns få naturliga skador.¹

Pergament är ett hygroskopiskt material som upptar och avger fukt i takt med det omgivande klimatet. Detta, i kombination med att pergamentet är en smula elastiskt, gör att pressmärken och annat avtecknar sig tydligt på sidorna i en pergamenthandskrift. Under medeltiden var bokbindaren medveten om hur lätt pergamentet deformerades och var därför noggrann med att omsluta de dyrbara pergamenthandskrifterna med kraftiga bokpärmar av trä som fästs samman med bokspännen. Bokblocket låg helt enkelt i spänn inne i bokbandet. Pergamentets hygroskopiska natur ger nutidens konservatorer en möjlighet att se skador och formförändringar, avtryck av tråd och annat som tillsammans ger kunskap om handskriftens historia.

Här och var i LDV ses hål som uppkommit när djuren skinnades. Några av hålen har fortfarande hårstrån kvar såsom tydligt kan ses på fol. 80r (bild 1). Ett hårstrå härifrån kan analyseras i mikroskop och analysen ger svar på om pergamentet kommer från kalv, får, rådjur eller hjort, de vanligaste djur som användes i skandinavisk och nordeuropeisk pergamentsberedning.²

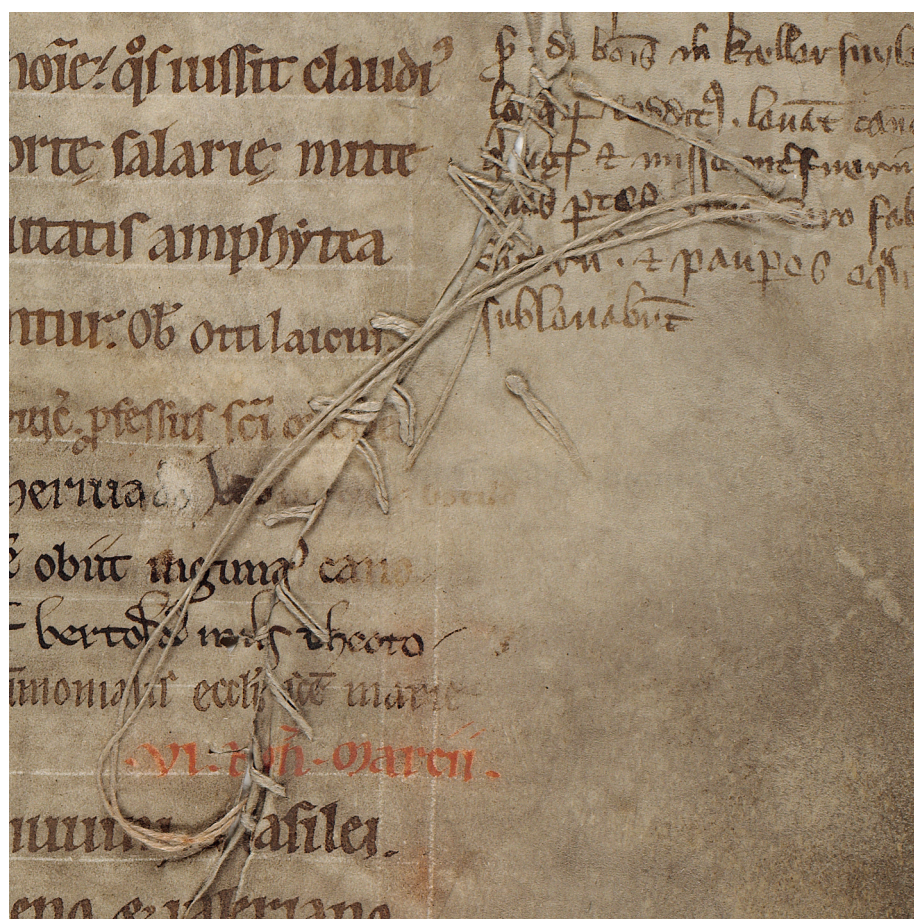

Bild 2. LDV fol. 26r: Här styr funktionen snarare än estetiken. Revan är pragmatiskt ihoptråcklad med lintråd som här och var döljer texten. Fördelen med de sydda lagningarna är att tråden rör sig med pergamentet och lagningen håller längre än en papperslagning.

Genom hela volymen är pergamentet deformerat och veckigt, något som tyder på att det utsatts för kraftiga klimatiska svängningar och att det inte varit placerat i ett tillräckligt stabilt bokband som kunnat skydda mot yttre påverkan av relativ luftfuktighet och temperatur. I bakre delen av handskriften ses en begynnande gelatinering, där pergamentet blivit hårt, halvgenomskinnligt och oflexibelt. Förändringarna som ses i den inre falsen och i övre delen av bokblocket kan bero på att LDV vid en eller flera tidpunkter blivit vattenskadad: ett läckande tak, en hylla mot en yttervägg där det bildats kondens, möjligheterna är många. Att handskriftens olika delar varit sammanhäftade under lång tid är mer än troligt då deformationer och veckbildningar på pergamentet lämnat tydliga avtryck igenom hela volymen. Alla kanter är slitna och skadade på olika vis. Speciellt de nedre hörnen är illa åtgångna och på en del ställen finns möjligtvis spår av möss eller andra små gnagare.

Många sidor i handskriften har revor och sprickor. En del revor beror på spänningar i pergamentet: fukt och torka har frestat på materialet, och i kombination med frekvent hantering har små sprickor blivit till långa revor. Andra sidor har så kraftiga revor att det nästan ser ut som om någon slitit tag i sidorna och rivit. Det finns också medvetet utförda revor när ett tunt stycke av marginalen skurits ner för att knytas ihop till ett bokmärke.

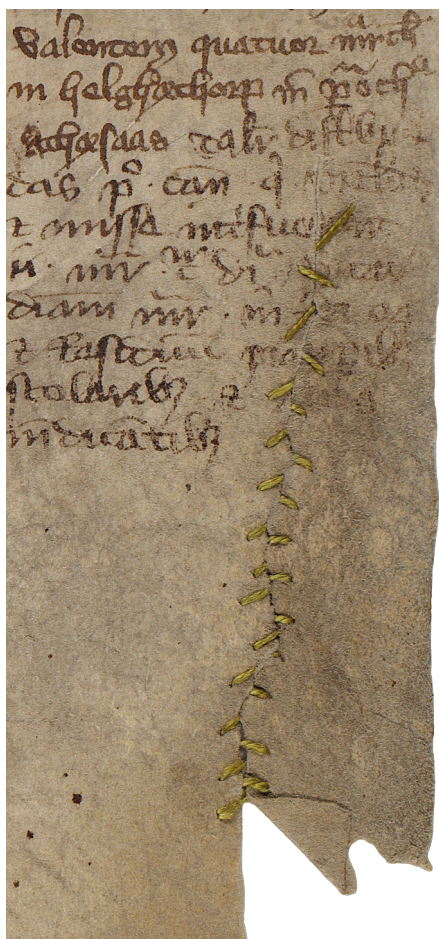

Bild 3 (t. v.). LDV fol. 52r: Ett annat slags sydd lagning med jämna stygn och gul tråd, kanske en broderikunnig persons arbete. Texten har utsatts för slitage vid sidans ytterkant, förmodligen därför att skadan funnits där länge innan den åtgärdats.

Bild 4 (t. h.). LDV fol. 103r: Papper och pergament är inte kompatibla. Pergamentet är starkare och rör sig mera så att de fina lagningarna har slitits sönder tämligen snabbt trots att papperet är av god kvalitet. Den fastklistrade kanten har däremot hållit utmärkt och papperets sammanfogning med pergamentet fungerar ännu såsom det var tänkt.

Det kan ses på fol. 47r. På flera ställen är revorna lagade på traditionellt vis med tunn lintråd. Under medeltiden lagades revor under pergamenttillverkningen av pergamentmakaren, eller av skrivaren under arbetets gång. I vissa fall har ett veck i pergamentet skurits upp och sömmats ihop, för att sidan ska bli mera jämn och för att vecket inte ska göra avtryck eller orsaka andra deformationer på de omkringliggande sidorna. Men de flesta lagningarna i LDV är grova och amatörmässiga, knappast gjorda av en skriptorietränad person (bild 2). På ett ställe, fol. 52r, är dock lagningen mycket nätt och utförd i färgat brodergarn av silke (bild 3).

Undersena retidharende revor i handskriften lagats med ganska kraftiga papperslappar. Med stor sannolikhet är dessa lagningar gjorda någon gång på 1800-talet eller möjligtvis tidigt 1900-tal. Pappret är handgjort lump-papper av god kvalitet, men det är slitet och tummat, liksom hela LDV (bild 4).

Lägg och textens materialitet

Det ursprungliga martyrologiet, fol. 8r–140v, lägg 2–18, har en regelbunden läggfördelning med 8 blad i varje lägg, förutom lägg 10 där två blad tillfogats (71 och 77) och det sista lägget, 18, som innehåller 7 blad. I handskriftens början finns ett lägg med läsningar från 1200-talet placerat (fol. 1–7) och sist i boken finns 2 blad med musik inhäftade.

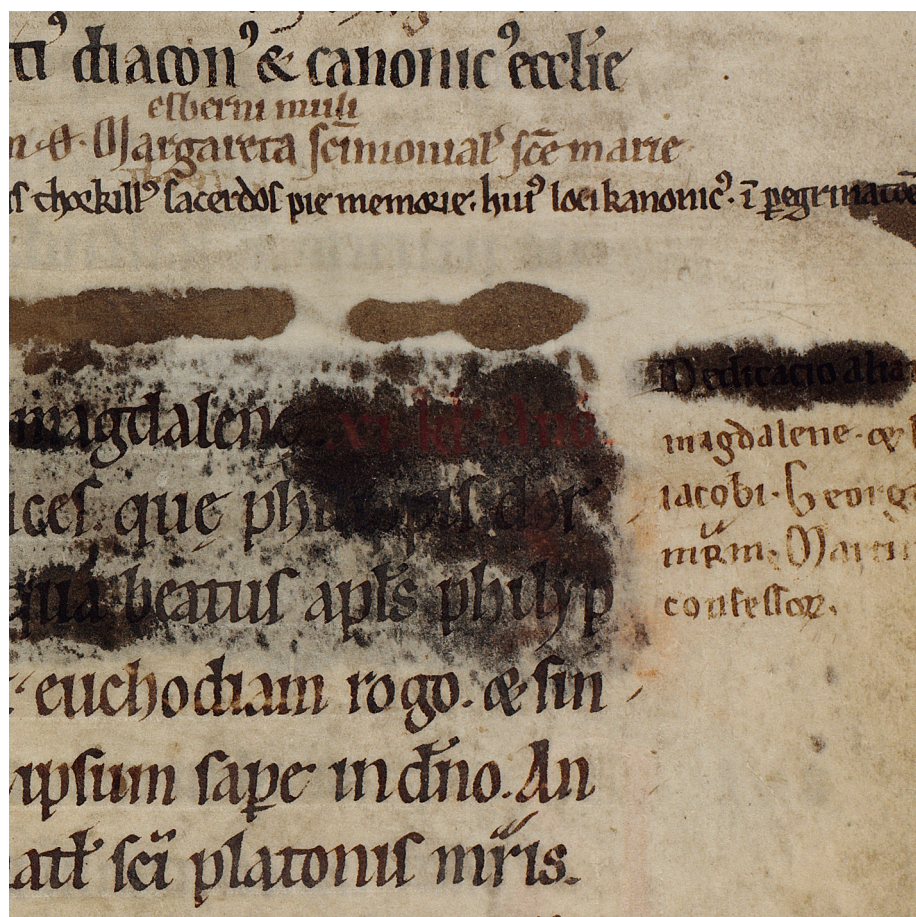

Bild 5. LDV fol. 76r: På versosidan av folio 76 har någon strukit på en okänd blandning för att framkalla bleknad text. Vätskan har mörknat och missfärgat även rectosidan. Lyckligtvis kan texten ännu läsas och pergamentet verkar inte ha påverkats negativt.

Bläcket i martyrologiet är ljusbrunt igenom hela volymen, en ljus brun färg som ses i många samtida handskrifter. Bläckets färg och hur det med tiden bleks beror på vilka ingredienser skrivaren blandat sitt bläck med, och hur noggrann han varit i sitt arbete. Medeltidens bläck var oftast järnbaserat vilket innebär att det ibland har korroderat och bildat järnoxid vilket i sin tur gör att texten efter hand fränt sig igenom pergamentet. LDV har inga synliga tecken på oxidering vare sig i den löpande texten eller i de många notiserna, som för övrigt ibland är skrivna med ett betydligt mörkare bläck.

Här och var kan man se kraftiga mörkbruna stråk som täcker delar av texten (bild 5). Innan man började använda moderna metoder som med hjälp av fotografiska och digitala tekniker gör det möjligt att läsa text som nästan försvunnit, försökte man lösa problemet på andra sätt. Ett sådant var att 'framkalla' bleknad text med olika kemikalier som penslades över svår-lästa områden. Detta fick i lyckliga fall texten att framträda tydligt under en kort stund. Det är troligt att man använt garvsyra som framkallare i LDV eftersom garvsyra oxiderar kraftigt i kontakt med luften och lämnar svartbruna märken efter sig. Spåren kan inte avlägsnas utan pergamentet är för alltid missfärgat. Metoden finns belagd från läsesalar i hela Skandinavien under senare delen av 1800-talet och ända fram till 1970-talet.³

³ Information från konservator Marianne Lund Petersen.

Rubrikerna i LDV är i kraftigt rött medan de utsmyckade initialer som finns är dels den inledande stora KL-initialen i rött, grönt och gult, dels flera mindre i rött och brunt bläck och en enda med blå färg. Färgerna har mattats och den inledande initialen är delvis blekt. Att just den initialen, handskriftens enda stora illumination är så illa åtgången beror förmodligen på att sidan legat oskyddad en längre period, kanske i samband med en ombindning när bokblocket inte skyddades av en bokpärm. Utan ordentliga analyser, som antingen utförs med olika former av spektografi eller kemiska metoder, är det inte möjligt att ange pigmenttyper men färganalyser kan i dag utföras utan förlust av material.

Tråd och häftning

LDV är häftad med tjock tvinnad häfttråd av lin av god kvalitet. Samma typ av mycket kraftig tråd kan ses i de andra böckerna från Lunds domkapitel och är en vanlig medeltida häfttråd.

Textblocket har tre inskurna häftstationer och ett lätt kilformat inhack vid den inre marginalen, huvud och fot. Troligen har det ursprungliga bandet haft ett kraftigt primärt kapitälband. Det finns inga synliga spår av andra häftstationer än de nuvarande tre. Bändlarna (eller binden) är av vitgarvat skinn med en slits i mitten. Att häfta på slitsade bändlar är ett typiskt drag under den romanska tiden, men användes också senare under den gotiska perioden. Tittar man ner längs ryggen ser man att tråden vid häftning runt bändlarna packats tätt och sytts helt rakt. Häftningen är fortfarande rätt stabil. Även om endast ett häfthållssystem är synligt kan boken ändå ha häftats om. Tittar man noga efter pressmärken och avteckningar av tråd i innerfalsen på en handskrift, kan man ibland upptäcka spår av flera trådsystem som klart tyder på att boken häftats flera gånger men att bokbindaren utnyttjade de hål som redan fanns. Bokteknologihistorikern Joseph Szirmai varnar för förhastade slutsatser angående omhäftningar och påpekar att avsaknaden av flera outnyttjade häfthål inte är en garanti för att boken inte bundits om.⁴ LDV har tydliga avteckningar av häfttråden genom hela volymen. Lagg och sidor, som inte ser ut att vara påhäftade en tidigare häftning, har tillfogats volymen varför jag drar slutsatsen att handskriften är omhäftad minst en gång.

Den västerländska kodexen har flera tekniska svagheter. Slitage och skador koncentrerar sig framförallt till häftningen, läggets innersta sidor där tråden skaver mest, falsarna och bändlarna där pärmen hänger fast mot bokblocket, och bokens huvud och fot med kapitälband som skadas när boken tas ut ur hyllan. Skadorna sker oavsett om boken förvaras liggande eller stående.

LDV har alltså häftats om någon gång under medeltiden. För att förstärka innerfalsen i läggen skar bokbindaren tunna remsor av en kasserad handskrift och häftade in dem mitt i varje lagg, som ett extra skydd mot slitage. Dessutom har LDV tillfogats lagg i början och slutet av volymen

⁴ "Redundant sewing holes are clear evidence of resewing, but their absence is no evidence of the contrary; because of this problem rebindings may be difficult to recognize and are repeatedly mistaken for originals." Szirmai 1999, s. 182.

och ungefär mitt i volymen har ett par extra blad satts in. Det vore naturligtvis intressant att veta när det extra materialet tillfogats, men här är det svårt att ge ett entydigt svar. Några indicier pekar i alla fall på att de skilda delarna i LDV befunnit sig i samma bokblock under lång tid. Tråden är med största sannolikhet medeltida. Häfttekniken på vitgarvade bändlar tyder på romansk period. De formförändringar och skador som pergamentet har är likartade genom hela volymen. Det är avtryck av bara ett slags tråd i innerfalsar och på falsens förstärkningar. Min försiktiga tes är alltså att bokblocket inte häftats om mer än en gång och att arbetet gjorts omkring hundra år efter martyrologiets tillkomst.

Som förberedelse till en utställning 1985 då man också hade planer på en större, aldrig genomförd, restaurering av handskriften, bestämdes att de fragment som använts som förstärkning av innerfalsarna, skulle avlägsnas. Efter hand som slitaget fortskridit hade falsförstärkningarna också slitits, deformerats av omväxlande fukt och torka, och börjat falla av. Fragmenten är nu placerade i fragmentsamlingen (signum "Fragm. 93"). Det är möjligt att delvis rekonstruera var de suttit och tydliga avteckningar av häfttråden finns på fragmenten (bild 6). Fragmenten är lyckligtvis individuellt märkta men en viss ordning råder och det är olyckligt att processen inte fotodokumenterades. För att underlätta borttagandet har på en del ställen häfttråden skurits av och det har varit ofördelaktigt för bokblockets stabilitet. Endast på några få ställen i LDV finns falsförstärkningen ännu kvar.

Det finns inga spår efter kapitälband annat än den rad av häfthål som hållit trådarna till de primära kapitälerna. Kapitälbandens utformning beror på den ursprungliga bandtypen. Utformningen av kapitälerna kan dessutom ha ändrats vid omhäftning vilket inte behöver innebära att bokbindaren tillfogade nya häfthål.

Bild 6. Fragn. 93. På dessa små fragmentstycken ser man tydligt avteckningar av häfttråd. Tråden svänger kraftigt i Z-form. På fragmentet med beteckning 54 visar små tvärgående rynkor att tråden varit ordentligt åtdragen för att man velat åstadkomma en så stabil häftning som möjligt.

Bild 7. Medeltidshandskrift 2. Denna handskrift har ett samtida bokband. De elegant utformade kapitälbanden är typiska för den romanska perioden och de formar en skyddande flik (eng. 'endband tab') vid snitten. Ett sådant bokband är utformat för att ligga ner på hyllan. När böckerna började placeras stående under tidigt 1600-tal, skars dessa flikar ofta bort för att inte vara i vägen.

Bandet

Bokbandet, som är av betydligt senare datum än själva textblocket, har kartongpärmar överdragna med marmorerat papper, pergamentrygg och hörn. Det kan närmast beskrivas som ett förvaringsband, där form och val av material föga lämpar sig för en pergamenthandskrift. Det är ganska typiskt i många handskrifters nyare historia att texten, den informationsbärande delen, varit det viktigaste. Medeltida bokband, utom praktband i värdefulla material, har oftast betraktats som klumpiga och otidsenliga. Om de var alltför slitna eller inte passade in på bibliotekets eller boksamlarens hyllor byttes de helt enkelt ut och antalet originalband från medeltiden som överlevt är inte stort. Det är under senare delen av 1900-talet som bokarkeologi blivit ett ämne och intresset för boken som ett fysiskt objekt är idag en självklarhet.

För att skapa sig en idé om hur LDV kan ha sett ut från början är det en hjälp att se på andra av domkapitlets böcker. Martyrologiet är skrivet under den romanska perioden och i Lund finns Medeltidshandskrift 2, ett lektionarium, som fortfarande har ett romanskt band, där bokblocket häftats med kraftig tråd på de karakteristiska alungarvade läderbändlarna vilka dragits igenom och fäst bokblocket till ett par kraftiga pärmar av ek. Pärmarernas kanter är rakt avskurna och har nästan inga formeringar utan passar bokblockets dimensioner ganska precist. Bokens pärmar är överdragna med fint garvat naturfärgat läder som fortsätter ut i kapitälstycken som stickats med silketråd i grönt och gult (bild 7). På insidan av pärmarerna ses rester av textil och det finns tydliga textilavtryck på ytterpärmarernas läder. Eftersom det var en viktig bok som skulle tåla daglig användning har bokbandet säkert haft en så kallad chemise som extra skydd. Chemisen var i detta fall gjord av textil som formats efter bokens yttre och syddes

Bild 8. Medeltidshandskrift 4. Ett bart band där överdraget försvunnit med tiden. Det blir en lektion i teknikhistoria när bokens inre struktur kan ses så tydligt. Slitsade bändlar, häfttråd, sysätt och pärmens kanaler, allt har bidragit till en fast och hållbar struktur som skyddar handskriften och gör den flexibel och lätt att använda.

till i hörnen för perfekt passform. Bandet är välbevarat och saknar i dag bara försätts, vilka också varit av pergament, och bokspännet.⁵ Ett par hål i framkanten av pärmarna visar att det funnits ett enda spänne som hållit ihop boken, något som ofta ses på romanska band. På framsidan finns spår av en ram av bly eller mässing som hållit fast en etikett av pergament eller tunt horn.

Hur det romanska bandet och häftningen är konstruerade kan också ses på Medeltidshandskrift 4, en psaltarhandskrift, där bandet saknar läderöverdraget. Den jämna tätpackade häftningen runt de slitsade vitgarvade skinnstrimlorna är tydlig, liksom sättet binden försvinner in i utskurna tunnlar i pärmarna för att fästas i avpassade rännor på insidorna (bild 8). Den för bokspännet utskurna platsen i pärmen syns också tydligt.

Det är inte möjligt att säga när LDV förlorade sitt medeltida bokband. Det har säkert hänt långt innan handskriften i början av 1900-talet bands in i det nuvarande bandet. Eftersom bokblocket är kraftigt deformerat och slitet över hela ytan är det tänkbart att det legat en längre period utan att ha haft pärmar. Huruvida det band som ersattes av det nuvarande varit romanskt är omöjligt att fastslå. Men att häftningen är baserad på den romanska tekniken är klart, även om jag inte med säkerhet kan säga hur många gånger bokblocket häftats om, eller om det vid detta/dessa tillfällen också beklänts med ett nytt band.

LDV i framtiden

LDV är avgjort inte bara en trasa, även om den är i tämligen miserabelt skick. Det har varit ett privilegium att få undersöka och hantera denna bok som trots sin höga ålder lyckats överleva historiens turbulens. För att hand-

⁵ Jag har gjorts uppmärksam på att det finns två pergamentfragment från Mh. 2 med signum 'Universitätsbibliothek, Lunds universitet, Fragm. 2'. Dessa två fragment är med största sannolikhet de försättsblad som suttit nedklistrade i volymen. Man kan tydligt se avteckningar av rost som passar ihop med motsvarande fläckar på pärmens främre insida, liksom att det finns spår av torkat klister på fragmenten.

skriften ska försäkras ett långt framtida liv vore det önskvärt att man lät göra en detaljerad tillståndsanalys, kompletterad med en riskanalys, som underlag för en kvalificerad plan för framtida bevarande och hantering. Det som här sagts är en anspråkslös början.

Bibliografi

Szirmai, Ján Alexander, 1999, *Archaeology of Medieval Bookbinding*, Aldershot.

Gunilla Björkvall

Enhetlighet och mångfald, om skriften i *Liber daticus vetustior Lundensis*

MARTYROLOGIET TILLSAMMANS med det tillagda nekrologiet eller obituarier utgör huvudcorpus av *Liber daticus vetustior* (hädanefter LDV). Före martyrologiet finns några blad med liturgiska läsningar och efter det samma följer några blad med liturgiska sånger, s.k. sekvenser. De följande paleografiska observationerna rör framför allt huvudcorpus, med tonvikt på martyrologiet. Nekrologiet och läsningarna berörs bara kortfattat. Sekvensernas paleografi kommenteras av Ommundsen i hennes bidrag.

*I. Martyrologiet (fol. 8r–140v)**

Skriften – allmänt intryck

Skriften i martyrologiet är tydlig och lättläst. Orden är för det mesta klart åtskilda utom ibland mellan preposition och följande ord som då bildar en enhet. Texten är spatiöst disponerad i en spalt. Marginalerna är väl tilltagna och utrymmet mellan kalenderposterna omfattar i regel fyra tomma rader. Det visar att handskriften redan från början var avsedd att få texttillägg. Skriften är enhetlig och kan karaktäriseras som en präntad bokskrift. Bokstavsformerna är rundade utan påtaglig ansats till brytning. Lätta hårstreck, serifer, binder samman bokstäverna i ett ord, men den typ av hopskrivningar ("bitings" med engelsk term), som blir vanliga från och med 1200-talet, förekommer inte.¹ Förkortningar av ord förekommer enligt det latinska språkets gängse förkortningssystem,² men dessa är inte påtagligt frekventa, vilket också bidrar till att skriften är lättläst.

Staplar och diftonger

Bokstäverna är placerade på den dragna linjen (men g, p, q och y har sina staplar under linjen). Alla staplar, både uppåtgående och nedåtgående, är korta, vilket ger orden ett blockartat intryck. Alla uppåtgående staplar, det gäller även i och u, har en förtjockning upptill som ofta är uppsplittrad. Diftongerna ae och oe är i princip överallt ersatta med *e caudata* eller enkelt e. Ibland sker ersättningen hyperkorrekt som i ordet *ecclesia* som alltid börjar

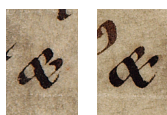
* Radhänvisningar i det följande avser enbart martyrologietexten (rubrikerna medräknas), dödsnotiserna är däremot aldrig medräknade.

¹ Undantag är dubbelt p, som bildar en enhet (t. ex. *appia* fol. 85r rad 6 uppfifrån och *supplicio* fol. 106v rad 12 uppfifrån). Jfr Derolez 2003, s. 57, där han behandlar hopskrivning av pp och bb i 1100-talsskrift.

² Se t.ex. Bischoff 1986, s. 210–223.

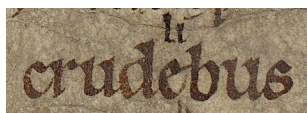
med *e caudata* (t.ex. fol. 97v längst ned eller fol. 106v rad 1 uppifrån), men några gånger sker det motsatta, att ord stavas med diftong hyperkorrekt: t.ex. i *aeculei* (fol. 110r rad 5 nedifrån). Sammanfattningsvis är de nämnda dragen utmärkande för den skrift som har kvar den karolingiska skriftens runda form och ännu inte är bruten (gotiserad). Den tillhör den romanska perioden under 1100-talet och kan rubriceras protogotisk eller pregotisk.³

Bokstävernas storlek och förkortningen av "et"

Även om skriften är enhetlig, d.v.s. av samma typ, är handen ibland ojämn och ger inte intryck av att vara av yppersta kvalitet. Ställvis ökar bokstävernas storlek (ungefär från fol. 72 och framåt), och ibland varierar formen av bokstaven *g* (jämför t.ex. fol. 35v rad 4 uppifrån och rad 6 uppifrån och fol. 63v rad 5 uppifrån och rad 7–8 uppifrån). En annan variation, som är anmärkningsvärd, är att två olika former av förkortningen *&* används: den ena vänder det uppåtgående slutstrecket inåt, den andra vänder det utåt. Ofta förekommer båda formerna i omedelbar närhet till varandra (jämför t.ex. fol. 7v rad 9 uppifrån och nederst eller fol. 68r rad 8 uppifrån och rad. 10 uppifrån).⁴ Man förväntar sig inte att en och samma skrivare ständigt växlar sin skrivvana på detta sätt. Man har hittills antagit att en enda skrivare skrivit martyrologiet.⁵ Men man frågar sig ändå vad variationen beror på. Är skrivaren inkonsekvent, har flera skrivare varit involverade som använder en mycket likartad skrift, eller kan olika former ha kopierats som funnits redan i förlagan?⁶

Bläckets färg och rättelser

Färgen på bläcket ungefär fram till fol. 43r är brunaktigt, men därefter används ett svart bläck. Svart bläck används även för korrigeringar i martyrologiet: t.ex. överskrivning *crudibus* rättat till *crudelibus* (fol. 94r längst ned), *mergi* rättat till *demergi* (fol. 107r rad 4 nedifrån) och tillägg t.ex. *viri* (fol. 10v rad 3 uppifrån) och *&* (fol. 51v rad 3 nedifrån). Andra rättelser har införts, obestämt när, i form av radering och sedan ändring: t.ex. *vice-* från *vigesimo* (fol. 108v rad 9 uppifrån), enbart radering (fol. 27v rad 5 nedifrån). Rubrikerna för datum i martyrologieposterna är skrivna med rött bläck och med samma typ av skrift som i den övriga martyrologietexten.

Okorrigerade fel

Trots rättelser kvarstår ändå en hel mängd missförstånd och felskrivningar i martyrologiet, som en korrektör inte har rättat till.⁷ De många okorrigerade felen tyder möjligen på att boken framställdes i en inte helt och hållet professionell miljö. I synnerhet namn på helgon och platser är felaktiga. I och för sig är det inte svårt att förstå att missförstånd och sammanblandningar av helgon har skett, men det är svårt att veta om det beror på skrivaren eller förlagan. Nedan följer ett litet urval av sådana fel: *cilinio*

3 Derolez 2003, s. 56–71, använder termen pregotisk (*prae Gothica*).

4 Jfr Derolez 2003, s. 66–67.

5 Jfr beskrivning av Medeltidshandskrift 7 i den digitala katalogen: http://laurentius.ub.lu.se/volumes/Mh_7/. Weeke i *Libri memoriales capituli Lundensis*. går inte närmare in på frågan om skrivare i martyrologiet.

6 Svårigheterna beträffande skrivaridentifikation baserad på paleografiska kriterier är välbekanta. Se Dverstorp 2010, s. 50–59, som i en nyligen publicerad metoddiskussion behandlar dessa frågor.

7 Weeke i *Libri memoriales capituli Lundensis* redovisar dessa i den kritiska apparaten efter varje martyrologiepost.

skall vara *licinio* (fol. 8v rad 2 nedifrån), *silvani* skall vara *salvii* (fol. 11v rad 2 nedifrån), *cuthberti* skall vara *huberti* (fol. 117r rad 5 uppifrån), *ioppodromium* skall vara *hippodromum* (fol. 14v rad 6 nedifrån), *core* skall vara *chosroe* (fol. 15v rad 8 nedifrån), *melliti* skall vara *metelli* (fol. 16r rad 2 nedifrån), *tiburtinorum* skall vara *tuburbitanorum* (fol. 27v rad 1 uppifrån), *prelatus* skall vara *preditus* (fol. 12v rad 5 uppifrån), *motum* skall vara *metum* (fol. 14r rad 3 uppifrån), *episcopii* skall vara *episcopus* (fol. 18v rad 5 nedifrån), *intuerat* skall vara *innotuerat* (fol. 20r rad 5–6 uppifrån). Ortografin uppvisar annars inga signifikanta särdrag som pekar mot något särskilt håll beträffande härkomst.

Avstavning och accenter

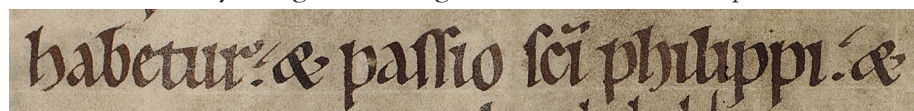
Avstavade ord markeras med ett tunt bindestreck i den yttre marginalen. Accenter över stavelser förekommer sporadiskt, obestämt när de tillkommit. De påträffas mest på prepositioner och i synnerhet prepositionen *a*: t.ex. *á pena* (fol. 47r rad 8 uppifrån), *á sanctis* (fol. 47r rad 13 uppifrån), *á paganis* (fol. 52v rad 9 uppifrån), *á constantino* (fol. 60r rad 4 uppifrån); men ibland anger accenten uppenbarligen betonad stavelse i uttalet, vilket kan vara en indikation att texten lästes högt: t.ex. *ibíque* (fol. 32r rad 2 uppifrån), *in eádem* (fol. 67r rad 5 nedifrån), *ad* (sic!) *eódem* (fol. 76v rad 3 uppifrån), *cápite* (fol. 84r rad 2 uppifrån) och på egennamnen *pictávis* (fol. 12r rad 6 nedifrån), *heréna* (fol. 14v rad 11 uppifrån), *frónimi* (fol. 79r rad 8 uppifrån) och *mirrenórum* (fol. 131r rad 3 nedifrån).

Interpunktion

Interpunktionen, om den är ursprunglig, är en annan aspekt som är viktig för en karaktärisering av skrivaren och skriften, men som ofta förbises. Det mest använda interpunktionstecknet i martyrologiet är punkt, *punctus* (plural *-us*), placerad nedtill på linjen. Den betecknar både slut på en mening och en mindre paus, där man i modernt bruk förväntar sig kommatecken, semikolon eller kolon. Även frågetecken används på ett par ställen (t.ex. på fol. 94v rad 3 uppifrån). Nytt helgon eller ny helgongrupp på samma datum inleds oftast med stor bokstav i uttryck som t.ex. *Eodem die* ”på samma dag” eller *Item* ”vidare, också” eller bara med prepositionen *Apud* ”vid, i” följt av ortnamn.

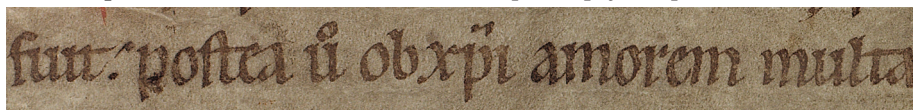
Två andra interpunktionstecken, olika former av *punctus elevatus*, används också för att ange mindre paus. De används genomgående i hela martyrologiet men inte på ett konsekvent sätt.

1. Det första (illustreras här med /) används före &, när nytt moment i berättelsen eller ytterligare ett helgon införs t.ex. ...*cuius passio habetur* /

& *passio sancti philippi* / & *vigilia omnium sanctorum* (fol. 114v rad 10 uppifrån). Samma tecken används före relativa bisatser t.ex. *syri et vientii* / *qui a beato hermagore* (fol. 95v rad 7 nedifrån), men även ibland vid andra bisatser och satsförkortningar. Att tecknet hör till första handen och inte är tillagt senare stöds av att det på ett ställe inom en rubriktext skrivs med rött bläck: *Si annus bissextilis evenerit / quod restat* ... (fol. 24v rad 4 nedifrån).

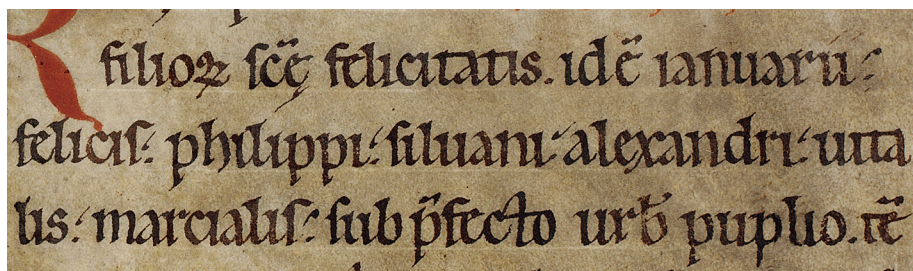
2. Det andra tecknet har kroken vänd åt andra hållet (illustreras här med \). Det förekommer mera sällan i texten och inte heller det används konsekvent. Det kan markera nytt avsnitt inom en period, men också en mindre paus framför relativ bisats t.ex. ... *princeps fuit* \ *postea vero ob Christi*

amorem ... (fol. 16v rad 6 nedifrån), ... *ad italiam* \ *ibique locum* ... (fol. 32r rad 2 uppifrån), ... *hyrenei episcopi* \ *qui tempore* ... (fol. 33v rad 5 nedifrån) ... & *confessoris* \ *qui sub constantino* ... (fol. 38v rad 6 nedifrån).

3. En tredje form av *punctus elevatus* dyker upp någon enstaka gång. Det är den som används i västra Frankrike och England och är den vanligaste exempelvis i de medeltida pergamentfragmenten i Riksarkivet.

Ibland förekommer de båda första tecknen i nära anslutning till varandra i LDV: t.ex. ... *quirini episcopi* / *qui persecutione* ... (fol. 57r rad 6 nedifrån) och ... *terrerentur exemplo* \ *vix precibus* ... (fol. 57r rad 3 nedifrån) eller ... *imperatoris* / *qui per diversa* ... (fol. 57v rad 3 nedifrån) och *paulina* \ *qui sub iudice* ... (fol. 57v nederst). Ibland kombineras tecknen, t.o.m. någon gång i kombination med den tredje formen av *punctus elevatus*: t. ex. ... *septem fratrum* ... *id est ianuarii* \ *felicis* / *philippi* / *silvani* (den tredje västliga formen)⁸ *alexandri* / *vitalis* / *marcialis* \ *sub prefecto* ... (fol. 72r rad 6–8 nedifrån).

Formen av *punctus elevatus* varierar inom olika områden.⁹ Den första formen som möter i LDV dominerar i Nederländerna, Flandern, östra Frankrike och Rhenlandet.¹⁰ Den är för övrigt densamma som möter i *Necrologium Lundense* (på fol. 5v–57v samt fol. 92r–123v). Den andra formen är ovanligare men tycks förekomma framför allt i handskrifter från tyskt område.¹¹ Jag har inte lyckats hitta några exempel på handskrifter där en kombination av dessa olika former av *punctus elevatus* förekommer. Frågan är även här hur variationen skall tolkas. Liksom i fallet med de olika formerna av förkortningen & kan det bero på att skrivaren

8 Parkes 1992, s. 43.

9 Parkes 1992, s. 43.

10 Parkes 1992, s. 43. Denna form förekommer i några 1100-talshandskrifter som illustreras med bilder i Watson 1979: nr. 82 Br. Libr. Harley 2803 från "Middle Rhineland, Germany" och daterad till "1148", nr. 86 Br. Libr. Add. 17738 från "Belgium" och daterad till "c. 1155", nr. 114 Br. Libr. Add. 16952 från "Belgium" och daterad till "between 1200 and 1211".

11 Se exempel i Lieftinck 1964: Pl. 55–56 Amsterdam, B.U. 89 från "Mayence" daterad till 1111–1125; Butz 1987: Kat. Nr. 47 Stuttgart, Landesbibl. HB I 235 från "Südwestdeutschland (Petrushausen?)" daterad till "I. Hälfte 12. Jh."; Borries-Schulten & Spilling 1987: Kat. Nr. 34 Stuttgart, Landesbibl. Cod. Bibl. 2° 57 från Zwiefalten daterad till "um 1120–1125"; Klemm 1988: Kat. Nr. 149 München, Staatsbibl. Clm 22260 från "Bistum Regensburg – Windberg" daterad till "12. Jh."; Klemm 1980: Kat. Nr. 60 München, Staatsbibl. Clm 21508 från "Bistum Freising – Weihestephan" daterad till "12. Jh.".

är inkonsekvent, eller det kan röra sig om flera skrivare med olika interpunktionsvanor, men det kan också vara övertaget från en förlaga.

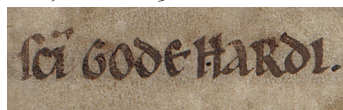
Datering och lokalisering

Dateringen av martyrologiet som tidigare föreslagits till perioden efter 1131 på grundval av senast tillagda helgon (Godehards kanonisation) men före 1145 grundat på antagandet att boken togs i bruk i samband med invigningen av den nya domkyrkan i Lund, stöter inte på några problem ur paleografisk synvinkel. Att ett nytt obituarium behövdes i samband med invigningen verkar rimligt.¹² Att lokalisera handskriften på grundval av skriften är mycket svårare. Protogotisk skrift har i allmänhet inga framträdande regionala särdrag som möjliggör en entydig lokalisering.¹³ Men åtminstone den första och eventuellt också den andra formen av *punctus elevatus* leder till det större området Nederländerna, Flandern, östra Frankrike och Rhenlandet. Men inre kriterier väger minst lika tungt som de paleografiska.

Helgonnamn

Såsom den senaste studien och textutgåvan av Dublin- och Lundmartyrologierna av Ó Riain visar, är bägge versionerna en stark förkortning och redigering av Ados martyrologium.¹⁴ Samtidigt har en mängd nya helgon lagts till. I LDV radas ofta helgon upp från olika tider och platser utan inledande övergång, ibland bara direkt med nytt ortnamn eller obestämd angivelse, som t.ex. genom ordet *alibi* ”på annan plats” (för en utförligare diskussion om helgonbeståndet i LDV, se Borgehammars bidrag i denna bok).

Ett sätt att ge emfas åt helgonnamn är att skriva dem i majuskler, hela ordet eller åtminstone första bokstaven. I LDV framhävs Jungfru Marias namn alltid, likaså påven Gregorius, vars namn skrivs i majuskler (fol. 54v rad 3 uppifrån och rad 8 uppifrån, fol. 64v rad 10 uppifrån, med majuskel i början fol. 25r nederst). Deras namn skrevs säkerligen med emfas av vörd-

nad i största allmänhet. Andra namn som framhävs på samma sätt är Godehard, biskop av Hildesheim (fol. 46v rad 3 uppifrån), Ger-

manus, biskop i Paris (fol. 55r rad 3 uppifrån), Gervasius, martyr i Milano (fol. 63v rad 10 nedifrån), Martinus, biskop i Tours (fol. 69r rad 9 nedifrån, fol. 119v rad 2 nedifrån), Remigius, biskop i Reims (fol. 102v rad 7 nedifrån), Dionysius, biskop i Paris och Rusticus, diakon i Paris (fol. 105r rad 10–11 nedifrån). Som synes är de flesta framhävda helgonen från franskt område, men någon entydig tolkning av den helgonkonstellationen är svår att göra.

Bland de helgon som lagts till både i LDV och i Dublinmartyrologiet finns, vilket tidigare också uppmärksammats, ett betydande antal biskopar från Metz.¹⁵ Men även helgon från Köln och Verdun är tillagda. I LDV är de för Danmark och Lund betydelsefulla helgonen Olof (fol. 79v), Ansgar (fol. 95v), Rimbert (fol. 19r), Willehadus (fol. 119r) och Botulf (fol. 63r) medtagna av första skrivarhand. Däremot förekommer den

¹² Jfr *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. IX.

¹³ Jfr Derolez 2003, s. 71.

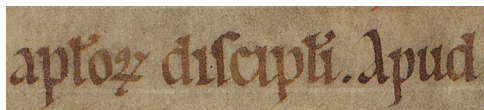
¹⁴ Ó Riain 2008, s. 20–25.

¹⁵ *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. VII och not 2.

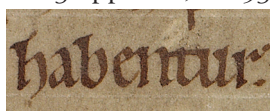
danska martyrkonungen Knut den helige (10/7) och hertigen Knut Lavard (7/1) endast i tillägg. De torde ha införts när handskriften befann sig i Lund. Omnämmandet av Lucius på datum 25 augusti (fol. 88v, VIII K(a)l(endas) Septembris) *In selandensi episcopatu. festivitas sancti lucii pape et martiris* ”I Själlands biskopsdöme festen till den helige Lucius, påve och martyr” är viktigt i sammanhanget. Reliken av påven Lucius huvud överfördes till Roskilde domkyrka i början av 1100-talet, sannolikt i samband med domkyrkans uppförande. Lucius var också kyrkans skyddspatron.¹⁶ LDV anger den 25 augusti, datum för translationsfesten.¹⁷ Notisen måste vara ett tidigt belägg för Lucius translation.¹⁸

Ó Riains jämförelse mellan LDV och Dublinmartyrologiet visar att helgonen Ansgar (translation 9/9), Rimbert, Willehadus, Lucius (translation 25/8), Heribertus och Godehard bara förekommer i LDV. Ó Riains hypotes är att Ados redigerade martyrologium först blev sammanställt i Metz och sedan i Köln. Dublinförlagan antas ha tillkommit ca 1032 och Lundförlagan ca 1060. Hur och var överföringen av Lundförlagan efter ca 1060 skett kan inte närmare preciseras. De för Lundversionen egna helgonen passar till helgonkultens profil i Lund.¹⁹ Möjligen har martyrologiet skrivits på direkt beställning från Lund. Många frågor återstår emellertid; sammanfattningsvis är dock lokaliseringen av LDV mindre säker än dateringen.

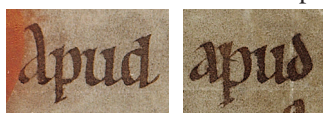
Enskilda bokstäver

a har alltid samma form: halsen är ibland något större, ibland mindre men alltid öppen. Minuskel-formen används ibland som majuskel (t. ex. fol. 9v rad 1 uppfifrån, fol. 38r rad 3 uppfifrån, fol. 93r rad 3 nedifrån, fol. 118v rad 7 nedifrån).

b öglan är rund och sluten.
d stapeln är oftast rak men runt d förekommer, speciellt i ordet *apud* som är frekvent i texten (t.ex.

fol. 18v rad 9 uppfifrån och fol. 68v rad 3–2 nedifrån alla tre i slutet av raden, fol. 24r rad 4 nedifrån, fol. 27v rad 6 nedifrån), men även i andra ord t.ex. *quod* i slutet av raden (fol. 18r rad 3 uppfifrån), samma ord (fol. 120r rad 3 nedifrån), *dicta* (fol. 116r rad 11 uppfifrån), *archidiaconus* (fol. 122r rad 5 nedifrån), *quidam* (fol. 122r rad 7 uppfifrån).

e öglan är liten och sluten med hårstreck åt höger.

f avslutassnett, ibland något under raden.
g ryggen är mestadels rak, d.v.s. den nedre öglan är fortsättning av den övres högra sida. Den nedre öglan böjer av mot höger och är nästan eller helt sluten. Det är en typ av g som förekommer på franskt och tyskt område men även i Skandinavien. En

¹⁶ Helgonofficiet, som är specifikt för Roskilde stift, antas ha tillkommit omkring 1100, men kan beläggas i det tryckta breviariet från 1517.

¹⁷ Lucius translationsfest är inkluderad i Missale Hafniense (1510), Breviarium Othiense (1497) och Breviarium Roskildense (1517), se Gjerløw 1963, col. 134–147. Se även Carlé & Fröjmark 1996, s. 501–545, i sht. s. 511.

¹⁸ Lucius ordinarie fest firas den 4 mars, vilket anges också i LDV.

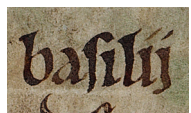
¹⁹ I detta sammanhang kan man påminna om att vid invigningen av altaret i kryptkyrkan i Lund år 1123 las relikier in i altaret bl.a. av följande helgon: Apollinaris & Timotheus, Symphorianus, Gregorius Magnus, biskoparna Willehadus, Ansgarius, Rimbertus, och ärkebiskoparna Heribertus och Bardo, se DD vol. I:2, s. 96–97: nr. 46, år 1123, den 30. juni. Alla dessa helgon, utom den obskyre Bardo, förekommer i LDV.

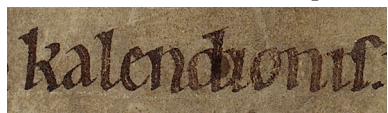
annan form av g med rund rygg påträffas sporadiskt (t.ex. fol. 35v rad 4 uppifrån, fol. 50v rad 2 uppifrån, fol. 63v rad 3, 7 och 8 uppifrån, fol. 76r rad 8 uppifrån fol. 115v rad 2 uppifrån, fol. 120r rad 6 uppifrån).²⁰

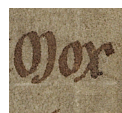
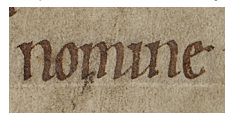
h grundstreckket som utgår från stapeln böjs åt vänster längst ned och slutar med ett tunt streck ibland under linjen.

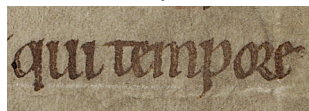
i när två i följer på varandra, kan det sista ibland vara förlängt under linjen men även enkelt i kan ha denna form t. ex. *basilii* (fol. 8v rad 12 uppifrån), *lucii* (fol. 47r rad 12 uppifrån), *ultimum* (fol. 18v rad 2 uppifrån), *virii sui* (fol. 9v rad 12 uppifrån). Kritiska streck markerar ofta två på varandra följande i för att skilja dem från u.

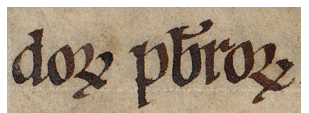
k förekommer i ordet *Kalendae* och i övrigt bara någon enstaka gång. Benet är kraftigt markerat och den övre kroken böjer inåt (t. ex. *kalendionis* fol. 113v rad 3 nedifrån).

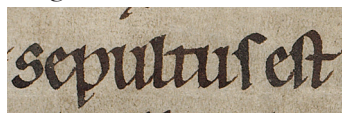
m och **n** den första stapeln har sned avslutning, den/de följande böjer uppåt. Uncialt m används ibland, även som majuskel t.ex. *Mox* (fol. 12v rad 7 nedifrån).²¹

p och **q** har staplar med förtjockning upptill, som ibland är uppsplittrad. De nedre delen av stapeln är kort och slutar ibland med lätt streck uppåt. Öglan är helt rund och sluten.

r stapeln upptill har förtjockning, ibland uppsplittrad, och slutar på raden med lätt böjning uppåt. Kroken är kraftigt markerad och slutar med hårestreck som böjs uppåt. Runt r förekommer bara efter o i förkortningen för ändelsen *-orum*.

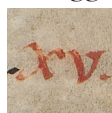

s både rakt och runt s förekommer. Rakt s står i regel på linjen, men avslutas snett så att det hamnar under linjen. Stapeln är kort. Runt s används mest i slutposition (men även någon gång i annan position t.ex. *sepultus* (fol. 108v rad 8 uppifrån).

t stapeln är rak och böjer av mot höger längst ned. Tvärstreckket är rakt och tunnare och går långt ut åt höger.

u bägge staplarna har förtjockningar som ofta är uppsplittrade.

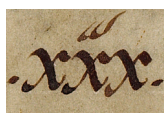
v används genomgående i de romerska siffrorna. Vänster stapel böjer av mot höger, höger stapel slutar i en krok uppåt (jämför också *Iulii*, fol. 114v rad 6 uppifrån).

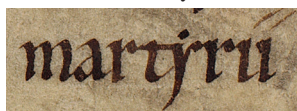
w har samma form som v men med dubbel vänsterstapel t. ex. *oswaldi* (fol. 81v rad 1 längst ned), *wirmadensi* (fol. 114v rad 2 uppifrån).

²⁰ Jfr Derolez 2003, s. 61–62.

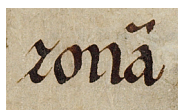
²¹ Jfr Derolez 2003, s. 62.

x det första strecket är kraftigt markerat, tvärstrecket är tunnare med krokar vända åt varsitt håll.

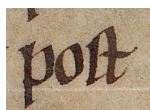

y är försett med punkt ovanför. Det första strecket är kraftigt markerat och svängt, det andra har krok åt höger upptill och går långt nedanför den dragna linjen.

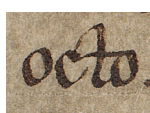

z två kraftiga parallella vågiga streck förbundna med hårstreck.

Ligaturer

st skrivs genomgående samman t.ex. *post* (fol. 103v rad 5 uppifrån), *palestina* (fol. 104v längst ned).

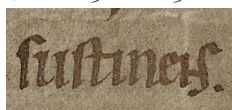

ct skrivs med hög stapel på t som brukligt är i ligaturen, men

de två bokstäverna binds inte alltid ihop.

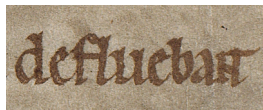
De binds ihop i t.ex. *octo* (fol. 105v rad 9 uppifrån), de binds inte ihop i t.ex. *afflicti*

(fol. 105v rad 5 nedifrån); inte heller i *lectoris* (fol. 109v rad 3 nedifrån).

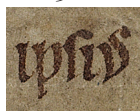

ns förekommer som ligatur någon enstaka gång i slutet av en rad t.ex. *sustinens* (fol. 12v rad 10 nedifrån), *asserens* (fol. 67r rad 7 nedifrån), *lucrificiens* (fol. 72r

rad 5 uppifrån).

nt förekommer som ligatur någon enstaka gång i slutet av en rad t.ex. *defluebant* (fol. 43r rad 8 nedifrån), *sunt* (fol. 54r rad 5 uppifrån), *recrearent* (fol. 65v rad 5 nedifrån), *feriuntur* (fol. 101r rad 4 uppifrån).

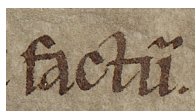

us förekommer som ligatur någon enstaka gång i slutet av en rad t.ex. *ipsius* (fol. 19v rad 7 nedifrån), *affixus* (fol. 67r rad 9 nedifrån), *ictibus* (fol. 78r rad 6 nedifrån).

Förkortningar

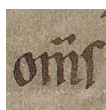
De viktigaste förkortningarna är följande:

Allmänt horisontalt förkortningsstreck försett med små krokar (eller vertikalt över hög stapel) anger:

– att m eller n saknas (kallas då nasalstreck): t. ex. *factum* (*factu* med streck över *u*, fol. 93r rad 2 nedifrån);

– att ord är förkortat genom sammandragning: t.ex. *omnes*

(*oms* med streck över *m*, fol. 20v rad 10 nedifrån), *episcopi* (*epi* med streck över *p*, fol. 55r rad 7 nedifrån), *sancti* (*sci* med streck över *c*, fol. 55v rad 3 uppifrån), *fratris* (*fris* med streck över *i*, fol. 64r rad 5 uppifrån), *spiritum* (*spm* med streck över *p*, fol. 131v rad 4 nedifrån);

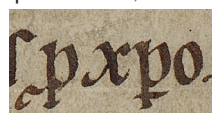
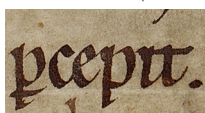
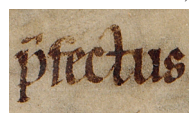
– att ett ord är avhugget: t.ex. *confessoris* (*conf* med streck över *f*, fol. 102v rad 7 nedifrån), *virginis* (*virg* med streck över *g*, fol. 117r rad 3 uppifrån).

Sammandragning av ord markeras även med böjt streck på bokstav: t. ex. *gloria* (*glia* med streck på *l*, fol. 63v rad 7 uppifrån), *presbyteri* (*pbri* med streck på *b*, fol. 64r rad 6 uppifrån), *apostolis* (*aplis* med streck på *l*, fol. 64r rad 6 uppifrån), *natalis/-e* (*natl* med streck på *l*, fol. 92r rad 5 uppifrån).

& för *et* används genomgående utom i början av en mening, någon enstaka gång även i ett ord i slutet av en rad t.ex. *inflamar&* (fol. 51v nederst). Två former förekommer: med slutstrecket vänt uppåt (t.ex. fol. 51v nederst), med slutstrecket vänt nedåt (t.ex. fol. 51v rad 3 nedifrån). Det tironiska tecknet, som liknar siffran 7, används inte i martyrologiet inte heller i sekvenserna, däremot är det frekvent i obituariet och läsningarna.

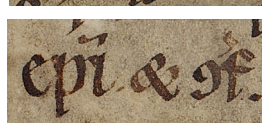
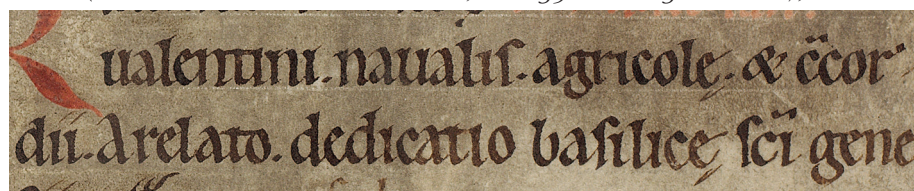
Förkortning för ändelsen *-rum* används genomgående, ibland med enkel ögla, ibland mer omsorgsfullt gjord t.ex. *episcoporum* (fol. 99r rad 6 nedifrån), *beatorum* (fol. 108v rad 8 nedifrån), *sanctorum* (fol. 114v nederst).

Prepositionerna (1) *per*, (2) *prae* och (3) *pro* både fristående och i sam-

mansättningar förkortas med (1) streck ovanför, (2) streck tvärs över den nedåtgående stapeln på *p* och (3) ögla framför stapeln.

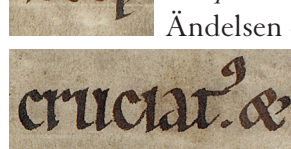
Prefixet *con-* förkortas på två sätt, dels med förkortningsstreck t. ex. *concordii* (*ccordii* med streck över första *c*, fol. 135r rad 2–3 nedifrån), dels med

det tecken som liknar siffran 9 t. ex. *confessoris* (*9f* (med förkortningsstreck över *f*), fol. 140v rad 3 nedifrån).

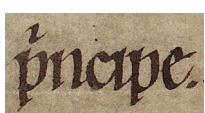
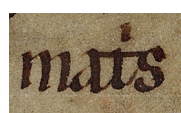
; (semikolon) används i kombination med *q* som förkortning för *que* t. ex. *sicque* (*sicq*; fol. 135r rad 2 uppifrån).

Ändelsen *-us* förkortas med tecken som liknar siffran 9 ovanför raden t. ex. *cruciat⁹* (fol. 107r rad 4 uppifrån), *sordibus* (*sordib⁹*, fol. 115r rad 3 uppifrån).

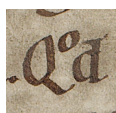
Ändelsen *-ur* skrivs med tecken över bokstav som liknar siffran 2: t. ex. *findebantur* (*findebant²*, fol. 106v rad 8 nedifrån).

Överskriven vokal anger *r* + vokalen eller vokalen + *r*, t.ex. *matris* (*mats*, fol. 131v rad 6 nedifrån), *principe* (*pncipe*, fol. 91v

rad 7 nedifrån); ordet *martyr* förkortas oftast med överskrivning t.ex. *martyris* (*mris*, fol. 92r rad 5 nedifrån); ordet *vero* förkortas genom *u* och överskrivet

o (fol. 107r rad 6 nedifrån); relativa pronomen förkortas vanligen med överskriven vokal t.ex. *quod* (*Q^d*, fol. 29v rad 6 uppifrån).

Christus förkortas med användande av grekiska bokstäver och förkortningsstreck t.ex. *Christum* (*xpm* med streck över *p* (=rho), fol. 81v rad 5 nedifrån); ordet *episcopus* förkortas *epc* med streck över *p* (t.ex. fol. 89v rad 10 uppifrån).

II. Nekrologiet och dess många skrivare

Martyrologiet har en dubbel funktion genom att också tjäna som kalendarium över avlidna personer. Den delen brukar kallas nekrologium eller obituarium. På de fyra raderna som lämnats tomma efter varje martyrologiepost har ett stort antal skrivare infört döds- eller anniversarienotiser successivt från omkring andra tredjedelen av 1100-talet fram till början av 1400-talet.²² När utrymmet inte räckt till, har marginalerna använts, och extra blad har också lagts till. Många gånger har äldre dödsnotiser utsudats för att ge plats åt nya. I regel inleds notiserna med uttrycket ”har avlidit” genom förkortningen *Ø* = *obiit* (3:e person singular) eller *Obr* = *obierunt* (3:e person plural). Även ordet *anniversarium* används, speciellt i de yngsta notiserna. Det betyder ”årsdag” dagen för någons bortgång.

De olika skrivarhänderna varierar stort i form och utförande. Notiserna från 1100-talet är i regel tydligt skrivna och lättlästa, men de är nedtecknade i en mer informell skrift än den som möter i martyrologiet. De äldsta notiserna följer i direkt anslutning till martyrologietexten och omfattar två olika serier. Den ena börjar från början och fortsätter fram till fol. 78r, den andra tar vid där och fortsätter till slutet. Den första serien är skriven i en prydlig skrift, som formmässigt ligger nära martyrologiets men är mindre. Bläcket är också ljusare brunt. Den andra serien utmärks genom sina höga staplar, ett drag som är typiskt för kansliskrift som används i brev och urkunder.

Växlingen mellan olika former av förkortningen för et (&) som observerades i martyrologiet återfinns även i de två äldsta serierna av dödsnotiser, som man antagit är införda vid ett tillfälle som redan färdiga enheter av två skrivare.²³ I den första serien förekommer det t.ex. på fol. 40r XV. *K(a)l(endas). maii. ... Obierunt Haroldus rex danorum* etc., fol. 46r V. *Non(as). maii. ... Eodem die obiit gunnildis* etc. och fol. 46v III. *Non(as). Maii. ... + Ipso die obiit* etc. I den andra serien förekommer det t.ex. på fol. 101r VII. *K(a)l(endas). oct(obris). ... Obiit ulf diaconus dictus biorn* etc. Växlingen ger upphov till samma frågor som för martyrologiet: Är fler skrivare än en involverade? Om det är fråga om en enda skrivare, byter han vana, eller beror växlingen på förlagan?

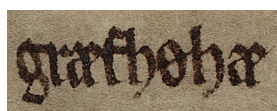
De övriga notiserna uppvisar en provkarta på olika informella handstilar. Somliga notiser är mer omsorgsfullt skrivna i en präntad skrift, medan andra tycks vara hastigt införda och är betydligt mer svårlästa. Notiser införda från och med 1200-talet och framåt är ofta skrivna i en kursiv skrift,

²² Weeke i *Libri memoriales capituli Lundensis* daterar alla dessa dessa händer grovt och hänför dem till första, andra eller tredje tredjedelen av varje århundrade under perioden 1100–1400. I några fall identifieras enskilda skrivare. Enligt *Libri memoriales capituli Lundensis* s. IX tillhör händerna medlemmar av domkapitlet som hade ansvar för obituarier. Jfr *Necrologium Lundense*, s. XLIX–L som menar att det var *armarii* ”bibliotekarierna” i domkapitlet som ansvarade för flertalet notiser i *Memoriale fratrum* i *Necrologium Lundense* (Mh 6).

²³ *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. VII.

som kännetecknas av ett stort antal förkortade ord, vilket bidrar till svårförståelsen. Kursiv skrift har oftast uppåtgående staplar försedda med öglor. Tvårummigt a förekommer ibland i dessa sena händer, liksom det tironiska tecknet för *et* som liknar siffran 7, som ibland förekommer utan tvärstreck, ibland med tvärstreck.

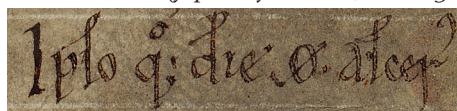
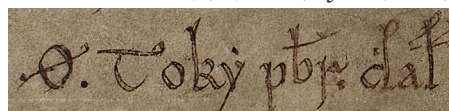
Exempel på gotisk skrift, *textualis*, i präntad form från 1200-talet förekommer t.ex. på de tillagda bladen, fol. 58r–59r, som innehåller listan över ärkebiskop Andreas testamente till Lunds domkyrka. Bokstäverna är brutna och många hopskrivningar ("bitings") av bokstäver förekommer. Majuskel-R förekommer ofta istället för minuskelformen. Det tironiska tecknet

för *et* som liknar siffran 7 är försett med tvärstreck. Påfallande är att stunget *ø* och diftongen *æ* används i lokalt ortnamn *græfhoæ* (fol. 58r rad 11 uppfifrån).

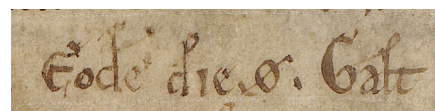
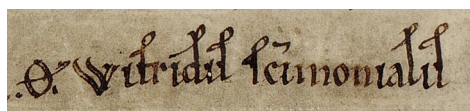
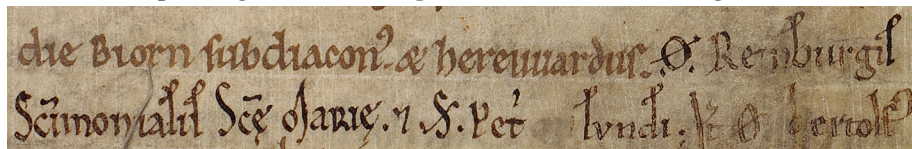
Weekes utgåva och ungefärliga datering av dödsnotiserna är grundläggande men det vore värdefullt om den kompletterades med en mer ingående paleografisk undersökning av olika skrivarhänder, såsom Weibull gjort för *Memoriale fratrum* i *Necrologium Lundense* (Universitetsbiblioteket, Lunds universitet, Medeltidshandskrift 6). Weibull urskiljde 27 händer i *Memoriale fratrum* under perioden 1123–1316.²⁴ En sådan undersökning vore desto mer angelägen, eftersom ett nära samband finns mellan de två handskrifterna. Så t.ex. har samme skrivare infört en dödsnotis i LDV (fol. 121r *II Idus nov(embris)* om Knut VI) och lagt till samma notis i *Memoriale fratrum* (fol. 5).²⁵

Beträffande händerna i nekrologiet i LDV kan här bara ges ett par exempel på några skrivare med lätt igenkännbara egenheter i de långa staplarnas snirkclar. Samma hand från 1100-talets andra hälft möter på fol. 16v VII. *K(a)l(endas). febr(uarii): ... Obiit toky presbyter etc.*, fol. 23v

X. *K(a)l(endas). marc(ii): ... Ipso quoque die obiit ascerus etc.* och fol. 33v VIII. *K(a)l(endas).*

apr(i)l(is): Item obiit Gozuinus presbyter etc. En annan lätt igenkännbar hand möter på fol. 38v II. *Id(us). ap(ri)lis: ... Obiit Remburgis sanctimonialis,*

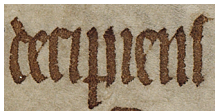
fol. 36r *K(a)l(endas). april(is): ... Obiit wifridis sanctimonialis* och fol. 66r VI. *K(a)l(endas). Iulii: ... Eodem die obiit Galt monachus.*

²⁴ *Necrologium Lundense*, s. LXXXVI–CI, i sht. s. XCV–XCIX.

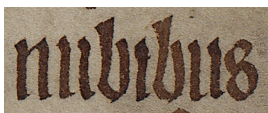
²⁵ *Necrologium Lundense*, s. XXXVII.

III. Läsningarna (fol. 1r–7v)

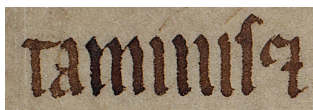
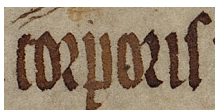
Läsningarna är skrivna med en lättläst jämn handstil, som sannolikt tillhör en och samma skrivare. Bokstäverna är utdragna och tätt sammanpressade. De har brutna streck och sammanskrivningar ("bitings"): t.ex. de i *decipiens*

(fol. 5r rad 9 nedifrån), do i *dolore* (fol. 3r rad 8 uppifrån), *dormiunt* (fol. 7v rad 9 nedifrån). Minuskel-a skrivs

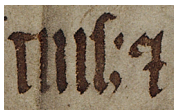

ibland med öppen hals, men lika ofta med slutet hals så att det blir tvårummigt. Runt s är slutet, liknar siffran 8 och förekommer i slutposition. Runt r förekommer efter o (t.ex. *corporis* fol. 6v rad 11 uppifrån).

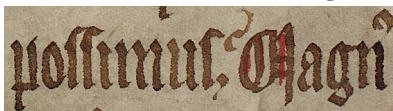

Det tironiska tecknet för *et*, som liknar siffran 7, har tvärstreck. De interpunktions-

tecken som används är punkt (*punctus*) som står nedtill på linjen. Följt av stor bokstav markerar punkt en större paus och slut på en mening. Vidare

förekommer semikolon ; (*punctus versus*) vid mindre paus inom en mening, ofta framför samordnande *et* och bisatser av olika slag (t.ex. fol. 7r rad 5 uppifrån).²⁶ Även frågetecken

förekommer flera gånger (t.ex. fol. 6r rad 3 nedifrån). En del korrigeringar av fel förekommer genom överskrivningar

och överstrykningar. Kritiskt streck över i förekommer sporadiskt samt sporadiska ordaccenter för att ange uttalet. Det är obestämt när dessa tillkommit.

Initialerna är röda eller blå växelvis och av två raders storlek. De pryds med enkel fleuroné. Skriften kan betecknas som en präntad textualis och kan dateras till 1200-talets andra hälft.²⁷

Bibliografi

Bischoff, Bernhard, 1986, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (2:a upplagan) (Grundlagen der Germanistik 24), Berlin.

Borries-Schulten, Sigrid von & Spilling, Herrad, 1987, *Die romanischen Handschriften der württembergischen Landesbibliothek Stuttgart*, Teil 2, Stuttgart.

Butz, Annegret, 1987, *Die romanischen Handschriften der Württembergischen Landesbibliothek*, Stuttgart, Teil 2, Stuttgart.

Carlé, Birte & Fröjmark, Anders, 1996, "Danemark – Suède – Finlande", i: Guy Philippart (red.), *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550*, vol. II (Corpus Christianorum), Turnhout, p. 501–545.

Derolez, Albert, 2003, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge.

DD = *Diplomatarium Danicum* ed. Lauritz Weibull, I:2, 1053–1169, Köpenhamn 1963.

Dverstorp, Nils Dverstorp, 2010, *Skrivaren och skriften. Om skrift- och handskriftsproduktion i Vadstena kloster* (Ph.d. avhandling. Det humanistiske fakultet. Universitetet i Oslo).

Gjerløw, Lilli, 1963, "Kalendarium II", *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, vol. 8, Malmö, s. 134–147.

²⁶ Jfr Parkes 1992, s. 36.

²⁷ *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. IV, daterar till slutet av 13. århundradet.

- Klemm, Elisabeth, 1980, *Die romanischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek*, Teil 1, (*Die Bistümer Regensburg, Passau und Salzburg*), Wiesbaden.
- Klemm, Elisabeth, 1988, *Die romanischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek*, Teil 2, (*Die Bistümer Freising und Augsburg, verschiedene deutsche Provenienzen*), Wiesbaden.
- Libri memoriales capituli Lundensis: Lunde domkapitels gavebøger og nekrologium*, ed. Christian Weeke, Kjøbenhavn 1884–1889 (repr. 1973).
- Lieftinck, Gerard Isaac, 1964, *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas : Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date. T. 1 Les manuscrits d'origine étrangère (816–c. 1550)*, Amsterdam.
- Necrologium Lundense: Lunds domkyrkas nekrologium*, ed. Lauritz Weibull (*Monumenta Scaniae historica*), Lund 1923.
- Ó Riain, Pádraig, 2008, *A Martyrology of Four Cities. Metz, Cologne, Dublin, Lund* (Henry Bradshaw Society CXVIII), London.
- Parkes, Malcolm, 1992, *Pause and Effect. An Introduction to the History of Punctuation in the West*, Aldershot.
- Watson, Andrew, 1979, *Catalogue of Dated and Datable Manuscripts c. 700–1600, in the Department of Manuscripts. The British Library, Oxford*, vol. II (Plates).

Thomas Rydén

Visuellt och visionärt – dekorationerna i *Liber daticus vetustior*

BOKMÅLERIET UTGÖR sannolikt det kvantitativt största materialet av medeltida bilder som finns bevarat,¹ och än mer omfattande vore det om man tar hänsyn till det stora antal handskrifter som kan beläggas från medeltida bibliotekskataloger, men som sedan dess har försvunnit. Bildmaterialets variation, både stilmässigt och motivmässigt, är enorm och ger därför mycket goda möjligheter att urskilja skillnader och likheter mellan olika skriptorier liksom förändringar i tid inom ett och samma skriptorium. I studiet av handskrifter har bilder och dekorationer trots det länge förbigåtts med tystnad eller beskrivits som enbart fysiska egenskaper tillsammans med skrift, bokband, material o.s.v., medan texten eller verket har betraktats som det enda intellektuella innehållet.² Synen på detta har sedan länge nyanserats, men kvar finns en seglivad föreställning om bokmåleriet som osanktionerade drölerier tillkomna genom skrivarens obetvingliga vilja att dekorera.

Denna artikel kommer att behandla dekorationer och bilder i *Liber daticus vetustior* (hädanefter LDV) ur olika perspektiv. Efter en sammanfattande beskrivning av dekorationernas allmänna karaktär och specifika särdrag rekonstrueras bildernas tekniska tillkomstprocess, och i den stilhistoriska analysen jämförs därefter LDV med övrigt bokmåleri från 1100-talet med syfte att placera dess tillkomst geografiskt och kronologiskt.

Den stilhistoriskt grundade attributionen relateras till den historiska kontexten med hänsyn till domkyrkobygget och Lunds kontaktnät med kontinenten under 1130-talet.

Avslutningsvis tolkas dekorationernas ikonografiska innehåll och handskriftens funktion i dess rumsliga sammanhang i ljuset av medeltidens idéer och föreställningar, där jag vill föreslå en omvärdering av dekorationernas betydelse som meningsbärande, narrativa och didaktiska element, snarare än som neutrala ornament.

¹ De Hamel 1994, s. 10.

² För en sammanfattande diskussion, se Rydén 2003.

Tidigare forskning och nya förutsättningar

När Ewert Wrangel i *Lunds domkyrkas konsthistoria* från 1923 gjorde den första studien över Lunds domkyrkas medeltida bokmåleri jämförde han växtornamentiken i LDV uteslutande med tyska motsvarigheter.³ Det avgörande släktskapet såg han likafullt mellan det liggande lejonets slanka kropp och droppformade ögon på fol. 8r och domkyrkans egna sten-skulpturer. Konstnären antas därför vara lundensisk och kanske rentav identisk med den Marcus scriptor, som finns antecknad i LDV.⁴ Wrangel avslutar med spekulationen: "Var han kanske själv en av dessa mästare, som gjorde utkast till ornamentiken i domkyrkan, om än företrädesvis 'scriptor'?"⁵ Wrangel medgav att han hade haft begränsad tillgång till reproduktioner av 1100-talets bokmåleri, och hans anförda litteratur tyder på en på förhand tyskorienterad undersökning. Desto mer slående är att han omtalar ett utlåtande av vännen och den dåtida auktoriteten på området, Wilhelm Köhler, som föreslår ett nordfranskt ursprung, utan att överhuvudtaget bemöta detta.⁶ Den lokalpatriotiska föreställningen om ett lundensiskt konstcentrum med skriptorium vid domkyrkan som detta ger uttryck för har sedan förts vidare av t.ex. Lauritz Nielsen,⁷ men i viss mån bemötts av Per Ekström, som likafullt anser att LDV har tillkommit i Lund.⁸

De argument som har framhållits för ett lundensiskt ursprung är relationen mellan de dödsnotiser som har förts in från en äldre handskrift, och som inte motsvaras av ordalydelsen i Memoriale fratrum i Necrologium Lundense, samt omständigheten att man bör ha haft ett martyrologium även innan LDV anskaffades. Särskild vikt läggs också vid notisen om Knut den helige i martyrologiets text på fol. 72r–72v. Den gängse ståndpunkten kan sammanfattas med att LDV är en delvis anpassad kopia av denna förmodade äldre föregångare, som på grund av förekomsten av många helgon från Metz bör ha kommit därifrån.

Dateringen av LDV ges av interna omständigheter som behandlas nedan och i andra artiklar, och inskränker tidsspannet till som mest 1131–1146. Frågan var själva handskriften med martyrologietext och dekorationer är framställd är dock öppen. Oavsett hur dödsnotiserna i LDV förhåller sig till äldre obituarier kvarstår en rad faktorer som jag menar måste tolkas som bevis på att martyrologietexten i sin ursprungliga form är en avskrift efter en förlaga som inte har befunnit sig i Danmark. En noggrannare analys av dekorationerna, som i tidigare diskussioner endast har hänförts till domkyrkans egen skulpturala utsmyckning, och ansetts styrka den lokala attributionen, kan därför motivera en omvärdering av handskriftens ursprung.

Förutsättningarna för en detaljerad jämförande stilanalys har förbättrats avsevärt sedan Wrangels tid. Stora mängder av materialet har inventerats och publicerats. Skriptorier och målarskolor har identifierats och lokala särdrag har definierats. Omfattande digitaliseringsprojekt har tillgängliggjort ett flertal samlingar med material som inte enbart omfattar de mest framstående exemplen.⁹

3 Wrangel 1923, s. 103–110. Ellen Jørgensen omtalar *Liber daticus* hastigt med en försiktig antydning om att det vore värt att undersöka dess relation till ett eventuellt skriptorium i Lund. Hon utgår ändå från att handskriften är framställd i Lund. Jfr Jørgensen 1912–1913, s. 7.

4 LDV fol. 29v (11 mars).

5 Wrangel 1923, s. 110.

6 Wrangel 1923, s. 109, not 2.

7 Nielsen 1937, s. 40.

8 Ekström 1995, s. 45–58, särskilt s. 56.

9 I Frankrike har Centre national de la recherche scientifique och Institut de recherche et d'histoire des textes under ledning av Kulturministeriets Direction du livre et de la lecture skapat en databas med runt 100 000 bilder ur illuminerade handskrifter i franska samlingar som har varit ett ovärderligt forskningsredskap. <http://www.enluminures.culture.fr>, Bibliothèque National de France i Paris har basen Mandragore <http://mandragore.bnf.fr>. British Library har basen Catalogue of Illuminated Manuscripts <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts>. Utställningskataloger som inte redovisas har använts som konsultationslitteratur mest för att utesluta vissa samband. Bland representativa referensverk kan nämnas Załuska 1991; Załuska 1989. Ett grundläggande inventeringsverk är Cahn 1996 och på detaljnivå är Mérimod 1975 en självklar utgångspunkt.

Dekorationerna

Martyrologietexten har en naturlig disposition i tolv månader där den första dagen i varje månad enligt romersk tideräkning, *Kalendae*, inleds med ett stort KL-monogram. Det första på fol. 8r upptar större delen av sidans yta, medan de övriga i regel upptar mellan 6 och 8 rader. I huvudsak är KL-monogrammen rikt dekorerade med delikat tecknade bladslingor och i ett par fall bebodda av drakar och lejon. Ett par KL-monogram är enklare till sin karaktär och utgör snarare en större variant av de enklare initialerna. Varken *Nonae* eller *Idus* (den 5 respektive 7 samt 13 respektive 15 i varje månad) markeras, något som annars är vanligt i handskrifter, och det finns inte heller månadsbilder eller tecken ur zodiaken, som t.ex. i Colbazannalerna.¹⁰

Det största KL-monogrammet på fol. 8r har ett rikt lövverk bebott av en större drake vars vingar utgör armarna i bokstaven K samt en mindre drake och ett liggande lejon. Den större drakens övre vingfjädrar är sammanflätade med växtslingorna, som korgflätning, med varannan vingpenna över, varannan under grenen, och vice versa i nästa växtslinga. Drakens nedåtriktade vinge är på motsvarande sätt hopflätad med den mindre drakens vinge. Den större drakens huvud är fullständigt nedslitet, men kan i jämförelse med likartade drakinitialer ha befunnit sig till vänster om K-initialens stapel, sannolikt nedåtriktat och bitande om stapeln. Den mindre draken, vars hals är fastknuten i grenverket, biter i den större drakens ben. Ett halvliggande lejon, avbildat i profil, med slank kropp och litet huvud med droppformade ögon, lyfter ena tassan och biter i den större drakens bakkropp, vars svans ringlar ihop sig i tre tydliga öglor.

Vinrankornas grenverk är mycket tätt och sammansatt, utan att bli stelt eller konstlat. Själva bokstäverna utgör stammarna, eller vinstockarna och grenarna växer in och ut genom de olika panelerna i staplarna, vrider sig kring sig själva och varandra, förgrenar sig och skjuter skott. Bladformerna varierar från små knoppar, till flerflikiga blad i alla stadier av utveckling till fullt utrullade solfjädersformationer, med grupper av blad som vrider sig med och mot varandra. Några symmetriskt motställda grupper av fyra eller fem blad i färd med att slå ut bildar större kalkformiga enheter. Mitt i fältet till höger om L-initialen bildar nio små element något som sannolikt skall tolkas som en druvklase.

Hela KL-monogrammet är inskrivet i en rektangel genom att bakgrunden är indelad i färgfält i grönt, rött, ockra och vitt som sannolikt har fortsatt även till vänster om K-initialen.

Det andra KL-monogrammet, fol. 18r, har brun konturteckning och detaljteckning i rött. Ett tätt och organiskt slingrande lövverk utgår från, och växer genom bokstävernas staplar och innesluter en drake vars vingar utgör armarna på bokstaven K.

Övriga KL-monogram, med undantag för två stycken, präglas av samma organiskt slingrande vinrankor med olika grad av täthet. Vissa är något

¹⁰ Colbazannalerna, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Ms. Theol. Lat. Fol. 149, är en handskrift som innehåller både annalverk och kalendarium, och anses vara utförd i Lund under 1100-talets första hälft, men fördes till cisterciensklöster Colbaz i Pommern o 1170, jfr CCD.

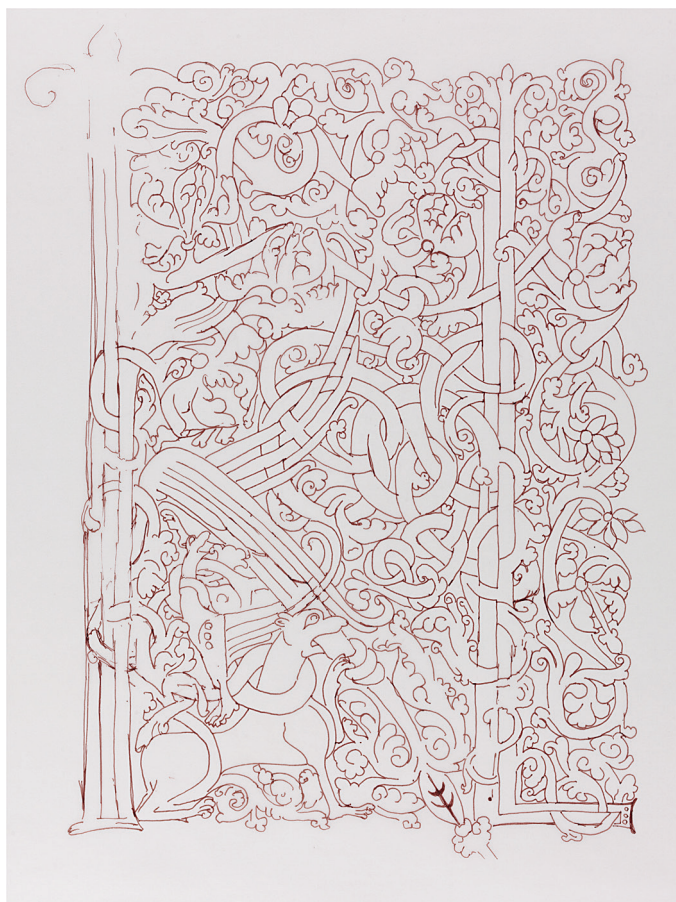

Bild 1 (t. v.). LUB Mh 7, fol. 8r: Renritning av första fasens konturteckning i brunt bläck.

Bild 2 (t. h.). LUB Mh 7, fol. 8r: Renritning av andra fasen med detaljer och färgläggning med rött bläck.

stelare till karaktären (fol. 80r, 129v) medan andra (särskilt fol. 36r, 68r) är utsökt tecknade. Skillnaderna är dock inte så stora att man entydigt kan urskilja olika händer. Två KL-monogram (fol. 45r, 114v) avviker genom att vara utförda helt i rött bläck med stiliserat lövverk utan konturer på samma sätt som de enklare initialerna.

Varje dags martyrologietext inleds i sin tur med en enfärgad större initial som i regel är enfärgat röd. På fol. 8v är initialen mer utarbetad. Från seriferna utgår delikata slingor som bildar ett yttäckande lövverk. Tre grenutskott på höger sida växer in mellan textraderna på ett mycket fin-känsligt sätt, vilket också tydligt visar att initialerna är utförda efter texten. I ett fall, på fol. 9r, är initialen blå med en röd kantlinje. Dessa två initialers rikare utsmyckning tyder på en planerad högre ambitionsnivå med färgväxling som övergavs tidigt. De senare initialernas enda dekoration består av att de tjockare staplarna i regel är tvådelade genom ett utsparat smalt fält som i vissa fall dekoreras av en pärlbård. Enstaka bladornament utgår ibland från seriferna, och kan i vissa fall bli mer omfattande och närma sig de större initialerna till karaktären. (fol. 12r, 21v) Vissa initialer har också dekorationer i brunt bläck, men det är svårt att avgöra om det är en sekundär skrivare som utfört dekorationerna eller illuminatören själv.

Utöver KL-monogram och initialer finns sekundära dekorationer i form av textmarkeringar i marginalen, enstaka större initialer i dödsnotiserna och dessutom initialer i den tillagda delen på fol. 1–7, medan sekvenserna på fol. 141–142 endast har odekorerade initialer.

Initialerna i tillägget på fol. 1–7 är utförda i två färger, konsekvent alternerande mellan röd bokstav med blå linjeornamentik, sk *fleuronné*, och blå bokstav med röd *fleuronné*. A-initialen på fol. 6v saknar dekoration. *Fleuronné*dekorationernas stiliserade blad- och spiralornamentik är utförda med hastig och säker hand på ett sätt som är vanligt på ömse sidor om sekelskiftet 1300, men spiralmönster som fyllnadselement pekar snarare bakåt i tiden än framåt då små yttäckande knoppmönster blev vanligare. Ett par sekundära bladdekorationer finns i marginalen, liksom en ristad karikatyr av ett ansikte med gapande mun och stora glosögon, och på fol. 52v en teckning i brunt bläck av en stående man som pekar mot föregående sida, för att markera till vilken dag ett tillagt blad hör.

Tekniska iakttagelser

All dekoration har utförts efter texten. De fyra första KL-monogrammen har utförts med brun konturteckning först, och en inre parallell konturteckning i rött med större delen av detaljerna på blad och grenar i rött. På flera ställen skymtar förstudier i bly.

I det inledande KL-monogrammet på fol. 8r har därefter bakgrunden fyllts med alternerande fält av rött, grönt, ockra och vitt. Lejonet och drakarna har målats huvudsakligen i ljust grönt liksom delar av grenverket, och vitt har använts till högdagrar och fördrivningar. Det bör noteras att högdagrarnas täckvita färg är placerat längs mitten på grenarna med lika mycket grönt på båda sidor. Slutligen har vissa inre konturer kompletterats i grönt eller rött ovanpå de täckande färgskikten.

Från och med fol. 45 utesluts brunt bläck helt och hållet, vilket inte nödvändigtvis har skett enbart av arbetsbesparande orsaker. De bruna konturerna lämpar sig för stort format eller glest lövverk, fol. 8r, 36v, men kan t.ex. på fol. 25v, där lövverket är småbladigt och tätt, ge en väl kristallinisk och stel effekt som motverkar de illusoriska grenklykornas och slingrande grenarnas mjuka naturlighet.

Stildrag och förbindelser

Växtornamentik hör till de vanligaste dekorationselementen i medeltida bokmåleri och utgör därför en god grund för stiljämförelser eftersom skillnaderna inom de givna ramarna framträder desto tydligare. De drag som är särskilt framträdande och konsekvent utförda i LDV är de naturalistiska och ovanligt organiskt slingrande rankorna med grenklykor markerade av två tvärstreck och ett längsgående streck, ofta i kombination med vågiga veckbildningar eller valkar. Bladformerna är komplexa och mycket varierade. Små knoppliknande blad kombineras med serier av blad

Bild 3. LUB Mh 7, fol. 8r. Detalj av växtornamentiken i KL-monogrammets övre vänstra hörn.

i färd med att veckla ut sig som en solfjäder, och större symmetriska bladkalkar. Även bokstävernars staplar kröns oftast av tredelade bladgrupper istället för någon mer traditionell seriff eller flätverksavslutning.

I jämförelse med andra handskrifter med lundaproveniensen uppvisar handskrifterna från Helmarshausen, Uppsala UUB C83, Köpenhamn, Det konglige bibliotek ms. Thott, 21 och 22 rikligt med slingrande växtornamentik. Det vore fullt tänkbart att man från Lunds håll vänt sig till Helmarshausen som man stod i brödraskapsförbindelse med, för att kopiera eller beställa ett martyrologium, men stilen avviker här markant från LDV, vilket också gäller övriga handskrifter från Helmarshausen.¹¹ Även *Necrologium Lundense*, Mh 6, fol. 5v och 58v och Mh 2, t.ex. fol. 57v har jämförbara dekorationer som inte uppvisar något stilmässigt släktskap annat än i fråga om korta tvärstreck i grenklykorna. Även om kopplingar till italienska eller spanska handskrifter är osannolika redan utifrån skriftmässiga omständigheter kan det konstateras att dessa avviker markant, trots att vinrankor, *bianchi girari*, är ett grundelement i dekorationen av italienska jättebiblar från 1000- och 1100-talen. De mindre framträdande skriftmässiga kopplingarna till engelsk eller irländskt område motsvaras inte av dekorationerna. Inte heller Köln, som framhävs av O'Riain som en länk mellan franska, irländska och danska hagiografiska omständigheter motsvarar det organiska växtsättet på ett övertygande sätt.¹² Utifrån historiska omständigheter, och delvis också hagiografiska, skulle ett ursprung i Metz, Marbach eller Klosterrath vara fullt rimligt, men några stilmässiga släktskap med dekorationerna i LDV går inte att påvisa.¹³

Det framgår med all önskvärd tydlighet att Wilhelm Köhler hade rätt när han föreslog Ewert Wrangel att se närmare på det franska materialet. En faktor som bör tas i beaktande är dessutom att de namn som har markerats med majuskler utöver Godehard är Remigius på fol. 102v, Dionysius av Paris på fol. 105r och Martinus av Tours på fol. 119v, alla starkt förknippade med de viktigaste kungliga klosterstiftelserna i Frankrike, men utan särskild framtoning i Lund.

Bland det franska materialet skulle man kunna förvänta sig att finna likheter i Metz, som framhävs i martyrologiet med flera lokala helgon. Skillnaderna mellan dekorationerna i LDV och det östfranska materialet är dock mycket påtagliga och Metz kan uteslutas.

Medan de östfranska och tyska vinrankorna har sina rötter i karolingiskt och ottonskt bokmåleri, kan strukturen på växtlighetens organiska slingor och staplarnas bladutskott i LDV betraktas som senare variationer på det tema som introducerades i den anglosaxiska reformrörelsen i Winchester och Canterbury kring år 1000, och som därifrån spreds till Nordfrankrike och i viss mån Flandern. Det är också i Le Mans, Mont Saint-Michel, Saint-Omer, Saint-Amand och Arras som grundtypen uppträder på fransk mark under mitten och slutet av 1000-talet. Vissa specifika drag som staplarnas

¹¹ Jfr Jansen 1933, Krüger 1972, Wolter-von dem Knesebeck, 2003.

¹² Jfr t.ex. *Ornamenta Ecclesiae*, <http://www.ceec.uni-koeln.de/>

¹³ En handskrift av särskilt intresse, Gutasintra Codex, Strasbourg, Bibliothèque du Grand Séminaire, Ms. 37 från 1154, (Cahn 1996, cat. nr. 146) kan mycket väl uppvisa andra viktiga förbindelselänkar till Lund som har betydelse för förståelsen av *Necrologium Lundense*, men dekorationerna tillhör en helt annan tradition. En annan handskrift av stor hagiografisk betydelse för LDV från samma område är München, Bayerische Staatsbibliothek Clm. 28565 från mitten av 1100-talet (Cahn 1996, cat. nr. 145) med annaler och helgonvitor från Metz, där en ovanlig bildsvit innefattar bland andra Egbert av Trier, Bruno och Heribert av Köln, Notker av Liège och Gerard av Toul.

bladutskott är dock här isolerade från själva stapeln med en ring, och bladen växer ofta ut i karaktäristiska kantiga former ur varandra på tunna stänglar. Temat finns representerat i stora delar av norra Frankrike, och med en tydligare kronologisk avgränsning till 1100-talets förra hälft framträder området mellan Amiens i väster, Reims i söder, Douai i norr och Liessies i öster som särskilt intressant.

Två skriptorier med gamla anor och stora bibliotek uppvisar motsvarigheter i bokmåleriet som är så stora att fokus kan riktas direkt mot dessa. Det är Reims och Corbie.

I Reims är det framför allt en bibel i fyra volymer som är av intresse.¹⁴ Det omfattande verket är sannolikt utfört under flera decennier av många skrivare och många illuminatörer mellan 1120 och 1140. Som kollektivt projekt utgör bibeln en värdefull källa för att kartlägga samarbete, kontinuitet och arbetsfördelning, och vissa interna skillnader kan tolkas som att olika skrivare och illuminatörer kan komma från olika håll. Genomgående tycks dock vara att illuminatörerna visar påverkan från äldre normandiskt bokmåleri. I jämförelse med LDV är det särskilt första delen av andra volymen och första delen av tredje volymen som uppvisar stora överensstämmelser ifråga om grenverkets generella struktur, förgreningar med tvärstreck och valkar, färger i bakgrundens indelade fält och många av bladformernas detaljutförande.¹⁵ Det primära intresset för Reimsbibeln är förhållandet mellan de ovan anförda initialerna och en snarlik uppsättning initialer i en handskrift i fem volymer med Gregorius den stores *Moralia in Job* signerad av skrivaren Jean d'Amiens i Corbie ca 1150–60,¹⁶ och en bibelhandskrift signerad av samme Jean d'Amiens men något tidigare.¹⁷ Likheterna mellan dessa och LDV är inte påtagliga, men dessa handskrifter är i sin tur starkt beroende av ett något äldre lektionarium från Corbie.¹⁸

Corbielektionariet som definitivt är utfört för att användas i Corbie och har tillhört klostret i Corbie under hela medeltiden är enligt De Mérindol utfört ca 1140–50 med viss dragning åt det äldre årtalet.¹⁹ De Mérindol anser att skillnaderna i förhållande till Corbieskriptoriets övriga handskrifter från denna period är så stora att han misstänker att bokmålaren har kommit utifrån. Walter Cahn förklarar Corbielektionariets isolerade ställning med en möjlig koppling till handskrifter från Arras, Saint-Vaast, Anchin och Marchiennes,²⁰ särskilt ifråga om initialernas täta spiralformade lövverk. Jag skulle säga att helhetsintrycken skiljer sig åt, även om enstaka initialer uppvisar detaljer med stora likheter. Ett särskilt intressant jämförelseobjekt utgör dock Augustinus *Ennarationes in psalmos*, ett omfattande verk från Marchiennes i tre volymer med rik utsmyckning,²¹ där en bokmålare som enbart utfört initialer i första delen av andra volymen är jämförbar med Amiens 142/143 och LDV (särskilt: fol. 16r, 80v, 135v 142v). Bland handskrifterna från Anchin kommer en annan Augustinushandskrift närmast, men likheterna är inte lika tydliga.²²

Bild 4. Reims BM ms 18, fol. 63r: A-initial ur Reimsbibeln ca 1120–40.

¹⁴ Reims BM. ms. 16–19. Jfr Cahn, 1996, Cat. Nr 67, s. 84 f.

¹⁵ Reims BM ms 17 fol. 3r, 4r, 46v resp. Reims BM ms 18, fol. 1r, 1v, 31r, 31v, 63r.

¹⁶ Amiens BM ms 38, 41 och 42. Jfr Mérindol 1976, s. 784–791.

¹⁷ Amiens BM ms 22. Jfr Mérindol 1976, s. 783.

¹⁸ Amiens BM ms 142, 143. Jfr Mérindol 1976, s. 800–804.

¹⁹ Mérindol 1976, s 20 f.

²⁰ Cahn Cat. Nr. 105, s. 128.

²¹ Douai, BM, ms. 250. Jfr Cahn Cat. Nr 108, s. 131.

²² Douai BM ms 263.

Bild 5 (t. v.). Amiens BM ms 142, fol. 43r: T-initial ur Corbielektionariet ca 1140.

Bild 6 (t. h.). Amiens BM 143, fol. 155r: G-initial ur Corbielektionariet ca 1140.

Frågan varifrån Corbielektionariets konstnär har kommit leder inte längre än att han måste betraktas som regional om inte lokal. Däremot visar en jämförelse mellan lektionariet och LDV slående likheter in i minsta detalj. Det naturalistiska grenverket, bladformer, grenklykor, valkar, eller écorché, som de Mérindol kallar motivet, är framställt på ett till förväxling likartat sätt. Det som i förstona verkar skilja dem åt är färgläggningen i lektionariet. Initialerna är där inte endast konturteckningar, men inte heller färglagda med skarpt avgränsande täckfärger som i Reimsbibeln och Gregoriushandskriften från Corbie, utan laserade i grönt och vitt med nyanserade fördrivningar, en teknik som står i bjärt kontrast till Corbielektionariets senare måleri under andra hälften av 1100-talet. Corbielektionariets betoning av teckningen kan snarast liknas vid långt tidigare anglosaxiska tendenser eller långt senare bokmålare som Matthew Paris, även om tendenser förekommer under 1100-talet, t.ex. i Cîteaux. Dessvärre är det första KL-monogrammet på fol. 8r i LDV mycket slitet, men vid ett närmare studium av måleritekniken kan man skönja stora likheter även i färgläggningen. I det övre vänstra fältets tjockare grenverk, på högra sidan om mitten, drakens övre vinge och svans, liksom på lejonets kropp har samma ljusgröna färg använts med fördrivningar i vitt. Skillnaden är att det vita här löper som en mittfåra, medan grenverket och djurkroppar i Corbielektionariet ges en rundning genom att det gröna fältet är på ena sidan och det vita på den andra; en nyanserad förändring som snarare tyder på en utveckling hos en och samma individ än en fundamental skillnad. En annan teknisk överensstämmelse är bruket av både bruna och röda konturer omväxlande med enbart röda konturer.

Även en jämförelse mellan de enklare röda initialerna visar stora överensstämmelser. KL-monogrammet på fol. 114v med ömsom fyllda blad och ömsom utspärade blad med endast konturer motsvaras t.ex. av initialen på fol. 106v i Amiens BM ms 142, och i mer utarbetat utförande på fol. 134r i Amiens BM ms 143.

Över huvud taget framstår det naturalistiska återgivandet i dessa handskrifter som slående likartat och samtidigt överraskande ovanligt. För att hitta ytterligare nära besläktade motsvarigheter får man söka sig till andra material, som den skulpturala utsmyckningen på västfasaden i Saint-Denis

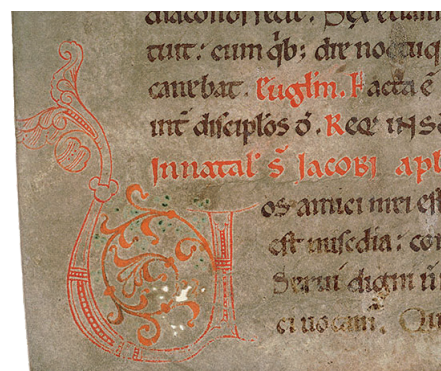

Bild 7 (t. v.). LUB Mh 7, fol. 114v. KL-monogram av enklare utförande.

Bild 8 (ovan). Amiens BM ms 142, fol. 106v. U-initial ur Corbielektionariet.

som Abbot Suger lät uppföra strax före 1140, och i och med det har vi ett delvis annat förhållningssätt till konsten, som endast kan antydast i denna artikel.²³ Abbot Suger, som anses ha formulerat de ideologiska förutsättningarna för gotikens konst, fäste blicken vid skapelsen som en materiell manifestation av det gudomliga, påverkad av aristotelismen, i opposition mot Bernhard av Clairvaux, som representerade en mer nyplatoniskt präglad mysticism. Naturalismen i LDV överstiger det gängse sättet att kopiera förlagor, även om den allmänna strukturen inte går utanför skriptoriets traditionella kopieringsförfarande. En ovanlig detalj i LDV är sättet som drakens svans ringlar ihop sig på i tre slingor omedelbart under lejonets gap. Detta visar å ena sidan på förmågan att anpassa ett vanligt motiv till nya sammanställningar. Draken utan lejon hade kunnat ha en rak vilande svans, men den som iakttagit en orm bli attackerad känner igen den ögonblickliga krampaktiga slingrande rörelsen om den egna kroppen. Likafullt är jag böjd att tro att just denna detalj inte är tagen från naturstudier, utan är kopierad från en annan handskrift, som i sin tur uppvisar en för sin tid ovanlig naturalism. De dekorerade initialerna i Corbiepsaltaren från slutet av 700-talet eller omkring 800 avviker markant från stilen i merovingiska handskrifter.²⁴ Här framskymtar ett av de tidigaste uttrycken för den karolingiska renässansens nya estetik, där även motsvarigheter till de dubbla konturerna finns, liksom till en del motivsammanställningar som återfinns i Corbielektionariets initialer.²⁵ Den hårt sammanslingrande ormkroppen från LDV återfinns flera gånger i Corbiepsaltaren, fol. 37v, 110r, och överensstämmelserna mellan de tre handskrifterna ger starka indicier för att dekorationerna i både Corbielektionariet och LDV är utförda i Corbie. Stilen har i vissa avseenden föregripits även i ett martyrologium från Corbie från omkring 1120,²⁶ som också talar för att Corbielektionariets konstnär har varit knuten till Corbie under en längre tid.

23 Suger; Panofsky 1951; Dvörak 1967, s. 151 f., n. 6; Eco 1986. Abbot Sugers inskription på bronsdörrarna i Saint-Denis omnämner synen som det primära sinnet med hänvisning till Horatius *Ars poetica*, en revolutionerande tanke i en annars ordcenterad kultur.

24 Amiens BM ms 18. Jfr Kuder 1977.

25 Tex. ormen som slingrar sig kring angripande örnens tarser på ett likartat sätt på fol. 31r i Amiens BM ms 142, och på fol. 24r i Amiens BM ms 18 och initialernas struktur på fol. 143v i Amiens BM ms 143 och fol. 73r i Amiens BM ms 18 m.fl. Jfr Mérindol s. 781.

26 Paris BN ms lat 17767.

Bild 9. LUB Mh 7, fol. 8r: Detalj med lejonets huvud och drakens svans ur det stora KL-monogrammet.

Jag skulle vilja hävda att ett samband mellan LDV och Corbiektionariet inte kan ignoreras, och att textmässiga och skriftmässiga faktorer mycket väl kan ingå i detta sammanhang oavsett om skrivaren har varit fransk eller dansk. Det skulle vara rimligt att anta att en skrivare från Lund kopierade texten från en förlaga i Corbie, och att dekorationerna utfördes av en bokmålare på platsen. Den ovanligt ambitiösa storleken på KL-monogrammen motiverar en sådan arbetsfördelning, som bevisligen förekom i Corbie liksom i andra skriptorier under 1100-talet, men samtidigt kan det faktum att endast det första KL-monogrammet har färglagts tolkas som att ambitionsnivån har tonats ned under arbetets gång, på grund av tidsbrist. Övergången från dubbla konturer till enbart röda tyder på att man här inte längre har avsett att färglägga dem.

Den historiska kontexten

En stilhistoriskt grundad attribution måste också vara historiskt rimlig. Det skriftliga källmaterialet är i många avseenden magert och motsägelsefullt, men ger ändå ett ramverk för de viktiga tendenserna i tiden. Vissa omständigheter i handskriftens text påverkar attributionen. Sammanställningen av helgonnamn i martyrologiet tyder på flera skikt av påverkan från Köln och regionen kring Metz redan under 1000-talet.²⁷ Jag skall bara tangera ett par materiella omständigheter som jag tror har betydelse för förståelsen av martyrologiets tillkomsthistoria: införandet av Knut den helige på fol. 72r–v och framhävandet av vissa helgonnamn med majuskler.

Knut den helige

Antagandet att Knut den heliges omfattande vita ersatte en tidigare, kortare version, är en förutsättning för att betrakta LDV som tillkommen i Lund, med ett äldre martyrologium som förlaga, men detta kan inte stämma. Den del av den ursprungliga notisen som har skrivits om omfattar 133 tecken med mellanrum, som med hänsyn till abbreviationer skulle kunna dras ned till 120. Med ett genomsnitt på ca 40 tecken med mellanrum per rad innebär det åtminstone tre rader innan Knut den helige över huvud taget kan nämnas. Den grundläggande dispositionen omfattar 22 rader per sida oavsett om dessa är lämnade tomma för dödsnotiser, eller fylls av martyrologiets text. Den ursprungliga texten på fol. 72r som avslutas "*sanctarum virgi-*" fyller dessa 22 rader. Om den fortsatta texten från "*-num Rufinae*" till "*altera cesa cervice, migraverunt.*" fyller ut de tre översta raderna på fol. 72v, lämnas endast de brukliga fyra tomma raderna innan nästa martyrologie-notis börjar. Det finns alltså inte utrymme för att omnämna Knut den helige ens i någon mycket avkortad variant,²⁸ vilket visar att han inte kan ha funnits med i förlagan, utan har lagts till i Lund i samband med att efterföljande dödsnotiser om Erik Ejegod och Aki Westasun fördes in av samma skrivare.²⁹

²⁷ Jfr Stephan Borgehammars artikel i denna utgåva och *A Martyrology of four Cities*, passim.

²⁸ Ekström 1985, s. 41.

²⁹ *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 172 med not 2; Weibull 1928, s. 88; Notisens sekundära karaktär nämns inte alls av Ó Riain. Jfr *A Martyrology of four Cities*, s. 120.

Helgon med stora bokstäver

De namn som har framhävts med majuskler är Gregorius på fol. 25r, 54v, 64v, Godehard fol. 46v, Remigius fol. 102v, Dionysius fol. 105r, Martinus fol. 69r, 119v, samt några helgon som har markerats med stor begynnelsebokstav: Germanus fol. 55r, Gervasius fol. 63v och Rusticus fol. 105r.

Med undantag för Godehard och Gregorius den store, pekar namnen entydigt i riktning mot Frankrike. Dionysius eller Denis och hans diakon Rusticus förknippas med de merovingiska och senare de franska kungarnas gravkyrka Saint-Denis i utkanten av Paris. Remigius eller Rémi d. 553 var biskop av Reims där kungarna kröntes, Martinus förknippas med Tours, Germanus eller Germain d. 576 var biskop av Paris och vördas i Saint-Germain-des-Près. Gervasius liksom Protasius härrör visserligen från Milano, men förknippas dels med kyrkan Saint Gervais-et-Saint Protas i Paris som har anor sannolikt från 300-talet, dels med katedralen i merovingernas huvudstad Soissons.

Namnen intar därmed viktiga positioner i förhållande till de merovingiska kungarnas klosterstiftelser och de *seniores basilicae* som utgjorde kärnan i den merovingiska kyrkliga organisationen,³⁰ och framhävandet av dessa namn på ett sätt som inte motsvarar helgonens status i martyrologiet, t.ex. i jämförelse med apostlar eller protomartyrer, kan inte motiveras någon annanstans än i Frankrike. Det bör vara ett drag som är direkt överfört från den förlaga som har kopierats, och förlagan måste därför bestämt placeras i Frankrike.

S:t Godehard, grundaren av domskolan i Hildesheim, har emellertid aldrig haft motsvarande status i Frankrike. Han kanoniserades av påven Innocentius II under synoden i Reims 1131 på inrådan av biskop Bernhard av Hildesheim, som själv tidigare hade varit föreståndare för domskolan under den tid då Eskil av Lund fick sin utbildning där i början av 1100-talet. I detta sammanhang kan man notera att den dröm Eskil hade under sin tid som elev i Hildesheim inte härrör från någon tidig dansk källa, utan återfinns i Conrad av Eberbachs *Exordium magnum Cisterciense*, skriven i Clairvaux omkring 1180.³¹ Den status av mirakelberättelse som tillerkänns Eskils feberdröm skulle kanske rentav ha kunnat framföras som vittnesbörd vid Godehards kanonisation.

Det faktum att Godehards namn har framhävts så markant tyder i vilket fall på att LDV bör ha tillkommit i nära anslutning till kanonisationen. Under Eskils tid som ärkebiskop (1137–1171) byggdes rentav en kyrka i Lund helgad till Godehard, vilket antyder att Eskil hade ett särskilt förhållande till honom.³²

Framhävandet av Gregorius den stores namn med majuskler är i förstone mer förbryllande. Hans betydelse är visserligen oomtvistad, men som en av kyrkofäderna grupperas han tillsammans med Hieronymus, Ambrosius och Augustinus som inte alls är framhävda på något särskilt sätt. En helgonkult av Gregorius den store kan visserligen beläggas i England, men

30 Fouracre & Gerberding 1996, s. 125.

31 Conradus Eberbacensis, s. 219–228, delvis utgiven som *De Eskillo archiepiscopo et duobus Eskilli patruis i Scriptores minores*. Conrad av Eberbach var i Clairvaux samtidigt med Eskil och fick enligt uppgift berättelsen från hans egen mun.

32 Vid södra stadsporten. Blomqvist 1951, s. 220 och suppl. 1978 s. 11. Ett tympanonfält från denna kyrka finns inmurad ovanför domkyrkans södra torningång.

det finns ingenting i LDV som styrker ett samröre med den helgonkulten, och även om det fanns relikier i Soissons, så var hans ställning i Frankrike inte så framträdande att det motsvarar den status som tilldelats honom i LDV.

Den enda rimliga förklaringen tycks vara att framhävandet av Gregorius den store är en återspeglning av Gregorius VII:s reformrörelse, som genomdrevs med Gregorius den store som retoriskt legitimerande garant.³³ Ett par aspekter av den gregorianska reformrörelsen som är relevanta för Lunds vidkommande är domkapitlets organisation och revisionen av Aachen-regeln, liksom den politiska markeringen gentemot den världsliga makten som resulterade i investiturstriden, som kom att påverka Lunds ärkesäte högst påtagligt.

Detta skulle stämma utmärkt med de historiska omständigheterna i Lund under 1130-talet.

Lund mellan påve och kejsare

Tiden präglas framförallt av mordet på Knut Lavard 1131 och konflikterna med Hamburg-Bremen under ärkebiskop Adalbero av Hamburg-Bremen och Lothar III av Sachsen, som egentligen inte får sin slutgiltiga lösning förrän Eskil tillträder ärkesätet.

Bakgrunden är den att Hamburg-Bremen inte erkände lundastiftets upphöjande till ärkesäte 1103. Påven Honorius II sände mellan 1126 och 1129 kardinalpresbytern E som påvlig legat till Norden för att lösa konflikten mellan Asser och Adalbero. Kardinalen E kan inte rimligen vara någon annan än Errico, kardinalpresbyter av S:ta Prisca, även skriven som Henricus, vilket antyder att han kan ha varit av tysk börd. Den 24 februari 1130 meddelar antipåven Anacletus II Lothar III att han skall sända en legat för att återge primatvärdigheten till Adalbero, men till synes utan resultat. Den legitima påven Innocentius II sänder däremot legaten Martinus, kardinalpresbyter av San Stefano a Monte Celio till Lund 1132. Ärendet är att bekräfta provinsens lojalitet och att reformera de kyrkliga förhållandena, vilket inte omedelbart tyder på att Innocentius avser att tillmötesgå Adalberos och Lothars önskningsar. Redan året därpå är dock Lothars inflytande på Innocentius II så stort att denne utfärdar brev som definitivt återför Lund till lydnad gentemot Hamburg-Bremen.³⁴ I denna komplexa situation kröns Lothar trots allt till kejsare och det förefaller uppenbart att påven i det läget inte kan annat än att stödja den kejsarliga politiken. Innocentius II har här gett upp Gregorius VII:s anspråk på överhöghet över den världsliga makten, och det faktum att Lund återfick ärkesätet måste tolkas som ett resultat av medvetenheten om att Lunds anspråk var rättmätiga, men att kejsarens inflytande inte gick att förbise.

Det intressanta är att läget dessförinnan överhuvudtaget har kunnat fluktuera. Kardinal Martinus var cisterciensmunk och god vän med Bernhard av Clairvaux, och Bernhard möter honom i Pisa när denne utmattad

³³ Cowdrey 1998.

³⁴ DD 57, 58, 59, 60.

kommer tillbaka från Danmark. Det finns en möjlighet att Innocentius II har gett uppdraget åt Martinus efter samråd med Bernhard för att stävja Lothars inflytande.³⁵ Men i så fall på vems inrådan? Ärkebiskop Asser förefaller inte ha varit så diplomatisk i den rådande situationen, inte minst med tanke på hur dåligt han tycks ha behandlat kardinalen. Kritiken som når Lund från påvestolen riktar sig mot just Asser som framställs som ohörsam och olydig, men så fort Eskil blir vald förändras bemötandet, och det är med det valet som primatsvärdigheten åter kommer till Lund. Frågan är om det inte är Eskil som person, som kan ha agerat redan i rollen som domprost i Lund och sedan som biskop av Roskilde.

Eskil var tydligt franskorienterad och vistades vid flera tillfällen i Frankrike som ärkebiskop i exil. Han vigde Stefan till ärkebiskop av Uppsala i Sens 1164, blev upptagen som broder i Reims, står inskriven i nekrologier i både Frankrike och Flandern, så som i Prémontré, Ninove (vars klosterkyrka Eskil invigde 1174), Parc, Floreffe, S:t Génévieve och S:t Victor och han slutade sina dagar som munk i Clairvaux där han sedan begravdes bredvid S:t Bernhard.

Eskils vänskap med Bernhard av Clairvaux är välbekant och beskrivs inte minst i Bernhards vita, där Eskils resa till Clairvaux omnämns,³⁶ i Bernhards brev till Eskil från 1152 och i beskedet om Bernhards död året därpå,³⁷ men det är oklart när de först hade kontakt. Eskil grundade cisterciensklostret i Herrevad 1144, med munkar från Citeaux, och då kan de ha varit i kontakt med varandra, men tidigare än så finns inga entydiga källor. Frågan är ändå om inte synoden i Reims 1131, där Bernhard av Clairvaux var närvarande, kan betraktas som ett rimligt sammanhang för ett första möte.

I ljuset av denna kamp mellan andlig och världslig makt ter sig manifestationen av den gregorianska reformen genom framhävandet av Gregorius den store som högst motiverad. Frågan är om inte Eskils personliga inflytande kan läsas in i flera faktorer vid upplägandet av LDV. Utöver franska kopplingar och manifestationen av den gregorianska reformen kan sannolikt martyrologienotisen på fol. 88v om påven Lucius firande i Sjöland härledas till Eskils tid som biskop av Roskilde 1134–37.³⁸

Tidpunkten för anskaffandet

De givna tidsramar som handskriften själv ger för dateringen begränsas framåt av Erik Lams död den 27 augusti 1146 som är den första daterbara notisen som förts in som ny notis istället för att ha kopierats från *Memoriale fratrum*. Den sista daterbara notis som har kopierats från *Memoriale fratrum* är biskop Rikos av Roskilde som dog den 18 oktober 1139. Betydelsen av relationen mellan kopierade och nya dödsnotiser har behandlats av både Christian Weeke, Lauritz Weibull och Michael Gelting, och jag är böjd att acceptera Geltings kritik av Weeke och Weibull i fråga om 1139 som en absolut terminus post quem för tidpunkten då LDV togs i bruk.

35 Bernhard ingrep på ett sådant sätt 1152 när Fredrik Barbarossa gjorde ett sista försök att återföra Lund till Hamburg-Bremen. DD 112.

36 *S. Bernardi vita et res gestae libris septem comprehensae, Liber quartus*, auctore Gaufrido, cap. IV, 25 (PL 185, 334b f.).

37 DD 113, 114.

38 Petersen 2003, passim.

Geltings hypotes, att LDV lades upp och togs i bruk på initiativ av Riko under den korta tid efter Assers död, då han kan ha agerat som ärkebiskop, innan han fick se sig besegrad av Eskil, för tillbaka terminus post quem till Assers död den 5 maj 1137.³⁹

I själva martyrologietexten utgör Godehard av Hildesheim såsom det senast kanoniserade helgonet (1131) en absolut terminus post quem för framställningen av handskriften, men det finns ett flertal möjliga tillfällen mellan 1131 och 1145 då LDV skulle kunna ha tagits i bruk. Weeke och Lauritz Weibull utgick från att invigningen av högaltaret var det självskrivna tillfället i analogi med att *Necrologium Lundense* skulle ha tagits i bruk i samband med invigningen av kryptans högaltare 1123.⁴⁰ Resonemanget förutsätter att kyrkan inte har varit brukbar, vare sig som byggnad eller som liturgisk lokal, förrän altaret hade invigts.

Liturgiskt finns det dock inga hinder att fira mässa i en oinvigd kyrka, så länge man använder ett invigt bäraltare,⁴¹ och även om domkyrkan inte var fullständigt färdigbyggd, finns det flera källor från tiden som omtalar domkyrkan som varande i bruk. Det dröjer inte längre än till 1135 förrän kyrkan uttryckligen omnämns som fungerande möteslokal. Den 6 januari 1135 samlas många präster och diakoner tillsammans med en stor folkskara i kyrkan, i samband med att kung Erik Emunes privilegiebrev till domkyrkan utfärdas,⁴² och i december 1136 kodifieras domkyrkans brödraskapsförbindelser med Allhelgonaklostret, Dalby, Roskilde, Odense, Viborg, Slesvig, Vestervig, Ravengiersburg och Helmarshausen, "*in claustrum Sancti Laurentii. coram omnibus fratribus*".⁴³ Hur ordet *claustrum* skall tolkas kan diskuteras, men det påverkar inte omständigheten att mötet hölls i domkyrkan. Ytterligare ett tillfälle bör nämnas. I början av augusti 1139 hölls den första provinsialsynoden i Lund, under ledning av kardinalen Theodignus (Theodwin) och ärkebiskop Eskil, där bl.a. besluten från andra Laterankonciliet implementerades.⁴⁴ Källan omtalar inte uttryckligen domkyrkan som lokal, men eftersom Eskil vid detta tillfälle mottar palliet från Theodignus får man utgå från att domkyrkans högkor var den underförstådda platsen.

Det tillfälle som utmärker sig som mest relevant i sammanhanget, och som just berör bokens funktion skulle kunna vara upprättandet av brödraskapsförbindelserna 1136. Efter detta tillfälle fanns ett konkret behov, som inte nödvändigtvis tillfredsställdes förrän Eskil tillträdde ärkesätet 1137. Provinsialsynoden i Lund 1139 erbjuder ett utmärkt tillfälle att ta boken i bruk varvid symbolvärdet i mottagandet av palliet återspeglas i martyrologiets framhävande av Gregorius den store.

Domkyrkan som fysiskt rum

Vid tiden omedelbart före anskaffandet av LDV, i en situation där ärkebiskopsvärdigheten var i fara och kungamakten vacklade, var den ekonomiska grundvalen för domkyrkobygget osäker. Precis som i Speyer, där

39 Se Gelting 2004, s. 207 och not 131.

40 *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. IX; *Necrologium Lundense*, s. LIV f.

41 Det finns åtskilliga bäraltare bevarade från 1000–1200, av vilka två stycken, tillverkade av guldsmeden Roger av Helmarshausen, för övrigt har omedelbara stilmässiga kopplingar till Lunds domkyrkas tidiga evangeliarier.

42 DD 63.

43 *Necrologium Lundense* (Medeltidshandskrift 6) fol. 182r.

44 DD, I, nr 77, 8 aug. 1139.

ofullbordade skulpturer vittnar om att stenhuggarna övergav arbetet efter Henrik IV:s död 1106 för att bege sig till Lund, finns det spår i Lunds domkyrka som tyder på en lakun i byggnadsprocessen under 1130-talet.

Detaljarbetet på kapitälens akantusblad i södra transeptkapellet och i västra delarna av sidoskeppen är ofärdigt, och av halvkolonnernas stora kapitäl i mittskeppet framgår att man i flera fall har avbrutit planerna på att utföra komplicerade korintiska kapitäl till fördel för enklare tärningskapitäl. När arbetet återupptogs är stilen mer framskriden än vad man kan förvänta sig vid ett oavbrutet förlopp. Stenhuggarna var sannolikt desamma, men en viss förändring har inträtt till följd av andra uppdrag och nya impulser. Den exakta inbördes kronologin mellan besläktade arbeten i Lund, Speydomens Afrakapell, Domen i Mainz, och kyrkorna i Ilbenstadt och Disibodenberg är fortfarande delvis oklar.⁴⁵

Utifrån det skriftliga källmaterialet är det dock, som redan nämnts, sannolikt att högkoret befunnit sig under tak redan under 1130-talet, även om det finns arkeologiska lämningar efter en äldre version av absiden, som antyder att den nuvarande absiden är en sekundär konstruktion. Det finns skäl att anta att det är ombyggnationen av denna som fördröjt invigningen av högaltaret. När mittskeppet med sina ofullbordade kapitäl har kunnat tas i bruk är svårare att uttala sig om. Byggnadshistoriskt räknar man med att den äldre föregångaren på platsen inkorporerades i den nya byggnaden, och att stenmaterialet återanvändes i takt med att den nya kyrkan successivt övertog rollen som primär kyrka. En notis i *Necrologium Lundense* nämner att ”reliker från den gamla kyrkan vilkas namn endast Gud känner till”, fördes över till det norra altaret i kryptan i samband med att det invigdes 1131.⁴⁶

Vad som till sist tagit form vid invigningen 1145 var en treskeppig basilika med tvärskepp och absid, med en stor krypta och en tvårtornig västfasad. En korsgång omgav koret i öster och slöt an mot transeptets östra murar, efter mönster från domen i Hildesheim. Norr om domkyrkan låg ärkebiskopsborgen Lundagård och i anslutning till korsgångens norra arm låg domkapitelshuset, men det är okänt om denna byggnad uppfördes redan under 1100-talet. Omedelbart väster om domkyrkan låg katedralskolan, och söderut från sydportalen torde en processionsväg ha lett till Stortorget. Invändigt hade kyrkan en tydligt avgränsad rumsindelning med högaltare i koret, sidoaltaren i transeptkapellen, lekmannaaltare nedanför lektoriemuren samt en motsvarande indelning i kryptan.⁴⁷ Under senmedeltiden kom altarstiftelserna att öka i omfattning och bruket av kyrkorummet förändrades i många avseenden.⁴⁸

Såväl i kryptan som i högkoret finns dubbla uppsättningar av sakristior, en i norr, som av allt att döma var ärkebiskopens, och en i söder, som var kanikernas eller celebrantens.⁴⁹

Efter branden 1234 utvidgades den södra sakristian till det dubbla,⁵⁰ vilket sannolikt skedde för att hysa ett allt större arkiv, och utifrån denna

45 Mertens 1995; Kubach & Haas 1972.

46 *Necrologium Lundense* (Medeltidshandskrift 6), 11 jan. Jfr *Necrologium Lundense*, s. 51.

47 Litteraturen om domkyrkans allmänna byggnadshistoria är omfattande. Primärt bör nämnas Rydbeck 1923; Wrangel 1923; Cinthio 1957; Rydén 1995; Carelli 2012.

48 Källström 2011, s. 125–190; Axel-Nilsson 1989, passim.

49 Identifieringen av den norra sakristian som ärkebiskopens bekräftas åtminstone ifråga om senmedeltiden av platsangivelsen för de stora relikskrin som bars runt i staden vid relikprocessionen, som ”staar paa en hög sted ved ærchebispens sacristie ved dend nordre side ved det højeste chor.” Jfr Corylander 1754, s. 101.

50 Brunius 1854, s. 130 f.

omständighet är det troligt att även domkyrkans *armarium* eller bokskåp hade sin plats i denna sakristia även före branden.⁵¹ En notis i *Liber daticus recentior* som uttryckligen förbjuder att boken tas ut ur "*sacristigia*" utan ärkebiskopens tillåtelse styrker detta.⁵²

Domkyrkan som symboliskt rum

När denna handskrift togs fram ur sitt bokskåp för att användas vid domkapitlets sammankomster, skedde detta i en miljö mättad av symboliska konnotationer. Källäget beträffande de försvunna byggnaderna runt domkyrkan är mycket magert. Då det inte kan bekräftas att det fanns en särskild kapitelsal förrän under 12- eller 1300-talet, kan man förmoda att "capitolium" angav den plats där kapitlet församlades, och då rimligen i högkoret.⁵³

Högekoret eller presbyteriet utgjorde under hela medeltiden en tydligt avgränsad del av kyrkorummet, med skrank eller murade väggar som sträckte sig tre, fyra meter upp, och dörrar som ytterligare markerade den begränsade åtkomsten till rummet. I sanktuariet, på gränsen till absiden, stod högaltaret, sannolikt prytt av ett antemensale, liknande det som ännu finns bevarat i Lyngsjö kyrka, och framför altaret hängde förhängen med direkt anspelning på förlåten i templet. Bronskolonnerna med ljusbärande ärkeänglar i rollen som diakoner som nu står nedanför kortrappen, flankerade ursprungligen högaltaret och utgjorde ställningen för sådana förhängen.⁵⁴ Från omkring 1500 finns dessutom en stor sjuarmad ljusstake bevarad, som fram till 1800-talet var placerad en bit framför högaltaret: en avbild av templets Menorah som försetts med den kristna kopplingen till den helige andens sju gåvor, och därtill kompletterats med de fyra evangelistsymbolerna.⁵⁵ De senare är särskilt intressanta då de visar ljusstakens funktion utöver att vara ljusredskap och symbol. Evangelistsymbolerna är vridbara kring sin egen axel, liksom hela ställningen är vridbar kring ljusstakens mittstolpe, och små hål längst ut på de yttersta vingpetsarna visar att det har funnits en tvärlå mellan vingpetsarna, som inte kan ha haft någon annan funktion än som bokstöd för evangelietextläsningen. Det är okänt om den sjuarmade ljusstaken har haft någon föregångare. De få likartade monumentala ljusstakar som finns bevarade i Skandinavien är alla mer eller mindre samtida, Storkyrkan i Stockholm, Viborgs domkyrka och Ribe domkyrka, men exempel från 1100-talet finns helt eller delvis bevarade t.ex. i Braunschweig och Reims som Lund hade täta kontakter med.

Det är tydligt att Templet i Jerusalem har varit den självklara typologiska förebilden, vilket ytterligare betonades av kryptans gammaltestamentliga karaktär,⁵⁶ och som pendang till det historiska Jerusalem svävade framtidens himmelska Jerusalem i form av en enorm ljuskrona i guld som testamenterades 1197 av Knut VI:s drottning Gertrud, Henrik Lejonets dotter.⁵⁷ Ytterligare två ljuskronor av silver lät ärkebiskop Absalon tillverka,⁵⁸ och sedan slutet av 1000-talet fanns en likartad ljuskrona i Dalby kyrka.⁵⁹

51 Weibull 1901, s. 9.

52 *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 334.

53 Se nedan fotnot 64.

54 Rydén 1992.

55 Rydén 1995, s. 112 ff; Rydén 1998, s. 110; Bloch 1961, passim.

56 Rydén 1998, s. 106 f.

57 *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 164 f.

58 *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 66; Arnold von Lübeck, s. 173.

59 Cinthio 2012, passim.

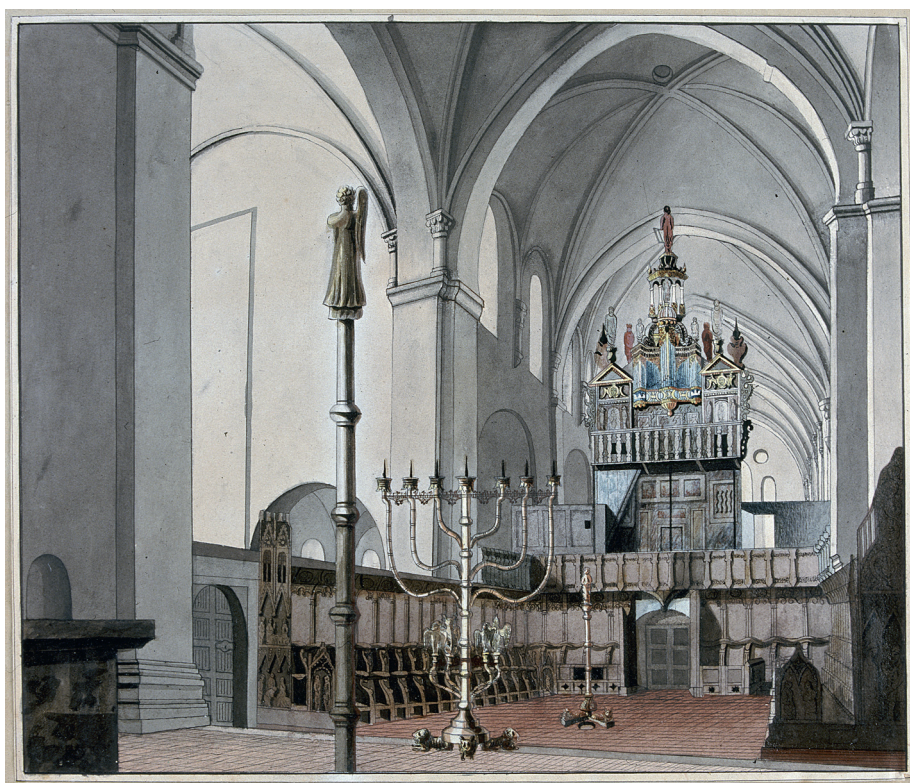

Bild 10. Lunds domkyrkas högkor från öster med korstolarnas ursprungliga placering före lektoriemurens nedrivande. Akvarell av F. Ahlgren 1833. Foto: Bengt Almgren, Lunds universitets historiska museum.

Denna typ av ljuskronor finns ännu bevarade i Hildesheim, Aachen och Groß-Comburg, och var uppbyggda i enlighet med beskrivningen av det himmelska Jerusalem i Johannes Uppenbarelsebok 21:9–27 med tolv änglar och tolv portar. Ännu högre upp, i absidens valv, som representerade himmelen, bör ha funnits kalkmålningar med en Majestasframställning och bilder av den yttersta domen. De bevarade bildsviterna i Vä, Finja, Vinslöv m.fl., men också Idensen utanför Paderborn, ger en fingervisning om vad som måste ha varit en enastående bildprakt.

Mitt i denna miljö församlades domkapitlets kaniker i korstolar, *sedilia*, tronliknande fasta bänkar med höga armstöd och praktfulla ryggstycken.⁶⁰ Korstolarna som finns bevarade i domkyrkan kan dateras till mitten av 1300-talet, men dessa har säkert ersatt korstolar från tiden för Jacob Erlandsens utvidgning av högkoret under 1250-talet, som i sin tur ersatt korstolar från 1100-talet, vilka kan förutsättas ha fallit offer för lågorna vid den förgörande branden 1234. Det finns inga bevarade rester av de äldre korstolarna överhuvudtaget, men en generell uppfattning kan ges av den enkla bänken i Alpirsbach från ca 1130 eller snarare från de mer utsirade korstolarna i Ratzeburg från 1100-talets andra hälft, respektive av korstolarna i Poitiers från omkring 1250.

Vad gäller de bevarade korstolarna från 1300-talet kan det vara värt att notera att motiven på de små baldakinerna även fokuserar på aspekter av tiden. På ena sidan avbildas gammaltestamentliga scener med intressanta skildringar av skapelsedagarna, och på den andra alternerar bilder av profeter med månadsbilder, direkt härledda ur motivkretsen i hög-

⁶⁰ Wrangel 1930, passim.

Bild 11. UUB ms C83, fol. 1v. Evangelium framställt för Lunds domkyrka i Helmarshausen ca 1140. Dedicationsbild med Hieronymus som överlämnar bibelöversättningen till påven Damasus i mitten, samt givaren av handskriften i nedre halvcirkeln och mottagaren, d.v.s. St Laurentius i den övre stiliserade bilden av Lunds domkyrka.

gotiska illuminerade kalendarier. Gavlarnas scener är parvis ordnade med gammaltestamentliga och nytestamentliga motsvarigheter som Gideon och ullen, som korresponderar mot Bebådelsen, och Ester och Ahasverus respektive Marie kröning.

Mitt på golvet stod, och står fortfarande laurentiusstoden, en hög bronskolonn som bär upp en bild av Laurentius. Den tillverkades, liksom de båda änglastoderna, i Hildesheim omkring 1240, och framställer

Laurentius klädd som diakon i dalmatika vilket var det vanliga. I Lund tillför dock dräkten ytterligare en teologisk dimension. Laurentius, liksom de ljusbärande ärkeänglarna, som också är klädda som diakoner, deltar därigenom i mässan. Eller snarare, de upphöjda bilderna av den celeberrande martyren assisterad av ärkeänglar ger en föreställning om den evigt pågående himmelska liturgin i enlighet med Dionysios Areopagita och Johannes Chrysostomos.⁶¹ Deras upphöjda position fungerar som en intermediär nivå mellan de levande människorna på golvet och det nya Jerusalem i himmelen. Konceptet var bekant i Lund även under 1100-talet vilket visas av en Majestasrelief, nu på domkyrkomuseet, där Kristus bär stola och därmed själv agerar överstepräst, omgiven av ärkeänglar i dibitision, en bysantinsk motsvarighet till dalmatika.⁶² S:t Laurentius roll som domkyrkans skyddshelgon framhävs ytterligare genom den runda medaljongen på hans bröst, som sannolikt kan tolkas som ett *rationale*, d.v.s. en omtolkning av den gammaltestamentliga översteprästens bröstsköld där Urim och Tummim förvarades, två stavar eller stenar med oklar innebörd, men som förknippas med orakelsvar i domar, och därmed fördömelse och välsignelse. S:t Laurentius kan sägas agera som förebedjare, vilket också tydliggörs av relationen mellan S:t Laurentius och den bedjande donatorn i domkyrkans rikast dekorerade evangeliarium utfört i Helmarshausen omkring 1140.⁶³ Donatorn eller möjligen konstnären säger enligt inskriften i det omgivande bågfältet: *Martyr Laurenti precibus succurre petenti*, Martyr Laurentius, hjälp den som ber dig med din förbön.

Det skulle därför vara rimligt att anta att läsningen ur *Liber daticus* bör ha skett i direkt anslutning till laurentiusstoden eller dess föregångare, att martyrologietexten lästes invid domkyrkans särskilt utvalde martyr och att namnen på de avlidna lästes upp inför honom. Det är rentav troligt att en läspulpet har suttit fast på själva laurentiusstoden.

Läsningen skedde när domkapitlet församlades efter prim "*in capitolio*".⁶⁴ När läsningen ur regeln, d.v.s. Aachenregeln på fol. 58v till 82v i *Necrologium Lundense*, hade avslutats, skulle man omedelbart läsa ur kalendariet med månens aktuella position och helgonens (himmelska) födelsedagar.⁶⁵

Därefter skall den präst som har ansvar för veckan be bönen *Preciosa est*. 'Må dessa och alla Guds heliga be till vår Herre och Gud för oss syndare, så att vi tillsammans med dem får del av det eviga livet. Amen.' Därefter: *Tu autem. Deo gratias*. Strax därefter skall breviarien eller lektorn själv från en lista tillkännage vilka bröder som skall läsa eller sjunga vid efterföljande laudes. Sedan skall han läsa upp de dödas dödsdagar, om det finns sådana för dagen, och hela församlingen skall för deras skull tillgivet sjunga psalmen *De profundis. Pater noster*. Svaret. Låt oss be. *Deus indulgentiarum. Deus venie largitor. Deus in cuius miseratione*. Tre gånger: *Deus in adiutorium*, och så vidare enligt kyrklig ordning. Därefter skall de, om det behövs, ingående diskutera gudstjänsterna och sedan kan den tala som har något att säga om sig själv eller om andra.⁶⁶

Senare anges det att man skall läsa ur helgonlegenderna när någon av kanikerna låg för döden.⁶⁷ Det rör sig inte nödvändigtvis om *Liber daticus*,

61 Denna doktrin fördes fram inte minst av Hugo av Sankt Victor, vilken torde ha påverkat Eskil, som hade tät kontakt med klostret.

62 Cinthio 1957, s. 175 f.

63 UUB C 83, fol. 1v. Uppsala universitetsbibliotek, s. 102 f.; Jansen, 1933; Krüger 1972; Wolter-von dem Knesebeck 2003.

64 Termen *capitolium* är intressant och inte helt entydig. Å ena sidan markerar ordvalet till skillnad från *capitulum* en anslutning till karolingisk intellektuell tradition med antikerande anspelningar, och å andra sidan är det inte helt klart om termen nödvändigtvis åsyftar en bestämd plats, eller helt enkelt betecknar den plats där domkapitlet församlades, oavsett om det fanns en särskild kapitelsal eller om kapitlet under tidigt 1100-tal samlades i kryptan och därefter i högkoret. Det finns också en distinktion mellan *capitolium* och *chorus*, där *chorus* snarare har en rent liturgisk funktion i relation till *sanctuarium*. Jfr språkbruket i kapitel XVI *De electione episcopi. Necrologium Lundense*, s. 27. Stort tack till Anna Minara Ciardi för att ha tillgängliggjort sitt avhandlingsmanuskript före tryckning.

65 *Necrologium Lundense*, s. 18.

66 Ciardi 2003, s. 62 f.

67 *Necrologium Lundense* (Medeltidshandskrift 6) fol. 118r: "Si opportunitas temporis permiserit, omnes legantur passiones. Sin autem legatur prima vel ultima.", Ciardi 2003, s. 81: "När han hamnar i dödskamp, skall man om omständigheterna tillåter läsa ur samtliga martyrakter; om inte, så åtminstone den första och den sista."

som inte fick lämna sin plats, utan om någon nu försvunnen handskrift av mindre format med ett martyrologium eller senare möjligen *Legenda aurea*. Det är ändå intressant att konstatera hur dödsögonblicket skulle koncentreras på förhoppningen att förenas med skaran av helgon och martyrer i minst lika hög grad som bön och bekännelse.

Den centrala innebörden av detta konglomerat av gammaltestamentliga och apokalyptiska referenser blir att kanikerna när de går in i högkoret träder in i sina roller som de tjugofyra äldste, och att namnen som skrevs in i boken inte skrevs in enbart för att kodifiera minnet av de avlidna, utan för att namnen skulle stå bland namnen på martyrerna i Livets bok i väntan på den yttersta domen. Livets bok, *Liber vitae*, är också titeln på många handskrifter med samma karaktär som LDV, t.ex. den bevarade *Liber vitae* från Corvey som i Helmarshausenlistan på s. 26 till och med inkluderar Findor som återfinns i LDV på fol. 9r och Manegold som nämns i Memoriale fratrum på fol. 160r.⁶⁸

Under 1100-talet räckte det ofta med att nedteckna endast namnet. Det ligger något arkaiskt och respektingivande i att låta namnet ensamt konfrontera Gud. Med tiden blir dock notiserna fylligare. Gåvor och instiftanden av själamässor beskrivs utförligt, och man kan nästan läsa in en viss ängslighet mellan raderna av redovisningar av goda gärningar, vilket antyder att frälsningsprocessen hade blivit längre och att skärseldstanken hade fått större genomslag.⁶⁹

Idé och innebörd i Liber daticus

Kalendern kan betraktas som den äldsta litterära genren överhuvudtaget. Viljan att på olika sätt markera dagarnas lopp och månens rörelser har följt människan sedan stenåldern. Egyptiska, babyloniska och romerska kalendrar återspeglar de olika kulturernas kosmologier och synen på individens plats i historien, och redan från tidigkristen tid introducerades martyrologietanken för att kunna strukturera och kodifiera minnet av de döda.

Man kan skilja mellan den liturgiska funktionen hos martyrologier, den historiografiska funktionen hos annalverk och den komputistiska funktionen hos astronomiska verk, men det är viktigt att se dessa som kompletterande aspekter med syfte att kartlägga och kontrollera tiden. Komplicerade relationer mellan gyllental och epakter, månens och zodiakens rörelser hjälpte till att fastställa när påsken och andra rörliga högtider inföll, medan annalverkets linjära struktur noterar händelser från världens skapelse till, i princip, yttersta domen.

Tidsaspekten i martyrologiet är snarare cyklisk. År efter år förknippas varje dag med de helgon och martyrer som dött just den dagen, oavsett hur långa tidsrymder som skiljer dem åt, och det är i direkt anslutning till dessa namn man fogar namnen på lokala avlidna personer med målsättningen att de genom förböner slutligen skall förena sig med helgonen.

⁶⁸ Münster/W., Nordrhein-Westfälisches Staatsarchiv, Mscr. I 133. Däremot bör noteras att *Liber daticus recentior* uttryckligen kallas "*Liber daticus qui et Catalogus sanctorum*". *Libri memoriales capituli Lundensis* s. 334. Denna be-teckning hör dock till just den tid när skärselds-begreppet är mycket starkt.

⁶⁹ Le Goff 1981; Himmel, Hölle, Fegefeuer.

Liber daticus måste betraktas som just en liturgisk handskrift avsedd att användas i själva domkyrkan, snarare än som urkundssamling eller annalistiskt referensverk, åtminstone inledningsvis.⁷⁰

Trots denna bokstavliga vardagliga funktion har LDV en rik utsmyckning som uttrycker en uppenbar estetisk medvetenhet, och som motiverar en syn på handskriften som en betydelsebärande helhet.

Den gamla ormen och vingården

Dekorationerna i LDV består nästan uteslutande av växtornamentik. Drakarna i de första två KL-monogrammen måste dock liksom lejonet tillmätas meningsbärande roller. Draken är i kristen ikonografi likvärdig med ormen, och är som sådan oskiljaktig från frestaren i paradiset: "Och han, den stora draken, ormen från urtiden, han som kallas Djävul och Satan, han som förför hela världen, han störtades ner på jorden och hans änglar störtades ner med honom."⁷¹ En detalj som drakarnas vingar som snärjs och fjättras av vinrankorna blir en anspelning på Lucifers nedstörtande. Som en övermodig Ikaros förlorar han flygförmågan och får krypa på sin buk. Lejonet, i sin tur, är under 1100-talet ett vanligt och komplext motiv, som kan stå för både Djävulen som går omkring som ett rytande lejon och letar efter någon att sluka,⁷² och Lejonet av Juda, som kristussymbol.⁷³ I LDV biter lejonet i drakens kropp, och måste därför betraktas som den goda parten i denna psychomachi, men även växtornamenten bör betraktas som del av bildprogrammet. Under vissa perioder har en extremt framträdande växtornamentik präglat bildvärlden. Den senanglosaxiska reformrörelsens bokmåleri från Winchester och Canterbury mellan 970 och 1020 är ett tydligt exempel på detta, där motivet kan tolkas som ett bokstavligt kulturellt blomstrande, och i ottonskt bokmåleri framträder under samma period de så kallade *white vine stems* som fortlever i oförändrad form fram till början av 1100-talet och sedan kopieras i ungrenässansens italienska *bianchi girari*. Det finns visserligen inte alltid frukt som tillåter en definitiv artbestämning av växtligheten som ofta är stiliserad, men i många fall förekommer enstaka eller flera druvklasar som otvetydigt identifierar växterna som vinrankor.

Vinrankornas koppling till nattvardsvinet är självskriven, men ett annat tema, som är minst lika viktigt, åskådliggörs av liknelsen om vinstocken och grenarna.

Jag är den sanna vinstocken, och min fader är vinodlaren. Varje gren i mig som inte bär frukt skär han bort, och varje gren som bär frukt ansar han, så att den bär mer frukt. Ni är redan ansade genom ordet som jag har förkunnat för er. Bli kvar i mig, så blir jag kvar i er. Liksom grenen inte kan bära frukt av sig själv, om den inte sitter kvar på vinstocken, kan inte heller ni göra det, om ni inte är kvar i mig. Jag är vinstocken, ni är grenarna. Om någon är kvar i mig och jag i honom bär han rik frukt: utan mig kan ni ingenting göra. Den som inte är kvar i mig blir som grenarna som kastas bort och vissnar; de samlas ihop och läggs på elden och bränns upp.

⁷⁰ Erik Petersen har i denna volym visat att LDV under slutet av 1200-talet sannolikt bytte karaktär till just arkivarisk referensbok.

⁷¹ Upp 12:9: "Et proiectus est draco ille magnus serpens antiquus qui vocatur Diabolus et Satanas qui seducit universum orbem proiectus est in terram et angeli eius cum illo missi sunt."

⁷² 1 Pet 5:8.

⁷³ Upp 5:5.

⁷⁴ Joh 15:1–6

Bild 12. Dijon BM ms 141, fol. 75r: E-initial med vingårdarbetare. Ur Augustinus *De Trinitate* framställd i Cîteaux ca 1100–30.

⁷⁵ Eskils uppfattning om skärselden framträder tydligt hos Conrad av Eberbach.

⁷⁶ Matt 7:15–20: "Akta er för de falska profeterna, som kommer till er förklädda till får men i sitt inre är rovlystna vargar. På deras frukt skall ni känna igen dem. Plockar man kanske druvor på törnen eller fikon på tistlar? Så bär varje gott träd bra frukt, men ett uselt träd bär dålig frukt. Ett gott träd kan inte bära dålig frukt, inte heller kan ett uselt träd bära bra frukt. Varje träd som inte bär bra frukt huggs ner och kastas i elden. På deras frukt skall ni alltså känna igen dem."

⁷⁷ Matt 20:1–16.

⁷⁸ Conradus Eberbacensis, III, XXVII, 110: "[...] quosque in optimis terrae suae locis tamquam uites fructiferas uinum iustitiae germinantes pastinauit."

⁷⁹ Arnold von Lübeck, Lib. III, 5: "[...] Que quasi cedrus Lybani multiplicata, non solum Daniam, sed ut vineam Domini Sabaoth extensis palmitibus usque ad mare, immo ultra mare, etiam Sclaviam replerunt."

⁸⁰ Jfr 1 Kor 10:16–17 och brödsbrytelsen i mässan. Detta kan i sin tur relateras till Eskils ersättning av vinrankan med sädesaxet som metafor för kyrkans fruktbarhet, och därmed i förlängningen brödet istället för vinet. Jfr Conradus Eberbacensis III, XXVII, 1–120 och Petrus Cellensis, s. 28 f.

Vinstocken själv, har i de flesta KL-monogram dessutom en krönande tredelad bladformation vilket ger tydliga treenighetsassociationer. Med detta i åtanke, skulle KL-monogrammen kunna betraktas som symboler för evigheten; markörer för den cirkulära tidsaspekten som överbryggat diakrona avstånd "*in saecula saeculorum*".

Ansningen och beskärningen av vinstocken relaterar till inkludering och exkludering av namnen i Livets bok. De förtorkade grenarna brinner i skärselden eller i helvetet, medan övriga växer och frodas i gemenskap med helgon och martyrer i evighet i den himmelska vingården.⁷⁵ Detta kan jämföras med Bergspredikans ord om falska profeter,⁷⁶ och liknelsen om vingårdsarbetarnas lön,⁷⁷ men också med metaforer om den kyrkliga gemenskapen som Kristi kropp så som den framställs t.ex. i 1 Kor 12:12–31 och indirekt i Matt 6:29–30. Denna bild av Herrens vingård, *vinea domini*, förekommer inte minst hos cistercienserna, och återkommer i Conrad av Eberbachs berättelse om Eskil,⁷⁸ och ännu tydligare i Arnold av Lübeck's beskrivning av Eskil som klostergrundare.⁷⁹

Namnen som utgör grenarna blir ett med vinstocken, och genom de uppenbart eukaristiska konnotationerna blir följden att namnen, fastän många blir till en enda kropp, ty alla får de del av ett och samma bröd.⁸⁰

Slutsatser

1. Dekorationernas stilmässiga förbindelser pekar entydigt mot Frankrike och i synnerhet mot Corbie med direkta paralleller i Corbielektionariet Amiens, BM, ms 142 & 143 från 1140-talet.

2. En gruppering av franska helgon som framhävts med majuskler pekar mot Frankrikes kärnområde med de merovingiska kungliga stiftelserna i Paris, Reims, Tours och Soissons.

3. Framhävandet av Godehard av Hildesheim antyder nära förbindelse till synoden i Reims 1131

4. Framhävandet av Gregorius den store antyder en manifestation av den gregorianska reformen, som Lund hade anledning att markera efter striden mot Hamburg-Bremen.

5. Delvis motstridiga lager i martyrologietexten med den primära notisen om Luciuskulten i Själland och den sekundära notisen om Knut den helige antyder att en dansk redaktion har skett vid kopierandet av förlagan, och att denna kan peka på Eskils medverkan.

6. Behovet av ett martyrologium med plats för dödsnotiser var särskilt stort efter stadfästandet av domkyrkans brödraskapsförbindelser 1136.

7. Eskils tillträde till biskopsstolen 1137 kan ha aktualiserat behovet och mottagandet av palliet vid provinsialsynoden i Lund 1139 och erbjuder ett sammanhang där LDV kan ha tagits i bruk, som förefaller vara minst lika sannolikt som invigningen av högaltaret 1145.

8. Jag skulle vilja föreslå att en rimlig rekonstruktion av tillblivelseprocessen är att en skrivare från Danmark, dock inte nödvändigtvis av

dansk härkomst, kopierar texten i Corbie och tillför vissa anpassningar för danskt bruk, men kopierar oreflekterat framhävandet av de centralfranska helgonnamnen. En illuminatör på plats utför dekorationerna efter att texten är kopierad, men tvingas under arbetets gång sänka ambitionsnivån.

9. Ikonografin med vinrankor, drakar och ett lejon tolkas som en kombination av eukaristiska och eskatologiska tankegångar där liknelsen om vinstocken och grenarna är central. I ljuset av handskriftens funktion och omgivande miljö innebär detta en stark förankring i föreställningen om skärselden och den kyrkliga gemenskapen som Herrens vingård.

Bibliografi

Omnämnda handskrifter

Amiens, Bibliothèques d'Amiens Métropole (tidigare Bibliothèque Municipale)

Ms 18

Ms 22

Ms 38

Ms 41–42

Ms 142–143

Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz

Ms. Theol. Lat. Fol. 149

Douai, Bibliothèque Municipale

Ms 250

Ms 263

Köpenhamn, Det Konglige Bibliotek

Thott 21

Thott 22

Lund, Universitetsbiblioteket

Mh 2

Mh 6

Mh 7

München, Bayerische Staatsbibliothek

Clm. 28565

Münster/W., Nordrhein-Westfälisches Staatsarchiv

Mscr. I 133

Paris, Bibliothèque Nationale

Ms lat 17767

Reims, Bibliothèque Municipale (Carnegie)

Ms. 16–19

Strasbourg, Bibliothèque du Grand Séminaire

Ms. 37

Uppsala, Universitetsbiblioteket

C 83

Tryckta källor

- Arnold von Lübeck, *Arnoldi chronica Slavorum ex recensione I.M. Lappenbergii...* recudi fecit Georgius Heinricus Pertz, Hannoverae 1868.
- Axel-Nilsson, Göran 1989, *Thesaurus Cathedralis Lundensis, Lunds domkyrkas medeltida skattsamling* (Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis, Humaniora 30), Göteborg.
- Bloch, Peter, 1961, "Siebenarmige Leuchter in christlichen Kirchen", *Wallraf-Richartz-Jahrbuch XXIII*, Köln.
- Blomqvist, Ragnar, 1951, *Lunds historia. Medeltiden*, Lund.
- Brunius, Carl Georg, 1854, *Nordens äldsta metropolitankyrka eller historisk och arkitektonisk beskrifning om Lunds domkyrka*, Lund.
- Cahn, Walter, 1996, *Romanesque Manuscripts. The Twelfth Century, A survey of Manuscripts illuminated in France*, London.
- Carelli, Peter, 2012, *Lunds historia: staden och omlandet. 1, Medeltiden: en metropol växer fram*, Lund.
- Ciardi, Anna Minara, 2003, *Lundakänikernas levnadsregler: Aachenregeln och Consuetudines canonicae*, översättning från latinet med inledning och noter av Anna Minara Ciardi (Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund, N.F. 5), Lund.
- Ciardi, Anna Minara, [under tryckning], *In ecclesia maiore fratribus sociare. The Cathedral Chapters of Denmark*, Lund.
- Cinthio, Erik, 1957, *Lunds domkyrka under romansk tid*, Lund.
- Cinthio, Maria, 2010, *Dalby kyrka. Om en plats i historien*, Lund.
- Cinthio, Maria, 2012, "Återfunna fynd och andra pusselbitar. Om inventarier, patronier och patroner", *Locus celebris, Dalby kyrka, kloster och gård*, red. Stephan Borgehammar & Jes Wienberg, Centrum för Danmarksstudier 28, Halmstad.
- Conradus Eberbacensis, *Exordium magnum Cisterciense sive Narratio de initio Cisterciensis ordinis*, rec. Bruno Griesser, (Corpus christianorum, Continuatio Mediaevalis CXXXVIII), Turnholti 1997.
- CCD = *Corpus codicum Danicorum medii aevi: auspiciis regis Daniae Frederici IX editum*, Vol. 4–5, *Codices scriptorum rerum Danicarum phototypice expressi*, edidit Erik Kroman, Hafniae 1962–1965.
- Cowdrey, H.E.J., 1998, *Pope Gregory VII 1073–1085*, Oxford.
- Corylander, Johan, *Berättelse om Lunds domkyrka*, utg. af M. Weibull, Lund 1884.
- De Hamel, Christopher, 1994, *A History of Illuminated Manuscripts*, London.
- DD = *Diplomatarium Danicum*, udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1938–.
- Dvůřák, Max, 1967, *Idealism and Naturalism in Gothic Art*, Notre Dame (Indiana).
- Eco, Umberto, 1986, *Art and Beauty in the Middle Ages*, New Haven.
- Ekström, Per, 1985, *Libri antiquiores ecclesiae et capituli Lundensis*, Lund.
- Ekström, Per, 1995, "Skriptoriet i Laurentiusklostret. Synpunkter på den äldsta bokframställningen i Lund", *Bokkulturen i Lund*, Kulturens årsbok 1995, Lund.
- Fouracre, Paul & Geberding, Richard A. 1996, *Late Merovingian France. History and Hagiography 640–720*, Manchester & New York.
- Gelting, Michael H., 2004, "Da Eskil ville være ærkebiskop af Roskilde: Roskildekrøniken, *Liber daticus Lundensis* og det danske ærkesædes ophævelse 1133–1138", i: Peter Carelli, Lars Hermanson og Hanne Sanders (red.), *Ett annat 1100-tal: Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark* (Centrum för Danmarksstudier 3), Göteborg/Stockholm, s. 181–229.
- Himmel, Hölle, Fegefeuer. *Das Jenseits im Mittelalter*, Katalog von Peter Jezler, München 1994.
- Jansen, Franz, 1933, *Die Helmarshausener Buchmalerei zur Zeit Heinrichs des Löwen*, Leipzig.
- Jørgensen, Ellen, 1912–1913, "Studier over danske middelalderlige Bogsamlinger", *Historisk tidsskrift*, Bind 8. Række 4.
- Krüger, Ekkehard, 1972, *Die Schreib- und Malwerkstatt der Abtei Helmarshausen bis in*

- die Zeit Heinrichs des Löwen, I-III*, Darmstadt & Marburg.
- Kubach, Hans Erich & Haas, Walter, 1972, *Der Dom zu Speyer* (Die Kunstdenkmäler von Rheinland-Pfalz, Bd 5), Berlin.
- Kuder, Ulrich, 1977, *Die Initialen des Amienspsalter* (Amiens, Bibliothèque Municipale, Ms. 18), Diss. München.
- Källström, Hanna, 2011, *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden. Linköping och Lund*, Bibliotheca theologiae practicae 89, Diss. Lund.
- Le Goff, Jacques, 1981, *La naissance du purgatoire*, Paris.
- Libri memoriales capituli Lundensis: Lunde domkapitels gavebøger og nekrologium*, ed. Christian Weeke, Kjøbenhavn 1884–1889.
- A Martyrology of four Cities. Metz, Cologne, Dublin, Lund*, Edited by Pádraig Ó Riain, Henry Bradshaw Society vol. CXVIII, London 2008.
- Mertens, Holger, 1995, *Studien zur Bauplastik der Dome in Speyer und Mainz. Stilistische Entwicklung, Motivverbreitung und Formenrezeption im Umfeld der Baumaßnahmen des frühen 12. Jahrhunderts* (Quellen und Abhandlungen zur mittelhochrheinische Kirchengeschichte hrsg. von Isnard Wilhelm Frank, Bd 76), Mainz.
- Mérindol, Christian de, 1976, *La production des livres peints à l'abbaye de Corbie au XIIème siècle, Étude historique et archéologique* (Thèse présentée devant l'Université de Paris I le 15 nov 1975), Lille.
- Necrologium Lundense: Lunds domkyrkas nekrologium*, ed. Lauritz Weibull (Monumenta Scaniae historica), Lund 1923.
- Nielsen, Lauritz, 1937, *Danmarks middelalderlige haandskrifter. En sammenfattende boghistorisk oversigt*, København.
- Ornamenta Ecclesiae, Kunst und Künstler der Romanik in Köln*. Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle, hrsg. von Anton Legner, Bd 1–3, Köln 1985.
- Panofsky, Erwin, 1951, *Gothic Architecture and Scholasticism*, Latrobe.
- Petrus Cellensis, *The letters of Peter of Celle*, edited by Julian Haseldine, Oxford 2001.
- Petersen, Erik, 2003, "Orate pro nobis. Helgener og håndskrifter i middelalderens Danmark", *Fund og Forskning*, Bind 42, København.
- Rydbeck, Otto, 1923, *Lunds domkyrkas byggnadshistoria*, Lund.
- Rydén, Thomas, 1992, *Lunds domkyrkas medeltida bronsstoder*, (opublicerad c-uppsats i Konstvetenskap) Lund.
- Rydén, Thomas, 1995, *Domkyrkan i Lund*, Malmö.
- Rydén, Thomas, 1998, "Lunds domkyrka. Det universella rummet", *Metropolis Daniae. Ett stycke Europa, Kulturens årsbok 1998*, Lund.
- Rydén, Thomas, 2003, "Cataloguing Illuminated Manuscripts – The Equilibrium of Detail and Pragmatism", *Care and Conservation of Manuscripts*, Proceedings of the Seventh International Seminar held at the Royal Library, Copenhagen 18th–19th April 2002, Copenhagen.
- Suger, *Abbot Suger on the abbey church of St.-Denis and its art treasures*, ed., transl. and annotated by Erwin Panofsky, Princeton 1946.
- Uppsala universitetsbibliotek, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*, von Margarete Andersson-Schmitt und Monica Hedlund, Stockholm 1988–1995.
- Weibull, Lauritz, 1901, *Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden*, Lund.
- Weibull, Lauritz, 1928, "Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo. Grunddrag i Danmarks historia under det 12. Århundradet.", *Scandia*, Band I.
- Wolter-vondemKnesebeck, Harald, 2003, "Buchkultur im geistlichen Beziehungsnetz – Das Helmarshausener Skriptorium im Hochmittelalter", *Helmarshausen. Buchkultur und Goldschmiedekunst im Hochmittelalter*, hrsg. von Ingrid Baumgärtner, Kassel.
- Wrangel, Ewert, 1923, *Lunds domkyrkas konsthistoria. Förbindelser och stilfränder*, Lund.
- Wrangel, Ewert, 1930, *Korstolarna i Lunds domkyrka*, Lund.
- Zaluska, Yolanta, 1989, *L'enluminure et le scriptorium de Cîteaux au XIIe siècle*, Cîteaux.
- Zaluska, Yolanta, 1991, *Manuscripts enluminés de Dijon*, Paris.

Kristina Lundblad

Återge eller återskapa? Faksimilen som verktyg och konstverk

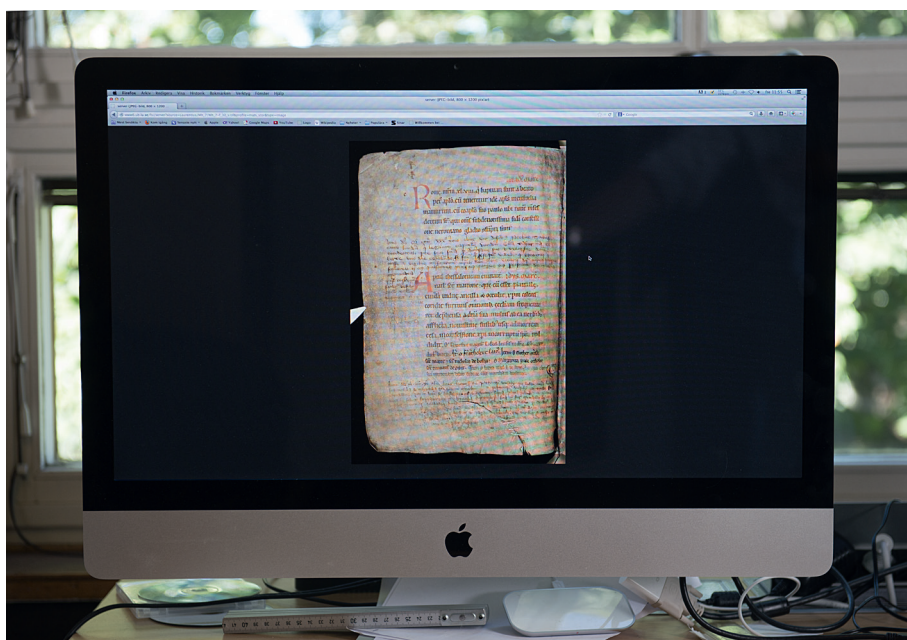
UTAN MÖJLIGHETEN ATT nedteckna, lagra och genom läsning aktualisera det nedtecknade hade vi varken haft några religiösa system, någon historia eller någon vetenskap i den mening vi vanligen lägger i dessa begrepp.¹ Kommunikationsteknologierna bidrar till att forma såväl samhälle som individ och formas i sin tur själva av summan av en tidsepoks ekonomiska, tekniska och kulturella omständigheter. Handskriften *Liber daticus vetustior Lundensis* (LDV) är inte endast intressant ur ett kyrko-, religions- och medeltidshistoriskt perspektiv, den visar också på betydelsen och verkan av de kommunikationstekniska och -kulturella förutsättningar som betingade livet före tryckets uppkomst. Det som nedtecknades fördes över från tiden till rummet, det levda livet blev dokumenterat, fick därigenom en rad nya funktioner och överlevde dessutom sina upphovsmän. Utsagorna fixerades och fick det skriva ordets auktoritet, men inte förrän trycket kom kunde de mångfaldigas i stor skala och spridas. Den som ville ta del av LDV före 1774, när texten utgavs i tryck för första gången, fick söka upp den plats där handskriften förvarades. Med trycket löstes anknytningen till den unika platsen upp och det blev möjligt att ta del av handskriftens textinnehåll oberoende av handskriften. Genom digitaliseringen av LDV, skapad 2000, blev inte endast texten ännu mera lättillgänglig – dessutom kunde man för första gången se hur handskriften såg ut utan att titta på själva handskriften.

Med den digitaliserade versionen av handskriften försvann relationen mellan text och ett specifikt, bärande underlag, i detta fall pergamentbladen i LDV, helt och hållet. Det är en relation som utmärker såväl handskrifter som tryck. Även om en tryckt upplaga kan omfatta många exemplar är den fysiska texten, trycksvärtan formad till bokstäver, fäst på sidor av papper som endast bär just denna text. Digital text visualiseras däremot på en skärm som används för att visa ett oändligt antal olika grafiska meddelanden. Detta är en av flera viktiga skillnader mellan analog och digital textrepresentation.²

¹ Artikeln är ett resultat av ett forskningsprojekt finansierat av Einar Hansens Allhemsstiftelse.

² Några av dessa skillnader diskuteras i Lundblad 2006, s. 246–254.

Bild 1. År 2000 integrerades LDV i den digitala dokumentsfären. Handskriftens utseende och text har därmed blivit tillgängliga oberoende av själva handskriften. Handskriftens text har lösgrjorts från sitt bärande underlag, pergamentet. Pergamentet har liksom texten blivit till innehåll och datorns hårdvara utgör det nya, bärande "underlaget". Här syns fol. 30v.

Förbundenheten med rummet är en intressant aspekt av analoga dokument liksom deras förmåga att utgöra en konkret länk till en svunnen tid (*jag vidrör samma föremål som en människa på 1200-talet vidrört*) eller en avlägsen plats (*föremålet som ligger på mitt skrivbord i Malmö har tidigare befunnit sig i Bucaramanga och Madrid samt färdats mellan dessa platser*). Båda är exempel på kulturellt konstituerande fenomen som är oskiljaktigt sammanvävda med fysiska föremåls materialitet. Ett digitalt dokument har förvisso en materiell bas men det är inte knutet till en specifik och enskild materialitet. Därför kan det heller aldrig fungera som en fysisk länk till en annan person, plats eller tid på det sätt som analoga dokument kan.

De olika, sentida utgåvorna av LDV rymmer samma textinnehåll som originalhandskriften men i kraft av sina produktionsmässiga omständigheter, materiella och formmässiga skillnader samt skilda syften och förmågor betyder utgåvorna olika saker och de har skilda funktioner.³ De pekar på frågor kring samspelet mellan verk, dokument, medium och kulturell kontext, på bokens tveeggade natur som föremål och förmedlare av abstrakt text samt på formens inverkan på dessa abstrakta texter, det vill säga på det som kallas innehåll. Jag ska i denna artikel diskutera en rad skilda aspekter av faksimilen, samt olika typer av faksimiltryck och -utgåvor, men jag inleder med en allmänt orienterande diskussion av några centrala bokhistoriska teman.

Bokhistoriska perspektiv

I centrum för det bokhistoriska intresset står den mänskliga kommunikationen sådan den tagit och tar sig uttryck genom olika grafiska tekniker. Ur ett makroperspektiv kan man dela in kommunikationshistorien i fyra kulturer; den muntliga, den (hand)skriftliga, den tryckta och den digitala.

³ Handskriften *Liber daticus vetustior* Lundensis påbörjades under tidigt 1100-tal och användes in på 1400-talet. Texten utgavs 1774 i Jakob Langebeks *Scriptores Rerum Danicarum*, band III. På 1880-talet kom en kritisk utgåva: Christian Weeke (red.), *Libri memoriales capituli Lundensis: Lunde domkapitels gavebøger og nekrologium*, Köpenhamn 1884–1889. Denna har återutgivits två gånger, se not 45. År 2000 kom en digital utgåva: *St Laurentius Digital Manuscript Library. Medeltidshandskrift 7*, (http://laurentius.ub.lu.se/volumes/Mh_7/) och med föreliggande utgåva reproduceras handskriften som tryckt faksimil.

Den förstnämnda omfattar utan tvivel det längsta tidsspannet men är samtidigt, av förklarliga skäl, den vi vet minst om. Med införandet av skrift, som teknik och medium, blev det möjligt att fixera och bevara utsagor och därmed upplöstes den muntliga kulturens enhet av tid och rum. ”Ord är ljud”, skriver Walter J. Ong: ”De är inte bara förgängliga utan till sitt väsen flyktiga och uppfattas också som flyktiga. När jag uttalar ordet ’varaktighet’ är ’var-’ försvunnet då jag har hunnit till ’-aktighet’ – och det måste vara försvunnet.”⁴ I en skriftlös värld lever inga namn kvar till eftervärlden och de skriftlösa människornas tankevärld kan endast spåras via resterna av deras boplatser och föremål, aldrig genom deras egna ord.

Den distinktion mellan tid och rum som uppstår med skriften möjliggör upprättandet av förbindelselänkar mellan det förflutna och framtiden, men också mellan det geografiskt avlägsna och den egna platsen. Implikationerna av sådana förbindelselänkar är oöverskådliga redan när det gäller handskriften och de radikaliserar dramatiskt med införandet av trycket under 1450-talets mitt och sedan åter med den digitala teknikens genomslag under sent 1900-tal. Den bokhistoriskt orienterade forskningen har studerat dessa skiften ur en rad synvinklar.⁵ I synnerhet har trycket och dess effekter undersökts och den första övergripande studien, Lucien Febvres och Henri-Jean Martins *L'apparition du livre* från 1958, brukar betraktas som det ena av två källsprång ur vilka bokhistoria flutit fram och efterhand formerat en tydlig strömfåra, en självständig disciplin och ett distinkt, om än vidsträckt, forskningsområde. Det andra är den anglosaxiska bibliografin med rötter i 1800-talets editionsfilologi. Medan det franska inflytandet bidrog med Annalesskolans mentalitetshistoriska och kontextualiserande perspektiv på den tryckta kommunikationens funktion och konsekvenser, bidrog den bibliografiska traditionen med intresset för själva det fysiska dokumentet som betydelsebärande evidensmaterial.⁶

Det är alltså i skärningspunkten mellan det materiella dokumentet, dess innehåll och dess kontext – social, ekonomisk, juridisk, teknisk, kulturell o. s. v. – som bokhistoria opererar. Beteckningen bokhistoria är emellertid något missvisande för även om boken haft en enorm betydelse genom historien så har kvittot, gatunamnsskylten, kartan, deklarationsblanketten, affischen, förpackningen och en uppsjö andra dokument i minst lika hög grad bidragit till att forma samhället och individen.

Form och innehåll

Bokstavsformen eller typsnittet, kvaliteten och färgen hos det underlag som texten bärs av, sidornas övergripande layout, bokbandets utformning och materialitet, bokens tyngd och lukt – allt detta erfar vi när vi läser böcker, vare sig det handlar om en nytryckt deckare i pocketutgåva eller en medeltida handskrift. Men medan läsaren i allmänhet inte medvetet lägger märke till pocketbokens typografi, eller tänker på att den skulle kunna ha någon inverkan på upplevelsen av texten, uppmärksammar man ofta

4 Ong 1990, s. 44.

5 Set ex. Febvre och Martin 1971; Ong 1990; Eisenstein 1996; Chartier 1995:1; McKenzie 1999.

6 Det sistnämnda ordet kan man också vända på, och *material evidence* är just vad bibliografer som W. W. Greg och, senare, Frederic Bowers sökte när de analyserade olika exemplar av samma titel. Papperet, typsnitten och sättningen kunde till exempel ge besked om produktionsprocessen, papperstillverkare, tryckare med mera och därigenom kunde utgåvornas inbördes ordning etableras och man kunde i förlängningen, tänkte man sig, komma närmare författarens intentioner. Texternas och dokumentens kontexter intresserade man sig däremot inte för och denna brist på kontextualisering är en av flera aspekter av den moderna bibliografin – New Bibliography, framvuxen under tidigt 1900-tal – som exempelvis McKenzie senare kritiserat, se McKenzie 1999. För en överskådlig presentation av bibliografins historia samt en inträngande analys av dess problematik, se Dahlström 2006.

skriftens formmässiga variationer, pergamentets eller papperets struktur och andra kvaliteter hos handskriften och man tillmäter dem betydelse och mening. Och de har betydelse och mening, men inte i högre grad än pocketbokens materiella och formmässiga särdrag. Den inverkan mediet och materialiteten har på hur vi uppfattar ett meddelande, ett "innehåll", kan också förklaras med bilden som exempel. Ett och samma porträtt genererar helt skilda betydelser som foto i ett pass, innefattat i en amulett eller som motiv på en reklamaffisch i jätteformat. "Materialet och storleken hos en bild bestämmer i lika hög grad som den representation bilden bär vilken relation vi har till den", som Serge Tisseron formulerat det i sin studie *Comment l'esprit vient aux objects*.⁷

Många humanistiska discipliner forskar på fenomen som man huvudsakligen kan komma åt genom grafiskt återgivna texter. Det gäller historiker, teologer, litteraturvetare och många andra. Det man vanligen är ute efter i sin forskning är det man brukar kalla textens *innehåll*. Detta innehåll är abstrakt och härrör ur textens upphovsmans hjärna där det uppstått genom en serie komplicerade processer vilka i sin förlängning involverat mängder av olika fenomen och andra människor, deras tankegångar och handlingar. Men för att "innehållet" överhuvudtaget ska bli föremål för den mänskliga perceptionen, måste det kommuniceras på ett eller annat sätt och därigenom antar det också oundvikligen en form liksom det inordnas i ett visst sammanhang. Dessa faktorer påverkar inte endast innehållet utan blir en del av det.

När det gäller grafiskt kommunicerade meddelanden är det bland annat de grafiska teknikernas egenarter, typografin, utgivningsformen och publiceringsmetoderna som spelar in. Ett handskrivet meddelande uppfattas och fungerar på ett annat sätt än ett som kommuniceras över internet, och av texter publicerade på Harlequin förlag förväntar vi oss andra saker än av texter publicerade i tidskriften *Critical Inquiry*.

Den grafiska formens inflytande på den meningsskapande processen är inte lika enkel att förklara eftersom den i så hög grad uppfattas genom våra sinnen snarare än genom vårt intellekt. När det gäller tryck är det många som menar att god typografi utmärks av att man inte lägger märke till den.⁸ Men diskretion är en distinkt egenskap i lika hög grad som det iögonenfallande och påverkar upplevelsen och den kognitiva processen lika mycket. Dessutom spelar vanans makt en stor roll – det är inte så rasande länge sedan flertalet svenskar fann det betydligt svårare att läsa antikvastilar än frakturer. Under Vetenskapsakademiens första decennier utkämpades en veritabel strid mellan antikvans förespråkare och dem som föredrog "svensk stil", det vill säga fraktur. 1757 skriver Tessin i sin dagbok: "Det enda jag har att klandra på en svensk berömlig Vetenskaps Academie är, att den bortlagt Svenska bokstäfver", och han menar att åtminstone domstolarna måste hålla fast vid frakturen "ty sådana alvarsamma handlingar böra för hvar bonde vara läsliga".⁹

7 "C'est la matière et la taille d'une image qui imposent la relation que nous avons avec elle autant que la représentation qu'elle porte", Tisseron 1999, s. 107 [min övers.]; jmf Chartier 1995:2, s. 22 och 1995:1, s. 15.

8 Beatrice Wardes korta essä *The Crystal Goblet, or Printing Should Be Invisible* är en klassiker när det gäller denna hållning. Texten har sitt ursprung i ett föredrag från 1930. Den har publicerats i flera olika sammanhang, se t.ex. Warde 1955, och finns i fulltext på nätet. I Sverige har C. F. Hultenheim förefäktat idén att god typografi har inneboende kvaliteter som står över kulturella förändringar. Han skriver exempelvis att god typografi går tillbaka på "en tidlös struktur och arketyper utan nationella begränsningar, med rötterna i en (nu förskingrad?) gemensam, genetisk formgrammatik" och förklarar i en annan text att den goda typografins arketypiska kvalitet utgörs av dess "timeless, impersonal, 'anonymous' structures". Hultenheim 1998, s. 29 respektive 2002.

9 Tessin i sin dagbok den 11 april 1757, här från Nordqvist 1965, s. 27.

Liksom föreställningen om den goda typografin som ”osynlig” illustrerar kampen mellan frakturen och antikvan, något mycket viktigt – *först när en form uppfattas som annorlunda eller främmande och skiljer sig från det man är van vid i så hög grad att man lägger märke till den, tillmäter man den betydelse*. Det är av allt att döma detta orsakssamband som vanligen ligger till grund för utgivandet av faksimiltryck.

Begreppet faksimil

Samma orsakssamband förklarar varför ingen människa skulle komma på tanken att ge ut en faksimilutgåva av en helt nyutkommen roman. Vad skulle det vara för mening med det? Förlagan till en sådan utgåva finns ju allmänt tillgänglig, den är nyutgiven, vem som helst kan köpa den för en billig peng och det är en helt vanlig bok med en typografi vi är så vana vid att vi knappast lägger märke till den.

Svaret på frågan indikerar de urvalsprinciper som vanligen ligger till grund för faksimilutgåvor, i synnerhet påkostade så kallade konstfaksimiler,¹⁰ det är bara att rada upp motsatserna till de uppräknade kvaliteterna: En förlaga till en faksimilutgåva, utgivningens startdokument, bör vara sällsynt eller, som i fallet med handskrifter, unik; det är en fördel om den i så hög grad som möjligt är svåråtkomlig, ömtålig och dyrbar, gärna ”ovärderlig” och den bör utmärka sig genom sin form. Inom editionsfilologin grundar sig användningen av faksimiler givetvis främst på den nytta man har av att se hur exempelvis originalmanuskript till det arbete som utges ser ut.¹¹

De gängse definitionerna av *faksimil* bygger emellertid främst på tekniska distinktioner. John Feather förklarar att ”A facsimile is an exact reproduction of a former edition in all its visual aspects”, John Carter att ”A facsimile is a copy of some object, a leaf or a whole book, so accurate as only to be distinguishable from its original by careful observation”.¹² Enligt Nationalencyklopedin är en faksimil en ”exakt avbildning i tryck av t.ex. ett brev, en teckning eller en bok”.¹³ En faksimilupplaga av en bok ska överensstämma så väl som möjligt med originalet även vad gäller format och papperskaraktär”, och enligt *Oxford English Dictionary* betecknar substantivet *facsimile* ”[a]n exact copy or likeness; an exact counterpart or representation”.¹⁴ Men termen faksimil – av latinets *facere*, göra, i (intressant nog) imperativ, och *similis-e*, lik – betecknar vanligtvis inte dokument som kan kategoriseras utifrån enbart tekniska parametrar, ordets etymologi till trots. Hade det varit så skulle kategorin faksimiltryck omfatta ett betydligt större antal dokument än den gör. Alla nytryck av en upplaga kvalificerar ju enligt sådana definitionsparametrar, vilket Per S. Ridderstad påpekat, som faksimiler.¹⁵ I synnerhet, menar Ridderstad, gör ”bokreaomtryck” det, men det gäller faktiskt alla nya impressioner av en upplaga. Alla tryck med identisk sättning, d v s tryck från stående sats (vanligen stereotyperad) och från ”stående fil”, som man kanske skulle kunna kalla det, det vill säga från

¹⁰ ”Art facsimile” används i den engelskspråkiga världen som en beteckning på speciellt välgjorda och påkostade faksimilutgåvor. På svenska har ”konstfaksimil” såvitt jag vet inte förekommit men jag använder det här i linje med ovannämnda språkbruk för att skilja detta slags faksimil från faksimiler av typen enskilt fotografi, mikrofilm, digital faksimil och andra återgivningar som inte syftar till ett fullständigt återskapande av det ursprungliga dokumentet.

¹¹ För som Johnny Kondrup skriver apropå vad man kan göra med bilder av dokument: ”Først og fremmest kan man se på dem, og det er en kvalitet, som ikke bør undervurderes.” Kondrup 2011, s. 460.

¹² Feather 1986, s. 104; Carter och Barker 2004, s. 98.

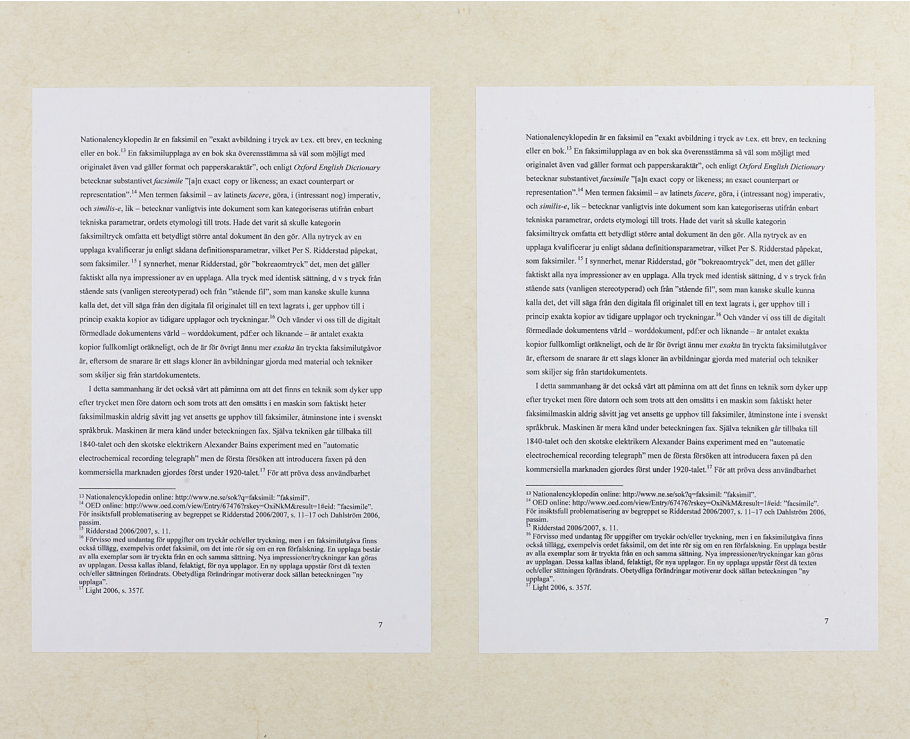
¹³ Nationalencyklopedin online: <http://www.ne.se/sok?q=faksimil>: ”faksimil”.

¹⁴ OED online: <http://www.oed.com/view/Entry/67476?rskey=OxiNkM&result=1#eid>: ”facsimile”. För insiktsfull problematisering av begreppet se Ridderstad 2006/2007, s. 11–17 och Dahlström 2006, passim.

¹⁵ Ridderstad 2006/2007, s. 11.

Bild 2. En utskrift av en sida i artikelförfattarens manus till föreliggande artikel och en fotostatkopia av samma sida och, dessutom, ett reproducerat foto på dem bägge – alla tre kan täckas in av *Oxford English Dictionary*s definition av *faksimil*: "An exact copy or likeness; an exact counterpart or representation".

16 Förvisso med undantag för uppgifter om tryckår och/eller tryckning, men i en faksimil-utgåva finns också tillägg, exempelvis ordet faksimil, om det inte rör sig om en ren förfalskning. En upplaga består av alla exemplar som är tryckta från en och samma sättning. Nya impressioner/tryckningar kan göras av upplagan. Dessa kallas ibland, felaktigt, för nya upplagor. En ny upplaga uppstår först då texten och/eller sättningen förändrats. Obetydliga förändringar motiverar dock sällan beteckningen ”ny upplaga”.
17 Light 2006, s. 357 f.
18 Ibid.

den digitala fil originalet till en text lagrats i, ger upphov till i princip exakta kopior av tidigare upplagor och tryckningar.¹⁶ Och vänder vi oss till de digitalt förmedlade dokumentens värld – worddokument, pdf:er och liknande – är antalet exakta kopior fullkomligt oräkneligt, och de är för övrigt ännu mer *exakta* än tryckta faksimilutgåvor är, eftersom de snarare är ett slags kloner än avbildningar gjorda med material och tekniker som skiljer sig från startdokumentets.

I detta sammanhang är det också värt att påminna om att det finns en teknik som dyker upp efter trycket men före datorn och som trots att den omsätts i en maskin som faktiskt heter faksimilmaskin aldrig såvitt jag vet ansetts ge upphov till faksimiler, åtminstone inte i svenskt språkbruk. Maskinen är mera känd under beteckningen fax. Själva tekniken går tillbaka till 1840-talet och den skotske elektrikern Alexander Bains experiment med en ”automatic electrochemical recording telegraph” men de första försöken att introducera faxen på den kommersiella marknaden gjordes först under 1920-talet.¹⁷ För att prova dess användbarhet försågs då också diverse verksamheter med faxar: Wall Street fick faxar för att skicka ut börsnoteringar, polisbilar utrustades med faxar för snabb leverans av fingeravtryck och även banker, skolor, flygplan och båtar hörde till dem som fick prova att producera faksimiler med den nya tekniken.¹⁸

Vill man med faksimil avse en kategori som skiljer sig från den som fax, dubblerade pdf-filer eller nytryck av vanliga böcker kan räknas till behöver man alltså en definition som inte enbart använder tekniska parametrar som distinktioner. Försök till sådana definitioner finns också. Manfred Kramer

slår exempelvis fast, i sin artikel "What is a Facsimile? The history and Technique of the Facsimile", att:

A facsimile edition is the photo-mechanical reproduction of a unique, practically two-dimensional model; it eliminates as much as possible manual copy work, reflects to the highest degree the inner and outer aspects of the original, incorporates all possible technical means available, guarantees the protection and preservation of the original, and is suitable for both scientific and artistic interests.¹⁹

Krav som att faksimilens förlaga skall vara unik eller att det måste finnas ett givet samband mellan en faksimilutgåva och bevarande- eller konserveringsstatusen för förlagan utgör emellertid inte heller någon rimlig grund för en definition. Det senare har inte med faksimilens särart att göra överhuvudtaget – en faksimil är en faksimil oavsett om man bränner upp förlagan eller konserverar den enligt konstens alla regler – och det förra skulle bland annat innebära att endast handskrifter kunde faksimileras, vilket ju inte heller stämmer.

Man måste nog konstatera att ingen av de nämnda definitionerna fungerar som definition eftersom de inte avgränsar begreppet faksimil mot andra begrepp, exempelvis kopia eller förfalskning. Föremålen som passar in på definitionen omfattar mängder av dokument som inte i normalt språkbruk går under benämningen faksimil och som ingen uppfattar som faksimiler. De referenter begreppet enligt de tekniskt grundade definitionerna skulle ha stämmer alltså inte överens med hur begreppet och termen används.

Jag tänker inte ge mig på att försöka skapa en fungerande definition. Det jag velat belysa med denna diskussion är att det inte tycks existera en definition som svarar mot hur begreppet används. Å andra sidan råder en tämligen oproblematisks konsensus kring vad en faksimil är, nämligen ett dokument eller en bild på ett dokument som är en mer eller mindre noggrann kopia av ett annat dokument och som man kallar faksimil. Termen används alltså mycket godtyckligt. Som framgår i det följande används den dessutom på olika sätt inom det vetenskapliga fältet respektive den bibliofilt präglade kommersiella förlagsvärlden – de två huvudgrupper som intresserar sig för faksimil, grovt räknat. Hos båda grupperna tycks dock produktionen av faksimiler, vare sig det gäller en hel utgåva eller ett enkelt foto på en sida, motiveras av uppfattningen att startdokumentets form är meningsbärande.

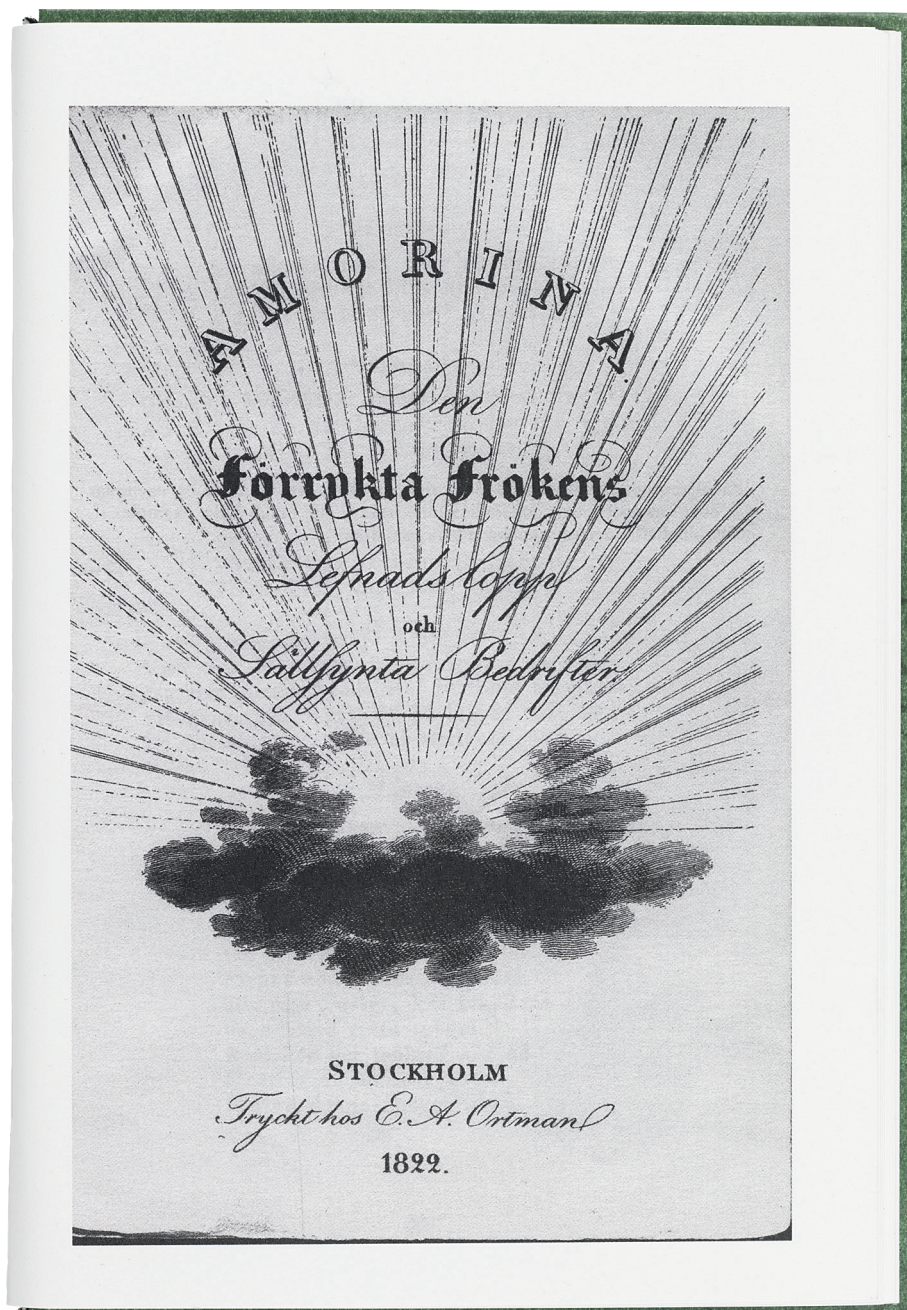
Faksimilproducenter

Faksimilens främsta syfte är inte att förmedla det språkliga, intellektuella innehållet i en text, utan att reproducera de formmässiga särdragen hos ett dokument.²⁰ Men vilka drivkrafter och ambitioner finns bakom detta syfte och vilka funktioner har faksimilen? Jag ska i det följande diskutera några olika inriktningar inom användningen och produktionen av faksimiler för att därefter återkomma till frågan om materialitetens och formens betydelse.

¹⁹ Kramer u.å., även på nätet www.omifacsimiles.com/kramer.html. Felstavningen "guarantees" är inte min.

²⁰ Jmf Dahlström 2006, s. 206 och 208; Hansen 2005, s. 154 och Kondrup 2011, s. 66 f. I dessa arbeten finner man även diskussioner av skillnaderna mellan faksimilen och den diplomatiska utgåvan. Den senare är orienterad mot texten som sekvens och inte mot dokumentet som bild.

Bild 3. I linje med den kritiska utgivningens begreppspraxis är detta en bild eller illustration som visar en faksimil av en faksimil, närmare bestämt en faksimil av sidan 308 i Svenska Vitterhetssamfundets utgåva av Almqvists *Amorina*, 2002, på vilken återfinns en "[f]aksimil av det graverade titelbladet till exemplar A" i originalupplagan av C. J. L. Almqvists *Amorina*.

Vetenskaplig faksimilproduktion

Man kan grovt sett dela in faksimilproduktionen i en vetenskaplig och en icke-vetenskaplig grupp. Den vetenskapliga gruppen inbegriper editionsfilologin och andra vetenskapliga inriktningar som sysslar med textkritik, bibliografi och vetenskaplig utgivning och även sådana som kanske inte ägnar sig åt utgivning men som analyserar och diskuterar reproduktions- och lagringsformer såsom forskningsfältet biblioteks- och informationsvetenskap.

Den vetenskapliga gruppen står för den mest heterogena utgivningen av faksimiltryck eftersom begreppet faksimil här används på ett mer generös

sätt än inom det kommersiella utgivningssegmentet. Här kan en faksimil vara en hel bok, en faksimilutgåva, lika väl som ett foto av en enskild sida eller ett par rader ur ett handskrivet eller tryckt dokument. Faksimilen kan vara tryckt eller producerad i digital form, på mikrofilm eller CD-romskiva eller genom andra, tidigare förekommande tekniker.²¹

Hur stor del av förlagan, eller startdokumentet, som reproduceras som faksimil kan alltså variera kraftigt. Likaså är graden av materiellt och tekniskt släktskap mellan det dokument som faksimileras och det medium i eller genom vilket faksimilen medieras mycket skiftande. Digitala reproduktioner och reproduktioner på mikrofilm (de senare vanliga under en period på 1900-talet) av startdokument av pergament och papper är långt ifrån några exakta kopior men kallas ändå för faksimiler.²²

För att belysa användningen av begreppet och, i viss mån, fenomenet faksimil inom det vetenskapliga fältet ska jag ge några exempel.²³ Søren Kirkegaard Forskningscenteret i Köpenhamn har nyligen fullbordat en textkritisk utgåva av Kirkegaards samlade skrifter.²⁴ I tryckt form omfattar utgåvan 28 textband och 27 band med kommentarer. Utgåvan finns också i digital form på adressen www.sks.dk där man även finner kommentarer, riktlinjer och liknande. Om man gör en fritextsökning på ordet *faksimile* och inkluderar sökning i alla texter av Kirkegaard samt i kommentarer och vägledningstexter får man sju träffar, samtliga i kommentartexterna.²⁵ Under rubriken "Vejledning" finner man dessutom "tekstkritiske retningslinier, trykte skrifter", ett pdf-dokument där ordet *faksimile* förekommer en gång. Under paragraf 5.1., "tekstredegørelse", i riktlinjerna nämns de bibliografiska data som skall anges för varje enskild grundtext: "Hvert skrift ledsages af en tekstredegørelse, der findes i kommentarbindet. I tekstredegørelsen oplyses kortfattet om grundtekstens bibliografiske data efter følgende skabelon: Det præcise udgivelsestidspunkt. Pris i boghandelen. Format og mål. Omfang (sidetal). Titelbladet til det pågældende skrift gengives i faksimile, hvorfor en særlig beskrivelse heraf ikke gives."²⁶

För att undersöka hur riktlinjerna omsatts i praxis tittar jag på *Om Begrebet Ironi*.²⁷ Faksimilen av titelbladet är formaterat i htm (en variant av html) och öppnas i ett separat fönster.²⁸ Bildens kvalitet ger intryck av att det rör sig om en fotostatkopia som skannats med kraftig ökning av kontrasten eftersom enbart texten syns. Papperet som titelbladet är tryckt på går inte uppfatta, bakgrunden är av samma karaktär som i ett word-dokument. Upplösningen är låg och det är svårt att få grepp om sidans storleksförhållanden. Längst ner på sidan står "2. Titelblad til BIs disputationsoplag. Naturlig størrelse" men storleken beror helt på hur stort användaren gör fönstret. Originallets sidstorlek anges i kommentaren.

Går man så till någon av de sju träffar man får om man söker på ordet *faksimile* i samtliga kategorier och bland dem väljer kommentaren till *Om Begrebet Ironi* står det: "Det eneste manuskript, som findes, og som gengives i faksimile til sidst i tekstredegørelsen, er følgende", följt av angivelser av

21 Olika tekniker har använts för faksimilering. För kortfattade, historiska översikter, se Ridderstad 2006/2007, s. 11 f. och Kondrup 2011, s. 67–70.

22 Jmf McKitterick som även diskuterar problematiken kring bevarandefrågor och föreställningar om faksimilen som ersättning av originalet: McKitterick 2003, s. 18–20.

23 Med "användningen av fenomenet faksimil" avser jag här utgivnings- och redaktionellt bruk. Jag går inte in på hur faksimiltryck används i själva forskningsarbetet.

24 Se Fonden Søren Kirkegaard Forskningscenteret: <http://www.sk.ku.dk/SKS.asp> samt Søren Kirkegaards Skrifter: <http://sks.dk/for-side/indhold.asp>.

25 Se http://sks.dk/zoom/search.aspx?zoom_sort=1&zoom_query=faksimile.

26 http://sks.dk/red/retningslinier_ts.pdf.

27 Se <http://sks.dk/BI/txt.xml>.

28 Se http://sks.dk/BI/ill_k2.htm.

vilka det rör sig om samt uppmaningen: ”Se illustrationerne 4, 5, 6” och så vidare t o m 17.²⁹ Siffrorna är hyperlänkade till bilder på de aktuella manuskripten vilka alltså öppnas i egna fönster om man klickar på siffrorna. Bilderna är svartvita och lågupplösta liksom ovan nämnda titelblad men textens bärande underlag, papperet, framträder betydligt bättre än i bilden av titelbladet. Man kan se att det rör sig om ett skrivhäfte, man ser häftets falsning och häfttråd samt papperets struktur.

Undersökningen ger vid handen att Søren Kirkegaard Forskningscentret använder termen *faksimile* för att beteckna en fotografisk reproduktion av en sida ur ett tryckt eller handskrivet startdokument. I textredogörelserna ersätter användningen av sådana reproduktioner behovet av beskrivning. Tekniska kravspecifikationer för reproduktionskvaliteten tycks inte finnas. I den löpande texten benämns bildmaterialet som ”illustrationer” och inte som ”faksimiler”. Man skriver exempelvis, som nämnts ovan, ”[s]e illustrationerne 4”, och illustrationerna ifråga visar faksimil av sidor ur Kirkegaards manuskript eller tryckta böcker.

Nationalupplagan av August Strindbergs Samlade Verk kommer enligt uppgift på projektets presentationssida att bestå av 72 textvolymen i bokform och 72 textkritiska kommentarer publicerade i elektronisk form.³⁰ Volym nr 59, *Ockulta Dagboken*, utges i två band med nummer 59:1 och 59:2. Den senare är en faksimilutgåva av *Ockulta Dagboken*, det enda enskilda verk, om det kan betecknas som sådant, som i sin helhet ges ut i faksimil. I den kommenterade förteckningen över textvolymen som finns på projektets hemsida kallas faksimilutgåvan av *Ockulta Dagboken* inte för faksimil utan omnämns sålunda: ”originalhandskriften återges för första gången i färg”.³¹ På själva den fysiska volymen står det ”Faksimil av handskriften” på ryggen samt, två gånger, på sista bladets rectosida.³² I *Litteraturbankens* förteckning över Nationalupplagans titlar som där finns att tillgå i elektronisk form anges vid 59:2 ”Faksimil av handskriften”.³³ I *Ockulta Dagboken. Kommentarer* (vol. 60) förekommer ordet faksimil två gånger, dels i en hänvisning till vol. 59:2 och dels i ett citat som för övrigt belyser faksimiltryckets användbarhet: ”Även i Eklunds förord till urvalet 1963 omtalas planer på en fullständig utgåva av dagboken (s. 8). Eklund återkom till denna vetenskapliga edition följande år men pekade på flera ’textkritiska problem’ p.g.a. Strindbergs tillägg av olika slag: ’Den sannolikt enda tänkbara lösningen blir att manuskriptet återges i faksimil’, menade Eklund”.³⁴ Ordet faksimil förekommer även i kommentaren ”Om återutgivningen av Ockulta Dagboken i Samlade Verk” i vol. 59:1, i en hänvisning till vol. 59:2, samt i tre litteraturhänvisningar i metatexterna, men i övrigt används begreppet faksimil – i de av Nationalupplageprojektets dokument som jag har undersökt – endast i samband med de fotografiska reproduktioner som är publicerade i *Textkritiska kommentarer till August Strindbergs Samlade Verk. Allmänna anvisningar*, och då i form av en rubrik: ”Förteckning över faksimilerade dokument”.³⁵ De faksimilerade dokumenten, som

29 Se http://sks.dk/bi/txr.xml?hash=ss122&zoom_highlight=faksimile#ss122.

30 I juni 2013 var sjuttioen textvolymen och trettio textkritiska kommentarer utgivna. Se <http://www.strind.su.se/>.

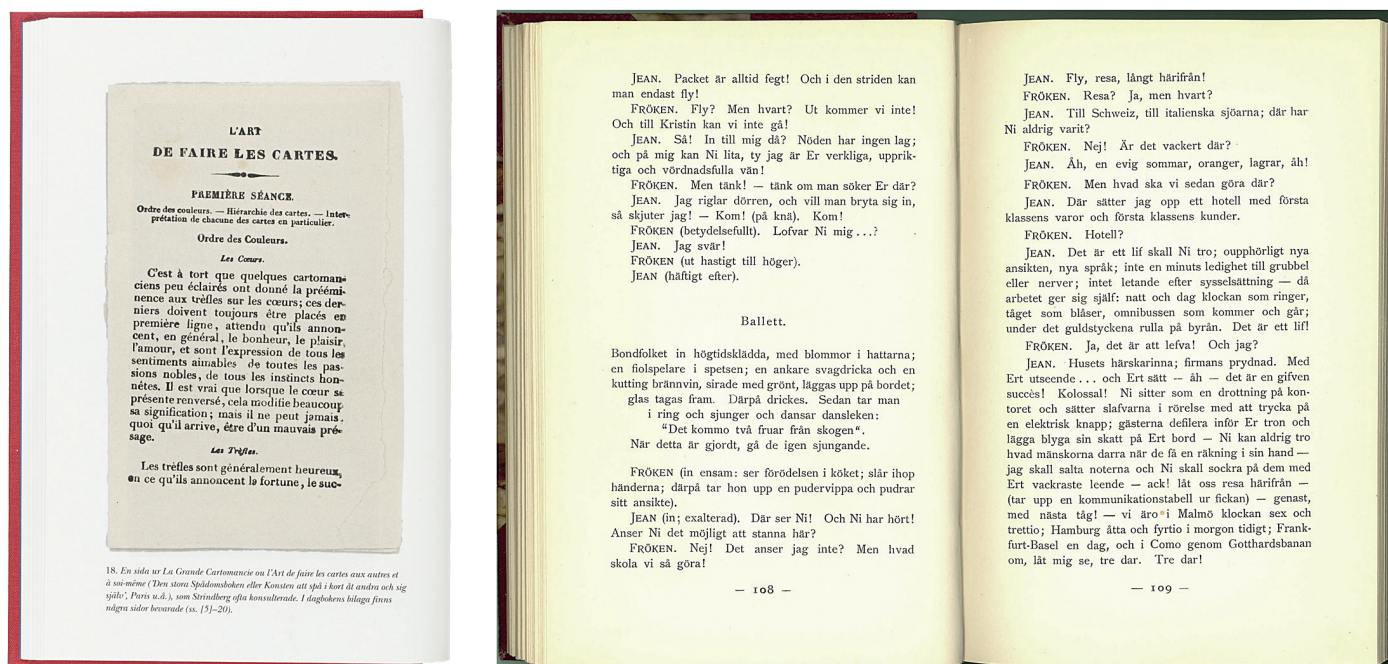
31 Se <http://www.strind.su.se/allbs.htm#OD>, under rubriken ”Ockulta Dagboken (SV 59) och Ockulta Dagboken. Kommentarer (SV 60)”.

32 Strindberg, August, 2012, *Ockulta Dagboken. Faksimil av handskriften*, August Strindbergs Samlade Verk 59:2 [SV 59:2].

33 Se <http://litteraturbanken.se/#!/presentationer/specialomraden/SSV.html>.

34 Petherick och Stockenström, 2012, *Ockulta Dagboken. Kommentarer*, August Strindbergs Samlade Verk 60 [SV 60], s. 7 och s. 22. Fritextsökning kan göras via Litteraturbanken.

35 Strindberg, August, 2012, *Ockulta Dagboken*, texten redigerad och kommenterad av Karin Petherick och Göran Stockenström, August Strindbergs Samlade Verk 59:1 [SV 59:1], s. I. De tre hänvisningarna är: ”Rune Zetterlund, Bibliografiska anteckningar om August Strindberg, 1913 (nytryck i faksimil 1968)” på s. 10 och 18 i *Textkritiska kommentarer till August Strindbergs Samlade Verk. Allmänna anvisningar*, se <http://litteraturbanken.se/#!/fattare/StrindbergA/titlar/StrindbergTKo/info/pdf>, samt hänvisningen till Strindbergs dramer på Dramawebben – ”första upplagorna av samtliga Strindbergs dramer i faksimil” – på projekthemsidans presentationssida. Jag har sökt på ”faksimil” i följande dokument: *Textkritiska kommentarer till August Strindbergs Samlade Verk. Allmänna anvisningar*, Stockholms universitet 2008 (pdf); texterna på hemsidan ”Nationalupplagan av August Strindbergs Samlade Verk, Strindbergsprojektet”, adress www.strind.su.se samt i volymerna 59:1, 59:2 och 60: August Strindberg, *Ockulta Dagboken*, *Ockulta Dagboken. Faksimil av handskriften* och *Ockulta Dagboken. Kommentarer*, samtliga utgivna 2012 och tillgängliga såväl i tryck som digitalt.

i bildtexterna kallas just dokument, ("Dok. nr 1" o.s.v.) publiceras som pdf:er länkade till de likaledes elektroniskt publicerade anvisningarna och textkritiska kommentarerna.³⁶ I anvisningarna ges följande förklaring till hur faksimilerna används:

Enligt anvisningarna i textvolym nr 1 skulle Strindbergs manuskript avfotograferas i nationalupplagan på en svit av s.k. mikrokort. Tanken på sådan redovisning med hjälp av denna numera föråldrade teknik har övergivits. En del av Strindbergs manuskript avbildas i stället med hjälp av skanning eller fotografering i de textkritiska kommentarerna. I dessa återges regelbundet i faksimil längre textvarianter i manuskript och tryck, enstaka manuskriptsidor, viktigare utkast, bevarade författarkorrektur, promemorior från delredaktörer och andra som medverkat vid textetableringarna, m.m. I vissa fall faksimileras samtliga bevarade utkast till ett verk. Beträffande faksimilerna i de textkritiska kommentarerna bör påpekas att kvaliteten inte alltid är fullgod; i undantagsfall förekommer textför-luster och det händer någon gång att texten ej framträder distinkt.³⁷

Längre ner i samma text, under rubriken "Beskrivning av förarbeten och manuskript", förklaras att "Originalmanuskript och andra manuskript som har relevans för etableringen av Strindbergs texter men som ej varit tillgängliga för utgivarna när dessa texter etablerades i textvolymerna redovisas i de textkritiska kommentarerna. Redovisningen sker på olika sätt och är mer eller mindre utförlig. I extrema fall, när manuskripten möjliggör etableringar av väsentligt högre kvalitet, kan texterna etableras på nytt, alternativt kan manuskripten faksimileras".³⁸

Det slags fotografiska reproduktioner som i de textkritiska kommentarernas allmänna anvisningar kallas faksimiler eller faksimilerade dokument förekommer även i textvolymen och kommentarvolymen till *Ockulta Dagboken*, volym nr 60, men omtalas här inte som faksimiler utan refe-

Bild 4. Till vänster ett foto på en sida i en bok, publicerat i SV 60, *Ockulta Dagboken. Kommentarer*. Till höger ett foto på ett uppslag i en bok, publicerat i *Textkritiska kommentarer till August Strindbergs Samlade Verk. Allmänna anvisningar* (pdf-fil). Bilden på baksidan hänvisas till som "bild" medan bokuppslaget benämns "faksimilerat dokument" och hänvisas till som "dokument".

³⁶ Se *Textkritiska kommentarer till August Strindbergs Samlade Verk. Allmänna anvisningar*, s. 91–110. Alla textkritiska kommentarer hade då artikeln skrevs denna struktur, det gäller alltså inte endast dokumentet med de allmänna anvisningarna. Dock har redaktionen nyligen förändrat publiceringsformatet för de textkritiska kommentarerna. Varje textkritisk kommentar är nu en pdf-fil och bilddokumentet är integrerat i samma fil som kommentaren.

³⁷ *Textkritiska kommentarer till August Strindbergs Samlade Verk. Allmänna anvisningar*, 2008, s. 8. Se <http://litteraturbanken.se/#!/forfattare/StrindbergA/titlar/StrindbergTKo/info/pdf>. Textkritiska kommentarer till *Ockulta Dagboken* är ännu ej publicerade (september 2013).

³⁸ Ibid, s. 14.

reras till, i kommentarvolymen, i termer av "bild". Bilderna i kommentarvolymen består av fotografier på bland annat handskrivna anteckningar, uppslagna anteckningsböcker, tidningssidor, vykort, tryckta boksidor, fotografier samt föremål såsom ett förmodat guldprov funnet i dagbokens bilaga samt ett litet rött hjärta utklippt i papper i vars mitt är placerat ett blyertsporträtt på Strindberg av Harriet Bosse.³⁹

Textvolymen *Ockulta Dagboken*, SV 59:1 omfattar Strindbergs dagbok i etablerad text samt förklarande kommentar under rubriken "Om återutgivningen av Ockulta Dagboken i Samlade Verk" där redigeringsprinciper, textetablering och liknande beskrivs utförligt.⁴⁰ Dagbokstexten återges med noggrann, grafisk systematik. Olika tecken, under- och överstrykningar med mera reproduceras. Dagbokens andra grafiska element – tidningsurklipp, teckningar och liknande – återges i fotografisk reproduktion i svartvitt tryck men kan inte alltid placeras på exakt samma ställe som i originalet. Syftet är att "bevara så mycket som möjligt av den autentiska dagboks-karak-tären genom att etablera även ändringar, språkliga felaktigheter, teckningar osv".⁴¹

För att ta reda på om redaktionen för Nationalupplagan av August Strindbergs Samlade Verk har definierat *faksimil* eller arbetat efter några speciella riktlinjer för användningen av faksimil vände jag mig till huvudredaktören, Per Stam vid Stockholms universitet. Hans svar bekräftar de resultat jag kommit fram till. Per Stam skriver: "Jag tror inte att det går att finna en SV-definition av ordet faksimil, men det går att se bakåt under utgivningen och skönja en praxis, som vi på redaktionen idag förhåller oss till. Avbildningar av manuskriptsidor betecknas oftast inte som faksimil (ofta heter det bara "manuskriptet till XX, sidan YY"), däremot används ordet ibland för avbildningar av tryck i kommentaren, och i kommentartext om andra faksimilåtergivningar av manuskript och tryck som det hänvisas till."⁴²

Förutom att ge en koncis bild av hur redaktionen arbetat med faksimilen, aktualiserar Per Stams svar den intressanta frågan om varför man inom ett och samma projekt kallar vissa fotografiska reproduktioner av startdokumentet för faksimil och andra för bild eller illustration. Jag menar att det till och med är relevant att fråga sig varför man överhuvudtaget kallar ett foto av ett dokument använt som illustration i en bok eller artikel för faksimil, i synnerhet när man dessutom hänvisar till det i termer av illustration. I Kirkegaardprojektet förekommer "faksimiler" och "illustrationer" och i Strindbergsprojektet förekommer "faksimiler" och "bilder". I Kirkegaardprojektet anger kommentarerna vilka dokument som finns återgivna i faksimil men när man så hänvisar till dem gör man det i termer av "illustration". Den grafiskt reproducerade illustrationen består av en fotografisk reproduktion av ett dokument – det är alltså fråga om en reproduktion av en reproduktion – men, undrar man, vad är det som gör att endast den återgivna reproduktionen, illustrationens innehåll, benämns faksimil? Varför inte hänvisa till faksimil 1, 2 och så vidare, direkt, precis som man hän-

39 Se t.ex. bilderna 2, 8 och 11–20, placerade mellan s. 64 och 65 i SV 60. Boken finns tillgänglig digitalt genom Litteraturbanken.

40 SV 59:1. Kommentaren är placerad efter Strindbergs text.

41 Ibid., s. I.

42 Ur e-postmeddelande från Per Stam till artikelförfattaren 5/3 2013. Per Stam har varit huvudredaktör för Nationalupplagan av August Strindbergs Samlade Verk sedan 2009. Åren 1979–2008 var Lars Dahlbäck huvudredaktör. Jag vill framföra ett varmt tack till Per Stam för generös hjälp med att reda ut detaljer kring hur de olika utgåvorna i Nationalupplagan ska betecknas.

visar till diagram eller tabeller utan att gå omvägen kring ”illustration” eller ”bild”? Om man menar att faksimilen är en distinkt representationsform, som diagram och tabeller är, och inte bara ett fotografi i största allmänhet, så vore det rimligt att göra så. Och om man, som jag, menar att faksimilen *inte* är en distinkt representationsform när den används på det sätt som diskuteras här – ja, då kan man ju å andra sidan lika gärna kalla den för bild, foto eller reproduktion. För vilken är skillnaden egentligen?

Skillnaden är ingen. Begreppets etablering handlar troligtvis ursprungligen om en strävan efter att genom ett specialiserat språkbruk (faksimil istället för bild) förvetenskapliga det som inte är språk (utan bild) och efterhand har *faksimil* helt enkelt blivit en vedertagen benämning på bilder av dokument som är föremål för editionsfilologisk, textvetenskaplig eller bibliografisk analys. En undersökning av begreppets historia skulle leda en till 1800-talet och framväxten av den moderna editionsfilologin och den analytiska och deskriptiva bibliografin – tre sammanlänkade fält som i tidens positivistiska anda sökte erövra status som vetenskaper genom, bland annat, utvecklandet av distinkta begreppsapparater, teckenbruk och formler såsom den bibliografins kollationering resulterar i.⁴³ Med tanke på strävan efter vetenskaplighet är det smått ironiskt att begreppet faksimil aldrig fått en tillfredsställande definition, något som återspeglas i den vetenskapliga utgivningens praxis än i dag.

Sammanfattningsvis kan följande sägas: Inom editionsfilologin och andra vetenskapliga fält som arbetar med vetenskaplig utgivning framställs faksimilen som ett vetenskapligt redskap. Användningen av såväl termen som fenomenet är vanligen begränsad till kommentaren, det vill säga den plats där vetenskapen utövas explicit.⁴⁴ I kommentaren tjänar termen som en beteckning på en återgivning av hela eller delar av startdokumentet som bild och fenomenet – bilden i sig – som en källa som antingen kompletterar och/eller förstärker kommentartexten eller ersätter kommenterande utläggningar såsom i fallet med Kirkegaardutgåvan där beskrivningar av titelbladen inte ges om titelbladet faksimileras. Det tycks inte vara faksimilen i sig, alltså den fotografiska representationen av delar av startdokumentet, som betingar valet av benämningen faksimil utan kontexten, den plats och det sammanhang i vilket den används. Samma typ av fotografiska representationer som i kommentaren kallas faksimil betecknas som bild eller illustration när de placeras i en textvolym. Inte heller tycks bildkvaliteten och graden av trogenhet gentemot startdokumentets utseende vara utslagsgivande för användningen av ordet faksimil, för som vi sett kan dessa uppvisa kraftiga variationer.

Kommersiell faksimilproduktion

De kommersiella förlagen utgör vid sidan om editionsfilologin och andra vetenskapliga utgivare en viktig grupp faksimilproducenter. Liksom det vetenskapliga segmentet rymmer denna grupp variationer. Dels finns det

43 Om bibliografins historiska vetenskapliga anspråk, se Tanselle 1974.

44 Vetenskapen utövas naturligtvis också i själva ederingsarbetet, men implicit – den kommer inte till uttryck i egna ord som den exempelvis gör i kommentarerna.

aktörer som är helt specialiserade på faksimilutgivning medan faksimilutgåvor endast utgör en liten del av utgivningen hos andra förlag, dels är skillnaderna mellan de produkter som avses med ”faksimilutgåva” stora. Dock framstår uppfattningen av vad en faksimil är som mer homogen inom detta segment i det att de kommersiella faksimilerna vanligtvis utgörs av en hel, tryckt bok och inte, som ofta förekommer inom det vetenskapliga segmentet, av enstaka bilder och/eller digitala och andra icke-tryckta reproduktioner.

Ett ganska vanligt sätt att använda faksimilering är att fotografera av en befintlig bok och ge ut reproduktionen istället för att göra en ny sättning av texten.⁴⁵ Det är en pragmatisk användning av faksimilen, ofta motiverad av kostnadseffektivisering snarare än föreställningen att startdokumentets utseende har en för efterfrågan och förståelsen av texten avgörande betydelse. Det mervärde som återgivningen av startdokumentets typografi kan skapa blir i dessa fall ett slags bonus. Denna typ av faksimilutgåvor ges då och då ut av förlag som annars huvudsakligen ägnar sig åt originalutgivning såsom exempelvis det amerikanska, på bokhistoria inriktade förlaget Oak Knoll. I serien *Oak Knoll Series on the History of the Book* har förlaget publicerat äldre titlar i fotografisk reproduktion. Texterna är försedda med en nyskriven, inledande kommentar. Serien omfattar t.ex. Alfred J. Cox *The making of the book; a sketch of the book-binding art*, ursprungligen utgiven i Chicago 1878 och återutgiven 1986 med en inledning av Paul S. Koda.⁴⁶ Man gör inget stort nummer av att utgåvan är en faksimil. Ordet förekommer endast på tryckortssidan där det står: ”Note on facsimile: this photo-reprint was made with permission from a copy in the Rare Book Collection of the University of North Carolina at Chapel Hill.”⁴⁷

Även de förlag som helt och hållet ägnar sig åt faksimilutgivning skiljer sig åt när det gäller motiv och graden av ”exakt kopiering”. Det svenska förlaget Rediviva har enligt egen uppgift som syfte att ”ge böcker från gångna tider nytt liv (latinets ’redivivus’ betyder ’åter levande’). Sedan starten 1968 har Rediviva publicerat faksimil upplagor av många hundra gamla pärlor ur svensk bokutgivning – till alla bokälskares fromma”.⁴⁸ Redivivas utgåvor är enkla och funktionella och startdokumentens typografiska form framgår tydligt.⁴⁹

Andra förlag arbetar mer medvetet och explicit med faksimilering som företagskoncept och metod och saluför faksimilutgåvan som en form av konstprodukt i egen rätt. ADEVA, Akademische Druck- und Verlagsanstalt i Graz, Schweiz, är enligt egen uppgift världens största faksimilförlag och som sådant, skriver de, sätter de ”the standard for facsimile edition true-to-original reproductions of ancient and medieval manuscripts”.⁵⁰ Förlaget grundare och ägare, dr Paul Struzl, beskrivs som ”the very first to develop the technology required to produce true-color Fine Art Facsimile Editions” och med ungefär 130 utgåvor har de, påpekar de på sin hemsida, gett ut dubbelt så många faksimiler som någon av de andra faksimilproducenterna.⁵¹

45 Denna typ av utgåvor kallas inte alltid för faksimiler. Christians Weekes utgåva av LDV, *Libri memoriales capituli Lundensis: Lunde domkapitels gavebøger og nekrologium*, 1884–1889, återutgavs exempelvis 1973 i fotografisk, tryckt reproduktion av Selskabet for udg. af kilder til dansk historie och sedan återigen av det amerikanska förlaget Kessinger, i deras serie *Kessinger Publishing's Legacy Reprints*, år 2010. Ingen av de två utgåvorna kallas faksimil trots att de är ”exakta kopior” av Weeke.

46 Cox och Koda 1986.

47 Ibid, titelsidans versosida.

48 Se <http://www.rediviva.nu/forlaget.html>. Särskrivningen av ”faksimilupplagor” är förlagets.

49 Se t.ex. Carl af Forsell, *Statistik öfver Sverige. Grundad på offentliga handlingar*, Stockholm 1833, Stockholm Bokförlaget Rediviva 1978.

50 Se http://www.adeva.com/adeva_en.asp. Exempel på andra förlag med inriktning på kvalificerad faksimilutgivning är Facsimile Editions, England, Skriptorium och Facsimile Verlag, båda i Schweiz, Belser Verlag, Tyskland och ArtCodex i Italien.

51 Se http://www.adeva.com/adeva_geschichte_en.asp.

Bild 5. ADEVA's faksimil av *Speculum Humanae Salvationis*, en illuminerad handskrift från tidigt 1300-tal.

Under fortsatt intygande om företagets överlägsna position och tekniska expertis förklarar man vidare att "ADEVA's fine art facsimile editions, created to the highest qualifications and standards, serve as exact replacements of the original manuscript for the use of scholars and bibliophiles alike" och att "[t]he enormous range and variety reflected in ADEVA's publishing program make it one of the largest art and science publishers in the world in addition to being the worldwide leader in the production of fine art facsimile editions".⁵²

Tyngdpunkten i ADEVA's utgivning ligger på exklusiva och högkvalitativa reproduktioner av välkända handskrifter och tryck. En del utgåvor kommer i såväl en normalupplaga som i en mer begränsad lyxupplaga, ofta benämnd "Luxusausgabe", "Echtgold-Ausgabe" och liknande.⁵³ Båda typerna, normalupplagan och lyxupplagan, rubriceras "Fine Art Facsimile Editions" och priserna antyder också att produkterna snarare tillhör konstföremålsmarknaden än den gängse bokmarknaden.⁵⁴ Några exempel: *The Golden Koran*, 1000-talet, (Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab. 1112), består av 184 gyllene pappersblad (imitationer av handskriftens förgyllda papper) och ett exemplar kostar 5980 euro.⁵⁵ Faksimilutgåvan av *The Wenceslas Bible* (Österrikes Nationalbibliothek Cod. Vindob. 2759–2764), en tysk bibelhandskrift tillkommen i Prag någon gång under åren 1389–1400, består av nio volymer och två kommentarvolymer och kostar 29900 euro. Upplagan är på 780 exemplar, alla blad är skurna i enlighet med handskriftsbladens ursprungliga form och häftningen av inlagornas lägg följer de ursprungliga läggen.⁵⁶ *Speculum Humanae Salvationis*, en illuminerad handskrift från 1325–1330 (Österrikes Nationalbibliothek Cod. Cremifanensis 243), bestående av 62 blad som skurits enligt originalet, kostar (tillsammans med en 46-sidig kommentarvolym) 1980 euro.⁵⁷

⁵² Ibid.

⁵³ Se http://www.adeva.com/faks_index_az.asp.

⁵⁴ För en diskussion av synen på boken som konstföremål, se Lundblad 2009, s. 143–159.

⁵⁵ Se http://www.adeva.com/faks_detail_bibl_en.asp?id=749.

⁵⁶ Se http://www.adeva.com/faks_detail_bibl_en.asp?id=61.

⁵⁷ Se http://www.adeva.com/faks_detail_bibl_en.asp?id=94.

Förlaget producerar också en del mindre påkostade men likväl omsorgsfullt utförda faksimilutgåvor av utvalda handskrifter. I merparten av dessa har man inte skurit ut de faksimilerade bladen utan fotografierna på startdokumentets sidor ligger som bilder på faksimilutgåvans egna boksidor, omgivna av papperets vita marginaler. I beskrivningarna av de enklare utgåvorna (vars priser ligger på ett par tusen kronor) anges ibland "edition for studies of the 334 p.", eller hur många sidor det aktuella dokumentet nu består av.⁵⁸

Produktionen och efterfrågan på exklusiva faksimilutgåvor är uppenbarligen stor nog att också möjliggöra existensen av ett företag specialiserat på distribution. Det amerikanska OMI, Old Manuscripts & Incunabula, New York, startades 1986 av Steven och Olga Immel och har idag drygt 8 000 titlar i distribution.⁵⁹ OMI definierar faksimil i tekniska termer som "a genre of publishing based on photomechanical printing techniques used to recreate, with the highest fidelity, an original hand-produced manuscript or printed edition" och liksom AVEDVA använder de begreppet Art Facsimiles.⁶⁰ OMI menar att faksimilen spelar en oundgänglig roll för bevarande och spridning men också för "study of original manuscripts".⁶¹

Återge eller återskapa?

De kommersiella faksimilförlagens förhållande till faksimilen skiljer sig på en rad punkter från forskarvärldens. Den främsta skillnaden är givetvis att faksimilen för förlagen inte är ett vetenskapligt redskap utan en kommersiell produkt, en handelsvara som ska attrahera köpare – bland annat genom hänvisning till faksimilens vetenskapliga värde – och generera ekonomisk vinst. Det är också därför utformningen av faksimilen har en mer avgörande betydelse för förlagen än för vetenskapliga faksimilproducenter. Snarare än som en källa till fördjupad kännedom om förhållandena kring den ursprungliga medieringen av det verk startdokumentet förmedlar, en funktion som står i centrum för forskarna, ska den kommersiella "konstfaksimilen" tjäna som ersättning för startdokumentet i sig. Liksom det finns en marknad för dyrbara handskrifter och böcker finns det en marknad för exklusiva kopior. Ambitionerna inom de bägge grupperna av faksimilproducenter skulle kunna formuleras som så, att den vetenskapliga gruppen vill återge startdokumentets utseende medan den kommersiella gruppen vill återskapa startdokumentet i sig.

Det senare är förvisso en omöjlighet, men inte enligt den diskurs som omgärdar konstfaksimilerna. Distributionsföretaget OMI menar ju exempelvis, som nämns ovan, att faksimilen har en central roll för studier inte av handskrifter, utan av "original manuscripts".⁶²

Den vetenskapliga gruppen, och inte minst editionsfilologer, är orienterade mot verket. Även om editionsfilologin beskriver faksimilen som en återgivning av texten som bild, är det inte bilden av den fysiska texten utan den abstrakta text bildrepresentationen representerar som främst intres-

⁵⁸ Se http://www.adeva.com/faks_detail_bibl_en.asp?id=108.

⁵⁹ Se http://www.omifacsimiles.com/about_omi.html.

⁶⁰ Se <http://www.omifacsimiles.com/aarticles.html> & <http://www.omifacsimiles.com/art.html>.

⁶¹ Se <http://www.omifacsimiles.com/art.html>.

⁶² Se <http://www.omifacsimiles.com/art.html>.

serar dem. "Ingen gengivelse vil nogensinde kunne erstatte originalen, den fysiske genstand, for hver eneste fysiske detalje i denne genstand kan være relevant for *forståelse af teksten*", skriver eksempelvis Anne Mette Hansen i artikeln "Faksimiludgaver og diplomatariske udgaver".⁶³ Det är förståelse av och kunskap om texten som är målet, det vill säga den abstrakta text – verkets text – som den fysiska texten – materialtexten – representerar.⁶⁴

Vad är då målet för dem som producerar och konsumerar det slags faksimiler som tycks ha ambitionen att återskapa startdokumentet? Det är inte den abstrakta texten – "innehållet" – som man vill få ökad kännedom om, för i så fall kunde man nöja sig med betydligt enklare utgåvor. Det är inte heller en förståelse av de fysiska beståndsdelarna – papperets eller pergamentets natur, bläckets sammansättning, häftningstekniken och bokbandets material med mera – för dessa kan endast studeras i originaldokumentet. Likväl är just trogenheten mot startdokumentets fysiska gestalt, uppbyggnad och material det som lyfts fram i ADEVAs marknadsföringstexter och som får dem att hävda att deras utgivning ger köparen tillgång till några av världens mest berömda handskrifter "without having to travel great distances to large libraries of the world."⁶⁵

De kommersiella förlagens ansträngningar att återskapa dokument in i minsta detalj kan te sig överdrivna och ur vetenskaplig synpunkt rent av kontraproduktiva. Utskurna papperskanter och förgyllningar i äkta guld förstärker karaktären av fejk, tillför dokumentet en ambivalent karaktär och underminerar därigenom eventuellt den trovärdighet en återgivning som inte låtsas vara annat än en återgivning kan ha. I sin artikel "Tryckta handskrifter och digitala", där han kortfattat tecknar faksimilens historia samt diskuterar editionsproblematik, ger Per S. Ridderstad en dräpande kommentar till faksimilförlagens ambitiösa produkter:

Den fixering vid det visuella intrycket, som producenter av handskriftsfaksimil har, får ofta löjliga uttryck. Att se noggrant avbildade fuktfläckar och utstansade hål i ett faksimiltryck av t. ex. *Book of Kells*, när inlagematerialet utgörs av ett jämntjockt, hårt bestruket och glatt papper, som inte har någon som helst likhet med originalets åldrade pergament, det är inte bara skrattretande. Det får mig också att undra om det egentligen finns någon vetenskaplig ambition bakom en sådan utgåva, eller om den ska betraktas som en souvenir för medelstidssvärmare.⁶⁶

Jo, man kan tycka att det Ridderstad beskriver är löjeväckande, men kanske är det egentligen inte fånigare att överdriva innebörden i "exakt kopia" genom att exempelvis stansa ut maskhål än att – på motsatt sätt – kalla en digitalt återgiven skannad fotostatokopia för faksimil? Det är ju heller inte vetenskapens sak att bedöma graden av löjlighet hos olika fenomen, utan att analysera fenomenen i sig: Varför avbildas fuktfläckar och varför återskapas maskhål? Eller, mera grundläggande: Varför betalar folk en halv förmögenhet för en reproduktion av ett dokument de kanske inte ens kan läsa eller kommer att läsa, vars text de i många fall kunnat få tag på gratis på ett bibliotek eller via internet, vars förlaga de i vissa fall antagligen

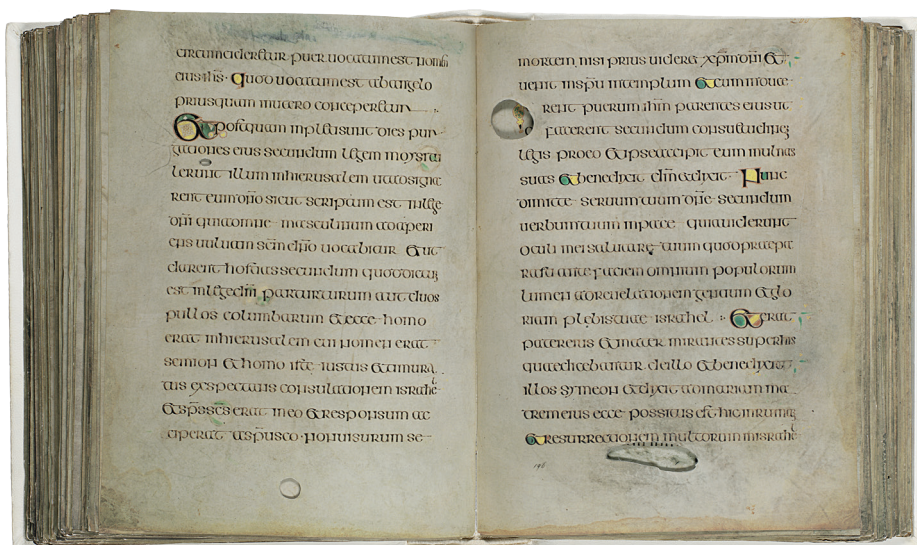
63 Hansen 2005, s 154–155. Min kursivering.

64 Jmf Dahlström 2006, s. 176.

65 "The universal library of all culture from Graz makes it possible to access the Golden Psalter of Charles I, the Rose Novel for Francois I, the Ingeborg-Psalter from Chantilly, the Ramsey-Psalter, the Vergilius Vaticanus, the Papyrus Ani of Old Egypt or the Wenzels Bible, without having to travel great distances to large libraries of the world." Se http://www.adeva.com/adeva_en.asp.

66 Ridderstad 2006/2007, s. 11 f. Faksimilen av *Book of Kells* som Ridderstad syftar på är utgiven av Faksimile Verlag, Luzern 1990.

Bild 6. Exemplar 878 ur Faksimil Verlags i Luzern faksimilutgåva av *Book of Kells*, 1990. Med utgåvan följde ett certifikat som bland annat intygar: "The edge of each leaf of the book has been cut to resemble those of the original. Each page is a faithful re-creation of the colour and shape of the original." Som framgår av bilden är också hål efter maskar och annat reproducerade.

hade kunnat beställa fram i en specialläsesal på ett bibliotek och vars hela materialitet genom sin perfektion, sina moderna beståndsdelars fräschör och genom spåren efter de tekniker med hjälp av vilka den är framställd annonserar att den är en kopia som vill framstå som ett original, det vill säga ett ting som om det hade tillhört en annan föremålsgrupp – exempelvis pälsar – av många hade avfärdats som "fusk" eller – om det gällt måleri – förfalskning?

Förstå eller uppleva?

Att konstfaksimilförlagen tycks obekymrade om att deras dyra produkter genom den långt gångna imitationen löper en risk att slå över i sin motsats och istället för att närma sig originalet fjärmars från det på ungefär samma sätt som en dragqueen genom sitt smink och sina överdrivna åtbörder ofrivilligt får sin maskulinitet att framträda, tyder på att faksimilen frigjorts från sin status som kopia och intagit en självständig position, utvecklats till en "art" i egen rätt. Man går inte på dragshow för att se kvinnor och man köper, av allt att döma, inte ADEVAs faksimil av *The Golden Koran* för att se *The Golden Koran* utan för att uppleva den skickligt utförda imitationen.

Detta slags självständiggörande, som ju överskrider återskapandet och istället blir ett rent skapande, fungerar endast inom vissa områden. Det är exempelvis svårt att tänka sig att ett konstmuseum som enbart visade kopior på kända målningar skulle lyckas attrahera någon större publik. Ett museum som visade upp kända förfalskningar av målningar, förfalskningar med en kriminell historik, hade däremot säkert gått bra men ett sådant museum hade snarare hört till genren kriminalmuseer eller konst-sociologimuseer – om sådana finnes – än till konstmuseerna.

Om editionsfilologernas mål med användningen av faksimiler är *förståelse*, tycks konstfaksimilförlagens mål vara *upplevelse*. Det förklarar varför de allra mest påkostade faksimilerna inte bara avbildar bladguld och raa

papperskanter utan reproducerar dem materiellt. Det äkta guldets, de minutiöst skurna papperskanterna, precisionen i övriga detaljer och hantverksskickligheten som alltsammans utförts med väcker ofta beundran i sig, och denna beundran utgör troligen en icke oväsentlig del i upplevelsen av konstfaksimilen. Bara det att skickligheten värderas i termer av likhet med originalet – *det är en exakt kopia!* – sammanfattar egentligen hela saken; det är inte originalets skönhet som beundras utan imitationens precision, vare sig det är en förgyllning eller ett maskhål som återskapats.

Ju högre graden av återskapande är, desto högre blir priset men priserna inom konstfaksimilsegmentet återspeglar troligen inte endast en kostnadskrävande tillverkning utan kan också tänkas fungera som en för målgruppen positivt begränsande parameter, nära förbunden med det värde man ser i den begränsade upplagan. Inte endast blir faksimilens höga pris ett slags kopia, om än långt ifrån exakt, på originalets pris – också det faktum att inte alla har råd att köpa och att det inte finns hur många exemplar som helst förhöjer produktens och ägandets symbolvärde genom den logik som är bibliofilins och samlandets och som säger att ett enskilt objekt förändras och får distinkta kvaliteter genom att det endast finns få likadana objekt.⁶⁷

Upplevelse, form och närvaro

Till skillnad från texter, språkliga sekvenser, som alltid är medierade och som pochar på tolkning och förståelse – avkodning – erfars form och materialitet direkt och oförmedlat. Vill man förstå betydelsen av och funktionen hos form och materialitet är det därför nödvändigt att omfatta sinnena och den sinnliga världen, det vill säga det som inte är språk. Vi erfar en bok genom våra sinnesorgan, vi upplever den. Som fysiskt föremål har den en påtaglig närvaro och en mer eller mindre distinkt, egenartad natur som är summan av sådant som papperet, storleken, tyngden, bokstavsformerna eller typsnitten, eventuella spår och fläckar, kulörer, bokbandets utformning, materialens struktur, skick, lukt med mera.

Bild 7. Insel Verlags faksimilutgåva av *Evangelium Heinrici Leonis* är en påkostad produkt och det gäller inte bara den omsorgsfulla reproduktionen av inlagan med sina förgyllningar utan även bokbandet och kassetten med sitt massiva mässingsbeslag. När 1100-talshandskriften 1983 auktionerades ut på Sotheby's, klubbades den för det dittills högsta pris som betalats för ett konstföremål, 32,5 miljoner D-Mark. Faksimilutgåvan, tryckt 1988 i 950 exemplar, är fortfarande inte slutsåld. OMI erbjuder den för 17 000 euro exemplaret.

67 När det franska partibokbinderiet Magnier på 1880-talet lanserade exklusiva men billiga, partibundna böcker för bibliofiler, förklarade handbokbindaren V. Wynants i en kritisk artikel att "[b]okälskaren tycker inte om stora upplagor. För att kunna hålla ett lågt pris måste upplagan vara ganska stor och det, i sig, utplånar böckernas värde". Wynants 1882, s. 22. Min övers. Se vidare Lundblad 2009.

Föremål som vi kommer i kontakt med har vad den tyske litteraturvetaren Hans Ulrich Gumbrecht kallar närvaro (eng. presence) och vi upprättar, menar han, en speciell, rumslig relation till dem: "Things can be 'present' or 'absent' to us, and if they are 'present' they are either closer to or farther away from our bodies. By calling them 'present,' then, in the very original sense of the Latin 'prae-esse,' we are saying that things are 'in front' of us and thereby tangible."⁶⁸

Närvaro betecknar det som inte är språk och Gumbrechts motiv är att komma bortom den fixering vid mening och den därmed sammanhängande tolkningen – och förståelsen – som dominerar i västerländskt tänkande. Istället vill Gumbrecht lyfta fram funktionen hos den mer omedelbart upplevda fenomenvärld som människan hela tiden befinner sig i, samtidigt och parallellt med att hon befinner sig i den språkliga världen.⁶⁹

Var och en av oss vet vad oförmedlad, sinnlig erfarenhet är. Starkast är dess effekter när det vi erfar är oväntat, avvikande eller på andra sätt rymmer en intensitet som går utöver den vardagliga varseblivningens obemärkta flöde. Att få en klunk kaffe i munnen när man trodde koppen innehöll te, att sticka ner foten i en stövel och känna att det ligger något oidentifierat föremål där eller att för att ett kort ögonblick, genom en oväntad doft, återuppleva en känsla man hade i sin barndom gör oss uppmärksamma på världens sinnliga kvaliteter och vår egen förmåga att förnimma dem. På ett liknande sätt skärps vår uppmärksamhet när vår blick faller på ett föremål, en bok exempelvis, som utmärker sig på ett eller annat vis. Föremålet ter sig mera närvarande, vi upplever det starkare, det har, med Gumbrecht, skapat en närvaroeffekt.⁷⁰

Människans möte med den fysiska verkligheten rymmer alltid, menar Gumbrecht, både en meningskomponent och en närvarokomponent men, betonar han, dessa skilda komponenter väger inte alltid lika. Avvägningen mellan dem har med objektets materialitet att göra.⁷¹ När vi exempelvis läser en text dominerar meningskomponent men "literary texts have ways of also bringing the presence-dimension of the typography, of the rhythm of language, and even of the smell of the paper into play".⁷²

Eftersom alla texter måste ha en materiell manifestation för att vara åtkomliga, och denna manifestation kan ta sig många olika former, är det nog inte det faktum att ett föremål hör till kategorin dokument (eller "texts", som Gumbrecht skriver) som är utslagsgivande i frågan om vilken komponent som väger tyngst, utan – också i dessa fall – föremålets materialitet. Man kan också ifrågasätta uppfattningen att meningskomponenten på ett givet sätt är knuten till texten som språklig sekvens och närvarokomponenten till materialiteten. Ett sådant synsätt riskerar att återupprätta den dikotomi som Gumbrecht vill övervinna. Också materialiteten producerar det vi kallar mening och det är dessutom svårt, eller omöjligt, att särskilja mediet från meddelandet. De samspelar alltid. En svårläst handstil, exempelvis, kan framhäva textens materiella form på bekostnad av den mening

⁶⁸ Gumbrecht 2006, s. 317–327, s. 319. Se också Gumbrecht 2004.

⁶⁹ "The something that is not language is what I have come to call 'presence'", skriver Gumbrecht, 2006, s. 317.

⁷⁰ Gumbrecht 2004, s. 2, 18, 106–109.

⁷¹ Gumbrecht 2004, s. 109.

⁷² Ibid.

texten representerar, samtidigt som handstilen i sig är både meningsproducerade och närvaroskapande. Men Gumbrecht har ändå en poäng i det att texter just är *representationer*: syftet med dem är att förmedla något annat än den form de har och i så måtto ger de näring åt meningskomponenten i mötet med ett dokument.

De olika faksimiltyper jag diskuterat i denna artikel exemplifierar ganska tydligt att det framför allt är objektets materialitet som avgör hur vi uppfattar ett dokument. Om vi applicerar Gumbrechts modell på faksimilen har vi ju för det första oscillationen mellan textinnehållet och dokumentets materialitet och form att handskas med (något som gäller alla dokument). Beroende på de fysiska beståndsdelarnas karaktär och utformning kommer vårt möte med dokumentet att präglas antingen av närvaro, den sinnliga upplevelsen av artefaktens tinglighet, eller av det Gumbrecht kallar "mening", det vill säga det (som inbjuder till det) intellektuella arbetet med att avkoda och förstå. En enkel faksimil, exempelvis ett svartvitt foto av en sida ur en handskrift som återges som illustration i en bok, sticker inte av materiellt från sin kontext och ger troligen inte betraktaren någon sensorisk stimulans som märkbart avviker från det stimuliflöde vi hela tiden lever i utan att ta någon större notis om det. Sannolikt kommer istället dokumentets meningsinnehåll i förgrunden och väcker en intellektuell reaktion: Vad handlar texten om; vem har skrivit den, när kom den ut? Om det däremot rör sig om en påkostad så kallad konstfaksimil genererar dokumentets uppseendeväckande utformning en starkare närvaroeffekt. Vi upplever dokumentets närvaro, dess dokumentaktighet och fysiska särprägel och det är, åtminstone initialt, upplevelsen av detta som dominerar snarare än meningsproduktionens, tolkningens och förståelsens kognitiva processer – i den mån dessa kan särskiljas.

För det andra har vi också, vanligtvis, medvetenheten om att dokumentet är en kopia av ett annat dokument att ta med i beräkningen. Denna medvetenhet – en intellektuell förförståelse – torde styra hur vi erfar dokumentet i fråga och alltså utöva ett inflytande på närvaroeffekterna som genereras av dokumentet, eller, med Gumbrecht, på avvägningen mellan närvaro och mening i mötet med dokumentet. När vi vet att det de facto är en faksimil vi har framför oss och *inte* det dokument som faksimilen vill efterlikna är det rimligt att anta att våra sinnen så att säga kalibreras för att relatera till imitationen. Om man exempelvis, för att göra en enkel jämförelse, besöker den vandrande Tutankamonutställningen, en tredimensionell replik av den fornegyptiska gravkammaren, i någon nordeuropeisk stad så är man ju synnerligen medveten om att man inte befinner sig i den äkta Tutankamongraven.⁷³ Det innebär inte att man inte kan överväldigas, imponeras eller erfara andra starka känslor när man kommer in i gravkammarkopian, men den omedelbara reaktionen är ändå en reaktion som förhåller sig till imitationen.

Materialitet är ett rumsligt fenomen men hos artefakter är materialiteten dessutom alltid knuten till en tidslig, eller snarare historisk axel genom den

⁷³ Utställningen, som på svenska heter *Tutankhamun. Graven och skatterna* har visats i en rad städer i främst Europa. Se www.tutankhamun.nu.

form den givits eftersom nästan varje människoproducerad form har en historisk, kulturbunden prägel. Den karolingiska minuskeln ser lika lite som en soffa av Hans Wegner ut som den tillkommit på 1920-talet. Form kan inte upplevas genom språket – det räcker inte att få en frakturstil beskriven i ord för att erfara dess effekt. Form är alltså i hög grad en fråga om närvaro och den effekt en form framkallar kan inte framkallas av någon annan form.

Alla materiella föremål som liknar eller imiterar äldre föremål upprättar ett slags retroaktiv förbindelselänk till den punkt i historien då det ursprungliga föremålet skapades. Men genom sin materialitet gestaltar imitationen samtidigt en skillnad och skapar effekter som skiljer sig från det imiterade föremålets och som inför ett slags skevhet eller accent, en brytning som upprätthåller avståndet mellan imitationen och det imiterade. Av detta skäl kommer upplevelsen av en faksimil att skilja sig från upplevelsen av det faksimilerade startdokumentet också i de fall då vi är omedvetna om att det rör sig om en faksimil. Formen och materialiteten sammanfaller nämligen inte. Även om vi inte är paleografer eller experter på pergament och papper upplever vi att skriften eller typsnitten, layouten och illustrationerna inte härrör från samma tid som faksimilens moderna materiella beståndsdelar. I materialiteten kommer tiden till uttryck, och i formen historien.

I linje med det resonemang jag fört, och med skillnaderna mellan olika faksmiltyper, tycks följande sammanfattningsvis kunna sägas: Ju mer tekniskt och materiellt påkostad och avancerad en faksimil är, desto mer kommer närvarokomponenten att dominera i mötet med dokumentet. Och ju enklare faksimilen är, desto större utrymme får meningskomponenten. Eftersom närvaro och närvaroeffekter genereras av *det vi har framför oss*, har upplevelsen av en skickligt utförd faksimil ingenting att göra med upplevelsen av det faksimilerade dokumentet. Den skickligt utförda faksimilens funktion som substitut för det faksimilerade dokumentet ligger istället främst på meningsplanet. I detta avseende – när det gäller att analysera och förstå det faksimilerade objektets natur – är det emellertid endast vissa aspekter av formen (t.ex. bokstavsformen eller typsnittet, layouten och illustrationernas motiv) som faksimilen kan förmedla information om. Materialiteten kan endast studeras i det faksimilerade startdokumentet. De aspekter av formen som konstfaksimilen *kan* förmedla information om, kräver dock inte alls en så påkostad presentationsform som konstfaksimilens. De framkommer tillräckligt tydligt i ett högupplöst, digitalt fotografi.

Konstfaksimilens paradox är att den fungerar som (informationsförmedlare) inte kräver den kvalitet den erbjuder, samtidigt som dess kvalitet inte erbjuder det (upplevelsen av det dokument som den imiterar) den syftar till att fungera som. Inom editionsfilologin och andra textvetenskapliga grenar ryms också en paradox, nämligen den omständighet att

termen faksimil här används i syfte att förvetenskapliga det som i andra sammanhang, ja även inom dessa verksamheters egna fält, kallas bild, foto, illustration och liknande samtidigt som det begrepp termen betecknar inte har någon tillfredsställande definition, vilket brukar vara ett krav på vetenskapliga begrepp, och som fenomen betraktat heller inte kan skiljas från bilden, fotografiet eller illustrationen.

Bibliografi

Litteratur

- Carter, John och Barker, Nicolas, 2004, *ABC for book collectors*, New Castle, Delaware och London.
- Chartier, Roger, 1995, *Böckernas ordning*, övers. Jan Stolpe, Göteborg. (1)
- Chartier, Roger, 1995, *Forms and meanings*, Pennsylvania. (2)
- Cox, Alfred J. och Koda, Paul S., 1986, *The making of the book: a sketch of the book-binding art* (1878), New Castle, Delaware.
- Dahlström, Mats, 2006, *Under utgivning. Den vetenskapliga utgivningens bibliografiska funktion*, Borås.
- Eisenstein, Elizabeth L., 1996, *The printing revolution in early modern Europe* (1983), Cambridge.
- Feather, John, 1986, *A dictionary of book history*, London.
- Febvre, Lucien och Martin, Henri-Jean, 1971, *L'apparition du livre* (1958), Paris.
- Gumbrecht, Hans Ulrich, 2006, "Presence Achieved in Language (With Special Attention Given to the Presence of the Past)", *History and Theory* 45, s. 317–327.
- Gumbrecht, Hans Ulrich, 2004, *Production of Presence: What Meaning Cannot Convey*, Stanford California.
- Hansen, Anne Mette, 2005, "Faksimileudgaver og diplomatariske udgaver", *Læse-måder. Udgavetyper og målgrupper*, (Nordisk Netværk for Editionsfilologer. Skrifter, 6), Köpenhamn.
- Hultenheim, Carl Fredrik (ed.) 2002, *Typographica: Sept. 10, 2002-Jan. 10, 2003 : an exhibition of 20th century typography and graphic design*, Stockholm.
- Hultenheim, Carl Fredrik, 1998, *Vidar Forsberg: En svensk typograf i världen*, Stockholm.
- Kondrup, Johnny, 2011, *Editionsfilologi*, Köpenhamn.
- Kramer, Manfred, 1993, "What is a Facsimile? The history and Technique of the Facsimile", *Imagination, Almanach 1986–1993, Sammelheft*, (Se www.omifacsimiles.com/kramer.html)
- Light, Jennifer S., 2006, "Facsimile: A forgotten 'new medium' from the 20th century", *New Media & Society*, 2006:8, 355–378.
- Lundblad, Kristina, 2006, "Handskriften i den digitala kulturen", *Nordisk tidskrift för bok och biblioteksväsen*, årgång 2006, s. 246–254.
- Lundblad, Kristina, 2009, "Om böckers värde", *Litteraturens värden*, ed. Anders Mortensen, Lund, s. 143–159.
- McKenzie, D. F., 1999, *Bibliography and the sociology of texts*, Cambridge.
- McKitterick, David, 2003, *Print, manuscript and the search for order, 1450–1830*, Cambridge.
- Nordqvist, Nils, 1965, *Antikvan och vetenskaperna. Svensk typografi omkring åren 1703, 1743 och 1783*, Stockholm.
- Ong, Walter J., 1990, *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet* (1982), övers. Lars Fyhr, Gunnar D Hansson, Lilian Perme, Göteborg.
- Petherick, Karin och Stockenström, Göran, 2012, *Ockulta Dagboken. Kommentarer*, August Strindbergs Samlade Verk 60 [SV 60], Stockholm.

- Ridderstad, Per S., 2006/2007, "Tryckta handskrifter och digitala", *Biblis* nr 6 2006/2007, s. 11–17.
- Strindberg, August, 2012, *Ockulta Dagboken*, texten redigerad och kommenterad av Karin Petherick och Göran Stockenström, August Strindbergs Samlade Verk 59:1 [SV 59:1], Stockholm.
- Strindberg, August, 2012, *Ockulta Dagboken. Faksimil av handskriften*, August Strindbergs Samlade Verk 59:2 [SV 59:2], Stockholm.
- Tanselle, G. Thomas, 1974, "Bibliography and Science", *Studies in Bibliography*, vol. 27, 55–89.
- Textkritiska kommentarer till August Strindbergs Samlade Verk. Allmänna anvisningar* 2008, huvudredaktör Lars Dahlbäck, (August Strindbergs Samlade Verk, Nationalupplaga), Stockholm. Tillgänglig: <http://litteraturbanken.se/#!forfattare/StrindbergA/titlar/StrindbergTKo/info/pdf> (2013-08-18)
- Tisseron, Serge, 1999, *Comment l'esprit vient aux objects*, Paris.
- Warde, Beatrice, 1955, *The Crystal Goblet: Sixteen Essays on Typography*, London.
- V. Wynants, 1882, *La reliure moderne. Critique d'un praticien*, Paris.

Elektroniska källor (samtliga kontrollerade senast 18/9 2013)

- Nationalencyklopedin online: <http://www.ne.se/sok?q=faksimil>
- OED online: <http://www.oed.com/view/Entry/67476?rskey=OxiNkM&result=1#eid>
- Fonden Søren Kirkegaard Forskningscenteret: <http://www.sk.ku.dk/SKS.asp>
- Søren Kirkegaards Skrifter: <http://sks.dk/forside/indhold.asp>
- http://sks.dk/zoom/search.aspx?zoom_sort=1&zoom_query=faksimile
- http://sks.dk/red/retningslinier_ts.pdf
- <http://sks.dk/BI/txt.xml>
- http://sks.dk/BI/ill_k2.htm
- http://sks.dk/bi/txr.xml?hash=ss122&zoom_highlight=faksimile#ss122
- <http://www.strind.su.se/>
- <http://www.strind.su.se/allbs.htm#OD>
- <http://litteraturbanken.se/#!presentationer/specialomraden/SSV.html>
- <http://litteraturbanken.se/#!forfattare/StrindbergA/titlar/OckultaDagboken1/sida/II/faksimil>
- <http://www.rediviva.nu/forlaget.html>
- http://www.adeva.com/adeva_en.asp
- http://www.adeva.com/adeva_geschichte_en.asp
- http://www.adeva.com/faks_index_az.asp
- http://www.adeva.com/faks_detail_bibl_en.asp?id=749
- http://www.adeva.com/faks_detail_bibl_en.asp?id=61
- http://www.adeva.com/faks_detail_bibl_en.asp?id=10
- http://www.adeva.com/faks_detail_bibl_en.asp?id=108
- <http://www.omifacsimiles.com/aboutomi.html>
- <http://www.omifacsimiles.com/aarticles.html>
- <http://www.omifacsimiles.com/art.html>
- http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_teuersten_Gemälde (bildtext 8)
- <http://www.omifacsimiles.com/cats/bibles.html> (bildtext 8)

Opublicerat material

E-postmeddelande från Per Stam till artikelförfattaren 2013-03-05.

II Martyrologiet och gåvoboken

Stephan Borgehammar

Liber daticus vetustior – ett martyrologium från 1100-talet

LIBER DATICUS VETUSTIOR, ”Den äldre gåvoboken”, kallas gåvobok för första gången i ett dokument utfärdat av ärkebiskop Jens Grand år 1293.¹ Som Erik Petersen visar i sitt bidrag till denna faksimilutgåva uttrycker beteckningen en ny syn på bokens funktion. Jens Grand utfärdar stränga bestämmelser om vad som får införas i boken och på vilket sätt. Syftet är uppenbarligen att göra den till ett tillförlitligt register över Lunds domkyrkas välgörare. Men ursprungligen var den något annat och mer. Den var i grunden ett martyrologium, alltså ett slags helgonkalender, och därtill ett nekrologium, en minnesbok över personer som hade varit domkyrkans vänner i både andlig och världslig bemärkelse. Kombinationen av martyrologium och nekrologium är naturligt och normal, som vi strax ska se.

Syftet med den här artikeln är att redogöra för vad ett martyrologium är, att inordna Liber daticus vetustior (hädanefter LDV) i martyrologiets allmänna historia, att säga något om hur den konkret kan ha använts samt att belysa dess specifika bestånd av helgon med hänvisning till dess källor och syften.² Och eftersom ett martyrologium är intimt förknippat med det liturgiska firandet av helgonens minne torde det vara lämpligt att allra först säga några ord om kyrkligt firande i allmänhet och firandet av helgon i synnerhet.

Firande och gudstjänst

Att fira något är att gemensamt minnas. Oftast handlar det om årsdagen av någon händelse som är viktig för nationen, religionen eller individen. Firandet gör att tidens gång i viss mån upphävs: det förflutna blir på nytt närvarande; det stora, betydelsefulla, som har gjort oss till vad vi är, finns återigen mitt ibland oss. Firandet kan också gälla den naturliga återkomsten av en viss årstid eller ett visst himlafenomen. I det fallet påminner firandet oss om att vi deltar i en kosmisk rytm. Ämnet för firande brukar vara glatt. Därför innefattar firandet alla slags mänskliga uttryck för glädje och tacksamhet: sång, musik, dans, tävlingar, skådespel, dräkter, processioner, offer och måltider.

¹ Dokumentet finns utgivet i *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 334 f.; äldre utgåva i SRD IV (1776), s. 67 f.

² För en kortfattad beskrivning av martyrologiets historia jämte information om samtliga då kända nordiska martyrologier, se Gad 1966. Den nyare kunskap om nordiska martyrologier som fragmentforskningen har genererat finns ännu inte sammanställd och publicerad.

Kristna gudstjänster utgör alltid något slags firande, även om det kan vara mer eller mindre tydligt uttryckt. I gudstjänsten minns och gestaltar deltagarna Guds gåvor och frälsande gärningar i det förflutna. Tiden upphävs: nåden, barmhärtigheten och saligheten blir här och nu. Skaran av troende förenas med alla som gått före i en och samma gård av tacksamhet och lovsång. Liksom i ett sekulärt firande används sång, musik, dräkter och processioner. Men dessutom är gudstjänsten *tjänst* (gr. *leitourgia*, lat. *officium*): tacksamheten kombineras med vördnad i en rituell gestaltning av att Gud står över människan, är källan till hennes liv och förtjänar hennes dyrkan.

Den tidigaste kristna gudstjänsten anslöt till de dagliga gudstjänsterna i Jerusalems tempel och sabbatsgudstjänsterna i synagogan. Men de kristna hade något nytt att fira, mer betydelsefullt än alla de händelser i Israels historia som templets och synagogans gudstjänst byggde på: Jesu uppståndelse på den första veckodagens morgon. Redan på 50-talet högtidlig höll de inte bara sabbaten utan även den första veckodagen (Apg 20:7, 1 Kor 16:2). Att nattvarden, som ursprungligen var en aftonmåltid, reducerades till en symbolisk rit och förlades till morgonen beror säkert till stor del på att man önskade göra sin gudstjänst till ett firande av uppståndelsen.³

Ännu viktigare än söndagen var det årligen återkommande firandet av påskan. Även om man till en början var oenig om hur påskan skulle beräknas, och huruvida uppståndelsens dag alltid borde ligga på ett visst datum eller alltid på en söndag, så tycks det klart att kristna överallt ända från början firade påsk till minne av Jesu död och uppståndelse. Påskan var utgångspunkten för det kristna livet och för kyrkans år.

Så småningom tillkom fler firningsdagar. På 300-talet blev julen en andra hållpunkt i kyrkans år. Med påskan och julen som utgångspunkt utvecklades steg för steg ett kyrkoår baserat på Jesu liv och undervisning, med särskilda texter för varje söndag och med särskilt utformade perioder av förberedelse och efterfirning kring födelsens och uppståndelsens stora högtider.

Men det finns också en annan komponent i kyrkoåret, nämligen firandet av årsdagen av viktiga händelser i kyrkans liv. I grunden handlar det om två slags händelser: kyrkobyggnaders invigningsdag och helgons dödsdag eller skrinläggningsdag. Helgonen kom mycket tidigt in i bilden och det är till deras firande, dess uppkomst, etablering och struktur, vi nu ska vända oss.⁴

Helgonkultens uppkomst och etablering

De kristna helgonens historia börjar med martyrerna. Redan i Nya testamentet finner vi en uttalad uppskattning av blodsvittnen som ger sitt liv i orädd trohet mot Gud (Heb 11; Upp 6:9–11). Från mitten av 100-talet stannar berättelsen om Polykarpos, biskopen av Smyrna, som avrättades när han vägrade avsvärja sig Kristus och offra till kejsaren. Berättaren är påfallande entusiastisk. Han framhäver underbara tilldragelser i samband med martyriet. Han berättar också att kroppen kremerades för att de kristna

3 Bradshaw & Johnson 2011, s. 3–13, argumenterar för att söndagen för de första kristna framför allt handlade om eskatologisk förväntan; de bortser från att en sådan förväntan måste bygga på Jesu uppståndelse samt att grunden för allt firande är minne, inte förväntan.

4 Om kyrkoåret se Bradshaw & Johnson 2011; Borgehammar 2005; Martling 1993; Lindberg 1937.

inte skulle kunna tillbe Polykarpos som en gud, men försäkrar att kristna aldrig skulle överge Kristus. Däremot, säger han, vill många röra vid martyrens heliga kropp och de vördar martyrerna för deras efterföljelse och kärlek till Herren. Han berättar att man efteråt tog vara på benbitarna som vore de ädla stenar och nedlade dem på en plats där man i framtiden skulle kunna fira årsdagen av martyriet ”till minne av dem som förut kämpat den goda kampen och till övning och förberedelse för dem som hädanefter skall kämpa”⁵.

Berättelsen vittnar om en syn på martyrer som både undergörare och förebilder och om en etablerad men inte okontroversiell praxis att ta vara på deras relikier och fira deras dödsdag på den plats där de ligger begravda. Det är viktigt att lägga märke till att kulten ännu är lokal. I mitten av 200-talet ser vi tecken på att man gör upp listor på lokala martyrer och försöker organisera deras kult, men det är först ytterligare ett sekel senare som firningen av framstående helgon börjar spridas från ort till ort.

Firandet hade i äldsta tid flera olika element. Eukaristi (nattvardsgudstjänst) på eller vid martyrens grav är belagt från början av 200-talet. Lika tidiga är beläggen för att kristna fortsatte den hedniska seden med att hålla aftonmåltid (*refrigerium*) vid närståendes gravar på årsdagen av dödsfallet – detta gällde alltså både martyrer och andra avlidna. Slutligen kunde man hålla vaka med sånger och böner. Med tiden upphörde aftonmåltiden men vigilia och eukaristifirande lever kvar än i dag som huvudformer för den kyrkliga helgonkulten.

Gravar befann sig generellt sett utanför stadsbebyggelsen. Kulten försiggick därför under bar himmel eller i ett litet kapell, ett så kallat *martyrion* (äldsta kända: Split 304–311). I Rom kunde katakomberna nyttjas. Efter att Konstantin den store kommit till makten och kyrkan fått fred (efter 312 i västra delen av imperiet och efter 324 i öst) blev det lättare att bygga kyrkor. Då uppfördes så kallade coemeterialbasilikor vid eller över berömda martyrs gravar – Peterskyrkan i Rom är ett framstående exempel.

Under 300-talet och i synnerhet från mitten av detta århundrade utvecklades den gamla martyrkulten snabbt och fick de drag som är typiska för medeltida (och även nutida) helgonkult. Två generella förändringar äger rum:

1. Andra än martyrer kan bli helgon. Ordet martyr är redan i sig ganska öppet: det betyder vittne, inte bara blodsvittne. En tidig latinsk ekvivalent är *confessor*, som betyder bekännare, även det ett ganska öppet begrepp. Både martyr och bekännare kunde lätt användas i en vidgad eller överförd bemärkelse: betoningen kunde läggas mer vid det ståndaktiga vittnesbördet, den rena beaktelsen och den självutgivande kärleken än vid lidandet och döden. Detta sker på 300-talet. Då börjar framstående biskopar vördas och åkallas efter sin död, dels därför att de har varit traditionsbärare, dels därför att man menar att de som troget vakade över sin kyrka i livet säkerligen fortsatte att göra det i himlen efter döden. Asketer och andra som hade levt

5 Martyrium Polycarpi c. 17–18; svensk översättning från *De apostoliska fäderna*, s. 133 (jag har supplerat några ord som i översättningen tycks vara oavsiktligt överhoppade).

ett föredömligt liv började på liknande sätt att betraktas som heliga förebilder och förebedjare, både i livet och efter döden. På så vis formades det mångfaldiga begreppet helgon.

2. Lokala kulter sprids och blir regionala eller universella. Detta sker inte utan vidare, eftersom helgonkulten var starkt knuten till dödsdagen och graven. Datumet kunde man visserligen tillämpa överallt, men hur säkerställer man helgonets närvaro? Till att börja med användes beröringsrelikering som rört vid helgonets kropp, delar av plagg som helgonet burit. Det förekom också att man invigde altaren till helgonets ära på annan plats än vid graven (*mensae martyrum*). Men detta upplevdes inte tillfredsställande. Det första belägg vi har på att man flyttar ett helgons kropp är patriarken och martyren Babylos av Antiochia, vars kvarlevor togs från gravplatsen till en nybyggd kyrka i Antiochias förort Daphne år 354. På liknande sätt gjorde Ambrosius av Milano med martyrerna Gervasius och Protasius år 386. I båda fallen handlade det om att ge martyrer som betraktades som stadens skyddshelgon en mer hedervärd placering – förfarandet kom att kallas translation eller, med en svensk term, skrinläggning. Men gravöppningen gjorde det också möjligt att dela på kvarlevorna, och det är från samma tid, alltså 300-talets andra hälft, som vi hittar de äldsta beläggen för delning och spridning av relikering. I staden Rom motsatte man sig alla former av gravöppning och flyttning av kvarlevor ända fram till 700-talets början, men sedan dess har en varierad hantering av relikering varit normal praxis bland både katolska och ortodoxa kristna. Dock har helgonets första viloplats ihågkommit och behållit en särställning så ofta detta har varit möjligt.⁶

Helgonkultens struktur

När fler än martyrer kunde åkallas som helgon och när lokala kulter började spridas startade den utveckling som ledde till att helgondagar blev ett fast inslag i kyrkoåret. Under perioden ca 400–800 etablerades i västerlandet en relativt stabil kalender av helgondagar som firades mer eller mindre överallt. Enkelt uttryckt kan man säga att de universella firingsdagarna tillsammans med regionala och lokala firingsdagar kom att bilda ett ”helgonår” eller sanktorale, som löpte parallellt med kyrkoårets av söndagar, påsk och jul behärskade ”Kristusår” eller temporale. Men detta påstående ger en alltför enkel och framför allt en alltför statisk bild av verkligheten.

Vad gäller sanktoralet (jag går här inte in på temporalet) så måste för det första konstateras att det aldrig är stabilt. Så länge kyrkan lever tillkommer nya helgon. Sanktoralet växer i alla sina delar, den universella, den regionala och den lokala. Efter ett tag blir helgonen fler än som kan firas, och då måste den liturgiska kalendern reduceras.

För det andra så firas olika helgon av olika grupper av människor och med olika grad av högtidlighet. En grundläggande skillnad mellan helgondagar är att vissa är offentliga helgdagar medan de flesta inte är det. Såväl

⁶ Redogörelser för helgonkultens uppkomst och etablering finns i de flesta kyrkohistoriska och liturgivetenskapliga handböcker. Ovanstående avsnitt bygger i allt väsentligt på Auf der Maur 1994.

universella som regionala och lokala helgon har kunnat firas med en offentlig helgdag – och då är givetvis helgdagen på samma sätt universell, regional eller lokal. Johannes döparens dag den 24 juni är ett än i dag välkänt exempel på en helgondag som är offentlig helgdag i många länder (om än förlagd till närmaste lördag i Sverige sedan 1953). Knut den heliges dag den 10 juli var offentlig helgdag i den medeltida danska kyrkoprovinsen men inte i Norge eller Sverige (utom i vissa stift vid medeltidens slut). Elin av Skövde firades med offentlig helgdag den 30 juli endast i Skara stift. Och en sockenkyrkas invigningsdag, slutligen, var en helgdag i socknen men inte utanför. Denna distinktion mellan offentliga helgdagar och andra helgondagar beskrivs med de latinska termerna *festum fori* och *festum chori*, ”torgets fest” och ”korets fest”. Den senare termen uttrycker att de helgon vilka inte hade begåvats med en helgdag enbart firades i koret, alltså i stort sett bara av präster, munkar och nunnor.

Det som präster och klosterfolk har gjort har givetvis lekfolk också kunnat delta i, i mån av tid och intresse. I första hand har de då förmodligen deltagit i mässan, och paradoxalt nog präglas aldrig mässan i någon högre grad av att det är ett helgon som firas. De flesta av mässans texter är ju tagna från Bibeln eller är i stort sett oföränderliga kompositioner från fornkyrkan. De tre prästerliga bönerna – kollektbön, offertoriebön och bön efter kommunionen – har kunnat innehålla det firade helgonets namn men sällan mer. Endast om helgonet har haft en egen hallelujavers med specialskrivna sekvens före evangeliet, vilket är ganska sällsynt, har det så att säga kommit till tals i själva mässliturgin. Predikan är en annan historia – den har oftast kretsat kring helgonen på deras dagar och gärna berättat historier om dem – men predikan betraktades inte som en del av själva liturgin på medeltiden och den förekom naturligtvis så gott som uteslutande vid *festum fori*, då den kunde räkna med åhörare. Den gudstjänst där helgonen har haft egna texter har varit matutinen, en lång nattlig gudstjänst som lekmän sällan eller aldrig deltog i. Då läste man helgonets legend, uppdelad i många avsnitt med poetiska responsorier emellan där man dröjde vid helgonets karakteristiska handlingar och ord.

När det gäller den liturgiska högtidligheten så kunde den variera på ett sätt som inte hade någon direkt koppling till distinktionen mellan *festum fori* och *festum chori*. Regionala och lokala traditioner liksom ordens-traditioner kunde avgöra om ett helgon firades med större eller mindre högtidlighet, fler eller färre ljus på altaret, inga eller många specialskrivna texter och sånger. I detta sammanhang talar man om festgrad, något som anges i liturgiska kalendrar från högmedeltiden och framåt.⁷

Slutligen måste en distinktion göras mellan helgon som verkligen firades, med någon form av markering i mässa och tidegärd, och helgon som endast ihågkoms genom att man i kapitelsalen läste upp deras namn och eventuellt en kort redogörelse för deras liv. Martyrologiet, som vi strax ska återvända till, tjänade denna enkla ihågkomst.

⁷ De nordiska kalendarernas festgrader är memoria/commemoratio, simplex, semiduplex, duplex, majus duplex och totum duplex/summum; se Helander 1959. Ett annat sätt att ange festgrad var att nämna antalet textläsningar i matutinen, som var indelad i nokturner med tre textläsningar i varje. Monastisk rit hade fyra nokturner på högtidsdagar, sekulär rit tre, och på mindre viktiga dagar hade man en. Alltså talas om *festum duodecim lectionum* eller *novem lectionum* resp. *trium lectionum*. I vissa kalendrar kombineras de båda systemen.

Den komplexitet som präglar det liturgiska helgonfirandet – och som här bara har kunnat antydast – nödvändiggjorde användningen av olika slags dokument och liturgiska böcker. I lagtexter från nordisk medeltid uppräknas ofta de offentliga helgdagarna. De ger en högst ofullständig bild av kyrkoåret, men de är viktiga för förståelsen av det folkliga gudstjänstlivet. Kalendarier uppräknar alla de dagar som skulle firas liturgiskt. Där kan som sagt finnas upplysningar om festgrad, och om dagen står skriven med rött så är den verkligen en ”röd dag”, alltså en offentlig helgdag. I de liturgiska böckerna för mäsas och tidegärd finns dels särskilda texter för de större helgonen, dels en avdelning som kallas *commune* med gemensamma texter för olika kategorier av helgon – martyrer, bekännare, jungfrur o.s.v. – att använda då man firade helgon som inte hade egna texter (alltså inget *proprium*). Beskrivningar av processioner och andra särskilda bruk som förekom på vissa helgondagar jämte regler för hur man skulle bära sig åt om en helgondag krockade med en annan viktig högtid återfinns i en särskild typ av bok som brukar kallas *ordinarius*. Förutom dessa böcker och dokument finns många andra som innehåller varianter av, utdrag ur eller tillägg till dem. Vi ska inte fördjupa oss i detta.⁸ Men martyrologiet – den stora minnesboken – och det sammanhang där den användes ska vi nu se närmare på.

Martyrologiet och dess sammanhang, kapitlet

Martyrologiet är i grund och botten en helgonkalender. Det upptar en stor mängd helgon på deras firningsdagar, i datumordning. I äldsta tid gjordes ingen strikt åtskillnad mellan kalendarium och martyrologium, och beteckningarna på dylika dokument kunde dessutom variera betydligt. I backspegeln kan vi dock konstatera tidigt uppträdande skillnader som har med funktion att göra: en kalender upptar endast helgon (och andra företeelser) som *firmas* medan ett martyrologium upptar alla de helgon man vill *minnas*. Antalet helgon i ett martyrologium är alltså generellt sett fler än i ett kalendarium, ofta betydligt fler. Dessutom gäller tumregeln att martyrologiet alltid nämner platsen där helgonet dog och/eller har sin grav medan kalendariet sällan gör det.⁹

Begreppet martyrologium är lånat från grekiskan men används trots det inte i den grekisktalande kyrkan, där man kallar motsvarande böcker för synaxarion och menologion. Som namn på en bok dyker det för första gången upp i öst år 692, i väst år 731 och etablerar sig därefter snabbt i det latintalande västerlandet.¹⁰

Vad skulle man då ha ett martyrologium till? Det normala, åtminstone från 800-talets början och framåt, var att man läste högt ur det i kapitelsalen i kloster, domkyrkor och andra kyrkliga stiftelser, vid den samling som kallades kapitel (*capitulum*). Det är denna samling som är martyrologiets kontext och som förklarar dess nära förbindelse med andra texter som kalendarium, nekrologium och klosterregel. Eftersom det har bedrivits förvånansvärt litet forskning om kapitlets historia och struktur, och den

8 Utförliga upplysningar om helgondagar och deras liturgiska firande i nordisk medeltid ges i Gjerløw m.fl. 1963. För de liturgiska böckerna, se Hughes 1982, Vogel 1986 och Harper 1991.

9 Dubois 1978, s. 17.

10 Dubois 1978, s. 13.

forskning som finns kan vara svår att lokalisera, gör jag nu en utvikning om kapitlet och dess innehåll så att vi får ett sammanhang för den skildring av martyrologiets historia som sedan följer.¹¹

I den klosterregel från ca 540 som tillskrivs S:t Benedikt och som kom att få en normerande ställning i västerlandet nämns ingen kapitelsamling, men förutsättningar för en sådan skapas. ”Vi vill att denna regel skall föreläsas ofta i kommuniteten” står det i kap. 66; kap. 3 innehåller anvisningar om att abboten ska kalla bröderna till rådslag vid behov; i kap. 35 beskrivs en liturgisk vaktavlösning på söndagen direkt efter laudes, inklusive ett element som skulle komma att ingå i kapitlet: den eller de som tar över ansvaret för veckans tjänst vid borden (*hebdomadarius*) ber om Guds bistånd genom att tre gånger läsa versen *Deus in adiutorium meum intende*; och i kap. 48 finns den viktiga stadgan att dagens sysslor ska påbörjas efter tidebönen prim från påsk till 1 oktober, efter tidebönen ters under resten av året.¹² De båda förstnämnda ställena uppmanar till sammankomster för läsning av regeln och för överläggningar, det tredje anger en rituell ram för den veckovisa överlämningen av ansvar och det sistnämnda stället torde ha gett upphov till samlingar vid de nämnda tidpunkterna för att fördela de praktiska sysslor som behövde utföras under dagen. Tillsammans pekar dessa fyra ställen således fram emot den regelbundna samling efter prim eller ters som skulle komma att kallas *capitulum*.¹³

I ett dokument från slutet av 700-talet, *Ordo Romanus XVIII*, beskrivs en enkel kapitelliknande samling i dormitoriet: först sjunger man tidebönen prim vilken avslutas med en kort textläsning och bön; därefter sätter man sig och lyssnar till läsning ur och en språklig förklaring av Benedictus regel, ”för att ingen broder ska kunna ursäktas sig med att han är okunnig om regeln”.¹⁴ Här finns sannolikt ursprunget till beteckningen *capitulum*: eftersom man läste ett kapitel ur regeln kom själva sammankomsten att betecknas kapitel, och så småningom även deltagarna som grupp (härav ”domkapitel” som namn på den grupp av präster som ansvarar för en domkyrka).¹⁵

I en regel för kaniker författad kring mitten av 700-talet av biskop Chrodegang av Metz (742–766) ges utförligare instruktioner och ordet *capitulum* används nu i den betydelse som skulle komma att bli den gängse:¹⁶

Det är nödvändigt att varje kanonisk klerk kommer till kapitlet och där lyssnar till Guds ord och denna vår lilla regel, som vi har framställt till deras nytta för att med Guds hjälp deras själar ska frälsas. Var dag bör de låta uppläsa något kapitel därur, förutom på söndagar, onsdagar och fredagar då de bör läsa traktater eller homilier eller något annat som kan uppbygga åhörarna. Vi har bestämt att alla ska komma till kapitlet var dag, dels för att själen ska få lyssna till Guds ord, dels för att biskopen eller ärkediakonen eller vem som än är föreståndare där ska kunna beordra vad han har att beordra och rätta vad han har att rätta eller fördela de sysslor som ska utföras.

Tidpunkten anges inte, men anvisningen kommer mellan kap. 5 om den nattliga tidebönen och kap. 9 om det dagliga arbetet, vilket antyder att författaren tänker sig kapitelsamlingen på morgonen, alldeles före arbets-

11 För min framställning av kapitlets historia och struktur har jag haft särskild nytta av Lemaître 1984; ett fåtal av hans påståenden har jag dock varit nödsakad att modifiera eller korrigera. Ytterligare fakta om kapitlets äldsta historia, ej inarbetade här, finner man i Salmon 1967, bl.a. s. 31, 36, 102, 113 f., 180, samt i relevanta textutgåvor i CCM och i noterna till dessa (se *capitulum* resp. *capituli officium* i registren).

12 *Den helige Benedictus regel*, kap. 3, 35, 48 och 66.

13 Schepens 1921 framhåller kapitlets ursprungliga förbindelse med fördelningen av dagens sysslor; enligt min mening har även liturgisk arbetsfördelning, regelläsning och rådslag varit formande faktorer ända från början.

14 *De cursu diurno uel nocturno (Ordo Romanus XVIII)*; ed. Semmler, CCM I, s. 47.

15 Olika betydelser av ordet kapitel förklaras klart och koncist i Gallén 1963.

16 *Regula Sancti Chrodegangi*, kap. 8 (ed. Bertram, s. 33 f.).

dagens början. Chrodegangs kapitel har alltså strukturen (I) läsning ur regeln, (II) utdelning av befallningar, bestraffningar och arbetsuppgifter.

Vid en synod i Aachen 817, anordnad av kejsar Ludvig den fromme (814–840) för att reglera ordenslivet i hela det karolingiska imperiet, beslöts följande angående kapitlet:¹⁷

Vid kapitlet ska först martyrologiet läsas och versen¹⁸ sägas, därefter regeln eller någon homilia läsas.

Här dyker för första gången martyrologiet upp i en regeltext, och det är dessutom den text som ska läsas först under kapitlet. Ett kapitel i enlighet med Aachenregeln har alltså strukturen (I) läsning ur martyrologiet, (II) läsning ur regeln. En liturgisk inramning antyds också. Någon efterföljande fördelning av bestraffningar och arbetsuppgifter nämns inte i just denna bestämmelse, men rimligen var även dessa moment en fast beståndsdel av kapitlet vid 800-talets början.

Vi närmar oss därmed den normala ordning för kapitlet som framträder i texter från 1000-talet och framåt, men ännu saknas en viktig komponent: uppläsning av namnen på avlidna välgörare och förbön för dessa. Vi vet att detta förekom redan på 700-talet tack vare ett handskriftfragment från Northumbria som innehåller en kalender, ett förkortat martyrologium och dödsnotiser inskrivna på bestämda datum.¹⁹ En betydligt utförligare handskrift med ett motsvarande innehåll, skriven mellan 858 och 867, finns bevarad, nämligen den handskrift som innehåller autografen av Usuards martyrologium. Martyrologiet återkommer vi till strax; i sin helhet innehåller den 183-bladiga handskriften i tur och ordning martyrologiet, två hymner, en lista på abbotar, Benedictus regel och ett nekrologium.²⁰ Innehållet i de båda nämnda handskrifterna antyder att de är skapade för kapitelsamlingen och att denna, förutom vissa liturgiska moment som man till största delen kunde utantill, normalt innehöll läsning ur martyrologium, regel och nekrologium. Någon bestämmelse som säger att kapitlet ska innehålla just dessa moment känner vi dock inte till från denna tidsperiod.

Från och med 1000-talet blir källmaterialet rikare, och nu finner vi även olika slags beskrivningar och regeltexter som skildrar vad som sker eller ska ske i kapitlet. Någon helt fast och överallt likadan ordning för kapitlet etablerades emellertid aldrig. Om vi går till den sammanställning och harmonisering av en rad olika källor som gjordes av Edmond Martène på 1700-talet finner vi följande grunddrag:²¹

- Samling i kapitelsalen²² omedelbart efter tidebönen prim (på sommaren) eller ters (på vintern).
- Läsning ur martyrologiet (namnen på de helgon som skulle firas *följande dag*²³), avslutad med psaltarversen *Pretiosa* och bönen *Ipsi et omnes*.²⁴
- Bön om Guds hjälp under dagen: versen *Deus in adiutorium* (tre gånger); Kyrie eleison; tyst Fader vår; Ps 89(90):16–17; bönen *Dirigere et sanctificare*; versikeln *Adiutorium nostrum*.²⁵

¹⁷ *Synodi secundae Aquisgranensis decreta authentica*, c. 36, ed. Semmler, CCM I, s. 480. CCM I innehåller även bearbetningar av detta dokument som gjordes under 800-talet; den citerade bestämmelsen återfinns i olika varianter på s. 532, 552 och 561. (Den gamla utgåvan i MGH med titeln *Capitulare Monasticum* skiljer inte på originaltext och bearbetningar och bör därför inte användas.)

¹⁸ *Deus, in adiutorium meum intende: Domine, ad adiuuandum me festina*, ”Gud, ge mig ditt bistånd: Herre, skynda till min hjälp”. Jfr *Den helige Benedictus regel*, 17.3, 18.1 och 35.17.

¹⁹ Herzfeld 1900; se Lemaître 1984, s. 631. För andra slags belägg, se Hofmeister 1959, s. 190.

²⁰ Dubois, inledningen i *Le martyrologe d’Usuard*, s. 15–20 (beskrivning) och 134–137 (datering). Om nekrologiet och dess historia i allmänhet, se Kroman 1958 och Huyghebaert 1972.

²¹ Martène, t. IV, lib. I, cap. V (1738, sp. 52–65; 1764, p. 18–23). Martène återger även i ett appendix till t. III de sedvänjor som under första hälften av 1200-talet följdes av viktorinerna i Orléans (S:t Evurtius) och Paris (S:t Victor), med bl.a. en ovanligt detaljerad beskrivning av kapitlet (1764, p. 271 f.). Dateringen bygger på att en av de båda handskrifter som Martène använde kan dateras till första hälften av 1200-talet: Martimort 1978, nr 1132b (s. 510). Dokumentet kan för övrigt ge en uppfattning om hur det gick till i augustinklostret i Æbelholt, som ju tillhörde viktorinernas kongregation.

²² Det råder brist på forskning om kapitelsalens historia. För Nordens del, se Jørgensen m.fl. 1963a och b.

²³ Anvisningen att följande dags helgon ska uppläsa har tolkats av Martène 1738, sp. 54 f. (1764, s. 19) och Lemaître 1984, s. 634, som något annat än läsningen ur martyrologiet. Därmed var ordningen enligt dessa författare: först läsning ur martyrologiet för innevarande dag, sedan läsning ur kalendern och sist kungörelse av vilka helgon som skulle firas följande dag. Dock antyder de källor Martène citerar inte någon dubbel uppläsning rörande helgon utan snarare följande enkla ordning: först läsning ur kalendern, sedan läsning ur martyrologiet för följande dag. Senare tycks man ha övergått till att bara läsa det som gällde för den innevarande dagen.

- Läsning ur klosterregeln eller en homilia.
- Läsning ur nekrologiet (namnen på avlidna bröder och välgörare), ev. följt av orden "Må de vila i frid. Amen."²⁶
- Fördelning av liturgiska arbetsuppgifter.
- Individuell bekännelse av synder och förseelser med åtföljande bestraffningar.
- Fördelning av praktiska sysslor.

Vi igenkänner i dessa moment olika ingredienser från kapitlets förhistoria. Rent logiskt kan man, som Lemaître, urskilja tre huvuddelar: (I) En liturgisk avdelning med diverse läsningar, (II) en disciplinär avdelning med bekännelser och bestraffningar och (III) en praktisk avdelning för fördelningen av dagens sysslor.²⁷ Moment (III) är inte särskilt tydligt i källorna, förmodligen därför att det var minst ritualiserat. Moment (II), ibland kallat "skuldkapitlet", kan i högre grad urskiljas som en särskild avdelning efter den liturgiska; förutom ritualiserade bekännelser och bestraffningar kunde man här ta itu med konflikter inom komuniteten. Ytterligare ett moment som ibland påträffas mellan den liturgiska avdelningen och skuldkapitlet är abbotens predikan eller utläggning av regeln.

Det är svårt att ange någon klar och entydig struktur för kapitlet. En normerande ordning började spridas först från år 1223. Då övertog franciskanerna den romerska kurians av Innocentius III nyligen reformerade ordning för tidegården, vilken de snabbt spred genom sin populära internationella verksamhet. I denna ordning följdes prim omedelbart av ett förkortat *officium capituli*, vilket endast innehöll läsningen ur martyrologiet och bönen om Guds hjälp under dagen.²⁸ En broder som befann sig på resa kunde dessutom utesluta läsningen ur martyrologiet. Den praktiska konsekvensen av förändringarna blev att martyrologiet kom att uppfattas som en icke obligatorisk del av prim och att det lästes i koret snarare än i kapitel-salen. Eftersom denna ordning även passade vanliga präster upptogs den i modifierad form i *Breviarium Romanum* (1568) och blev den normala fram till liturgireformen efter Andra Vatikankonciliet. Detta är förmodligen skälet till att det då och då, även i annars tillförlitlig litteratur, påstås eller antyds att martyrologiet lästes vid prim. Jag har inte kunnat finna några belägg för att så var fallet före 1200-talet.²⁹

Det säger sig självt att det krävdes böcker för att hålla kapitel i full skala. De rent liturgiska texterna kunde man kanske utan till, men inte martyrologiet. Dessutom behövdes en regeltext, en samling homilier (och/eller andra uppbyggliga texter) att läsa på högtidsdagar samt någon form av nekrologium. Dessa texter fanns ofta i separata böcker, men även sammelhandskrifter med den blandning av texter som svarade mot kapitelsamlingens behov i olika miljöer har bevarats till våra dagar. Deras storhetstid var 1100- och 1200-talen. Till att börja med fick de namn efter den del av innehållet som betraktades som huvudsaken, vanligen *regula* eller *martyrologium*. Den term som forskningen föredrar, kapitelbok (*liber*

²⁴ *Pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum eius*, "Dyrbar i Herrens ögon är hans heligas död" (Ps 115[116]:15). Bönen *Ipsi et omnes* har något varierande ordalydelse i olika källor; grundversionen lyder: *Ipsi et omnes sancti Dei intercedant pro nobis, ut mereamur a Deo adiuvari, qui vivit et regnat in saecula saeculorum*, "Må dessa och alla Guds heliga be för oss att vi får hjälp av Gud, som lever och råder i evigheters evighet". Tilltagande Mariafromhet gör att bönens inledning senare blir *Sancta Maria et omnes sancti*.

²⁵ Angående *Deus in adiutorium* se ovan, not 18. Bönens lydelse kan variera något; följande är ett exempel: *Dirigere et sanctificare digneris, Domine Jesu Christe, fili Dei vivi, hodie corda et corpora nostra in via tua et in operibus manuum tuarum, ut hic et in aeternum per te salvi esse mereamur, Salvator mundi, qui vivis et regnas in saecula saeculorum*, "Herre Jesus Kristus, den levande Gudens son, vägled och helga i dag våra hjärtan och kroppar på din väg och i dina händers verk, att vi här och i evighet bevaras genom dig, du världens Frälsare, som lever och råder i evigheters evighet". Versikeln lyder i sin helhet: *Adiutorium nostrum in nomine Domini: Qui fecit caelum et terram*, "Vår hjälp är i Herrens namn: Som har gjort himmel och jord" (Ps 123[124]:8).

²⁶ Här tillägger Martène bön för välgörare som ännu är i livet. Ett särskilt moment för detta går dock inte att entydigt belägga i källorna.

²⁷ Lemaître 1984, s. 634.

²⁸ Salmon 1959, s. 222 f.; Salmon 1967, s. 152–170 (ordningen för prim s. 163).

²⁹ Lemaître 1984, s. 626, hävdar att förändringen i franciskansk liturgi kom först 1266 men det första steget togs av allt att döma redan 1223. Ekström 1985, s. 18, föreslår att kapitel-officiet slogs ihop med prim i Lund redan 1145 och säger att en sådan förändring "ligger i linje med den allmänna liturgiska utvecklingen". Det är väl inte omöjligt att sekulära domkapitel började genomföra en sådan förändring redan vid mitten av 1100-talet, men Ekström ger inga upplysningar om vilka källor eller vilken forskning han grundar sin uppfattning på.

capituli eller *liber capitularis*), är sällsynt under medeltiden men finns belagd från och med 1200-talets tredje fjärdedel. Antalet texter och deras inbördes ordning i en sådan bok varierar beroende på diverse praktiska omständigheter. Både LDV och *Necrologium Lundense* (Medeltidshandskrift 6) är böcker av den här typen – vi återkommer nedan till hur de är disponerade.

Martyrologiernas historia

Det äldsta västerländska martyrologiet kallas *Martyrologium Hieronymianum* (hädanefter MH) eftersom det tillskrivs kyrkofadern Hieronymus († 420). I själv verket har man kunnat konstatera att det sammanställdes i norra Italien kring mitten av 400-talet med hjälp av en kalender från Rom, en annan från Nordafrika och ett grekiskt martyrologium sammanställt i Nikomedia kort efter år 362. Man har också visat att texten bearbetades i Auxerre kring år 592. Den äldsta bevarade handskriften är engelsk, från 700-talets början.³⁰ MH innehåller mycket korta notiser, oftast bara datum, ort och helgonets namn, ibland med ett litet tillägg om själva martyriet.³¹

Från och med 700-talet skapas nya martyrologier i en omfattning som vittnar om ett starkt ökande intresse. Många fick en begränsad spridning; somliga av dessa skrevs på folkspråket (iriska och fornengelska), andra på latinsk vers.³² De mer spridda martyrologierna skrevs på latinsk prosa och brukar kallas "historiska" eftersom de innehåller mer eller mindre utförliga notiser om de olika helgonens liv. Då LDV är ett martyrologium av denna typ ska vi nu följa de historiska martyrologiernas utveckling.

Det första kända historiska martyrologiet skapades av Beda venerabilis, munk i klostret Wearmouth-Jarrow i Northumbria († 735). Originaltexten finns inte bevarad, bara ett ofullständigt textvittne och ett flertal bearbetningar från 800-talet.³³ Bearbetningarna gick i stor utsträckning ut på att fylla de datum som Beda hade lämnat tomma med nya notiser, ofta tagna från MH. Den viktigaste bearbetningen kallas "den anonyma från Lyon" och kan dateras till 800-talets början (före 806). Här kompletterades de ca 114 historiska notiser som mer eller mindre säkert verkar kunna tillskrivas Beda med 133 nya. Drivkraften var säkerligen att bruket med läsning av martyrologiet varje dag i kapitelsalen nu höll på att etableras: det behövdes ju då minst ett helgon för varje dag.

Den anonyma från Lyon låg till grund för det arbete som Florus, diakon i Lyon, utförde under 800-talets andra fjärdedel. Florus byggde successivt vidare på "den anonyma från Lyon" och adderade sammanlagt 336 notiser. Inte heller hans originaltext finns bevarad, men dess utseende ca 825 och ca 840 har rekonstruerats av Henri Quentin i hans pionjärbete om historiska martyrologier från 1908.

Vi kommer sedan till Ado, författaren av det martyrologium som ligger till grund för LDV. Ado befann sig i Lyon mellan 853 och 860, då han blev ärkebiskop av Vienne. I Lyon hade han tillgång till Florus martyrologium och utarbetade på grundval av detta en första version av sitt eget.

³⁰ Handskriften betecknas E eftersom den har tillhört klosterbiblioteket i Echternach. Den befinner sig i dag i Paris, *Bibliothèque Nationale*, lat. 10837.

³¹ Dubois 1978, s. 29–37. För utgåvor, se *Martyrologium Hieronymianum* i litteraturförteckningen.

³² Dubois 1993; Dubois 1978, s. 56–60.

³³ En kommenterad utgåva av Bedas martyrologium finns i Quentin 1908, s. 17–119.

Utmärkande för det är 197 nya notiser (det sammanlagda antalet är nu närmare 800) samt en "libellus" i början som samlar uppgifter om apostlarna, deras lärjungar och de första århundradenas martyrer. En andra version av Ados martyrologium ca 865 fick tillägg rörande påvar medan en tredje version ca 875 fick en rad lokala tillägg från Vienne. Ado är ingen favorit bland forskarna. Han sägs ha placerat helgon slumpmässigt på deras datum, uppfunnit detaljer, blandat ihop homonymer och gjort många notiser överdrivet långa. Dessutom anses han ha uppfunnit ett "vördnadsvärt gammalt romerskt martyrologium" som han hänvisade till som sin källa när han blev utsatt för kritik. Ändå blev hans verk populärt eftersom det svarade mot önskemålet om fylliga notiser för varje dag under året. Efter hans död skapade någon en reviderad version där notiserna från den inledande "libellus" är utplacerade på respektive datum samt vissa notiser från nästa martyrologium, Usuards, är inlemmade. Handskrifter som innehåller denna reviderade version brukar sägas tillhöra "familj 2". En samlad utgåva av de olika versionerna publicerades av Jacques Dubois och Geneviève Renaud 1984.³⁴

Usuard var munk från klostret Saint-Germain-des-Prés i Paris. Han färdigställde sitt martyrologium år 859 eller kort därefter och tillägnade det några år senare kung Karl den skallige. Den renskrivna urtexten finns bevarad (Paris, Bibliothèque Nationale, lat. 13745) och är utgiven.³⁵ Usuard adderade ännu fler notiser från diverse källor än sina föregångare, sammanlagt 324 stycken. Hans utgångspunkt var Florus och MH samt Ados martyrologium, vilket han tyvärr tycks ha betraktat som en förbättrad version av Florus. Hans stora insats bestod i att korta ner och likforma notiserna samt så vitt möjligt placera varje dags notiser i en hierarkisk ordning. Mellan 860 och sin död 877 fortsatte han att bearbeta martyrologiet; efter hans död tog andra vid. Usuards martyrologium blev det mest spridda och kopierade under resten av medeltiden, vilket gör att det existerar i ett förvirrande antal mer eller mindre utökade versioner (*auctaria*) samt att notiser från dessa har flutit in i andra källor, inklusive kopior av MH och av Ados martyrologium. Det föreligger alltså en omfattande korspollinering mellan de olika martyrologierna i deras olika versioner, vilket gör det svårt att utröna hur sammansättningen av notiser i en viss martyrologiehandskrift har kommit till. Denna något nedslående slutsats får vi ta med oss till studiet av de lundensiska kapitelböckerna.

Lunds domkyrkas kapitelbok (NL)

Medeltidshandskrift 6, som alltsedan Lauritz Weibulls utgåva 1923 går under beteckningen *Necrologium Lundense* eller *Lunds domkyrkas nekrologium*, är en typisk kapitelbok. I sin ursprungliga gestalt från 1123 innehåller den i stort sett bara de texter som behövdes vid det dagliga kapitlet; dessa har senare kompletterats med några andra dokument som skrivits in i boken eftersom de ansågs viktiga. Boken har två huvuddelar:

³⁴ *Le martyrologe d'Adon.*

³⁵ *Le martyrologe d'Usuard.*

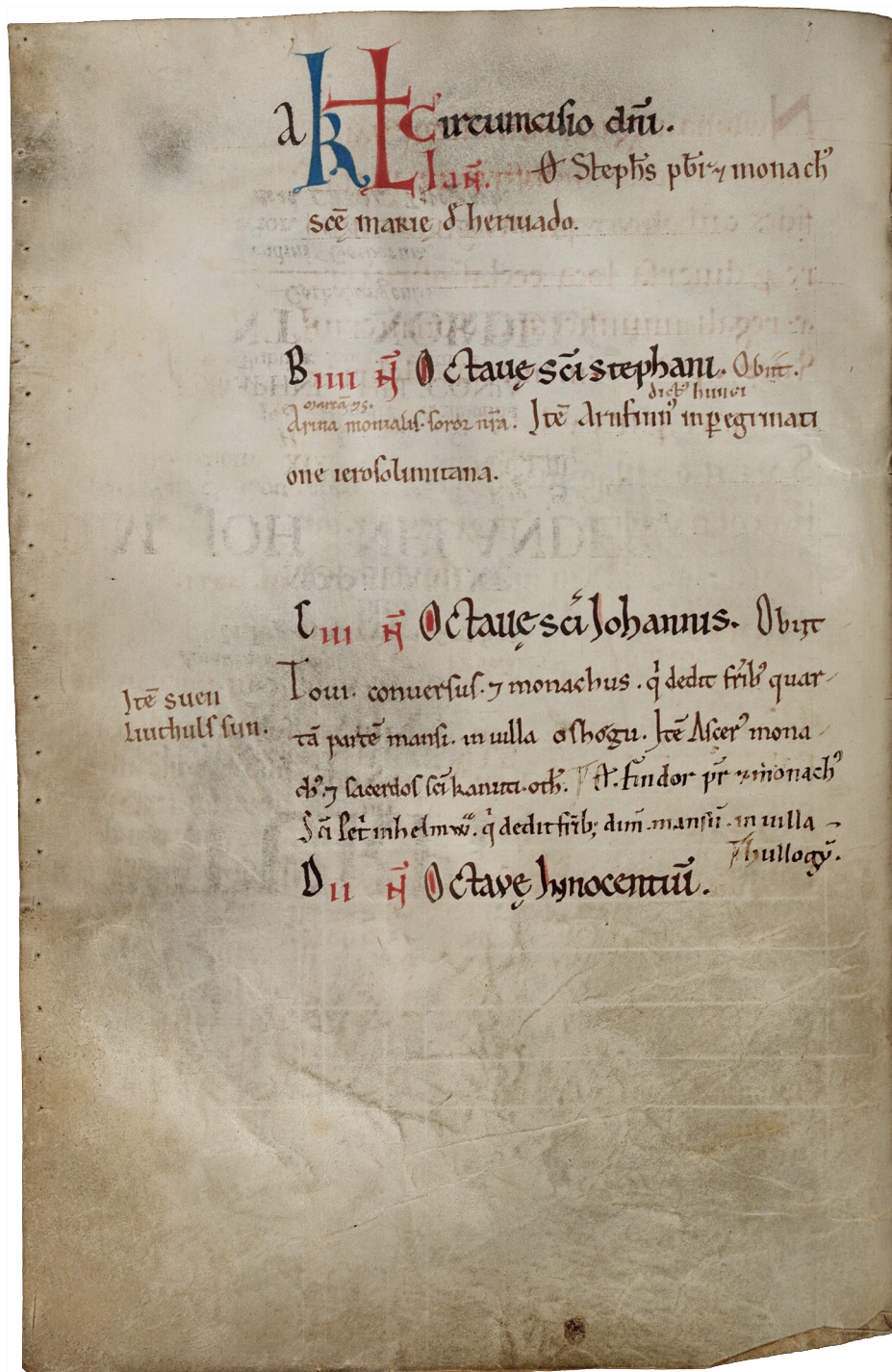

Bild 1. Första sidan av det kalendarium med notiser om avlidna som finns i Lunds domkyrkas kapitelbok. Mh 6, fol. 124v.

först ett antal texter som beskriver och reglerar livet i en klosterliknande gemenskap av kaniker, därefter ett kalendarium som för varje dag rymmer notiser om namnen på avlidna vänner och välgörare. Sistnämnda är alltså en kombination av kalendarium och nekrologium; Lauritz Weibull valde att kalla denna andra huvuddel för Memoriale fratrum.

I den första huvuddelen ingår först och främst några texter av kyrkofäder om det gemensamma livets förutsättningar och krav; vidare den så kallade

Aachenregeln för kaniker från år 817; och slutligen en särskild regeltext avpassad just för kanikerna i Lund, vanligen benämnd *Consuetudines Lundenses* eller *De lundensiska sedvänjorna*, hädanefter kallad CL.³⁶ CL är baserad på en regeltext från augustinklostret i Marbach (i Basels stift, strax sydväst om staden Colmar), som vid denna tid var ett reformcentrum.³⁷

I CL anges en ordning för kapitlet som är nästan ordagrant hämtad från Marbach men vars liturgiska avdelning är ganska kraftigt omstuvad. Momentens ordningsföljd i Marbach är den traditionella som återgivits ovan; låt oss bara notera att fördelningen av liturgiska arbetsuppgifter har två delmoment: (1) visning på en tavla av vilka som har i uppgift att läsa eller sjunga i den kommande matutinen och (2) vid behov en genomgång av tidegärdens sysslor. Momentens ordningsföljd i den liturgiska avdelningen i Lund är denna:³⁸

- Samling i kapitelsalen efter tidebönen prim.
- Läsning ur regeln eller en homilia.
- Läsning ur kalendariet ("dagen i månaden och de helgon som då föddes"), avslutad med versikeln *Pretiosa* och bönen *Ipsi et omnes* (med vissa textliga avvikelser).
- Visning på en tavla vilka som har i uppgift att läsa eller sjunga i den kommande matutinen.
- Läsning ur nekrologiet (namnen på avlidna bröder och välgörare).
- Bön för de avlidna: *De profundis* (Ps 129[130]); Fader vår; responsorium; tre böner.³⁹
- Bön om Guds hjälp under dagen: versen *Deus in adiutorium* (tre gånger) "samt det övriga enligt kyrklig ordning".
- Vid behov en genomgång av tidegärdens sysslor.

Om man kraftigt förenklar ordningarna i Marbach och Lund och ställer dem bredvid varandra får man följande resultat:

Marbach	Lund
Samling	Samling
Dagen och helgonen	Regeln
Bön för dagens arbete	Dagen och helgonen
Regeln	Liturgisk arbetsfördelning: matutin
Bön för avlidna	Bön för avlidna (utökad)
Liturgisk arbetsfördelning: matutin	Bön för dagens arbete
Liturgisk arbetsfördelning: övrigt	Liturgisk arbetsfördelning: övrigt

Här är inte platsen att försöka utröna varför man i Lund har valt denna avvikande ordning. Dock är det noterbart att ordningen i Lund börjar på samma sätt som Chrodegangs regel i båda dess versioner.⁴⁰ Där, och endast där i de av mig kända källorna, föreskrivs det att man ska börja kapitlet med att läsa ur regeln. Vidare kan man notera att den utökade bönen för

³⁶ Aachenregeln och *Consuetudines Lundenses* finns utgivna i svensk översättning av Anna Minara Ciardi 2003.

³⁷ Andersen 2001, Ciardi 2003, Ciardi 2004a och Ciardi 2004b; Marbachregeln.

³⁸ *Consuetudines Lundenses*, § 28–38 (s. 118 f.). Motsvarande partier i Marbachregeln återges i noterna till utgåvan.

³⁹ Den lundensiska andakten för de avlidna avviker inte bara från ordningen i Marbach utan även från alla de ordningar, sekulära såväl som regulära, som beskrivs i Hofmeister 1959. De tre avslutande bönerna, vilka anges med sina begynnelseord (*Deus indulgentiarum*, *Deus veniae largitor* och *Deus in cuius miseratione*), är lätta att belägga var för sig i andakter och mässor till de dödas åminnelse, men just denna sammanställning tycks vara unik för kapitel-officiet i Lund.

⁴⁰ *Regula Sancti Chrodegangi*, cap. 8; *Regula Longior Canonicorum*, cap. 18 (ed. Bertram 2005).

de avlidna återfinns med samma struktur i källor från Cluny.⁴¹ Vad gäller övriga förändringar kanske det helt enkelt tedde sig mest logiskt att koppla arbetsuppgifterna för den kommande matutinen till uppläsningen av de helgon som skulle ihågkommas då,⁴² samt att koppla bönen för dagens arbete till samtalet om fördelning av liturgiska arbetsuppgifter.

Vi noterar naturligtvis att de lundensiska bestämmelserna förutsätter ett kalendarium, inte ett martyrologium. Terminologin vid denna tid bör inte pressas alltför hårt, men normalt menade man ungefär samma sak som vi med orden kalendarium och martyrologium. Och ett kalendarium är just vad NL innehåller, inte ett martyrologium. Om man sammanställer namnen på alla helgon och firningsdagar i detta kalendarium får man 115 notiser som överensstämmer väl med det förväntade innehållet i ett liturgiskt kalendarium vid denna tid. Däremot saknas de ortsangivelser och historiska notiser som man hade förväntat sig i ett martyrologium.⁴³

Innan vi går vidare till LDV kan det vara intressant att kort fråga efter eventuella egenheter i NL:s kalendarium, för att om möjligt kunna sätta dessa i relation till helgondagarna i LDV. Vi kan då, utöver de universella helgonen och festerna, notera fyra regionala som hör hemma i delvis olika men i Lund sammanfallande regioner:

17.6 Botulf (jfr LDV, fol. 63r)	29.7 Olav (jfr LDV, fol. 79v)
10.7 Knut konung (jfr LDV, fol. 72r)	8.11 Willehad (jfr LDV, fol. 119r)

Botulf var en engelsk abbot († ca 680) vars relikier fördes till Bury St. Edmunds på Knut den stores tid. Kopplingen till Knut den store torde förklara varför hans dag finns i kalendarier i England och i hela Norden, ofta som offentlig helgdag. Knut IV mördades 1086 i Odense och har vördats som helgon i Danmark sedan början av 1100-talet. Olav Haraldsson dödades i strid 1030 och förklarades som helgon av sin biskop redan året efter. Han kom tidigt att vördas som helgon i hela Norden och i England. Willehad († 789), slutligen, var Bremens förste biskop; hans närvaro i NL:s kalendarium förklaras av att Lund fram till 1103/4 var underordnat ärkestiftet Bremen.

Tre notiser som utmärker sig genom att innehålla en smula mer text har också sitt intresse:

22.8 Octaue sancte Marie, quas Leo papa sollemniter celebrari instituit (jfr LDV, fol. 87r)
22.9 Mauricii patroni nostri et sociorum eius (jfr LDV, fol. 100r)
2.11 Recordatio fratrum defunctorum (jfr LDV, fol. 116v)

Oktavdagen av Jungfru Marie himmelsfärd, *Assumptio Mariae*, var inte allmänt spridd; i flera tyska stift infördes den aldrig före reformationen.⁴⁴ Hänvisningen till påven Leo IV tyder på att dess plats i kalendariet inte var okontroversiell. Mauritius var ett väl etablerat helgon men beteckningen *patroni nostri*, ”vår skyddspatron”, överraskar. Erik Cinthio har föreslagit

41 Så ännu i *Diurnale Cluniacense* från 1784, citerad av Lemaître 1984, s. 635.

42 Jfr ovan, not 23.

43 Vid fem helgonnamn i kalendariet finns en ort angiven och den är i samtliga fall Rom. Historiska notiser saknas helt.

44 ”Assumption of Mary” [elektronisk]. Större högtider som Jungfru Marie himmelsfärd 15.8 kunde ha en veckas efterfirings-tid. Ordet oktav, som användes både om hela veckan och om dess sista dag, syftar på att det sammanlagt blev åtta dagars firande.

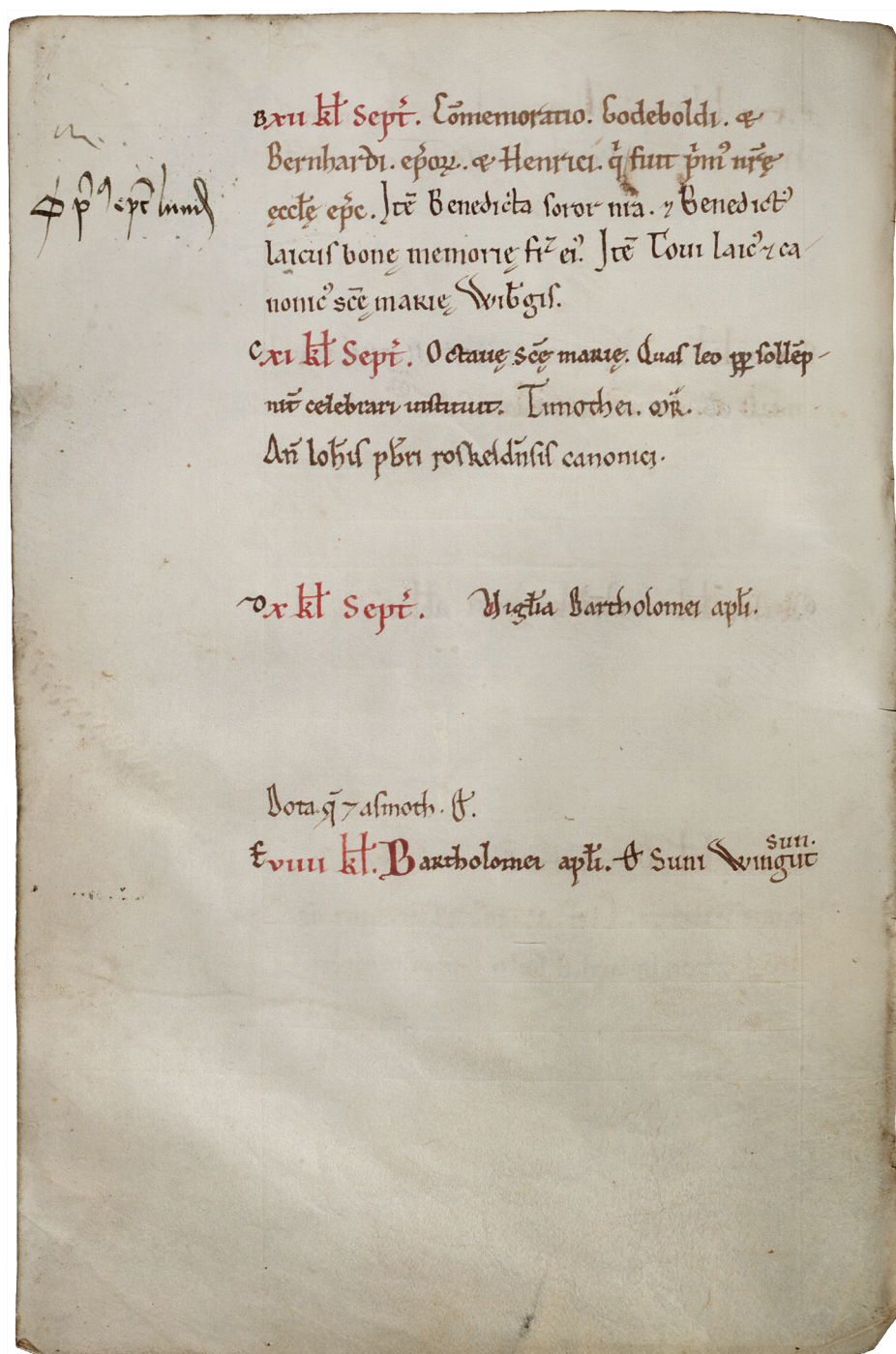

Bild 2. Sida ur kalendariet i Lunds domkyrkas kapitelbok med notis om oktavdagen av Jungfru Marie himmelsfärd. Mh 6, fol. 154v.

att den har influtit från en förlaga som fanns i Dalby kloster, men man kan också tänka sig att Mauritius faktiskt spelade en större roll för lundakanikerna vid denna tid än vad vi i övrigt har belägg för.⁴⁵ *Recordatio fratrum defunctorum*, slutligen, är Alla själars dag; den infördes först i Cluny 998 men accepterades inte i Rom förrän på 1300-talet. Formuleringen "Åminnelsen av avlidna bröder" röjer kanske det monastiska ursprunget; det etablerade namnet blir *Commemoratio omnium fidelium defunctorum*, "Åminnelsen av alla avlidna trogna", vilket är den beteckning som dyker upp i LDV.

45 Frågan dryftas utförligt av Ciardi 2012.

Förhållandet mellan NL och Lunds domkyrkas martyrologium (LDV)

Största delen av LDV upptas av ett kombinerat martyrologium och nekrologium. Redan från början har man lagt upp handskriften på så sätt att man har skrivit in martyrologietext för en dag i taget och sedan lämnat utrymme för framtida inskrivning av namn på avlidna bröder och välgörare. Hur man har gjort beskrivs rent tekniskt i artiklar av Gunilla Björkvall och Michael H. Gelting i denna bok, och resultatet kan studeras i faksimildelen. Här räcker det med att nämna att de olika typer av layout som förekommer i sådana handskrifter har studerats och beskrivits av Jean-Loup Lemaître.⁴⁶ Martyrologier utan tydlig plats avsatt för nekrologienotiser, vilka därför skrivits in i marginalerna och på andra tomma utrymmen, förekommer från 800- till 1500-talet. Sedan finns det martyrologier med en särskild spalt för nekrologienotiser, och andra där tomma rader för dessa notiser har lämnats vid varje datum. LDV tillhör den sistnämnda typen i dess enklaste form, med väl tilltagna marginaler som ju också har utnyttjats när de tomma raderna inte har räckt till. Denna typ är belagd i Frankrike från 1000-talet till 1500-talet.⁴⁷ Kalendarie-nekrologiet i NL, Memoriale fratrum, är för övrigt upplagt på samma sätt.

Vidare bör det nämnas att LDV liksom NL genomgående är försedd med söndagsbokstäver. Dessa är alfabetets sju första bokstäver, A–G, vilka skrivs in med en bokstav vid varje datum, i tur och ordning, om och om igen. 1 januari får alltså A, 2 januari får B o.s.v. Med hjälp av dessa bokstäver kan man enkelt utröna vilken veckodag ett visst datum är.⁴⁸ Exempel: den 1 januari 2011 var en lördag. Söndagsbokstaven för 2011 är alltså B. Vid den 6 juni står bokstaven C. Den 6 juni 2011 är alltså en måndag.

Vidare har LDV – till skillnad från NL – några sporadiskt inskrivna gyllental i marginalerna. Gyllentalet (*aureus numerus*) har att göra med mån-
cykelns förhållande till solcykeln. Månen kretsar som bekant ett varv kring jorden på ca 29 dygn, men månvarven går inte jämnt upp med vare sig dygn eller år. Dock fullbordar månen på 19 år nästan exakt 235 varv runt jorden. Det innebär att nymåne infaller på samma datum vart nittonde år. Detta faktum användes under medeltiden bland annat för att i förväg kalkylera när påsken skulle infalla men också för att bestämma den lämpliga tidpunkten för åderlåtning (unga män skulle helst åderlätas vid nymåne). Varje år tilldelades sålunda en av de romerska siffrorna I–XIX. I kalendern/martyrologiet markerades de datum där nymåne inföll under ett visst år med detta års siffra. Exempel: gyllentalet XVII återfinns i kalendern för första gången vid 27 januari. År 2011 hade gyllentalet XVII. Alltså inföll nymåne för första gången år 2011 den 27 januari. Tyvärr stämmer detta inte med verkligheten: det finns en avvikelse på ca 2 timmar för varje 19-årscykel vilket redan vid medeltidens slut ledde till att gyllentalen visade två dygn fel.⁴⁹

En komplett kalender har 235 gyllental inskrivna (samma som antalet månvarv under en 19-årsperiod). Av någon anledning finns bara en tiondel

⁴⁶ Lemaître 1984, s. 637–648.

⁴⁷ Lemaître 1984, fig. 7, s. 646 (typ C).

⁴⁸ Jansson 1974; Pedersen 1983, s. 63 f.

⁴⁹ Jansson 1960; Pedersen 1983, s. 64–69.

av dessa i LDV. Somliga har antagligen raderats för att ge plats åt notiser i marginalen, men långt ifrån alla de tal som saknas. De i dag urskiljbara gyllentalen i LDV är följande tjugofyra:

XIX 5 januari (fol. 9v)	VII 13 juni (fol. 61v)
VIII 6 januari (fol. 10r)	XVII 23 juni (fol. 64v)
XVI 8 januari (fol. 10v)	VIII 2 juli (fol. 68r)
V 9 januari (fol. 11r)	VII 11 augusti (fol. 83v)
XIII 11 januari (fol. 11v) ⁵⁰	VI 22 augusti (fol. 87r)
II 12 januari (fol. 12r)	VI 21 september (fol. 99v)
XII 20 februari (fol. 23v)	VII 9 oktober (fol. 105r)
I 21 februari (fol. 24r)	VI 20 oktober (fol. 109v)
VIII 6 mars (fol. 27r)	VII 8 november (fol. 119r)
VIII 4 april (fol. 36v) ⁵¹	VI 19 november (fol. 124r)
VIII 4 maj (fol. 46r)	VII 7 december (fol. 131v)
VIII 2 juni (fol. 56v) ⁵²	VI 18 december (fol. 136r)

Vid 1 januari (fol. 8r) kan mycket väl ett gyllental ha stått som nu är försvunnet, eftersom sidan är kraftigt nött. Vid 3 januari (fol. 9r) har eventuellt stått ett gyllental som nu syns mycket svagt. I så fall har serien varit komplett fram till 12 januari. Fortsätter vi neråt i listan ser vi att de gyllental som hela tiden återkommer är VI, VII och VIII – enda undantagen är 20–21 februari och 23 juni. En möjlig förklaring till dessa fakta skulle kunna vara att man av tidsbrist eller annan pressande orsak avbröt inskrivningen av gyllental efter 12 januari varefter man endast skrev in talen för de första tre år då boken skulle användas. Åren 1145–1147 hade nämligen gyllentalen VI–VIII, vilket skulle kunna tänkas passa. Men en sådan hypotes väcker förmodligen fler frågor än den besvarar.

Om NL till sitt väsen är en kapitelbok kan man fråga sig om LDV också är det, och om det faktum att den inte innehåller någon regeltex t i så fall innebär att kanikerna i Lund hade slutat leva gemensamt under en regel när den togs i bruk någon gång mellan 1139 och 1146. Somliga har menat det.⁵³ Men man kan givetvis också tänka sig att LDV kom till för att kanikerna inte längre nöjde sig med att läsa ur ett kalendarium under kapitlet, och att den alltså under en tid användes som komplement till NL.

Detta är en svår fråga som endast kan lösas genom ett noggrant studium av handskrifternas inbördes förhållande tillsammans med ett närmare studium av den här tidens liturgiska praxis. Hittillsvarande diskussion har bygg t på Lauritz Weibulls iakttagelser och slutsatser i hans banbrytande utgåva av NL från 1923. Emellertid företar Michael H. Gelting i föreliggande bok en grundlig prövning av Weibulls arbete och kommer till delvis andra slutsatser. Om Gelting har rätt i att nekrologienotiser na i LDV bygger på ett förlorat nekrologium snarare än på NL, och att det kombinerade kalendariet och nekrologiet i NL (*Memoriale fratrum*) endast ajourfördes brist-

50 Egentligen står CXIII vid 11 januari; det måste vara ett fel för söndagsbokstaven D + gyllentalet XIII.

51 Gyllentalet är eventuellt felplacerat; VIII står normalt vid 5 april. I kalendariet i *Breviarium Lincopense* 1493 (ed. Peters) har dock VIII genom rättelse flyttats från 5 till 4 april, så det tycks som om placeringen har kunnat variera något.

52 Gyllentalet är eventuellt felplacerat; VIII står normalt vid 3 juni. Jfr dock föregående not.

53 T.ex. Ekström 1985, s. 18 och 48.

fälligt och osystematiskt efter handskriftens uppläggning år 1123, skulle det kunna tyda på att NL aldrig eller endast under en kort tid på 1120-talet användes som det var tänkt. De lundensiska sedvänjorna i NL (*Consuetudines Lundenses*) innehåller bestämmelser som är påfallande ambitiösa när det gäller såväl kanikernas livsföring som ordningen för biskopsväl. Innehållet stämmer väl överens med tidens reformambitioner och dess krav på kyrkans frihet från världsligt inflytande, men man kan fråga sig om allt var genomförbart i det danska ärkesätet på 1120-talet. Kanske representerar boken ett reformförsök som slog slint. Den frågan överlåter vi åt framtida forskning att befatta sig med.

Lunds domkyrkas martyrologium (LDV)

Jag har hittills talat om LDV som helhet som ett martyrologium eftersom jag menar att det är en berättigad beteckning på hela boken. Nu kommer jag emellertid att fokusera på de kalendariskt ordnade notiser om helgon som utgör den egentliga martyrologietexten. Att denna text i grunden är hämtad från Ados martyrologium har länge stått klart. Att den innehåller notiser som inte härrör från Ado har också länge stått klart. Weeke noterade på sin tid närvaron av tretton biskopar och en abbedissa från Metz och drog slutsatsen att en förlaga måste ha kommit från Metz; i förbifarten noterade han också betydande likheter med ett martyrologium från Dublin.⁵⁴ Detta spår har nu följts upp i detalj av en irländsk expert på martyrologier, Pádraig Ó Riain, dels i en serie artiklar, dels i en utgåva som erbjuder en synoptisk överblick av de martyrologiska notiserna i handskrifterna från Dublin och Lund jämte källangivelser och kommentarer.⁵⁵

Ó Riains iakttagelser och analys finns inte samlade på ett enda ställe. Det som särskilt rör Lund återfinns dels i hans artiklar, dels i inledningen till utgåvan, dels också i kommentarerna i utgåvan. Jag ska därför här försöka presentera en syntes av vad han kommit fram till jämte några kritiska randanmärkningar. Jag kan inte redogöra för alla hans iakttagelser utan begränsar mig till den bärande strukturen i hans argumentation.

Som framgått ovan är ett martyrologium ett levande dokument. På den plats där det brukas kan helgon tillföras eller tas bort alltefter som kyrkolivet utvecklas. Då och då kan man utföra en mer genomgripande revision, ofta med hjälp av ett annat dokument som man vill efterlikna eller införliva. I samband med att ett martyrologium ska bytas ut eller dupliceras sker en renskrift som också kan innebära en större eller mindre bearbetning. Alla dessa revisioner lämnar spår efter sig, som vid en noggrann analys kan avläsas som skikt i den traderade texten.

Martyrologierna i Lund och Dublin har, med detta sätt att se, ett gemensamt botten-skikt som består av notiser från Ados martyrologium, närmare bestämt från ett förkortat exemplar av den tredje versionen där även vissa åtgärder som brukar förknippas med "familj 2" har varit genomförda.⁵⁶ Ovanpå botten-skiktet finns ett gemensamt lägre mellanskikt bestående av

⁵⁴ *Libri memoriales capituli Lundensis*, Weekes inledning, s. VII med not 2.

⁵⁵ Ó Riain 2004, 2005, 2006 och 2008 (Ó Riain 2006 är en förbättrad version av publikationen från 2004, som därmed är överspelad).

⁵⁶ Ó Riain 2009, s. 22. Det är mer komplicerat än så: från och med 11 oktober upphör likheterna med Ado och texten verkar i stället huvudsakligen vara baserad på Florus med notiser från MH tillagda. Samtidigt dyker notiser ur Florus upp på ett fåtal ställen redan före 11 oktober, och notiser från Ado dyker upp då och då igen efter 11 oktober! Ó Riain 2006, s. 145 f. och 2009, s. 22–25.

ca 70 notiser som inte härrör från Ado och som speglar en kontinental miljö. I ett icke gemensamt övre mellanskikt finns notiser som fortfarande tycks spegla en kontinental miljö. Överst finns ett eller flera ytskikt som speglar Danmark/Lund respektive Irland/Dublin.

Det är i det lägre mellanskiktet med de ca 70 gemensamma notiserna som vi finner de tretton biskoparna och abbedissan från Metz. Redan mängden av lokala helgon från just Metz är ett indicium på att en förlaga till de båda martyrologierna i Dublin och Lund har befunnit sig här. Men inte bara det: bland dessa notiser finns ett par som har en unik, lokal utformning; tydligast är den långa notisen om biskopen Celestis 14.10 (fol. 107v). Vidare finns många notiser rörande det kyrkliga grannskapet. Metz tillhörde ärkestiftet Trier vari även ingick stiftet Toul och Verdun; i det lägre mellanskiktet finns ett par notiser från vardera Trier och Toul samt fyra från Verdun. Kyrkoprovinsen Trier sammanföll i stort sett med Lothringen där en betydande klosterreform pågick på 900-talet, ledd av benediktinklostret Gorze; ett intressant tillägg till Ados notis om martyren Gorgonius säger att hans kvarlevor nu vilar ”på den plats som kallas Gorze, sex mil från staden Metz”.⁵⁷ Sist men inte minst: i det lägre mellanskiktet finns ett dussin irländska helgon varav flera åtminstone hypotetiskt kan sättas i förbindelse med Metz.

Härmed kommer vi in på notisernas historiska sammanhang. Ó Riain beskriver hur abboten Cathróe, bördig från Skottland men utbildad på Irland, grundar klostret Waulsort i Namur och därefter, kring år 950, kallas till Metz av biskop Adalbero I (929–958) för att reformera klostret S:t Felix där. Detta kloster var uppkallat efter biskop Felix av Metz och fick senare namnet S:t Clemens efter en annan biskop av Metz. I Metz kom Cathróe att samarbeta med Johannes av Gorze och andra ledare för den lothringiska klosterreformen, som var en parallell till den mer kända Clunyrörelsen. Några årtionden senare inbjöds den iriske abboten Fíngen till Metz av biskop Adalbero II (984–1005) för att reformera klostret S:t Symphorianus. Ó Riain framkastar nu hypotesen att ett martyrologium baserat på Ado ursprungligen sammanställdes i Gorze och skickades till Metz. Där, i någon av (eller båda?) klostermiljöerna S:t Felix/S:t Clemens och S:t Symphorianus, infördes notiser rörande Metz med omnejd. Det som pekar på dessa båda kloster är att biskoparna Felix och Clemens nämns både på var sin dag och tillsammans med biskopen Celestis, samt att antalet år som Felix var biskop specificeras med ord som även står i ett bevarat dokument från S:t Symphorianus. Eftersom de båda klostren ägde relikier av de flesta av Metz’ biskopar är det naturligt att notiser om dessa inflöt i martyrologiet. De många notiserna om irländska helgon låter sig förklaras av att de båda klostren reformerades av irländare.⁵⁸

Ó Riains argumentation är inte utan logiska luckor. En hypotes som han framför om att alla notiser med anknytning till Metz infördes *samtidigt* omkring år 1000 tycks gripas ur luften.⁵⁹ Att det ursprungliga martyro-

57 Även två notiser rörande reformklostret Prüm kan nämnas här, Goar 6.7 (fol. 70r) och invigningsdagen för kyrkan S:t Salvator 26.7 (ej i LDV).

58 Ó Riain 2005, s. 193–196; 2006, s. 129–131; 2009, s. 4 f.

59 Ó Riain 2005, s. 194; 2006, s. 129 f. (”this flurry of scribal activity”). Ó Riain 2009, s. 6, uttalar sig försiktigare: minnesdagarna från Metz ”had been added” allra senast 1005.

logiet skulle ha skrivits i Gorze är ett hugskott. Att de första iriska helgonen skulle ha kommit in i martyrologiet under tiden i Metz verkar högst sannolikt men är inte säkerställt. Som vi strax ska se kan först nästa lager i texten med säkerhet knytas till en irländsk miljö. Men att den första förlagan till martyrologierna i Lund och Dublin under en period på 900-talet har befunnit sig i Metz och/eller i stadens omedelbara närhet är ställt utom varje tvivel. Kanske kan vi till och med säga hur länge. I Dublin-texten finns en notis 15.11 om invigningen av nunneklostret S:t Maria ”vid muren” i Metz; vi vet att det återinvigdes under Adalbero II, som dog 1005. Efter detta år tycks inga notiser som kan knytas till Metz med omnejd ha tillkommit.⁶⁰

Vi befinner oss fortfarande i det lägre mellanskiktet men stiger nu upp en smula till dess övre delar! Här återfinns fler än trettio notiser som kan knytas till staden Köln. Men i och med detta inträder också en viss differentiering; inte alla Kölnnotiser är gemensamma för martyrologierna från Lund och Dublin.

Klarast profil har martyrologiet från Dublin. Här återfinns en rad notiser som otvetydigt härrör från klostret S:t Pantaleon i Köln. S:t Pantaleon grundades av biskop Bruno den store av Köln (953–965), bror till kejsar Otto I (och ej att förväxla med den Bruno av Köln som levde ett sekel senare och blev kartusianordens grundare). Även Bruno var en reformator och han hade goda förbindelser med Lothringen. Som första abbot för S:t Pantaleon kallade han Christian från klostret S:t Maximinus i Trier, där Brunos lärare, irländaren Israel Scotigena, hade slutat sina dagar. Ó Riain antyder alltså att Bruno och Christian utgjort en brygga mellan å ena sidan klosterreformen och den irländska närvaron i Lothringen och å andra sidan S:t Pantaleon i Köln. Vidare grundade Bruno ett kloster för korherrar i Köln, Stora S:t Martin, vilket hans efterträdare, biskop Everger (985–999), år 989 omvandlade till ett kloster för irländska benediktiner. Under perioden 1019–1042 hade S:t Pantaleon och Stora S:t Martin samma abbot, irländaren Elias från Muckno.⁶¹

Ó Riain ser i dessa båda kloster det sammanhang där notiserna från Köln och några av notiserna om irländska helgon har kommit in i martyrologierna från Dublin och Lund. För att förklara det faktum att LDV saknar de notiser som har en klar anknytning till S:t Pantaleon framställer han hypotesen att förlagan till det lundensiska martyrologiet befann sig i Stora S:t Martin. Det är möjligt, men någon klar anknytning till Stora S:t Martin går inte att påvisa. Särskilt intresse tilldrar sig i detta sammanhang namnen på sex irländska helgon som finns i LDV men *inte* i martyrologiet från Dublin.⁶² Erbjuder möjligen dessa den särskilda anknytning till Stora S:t Martin som vi söker? Ó Riain försöker hävda det, men argumentationen kan inte påstås vara stark: den nyssnämnda abboten Elias sägs i en irländsk källa ha stammat från Muckno; fyra av de irländska helgonen i LDV figurerar som skyddshelgon för kyrkor i Muckno eller angränsande grevskap; och därmed skulle sambandet vara klart.⁶³ Detta är på sin höjd en

60 Ó Riain 2009, s. 5 f. LDV innehåller olyckligtvis inga notiser om kyrkoinvigningar.

61 Ó Riain 2005, s. 202–206; 2006, s. 135–137.

62 Tigernach av Clones (4 april, fol. 37r), Medoldus av Muckno (13 maj, fol. 50r), Cairnech av Dulane och Tigernach av Movilla(?) (16 maj, fol. 51r), Ciarán av Clonmacnoise (9 september, fol. 95r) och Adomnán av Iona (23 september, fol. 100v).

63 Ó Riain 2005, s. 206 f. med citat ur källan s. 207, not 113; Ó Riain 2006, s. 139 med källcitat i not 95.

hypotes, inget bevis. Och varför dyker inte dessa helgon upp i Dublintexten via S:t Pantaleon, som Elias också var abbot för?

Det tycks klart att martyrologierna i Dublin och Lund har ett gemensamt förflutet i eller i närheten av Köln, och att bådas förlagor har vistats i irländsk miljö, en tid förmodligen tillsammans (i form av en och samma text) och sedan åtskilt (när kopior gjordes och flyttades till annan plats). Men detaljer i detta skede är svåra att fastställa, bortsett från att förlagan till Dublintexten med säkerhet har vistats i S:t Pantaleon åtminstone till år 1028.

Det som ska ha hänt 1028 är på nytt ett hugskott från Ó Riains sida, men ett attraktivt sådant. Den iro-skandinaviske kungen av Dublin, Sitriuc III († 1042), ska det året ha gjort en pilgrimsfärd till Rom. Och eftersom Knut den store gjorde samma sak två år tidigare och då passerade Köln menar Ó Riain att Sitriuc bör ha tagit samma väg. Och eftersom Sitriuc efter hemkomsten grundade klostret Christ Church i Dublin, där Dublin-martyrologiet har haft sin hemvist, anser Ó Riain det vara högst sannolikt att det var han som hemförde förlagan från Köln.⁶⁴

Läsaren får själv bedöma säkerheten respektive osäkerheten i dessa resonemang. När det gäller martyrologietextens väg från sin förmodade hemvist i Köln på 1020-talet till Lund och LDV ca 1140 så lämnas vi i stort sett i sticket av Ó Riain.⁶⁵ Thomas Rydén's artikel i denna bok, där han analyserar LDV:s dekorationer och andra detaljer, tyder en smula överraskande på att LDV lades upp i Corbie, kanske i samverkan mellan en lundensisk skrivare och en fransk illuminatör. Hur färden gick från Köln till Corbie kan vi för närvarande inte säga. Klart är att vi har anledning till stor tacksamhet gentemot Ó Riain för att han har försett oss med en historisk kontext att ta spjörn emot när vi söker klarlägga LDV:s förhistoria, och dessutom mängder av fakta att arbeta med. Tack vare hans kommenterade utgåva är det enkelt att göra listor på helgon med olika proveniens och resonera om på vilka vägar de har kommit in i martyrologierna i Dublin och i Lund. Jag har gjort några preliminära försök som tyvärr inte har lett till någon syntes, men som har genererat smärre iakttagelser vilka kan vara av intresse för framtiden:

1) I det övre mellanskikt som är unikt för LDV och som speglar en obestämd kontinental miljö finner man dels regionala helgon, dels blivande universella helgon. Bland mer tydligt urskiljbara regionala helgon kan nämnas:

- 16.3 (fol. 31r) och 9.7 (fol. 72r) Herbert, biskop av Köln († 1021)
- 27.3 (fol. 34r) Evergislus, biskop av Köln (translation 953)
- 4.7 (fol. 69r) Ulrich, biskop av Augsburg (kanonisering 993)
- 12.11 (fol. 121r) Livinus, missionär, Ghent (kulten verkar uppstå kring 1025).

Och bland blivande universella helgon:

64 Ó Riain 2005, s. 209 f.; 2006, s. 139 f.

65 Ó Riain 2005, s. 204 f. och 211 (jfr 2006, s. 135 f.; 2009, s. 11 f.), lägger vikt vid att Herbert av Köln, som inte tycks börja vördas som helgon förrän 1046–1048, finns med i LDV; det menar han är ett indicium för att förlagan till LDV lämnade Köln först efter denna tid. Men ett så betydelsefullt helgon från en i Nordeuropa så betydelsefull stad kan ha kommit in i förlagan till LDV nästan när och var som helst. Ó Riain framkastar även hypotesen (ibid.) att den Tigernach som nämns den 16 maj i LDV (fol. 51r) var Tigernach av Movilla, död 1061, vilket han ser som ett skäl att anta att förlagan till LDV var kvar i Köln ännu i början av 1060-talet. Men dels är identifikationen osäker, dels kan vi inte ta för givet att alla unika irländska helgon i LDV lades till just i Köln.

- 13.7 Margareta (flyttas senare i LDV till den mer normala dagen 20.7, fol. 75v)
- 1.9 Aegidius (fol. 91r)
- 4.12 Barbara (fol. 130v)
- 10.12 Profeten Daniel (fol. 133r).

2) I ett övre skikt med helgon som är typiska för den lundensiska kyrkoprovinnsen och som skrevs in i LDV redan från början finner vi:

- 17.6 Botulf (fol. 63r; även i Dublin och NL)
- 29.7 Olav (fol. 79v; även i Dublin och NL)
- 10.7 Knut konung (fol. 72r; även i NL, här dock med mycket lång notis)⁶⁶
- 9.9 Ansgar, translationsdag (fol. 94r; även i NL)
- 8.11 Willehad, biskop av Bremen (fol. 119r; även i NL)
- 3.2 Rimbert, biskop av Bremen (fol. 19r)
- 4.5 Godehard, biskop av Hildesheim (fol. 46v)
- 25.8 Lucius, påve (fol. 88v; särskild firningsdag för domkyrkan i Roskilde).

Den senaste av dessa är Godehard (960–1038), som började vördas som helgon den 4 maj 1131, alltså bara några få år innan LDV kom till. I sammanhanget ska även nämnas notisen *Octave sancte Marie, quas Leo papa sollemniter celebrari instituit* som är kopierad från NL och står noggrant inskriven först den 22.8 (fol. 87r). Detta styrker hypotesen att det var ett firande som var kontroversiellt och som man önskade försvara.

3) I det allra översta skiktet finner vi helgon som skrivits in efter att LDV blev upplagd. Dessa tillhör två olika kategorier: regionala och universella. Först de regionala:

- 7.1 Knut hertig (fol. 10v)⁶⁷
- 3.2 Ansgar (fol. 19r; denna dag kom att ersätta translationsdagen 9.9)⁶⁸
- 16.6 Wilhelm av Æbelholt (fol. 63r)
- 25.6 Knut hertig, translationsdag (fol. 65v)
- 31.7 Lunds domkyrkas relikfest (fol. 80r).

Ovanstående notiser dateras av Weeke till ca 1220 eller ca 1230. De sist inskrivna universella helgondagarna är:

- 7.7 Thomas av Canterbury, translationsdag (fol. 70v)
- 20.7 Margareta (fol. 75v; hitflyttad från 13.7)
- 5.8 Dominicus (fol. 81v; kanoniserad 1234)
- 4.10 Franciskus (fol. 104r; kanoniserad 1228)
- 19.11 Elisabeth av Ungern (fol. 124v; kanoniserad 1235)
- 25.11 Katarina av Alexandria (fol. 140v).
- 29.12 Thomas av Canterbury (kanoniserad 1173).

⁶⁶ Den utförliga notisen om Knut har formen av ett sekundärt tillägg. Gad 1963, sp. 597, hävdar att notisen tillfogades först under 1100-talets sista tredjedel. I sin artikel i denna bok visar Thomas Rydén i detalj hur detta kan ha gått till. Men eftersom Knut redan från början var med i NL:s kalendarium, vilket visar att han firades som helgon i Lunds domkyrka åtminstone sedan år 1123, torde man ha upptäckt att han saknades så snart LDV togs i bruk och genast rättat till misstaget. Därför betraktar jag honom som inskriven i LDV redan från början. – Intressant att notera i sammanhanget är att den ursprungliga notisen i LDV (den som saknade Knut) följer Ado medan den del av notisen som utgör rättelse (och alltså är skriven med samma hand som den direkt därpå följande notisen om Knut) följer Usuard. Jag förmodar att detta beror på att notisen om Knut kopierades från ett förlorat Martyrologium Usuardi.

⁶⁷ Om Knut hertig, eller Knud Lavard, se Chesnutt 2003.

⁶⁸ Om den tidigaste kulten av Ansgar, se Helander 1989, s. 29–35.

Här noterar vi att Margareta och Katarina är fornkyrkliga helgon som först på 1100-talet når universell status; tillsammans med Barbara och Aegidius, som skrevs in redan vid LDV:s uppläggning, tillhör de den grupp av fjorton helgon som gärna åkallades som nödhjälpare i slutet av medeltiden. Med all önskvärd tydlighet illustrerar de helgonkultens ständigt fortgående förändring. De övriga fyra är personer som levde på 1100- och 1200-talen. Den senast kanoniserade är Elisabeth av Ungern. Martyrologiet i LDV var alltså ett levande dokument åtminstone fram till andra halvan av 1230-talet.

Nekrologiet ajourfördes betydligt längre, även om funktionen successivt ändrades från att dokumentera brödraskap till att dokumentera gåvogivare. I början av denna artikel noterade vi att LDV år 1293 förvandlades till en liggare vars främsta syfte var att dokumentera gåvor till Lunds domkyrka och dess prästerskap. Det är påfallande att man från just denna tidpunkt upphörde att i LDV föra in namnen på avlidna bröder från Lunds Allhelgonakloster och Heliga Korsets kloster i Dalby, de båda institutioner som man i nära två sekel stått i brödraskapsförbindelse med och vars avlidna medlemmar man fram till dess troget hade noterat på deras dödsdag i nekrologierna.⁶⁹ I Petersens artikel framkommer vidare att *Liber daticus recentior* (LDR), den nya bok vars syfte torde ha varit att ersätta LDV liturgiskt, knappt verkar ha kommit till användning. Jean-Loup Lemaître har redogjort för ett parallellfall från Frankrike: katedralkapitlet i Clermont i Auvergne skaffade år 1291 en renskrift av sitt gamla martyrologium, en renskrift som än i dag ser ut att vara så gott som oanvänd.

Vad slags förändringar antyds här? Varför tappar både brödraskapsförbindelser och martyrologium sin betydelse? Varför förvandlas nekrologiet från liturgisk bok till liggare? Lemaître gissar att det ökande antal testamentsgåvor till kyrkor och kloster som specificerade mässor och andra motprestationer bidrog till utvecklingen. De olika uppgifter om gåvan och dess givare som behövde noteras fick helt enkelt inte plats i ett kombinerat martyrologium och nekrologium. Samtidigt tycker sig Lemaître notera en *désaffection* bland kanikerna för kapitelofficiet.⁷⁰ Man kan kanske sätta detta i samband med att kaniker under medeltidens två sista århundraden i allt lägre grad levde kommunitetsliv. Den dagliga samlingen till kapitel ersattes av sammankomster med längre intervall, läsningen av tidegården privatiserades och läsningen av martyrologiet kom ur bruk.

Helgonen fortsatte att firas även efter att martyrologierna blev gammalmodiga. Förbönen för både levande och döda fortsatte att frambäras dagligen. Ändå är det svårt att frigöra sig från intrycket att ett blad vändes i historien år 1293, då Lunds domkyrkas martyrologium med rötter i antiken, karolingertiden, 900-talets Metz och ärkebiskop Eskils Lund, flyttades från kapitelsalen till ett arkivskåp.

⁶⁹ Ett dokument i NL, daterat december 1136, stadfäster och reglerar den brödraskapsförbindelse mellan domkyrkan i Lund, Allhelgonaklostret i Lund och Heliga Korsets kloster i Dalby som "alltid" funnits. *Necrologium Lundense*, s. 127–129.

⁷⁰ Lemaître, s. 641–643.

Bibliografi

- Aachenregeln: "Concilium Aquisgranense a. 816", *Monumenta Germaniae Historica*, Legum Sectio III: *Concilia*, Tomus II: *Concilia Aevi Karolini I, pars I*, ed. A. Werminghoff, Hannover 1906–1908, p. 307–464. [Den egentliga *Regula canonicorum* står på s. 394–421 och finns även tryckt i Bertram 2005, s. 104–128.]
- Andersen, Merete G., 2001, "The Consuetudines canonice of Lund", *Scandia* 67:1, s. 31–39.
- De apostoliska fäderna*. Inledning, översättning och förklaringar av Olof Andrén och Per Beskow, 2:a uppl., Skellefteå 2006.
- "Assumption of Mary" [elektronisk], *Catholic Encyclopedia*, tillgänglig: <http://www.newadvent.org/cathen/02006b.htm> [2011-05-01].
- Auf der Maur, Hansjörg, 1994, "2. Feste und Gedenktage der Heiligen", *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft*, Teil 6, 1: *Feiern im Rhythmus der Zeit*, II/1: *Der Kalender*, Regensburg, s. 65–401.
- Bertram, Jerome, 2005, *The Chrodegang Rules. The Rules for the Common Life of the Secular Clergy from the Eighth and Ninth Centuries. Critical Texts with Translations and Commentary*, (Church, Faith and Culture in the Medieval West), Aldershot, U.K. & Burlington, VT.
- Borgehammar, Stephan, 2005, "A Monastic Conception of the Liturgical Year", *The Liturgy of the Medieval Church*, ed. Thomas J. Heffernan & E. Ann Matter, 2nd ed., Kalamazoo, MI, s. 13–40.
- Bradshaw, Paul F. & Johnson, Maxwell E., 2011, *The Origins of Feasts, Fasts and Seasons in Early Christianity* (Alcuin Club Collections, 86), Collegeville, Minn.
- Breviarium Lincopense*, ex unica editione 1493 edidit Knut Peters (Laurentius Petri Sällskapets urkundsserie, 5), Lund 1950–1958.
- Capitulare Monasticum: Capitularia regum Francorum*, ed. Alfred Boretius (Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio II), t. I, Hannover 1881–1883, s. 343–349.
- CCM I = *Corpus consuetudinum monasticarum*, I: *Initia consuetudinis Benedictinae. Consuetudines saeculi octavi et noni*, ed. P. Becker et al., Siegburg 1963.
- Chesnutt, Michael, 2003, *The medieval Danish liturgy of St Knud Lavard*, Copenhagen.
- Ciardi, Anna Minara, 2003, *Lundakanikernas levnadsregler: Aachenregeln och Consuetudines canonicae*, översättning från latinet med inledning och noter av Anna Minara Ciardi (Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund, N.F. 5), Lund.
- Ciardi, Anna Minara, 2004a, "Consuetudines Lundenses – lundakanikernas levnadsregel vid 1100-talets början", *Lund – medeltida kyrkometropol. Symposium i samband med ärkestiftet Lunds 900-årsjubileum, 27–28 april 2003*, utg. P.-O. Åhrén & A. Jarlert (Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis, 47), Lund, s. 105–122.
- Ciardi, Anna Minara, 2004b, "När togs lundakanikernas Consuetudines egentligen i bruk? Reflektioner kring traditionsförmedling och texttradering i 1120-talets Lund", *Kyrkohistorisk Årsskrift* 104, s. 11–21.
- Ciardi, Anna Minara, 2012, "Har S:t Mauritius en koppling till den äldsta kyrkan i Dalby?", *Locus celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*, Borgehammar, Stephan & Wienberg, Jes (red.), Makadam i samarbete med Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet, Göteborg, 2012, s. 113–128.
- Consuetudines Lundenses. Statutter for kænikesamfundet i Lund c. 1123*, ed. E. Buus, København 1978.
- Dubois, Jacques, 1978, *Les martyrologues du moyen âge latin* (Typologie des sources du moyen âge occidental, 26), Turnhout.
- Dubois, Jacques, 1993, "Martyrologium, -gien", *Lexikon des Mittelalters* 6, sp. 357–360.
- Ekström, Per, 1985, *Libri antiquiores Ecclesiae et Capituli Lundensis. Lunds domkyrkas äldsta liturgiska böcker. Katalog utarbetad vid Lunds universitetsbiblioteks handskrifts-avdelning*, Lund.
- Gad, Tue, 1963, "Knud den Hellige", *KLNM* 8, sp. 596–600.
- Gad, Tue, 1966, "Martyrologium", *KLNM* 11, sp. 478–483.

- Gallén, Jarl, 1963, "Kapitel", KLN 8, sp. 267 f.
- Gjerløw, Lilli m.fl., 1963, "Kalendarium II", KLN 8, sp. 93–147.
- Harper, John, 1991, *The Forms and Orders of Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century. A Historical Introduction and Guide for Students and Musicians*, Oxford.
- Helander, Sven, 1959, "Festgrader", KLN 4, sp. 241–243.
- Helander, Sven, 1989, *Ansgarskulten i Norden* (Bibliotheca theologiae practicae, 45), Stockholm.
- Den helige Benedictus regel*, översättning från latinet med inledning och förklarande noter av Bengt Högeberg och Alf Hårdelin, 2:a omarb. uppl., Stockholm 2008
- Herzfeld, George, 1900, *An Old English Martyrology* (Early English Text Society, O.S. 116), London.
- Hofmeister, Philipp, 1959, "Das Totengedächtnis im Officium Capituli", *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige* 70, s. 189–200.
- Hughes, Andrew, 1982, *Medieval Manuscripts for Mass and Office. A Guide to their Organization and Terminology*, Toronto.
- Huyghebaert, N., 1972, *Les documents nécrologiques* (Typologie des sources du moyen âge occidental, 4), Turnhout.
- Jansson, Sam Owen, 1960, "Gyllental", KLN 5, sp. 615–618.
- Jansson, Sam Owen, 1974, "Söndagsbokstav", KLN 18, sp. 20–21.
- Jørgensen, Frank m.fl., 1963a, "Kapitelhus", KLN 8, sp. 268–270.
- Jørgensen, Frank m.fl., 1963b, "Kapitelsal", KLN 8, sp. 270 f.
- Kroman, Erik m.fl., 1958, "Dødebøger", KLN 3, sp. 423–429.
- Lemaître, Jean-Loup, 1984, "Liber capituli. Le Livre du chapitre, des origines au XVIe siècle. L'exemple français", *MEMORIA. Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, hg. Karl Schmid & Joachim Wollasch (Münstersche Mittelalterschriften, 48), München, s. 625–648.
- Libri memoriales capituli Lundensis: Lunde domkapitels gavebøger og nekrologium*, ed. Christian Weeke, Kjøbenhavn 1884–1889.
- Lindberg, Gustaf, 1937, *Kyrkans heliga år. En historisk-principiell undersökning med särskild hänsyn till det svenska kyrkoåret*, Stockholm.
- Marbachregeln: *Die Consuetudines des Augustiner-Chorherrenstiftes Marbach im Elsass (12. Jahrhundert)*, ed. Josef Siegwart (Spicilegium Friburgense, 10), Freiburg 1965.
- Martène, Edmond, 1738, *De antiquis monachorum ritibus = De antiquis ecclesiae ritibus*, t. IV, Antuerpiae [nytr. Hildesheim 1969].
- Martène, Edmond, 1764, *De antiquis monachorum ritibus = De antiquis ecclesiae ritibus*, t. IV, Antuerpiae [eg. Venedig].
- Martimort, Aimé-Georges, 1978, *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène: étude codicologique* (Studi e testi, 279), Città del Vaticano.
- Martling, Carl Henrik, 1993, *Kyrkans år och dagar* (Stiftelsen Kyrkovetenskapliga institutets skriftserie, 4), Stockholm.
- Le martyrologe d'Adon, ses deux familles, ses trois recensions: texte et commentaire*, eds. Jacques Dubois & Geneviève Renaud (Sources d'histoire médiévale), Paris 1984.
- Le martyrologe d'Usuard: texte et commentaire* (Subsidia hagiographica, 40), ed. Jacques Dubois, Bruxelles 1965.
- Martyrologium Hieronymianum*: ed. J. B. de Rossi & L. Duchesne, *Acta sanctorum Novembris*, II, pars prior, Bruxelles 1894; ed. Hippolyte Delehaye & Henri Quentin, *Acta sanctorum Novembris*, II, pars posterior, Bruxelles 1931.
- MGH = *Monumenta Germaniae Historica*, Hannoverae 1826–.
- Necrologium Lundense: Lunds domkyrkas nekrologium*, ed. Lauritz Weibull (Monumenta Scaniae historica), Lund 1923.
- Ó Riain, Pádraig, 2004, "Dublin's oldest book? A list of saints 'made in Germany'", *Medieval Dublin V. Proceedings of the Friends of Medieval Dublin Symposium 2003*, ed. Seán Duffy, Dublin.

- Ó Riain, Pádraig, 2005, "Das Martyrologium der Klöster Groß St. Martin und St. Pantaleon in Köln und St. Symphorian in Metz aus dem frühen 11. Jahrhundert in Textzeugen aus Irland und Dänemark", *Archiv für Liturgiewissenschaft* 47, s. 181–214.
- Ó Riain, Pádraig, 2006, "The Irish Reception of the Martyrology of Ado (MA): The Evidence of the Martyrology of Christ Church (MCh)", id., *Feastdays of the Saints. A History of Irish Martyrologies* (Subsidia hagiographica, 86), Bruxelles, s. 119–146.
- Ó Riain, Pádraig, 2008, *A Martyrology of Four Cities: Metz, Cologne, Dublin, Lund* (Henry Bradshaw Society, 118), London.
- Pedersen, Olaf, 1983, "The Ecclesiastical Calendar and the Life of the Church", *Gregorian Reform of the Calendar. Proceedings of the Vatican Conference to Commemorate the 400th Anniversary 1582–1982*, ed. G. V. Coyne, M. A. Hoskin & O. Pedersen, Città del Vaticano, s. 17–74.
- Quentin, Henri, 1908, *Les martyrologes historiques du moyen âge. Étude sur la formation du martyrologe romain* (Études d'histoire des dogmes et l'ancienne littérature ecclésiastique), Paris.
- Regula Longior Canoniorum seu Regula S. Chrodegangi Interpolata*: ed. och övers. i Bertram 2005, s. 184–228, 229–285.
- Regula Sancti Chrodegangi*: ed. och övers. i Bertram 2005, s. 27–51, 52–83.
- Salmon, Pierre, 1959, *L'office divin. Histoire de la formation du bréviaire* (Lex orandi, 27), Paris.
- Salmon, Pierre, 1967, *L'office divin au moyen âge. Histoire de la formation du bréviaire du IXe au XVIe siècle* (Lex orandi, 43), Paris.
- Schepens, Prosper, 1921, "L'office du chapitre à prime", *Recherches de science religieuse* 11, s. 222–227.
- SRD = *Scriptores rerum Danicarum medii aevi*, 9 bd, Hafniae 1772–1878.
- Vogel, Cyrille, 1986, *Medieval Liturgy: An Introduction to the Sources*, revised and translated by William G. Storey & Niels Krogh Rasmussen, O.P. (NPM Studies in Church Music and Liturgy), Washington, D.C.

Michael H. Gelting

Forholdet mellem *Liber daticus* og *Memoriale fratrum*

Lauritz Weibull og nekrologierne fra Lund

LAURITZ WEIBULLS artikel om "Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo" blev en af det tyvende århundredes mest indflydelsesrige afhandlinger inden for dansk middelalderforskning, idet den for mere end et halvt århundrede fastlagde rammerne for forståelsen af Danmarks politiske historie i 1100-tallet.¹ Weibulls sindrige kombinerings af forskellene mellem de to nekrologier med de modsatrettede tendenser i Roskildekrønikens og Saxos skildringer af periodens historie, såvel som den høje kvalitet af hans minutiøse udgave af Universitetsbiblioteket i Lund, Medeltidshandskrift 6, *Necrologium Lundense*,² gav længe historikerne en trykvisshed om, at alle væsentlige spørgsmål var afklaret vedrørende Danmarks to ældste liturgiske "dødebøger" og deres indbyrdes forhold. I korte træk var Weibulls opfattelse som følger: *Memoriale fratrum* (i det følgende forkortet MF), den egentlige nekrologiske del af håndskriftet *Necrologium Lundense*, var anlagt i forbindelse med indvielsen af hovedalteret i domkirkens krypt i 1123, på grundlag af et ældre, nu tabt nekrologium, som synes at have været påbegyndt ved domkapitlets stiftelse i 1080'erne. Formentlig i forbindelse med indvielsen af domkirkens højalter i 1145 blev et nyt nekrologium taget i brug, nemlig det håndskrift, der nu kendes som Universitetsbiblioteket i Lund, Medeltidshandskrift 7, *Liber daticus Lundensis vetustior* (i det følgende forkortet LDV). Det adskiller sig i sin form fra MF, idet dets grundstamme er et martyrologium, dvs. en liturgisk kalender, hvor der under hver dato er indført en kortfattet omtale af dagens helgener og deres martyrdød.³ Martyrologiehåndskriftet synes på forhånd at have været beregnet til også at tjene til nekrologium, idet der efter hver datos helgener blev afsat blank plads til nekrologieindførslerne. De første af disse blev afskrevet efter MF af nekrologiets to anlæggende hænder, og fra da af var det LDV, som var retningsgivende for den liturgiske amindelse af domkirkens velgørere. Indtil omkring 1170 blev MF ganske vist vedligeholdt mere eller mindre regelmæssigt, men nu ved afskrift efter LDV. Derefter blev kun LDV ført

¹ Weibull 1928; nekrologierne fra Lund er behandlet s. 85–95.

² *Necrologium Lundense*.

³ Martyrologiet bliver behandlet andetsteds i denne bog, og det bliver derfor ikke nærmere beskrevet her.

regelmæssigt, indtil et nyt, ikke længere bevaret nekrologium afløste den i begyndelsen af 1400-tallet. MF modtog fortsat indførsler, men stadig mere sporadisk, indtil aktiviteten helt ophørte i begyndelsen af 1300-tallet. Dette syn på håndskrifternes indbyrdes forhold har siden stået uantastet.

Det var først med Carsten Breengaards disputats i 1982, at selve nekrologiehåndskrifterne atter kom i fokus i den historiske debat. Ikke blot viste Breengaard, at dele af Weibulls tolkning af dem var angribelige af historiske grunde; med ubarmhertig skarphed blotlagde han tillige, at selve Weibulls kildekritiske analyse var behæftet med alvorlige inkonsekvenser.⁴ Hvor heftig Breengaards kritik af ”Weibull-syntesen” end var, holdt den sig dog i en vis forstand inden for den forståelsesramme, som Lauritz Weibull havde skabt, idet Breengaard indskrænkede sig til at analysere de nekrologienotitser om konger og medlemmer af kongeslægten, som Weibull havde lagt til grund for sin tolkning. I sin kritik lagde Breengaard desuden helt igennem Weibulls opfattelse af håndskrifternes tilblivelseshistorie til grund for sin analyse.⁵ Imidlertid har Breengaards arbejde rejst så mange spørgsmål om forholdet mellem MF og LDV, at det forekommer påkrævet at tage dette forhold op til fornyet, kritisk vurdering i dets helhed.

Et fundamentalt element i Weibulls behandling af nekrologierne fra Lund var hans opgør med den tidligere udgiver C. Weekes opfattelse af forholdet mellem de to håndskrifter. Weeke udgav LDV i 1884–1889 og gjorde omfattende forarbejder til en udgivelse af *Necrologium Lundense*, der imidlertid aldrig kom til udførelse.⁶ Han havde således sat sig grundigt ind i begge håndskrifter, og på grundlag af sine iagttagelser nåede han den konklusion, at forlægget for LDV’s oprindelige notitser ikke var MF, men et nu tabt, ældre nekrologium.⁷

Lauritz Weibulls kritik af Weekes opfattelse virker nærmest, som om Weibull a priori anså det for fornuftsstridigt, at man ved Lunds domkirke skulle have benyttet flere nekrologiehåndskrifter sideløbende. LDV måtte derfor være en afskrift efter MF, og de afvigelser, som Weeke påviste imellem notitserne i MF og den ældste gruppe af notitser i LDV, måtte forklares ved, at afskriveren foretog tilføjelser på grundlag af sin ”särskilda kännedom om förhållandena”, og at enkelte udeladelser og lejlighedsvis ændringer af notitsernes rækkefølge var ”ett vid dylika överföringar alltid förekommande fenomen”.⁸ Weibulls argumenter er her holdt i ganske almene vendinger og bliver ikke understøttet af nogen detaljeret analyse. De ignorerer ikke blot Weekes konkrete eksempler og hans flygtige henvisning til, at sideløbende benyttelse af flere nekrologier er kendt fra andre kirkelige institutioner i middelalderen,⁹ men også hans påvisning af, at LDV og en partiel afskrift af denne, *Liber daticus Lundensis recentior*, blev vedligeholdet parallelt, om end ikke regelmæssigt, ved Lunds domkirke fra omkring 1268 til omkring 1360,¹⁰ såvel som hans sandsynliggørelse af, at der i begyndelsen af 1400-tallet har været et yderligere, nu ukendt nekrologiehåndskrift, som skulle benyttes ved siden af LDV ved anlæggelsen af

4 Breengaard 1982, s. 16–51, navnlig s. 28–38.

5 Se navnlig Breengaard 1982, s. 29–30.

6 Se redegørelsen for *Necrologium Lundense*, s. VII–XII. Sml. *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. III, og de talrige henvisninger i formen ”Se nedenfor i Nekrologiet” i Weekes noter til LDV.

7 *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. VIII note 1.

8 *Necrologium Lundense*, s. LIII.

9 *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. XI, med henvisning til Baumann 1888, s. 419. Baumanns eksempler er dog først fra 1300-tallet.

10 *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. IX og XIV–XVI.

et nyt nekrologium til afløsning for sidstnævnte.¹¹ Faktisk forekommer Weibulls synspunkt ligefrem ugrundet i lyset af hans egne argumenter for, at MF fortsat blev vedligeholdt nogenlunde regelmæssigt fra LDV's anlæggelse omkring 1145 indtil omkring 1170, og også derefter, men stadig mere sporadisk, indtil 1316.¹² Ud over at bemærke, at indførslerne i MF efter ca. 1145 var afskrifter efter LDV, som fra da af var det "för gudstjensten vägledande" håndskrift,¹³ giver Weibull ikke nogen egentlig forklaring på dette forhold, og i sin tolkning af de to nekrologier behandler han dem som de bevarede dele af en lineær succession af dødebøger, hvor den ene afløste den anden.¹⁴

I snæver, liturgisk forstand er denne opfattelse formentlig rigtig, således at der til enhver tid var ét og kun ét nekrologium, som var styrende for kommemorationerne under gudstjenesten.¹⁵ I praksis havde den enkelte kirke imidlertid ofte flere parallelle håndskrifter med nekrologisk indhold, men med forskellig funktion og følgelig visse forskelle i indhold og opstilling, ligesom det enkelte håndskrift kunne ændre funktion og indhold igennem sin brugstid.¹⁶ Det synes også at have været tilfældet i Lund. En nærmere undersøgelse heraf ville være ønskelig, men ligger uden for nærværende artikels rammer.

Der hersker ingen tvivl om, at både MF og LDV må bygge på et ældre, tabt nekrologium, hvis daterbare indførsler begyndte med kong Harald Hén († 1080), og som derfor må have været påbegyndt ved domkapitlets stiftelse i 1080'erne.¹⁷ Som nævnt var C. Weeke og Lauritz Weibull imidlertid af forskellig opfattelse med hensyn til de to håndskrifers indbyrdes sammenhæng, og da Weibull faktisk ikke har dokumenteret sin opfattelse af forholdet mellem de to håndskrifter ved LDV's anlæggelse, bør spørgsmålet tages op på ny fra grunden. Derimod argumenterede Weibull indgående for sin tolkning af forholdet mellem de to nekrologier fra LDV's anlæggelse omkring 1145, indtil den regelmæssige ajourføring af MF ophørte omkring 1170. En nærmere analyse viser imidlertid, at også denne del af Weibulls argumentation er problematisk. Af fremstillingsmæssige grunde vil det være mest hensigtsmæssigt at begynde med det sidstnævnte problem.

"Yngsta hand" i MF og i LDV

Weibulls opfattelse af MF's tilblivelsesproces var følgende:¹⁸ Efter at "älsta hand" havde anlagt nekrologiet i 1123/24 ved at overføre obituarienotitserne fra det ældre, nu tabte nekrologium, og håndskriftets rubrikator havde tilføjet nogle få notitser, befattede disse to skrivere sig ikke yderligere med MF. Gennem de følgende to årtier kan der konstateres ti forskellige hænder, som har bidraget til nekrologiet; Weibull betegnede dem med små bogstaver fra [a] til [j].¹⁹ De fleste af disse har dog kun skrevet ganske få notitser, og interessen samler sig derfor om de fire hyppigt forekommende hænder, som må anses for de hovedansvarlige for MF's førelse i denne periode: [b], [e], [f] og "yngsta hand". Under henvisning til Lundekapitlets *consuetudines*,

¹¹ *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. X–XI.

¹² *Necrologium Lundense*, s. LIII–LVIII.

¹³ *Necrologium Lundense*, s. LV.

¹⁴ *Necrologium Lundense*, s. 84.

¹⁵ Sml. Huyghebaert 1972, s. 40.

¹⁶ Se gennemgangen af genren og dens variationer i Huyghebaert 1972, s. 33–58.

¹⁷ *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. VIII; *Necrologium Lundense*, s. XLVI–XLVII.

¹⁸ *Necrologium Lundense*, s. XLIV–LXXI.

¹⁹ For at adskille dem fra den omgivende tekst bliver betegnelserne for de forskellige hænder i denne artikel anført i skarpe parenteser.

kapitel 34, anser Weibull disse hænder for at tilhøre kapitlets successive bibliotekarer, med titlen *armarius*, som havde ansvaret for MF.²⁰ Trods visse overlapninger finder Weibull, at *armarius* [b] havde hovedansvaret fra ca. 1124 til omkring 1130, [e] fra ca. 1131 til omkring 1135, og [f] fra omkring 1135 til omkring 1140. Derefter fulgte Weibulls ”yngsta hand”, som ifølge hans analyse var aktiv fra omkring 1140, til den regelmæssige ajourføring af MF ophørte omkring 1170; hånd [e] medvirkede dog sporadisk helt frem til 1166. De talrige hænder, som foretog spredte indførsler i nekrologiet fra 1170’erne til 1316, er i Weibulls udgave betegnet ved versaler fra [A] til [N].

Mens det meste af denne rekonstruktion står til troende, er Weibulls opfattelse af ”yngsta hands” virke problematisk. Weibull påpegede, at der gennemgående er fuld verbaloverensstemmelse mellem ”yngsta hands” indførsler i MF og de tilsvarende notitser i LDV. Desuden har ”yngsta hand” et antal fejl, som bedst lader sig forklare på grundlag af indførslerne i LDV. Med andre ord er ”yngsta hands” indførsler i MF afskrifter efter LDV.²¹ Ifølge Weibull gælder det dog ikke dem alle, idet han fremførte, at omkring en femtedel af ”yngsta hands” notitser er indført i LDV af dette nekrologiums to anlæggende hænder; de måtte derfor være ældre end LDV’s påbegyndelse omkring 1145.²² Weibull nåede på dette grundlag til den konklusion, at ”yngsta hand” havde ført MF løbende i perioden ca. 1140–1145 og derefter indtil omkring 1170 fra tid til anden overført notitser fra LDV til MF, ofte i blokke af navne, som i LDV klart er indskrevet til forskellig tid og af forskellige hænder.²³ Denne opfattelse af ”yngsta hands” aktivitet stemmer imidlertid hverken med fordelingen over kalenderåret af denne hånds obituarienotitser i MF eller med dens bidrag til LDV.

”Yngsta hand” har bidraget til MF med omkring 230 individuelle obituarienotitser, fordelt på 159 kalenderdage. Da hånden ifølge Lauritz Weibull skulle have foretaget indførsler i nekrologiet i hen ved tredive år, måtte man umiddelbart vente en ret jævn fordeling over kalenderåret. Det viser sig imidlertid langtfra at være tilfældet. En optælling af de kalenderdatoer, hvor ”yngsta hand” har indskrevet en eller flere individuelle obituarienotitser, giver det resultat, at der normalt er mellem ti og atten datoer med notitser i hver måned. April har usædvanlig mange, nemlig 25, mens to måneder skiller sig ud med meget lave antal: December med seks og maj med kun to, nemlig 1. og 4. maj.²⁴

Det lave antal indførsler i december hænger til dels sammen med en ejendommelighed ved LDV, der vil blive drøftet nedenfor. Det forhold, som skal tages op her, er det totale fravær af indførsler med ”yngsta hand” fra den 5. maj til den 3. juni inklusive. Dette fravær kan ikke skyldes statistiske tilfældigheder. Som allerede påvist af Carsten Breengaard, er der en række obituarienotitser, som er indført i LDV med de to anlæggende hænder, men desuagtet ikke findes i MF, samt yderligere et antal, som er indført i LDV med senere hænder, men med sikkerhed inden ”yngsta hand” indstillede sit arbejde, og som dog heller ikke findes i MF.²⁵ Hvad Breengaard ikke på-

20 Jf. *Consuetudines Lundenses*, s. 176 (§ 177).

21 *Necrologium Lundense*, s. LV–LVI.

22 *Necrologium Lundense*, s. LIV.

23 Klarest udtrykt i tabellen over hænderne i MF, *Necrologium Lundense*, s. xcvi. Se også *Necrologium Lundense*, s. LXXVIII–LXXIX.

24 Januar: 15 datoer (1., 2., 3., 6., 10., 11., 14., 16., 17., 18., 21., 23., 24., 26., 27.). Februar: 15 datoer (1., 2., 5., 6., 10., 11., 15., 17., 18., 20., 21., 22., 23., 24., 25.). Marts: 18 datoer (1., 2., 4., 7., 8., 10., 11., 16., 17., 18., 20., 22., 24., 26., 27., 28., 29., 30.; under 16. marts har ”yngsta hand” blot foretaget en tilføjelse til det sidst indførte navn, Findor (hånd [c]): *cognomento Diues*). April: 25 datoer (1., 3., 5., 6., 7., 8., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20., 22., 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30.). Maj: 2 datoer (1., 4.). Juni: 17 datoer (4., 5., 6., 7., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 21., 22., 26., 27., 28., 29., 30.). Juli: 14 datoer (1., 2., 6., 7., 8., 11., 13., 14., 15., 16., 21., 22., 24., 25.; under 24. juli har ”yngsta hand” indført *Arnfastus canonicus sancti Lucii*, under 25. juli *Arnfastus presbiter canonicus Roscheldensis*; der er utvivlsomt tale om en dobbeltindførsel af den samme person; sml. *Necrologium Lundense*, s. 83 note 4). August: 15 datoer (3., 4., 8., 9., 10., 11., 15., 16., 20., 21., 24., 25., 27., 30., 31.). September: 10 datoer (1., 2., 11., 13., 15., 16., 20., 23., 26., 27.). Oktober: 10 datoer (1., 3., 4., 13., 20., 22., 23., 24., 27., 31.). November: 12 datoer (7., 12., 15., 16., 17., 18., 22., 26., 27., 28., 29., 30.). December: 6 datoer (1., 3., 5., 13., 23., 25.).

25 Breengaard 1982, s. 29–30. Ud over Breengaards fem eksempler på indførsler med anlæggende hånd i LDV, der ikke optræder i MF, kan yderligere to anføres: 12. januar (*II Idus Ianuarii*): *Olaf*; 13. januar (*Idus Ianuarii*): *Frende*. Til gengæld kan der være tvivl om et af Breengaards eksempler, 30. maj (*III Kal. Iunii*): *Obiit Toke laicus dictus agnomine Rufus*. Under denne dato er der en rasur i MF, hvor denne Toke Røde eventuelt kunne have været indført (NL fol. 143v, sml. *Necrologium Lundense*, s. 74).

pegede, er, at disse uoverensstemmelser for størstedelen falder i maj måned og inden for de datoer, hvor ”yngsta hand” ikke optræder i MF, nemlig 13., 17., 20., 23. og 28. maj. En af disse er mildest talt påfaldende: Ærkebiskop Eskils søster Åse og hans egen fader Christiern (Svendsen), som i LDV begge er indført under 20. maj med en hånd, som ikke er første anlæggende hånd, men som Weeke med fuld ret daterer til anden tredjedel af 1100-tallet. Christiern Svendsen er nævnt for sidste gang i de berettende kilder i forbindelse med Erik Lams kongevalg i 1137,²⁶ og da han var broder til ærkebiskop Asser, som døde i høj alder det samme år, er det lidet troligt, at han har levet meget længere end til midten af 1140’erne.²⁷ Fraværet af hans obituariet notits i MF virker umiddelbart gådefuld.

Forklaringen er formentlig dog ganske enkel. ”Yngsta hand” har ikke på noget tidspunkt – heller ikke i tidsrummet ca. 1140–1145, som Weibull antog – ajourført MF løbende. Fra omkring 1140, hvor *armarius*-hånden [f] indstillede sit virke, til omkring 1170 er der kun foretaget ganske sporadiske indførsler i MF, hvoraf de eneste sikre er nogle få, foretaget af hånd [e]; en af dem kan dateres til 1166.²⁸ Omkring 1170 har kapitlet besluttet at opdatere MF. Tidspunktet kan præciseres til mellem 1167, det tidligst mulige dødsår for Lundekannikken Alard (indskrevet med ”yngsta hand”), og 1174, dødsåret for Lundekannikken Peder (indskrevet med hånd [B]).²⁹ Arbejdet er blevet overdraget til den kannik, der nu kendes som ”yngsta hand”.

Denne revision, som indebar overførslen af omkring tredive års obituariet notitser fra LDV til MF, har ikke kunnet gennemføres i ét stræk. Der ved har overspringelser kunnet opstå, når ”yngsta hand” genoptog arbejdet efter en pause, og Lauritz Weibull har selv vist, hvorledes det kunne ske, nemlig ved en forveksling af den romerske kalenders datobetegnelser.³⁰ ”Yngsta hand” har for en stund lagt pennen efter at have ajourført MF til og med *iiii. Non. Maij* (4. maj). Den følgende dag, *iii. Non. Maij*, havde ikke nogen nye notitser i LDV, der skulle overføres til MF. Ved genoptagelsen af arbejdet har ”yngsta hand” begået en simpel huskefejl og slået op på *ii. Non.*, men i stedet for *Maij* slået op på *Ivniij*, hvilket er den 4. juni. Den var ligesom den 4. maj den nederste af de fire kalenderdatoer på siden, men de tre foregående datoer rummede formentlig ikke nogen notitser i LDV, der skulle overføres til MF,³¹ og ”yngsta hand” har derfor ikke opdaget overspringelsen. Åbenbart er der aldrig blevet læst korrektur på ”yngsta hands” arbejde, så heller ikke efterfølgende er lakunen blevet konstateret.

Denne hypotese kan underbygges ved at se på forekomsten af indførsler med ”yngsta hand” i LDV, for ligesom andre af kapitlets kannikker og skrivere har ”yngsta hand” bidraget til begge nekrologier. I alt er der 22 datoer i LDV, hvor ”yngsta hand” kan identificeres med større eller mindre sikkerhed. Under mange af disse datoer er ”yngsta hand” den første skriver, som indførte notitser efter de to anlæggende hænder.³² I nogle tilfælde var ”yngsta hand” endog den første overhovedet til at indføre notitser.³³ Imid-

²⁶ Saxo Grammaticus, *Liber* 14,2,1–2, bd. 2, s. 148–150.

²⁷ *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 128 note 2. Åse (*Asa*) kunne eventuelt være identisk med den *Apa*, som er indført med ”älsta hand” under 20. maj i MF, og som i modsat fald savnes i LDV.

²⁸ Lundekannikken Simon, hvis død 23. maj er dateret i margin med samme hånd til 1166.

²⁹ *Necrologium Lundense*, s. LIV.

³⁰ *Necrologium Lundense*, s. LXIX–LXX.

³¹ Den 2. juni er en af de datoer, hvor de ældre notitser er bortraderet i LDV, her til fordel for en obituariet notits om hr. Anders Jonsen af Næsbyholm († 1336/47). For 1. og 3. juni har LDV først nye notitser fra 1200-tallet.

³² 1. februar (*Asel puer bone indolis . filius Petri*), 26. marts (*Thancmarus presbiter monachus de Sanctis*), 27. april (*Sueno conuersus sancte Marie . Wibergis*); skrevet på rasur, hvorunder Lauritz Weibull har tydet brudstykker af en notits med første anlæggende hånd; *Necrologium Lundense*, s. 69; 26. maj (*Tola*); 5. juni (*Wigmannus sacerdos sancti Lucij*); 11. juni (*Wiric . et Asmod uirgo*); 16. juli (*Iohannes sacerdos et canonicus sancte Marie Wibergis*); 20. oktober (*Liutgerus diaconus et canonicus sancti Lucij*); 31. oktober (*Hagbarth conuersus sancte Marie Wibergis*).

³³ 7. juni (*Henricus conuersus sancte Marie de Heriuado*); 26. september (*Nicolaus sacerdos et canonicus sancti Lucij*); 16. november (*Liutgerus Roscheldensis canonicus*); bortraderet, måske fordi navnet var indført fejlagtig her, jf. notitsen om en Roskildekannik ved navn Liutger under 20. oktober; 17. november (*Paulus presbiter . Dalbyensis canonicus . Jtem obiit Alwinus dictus Clemens*).

Bild 1. LDV, 19. maj. "Yngsta hands" notits om Viborgkannikken Harold og novicen Ingolf sammesteds. Den foregående notits om lægmanden Sigvard Godriksen står på den foregående side. LDV fol. 52v.

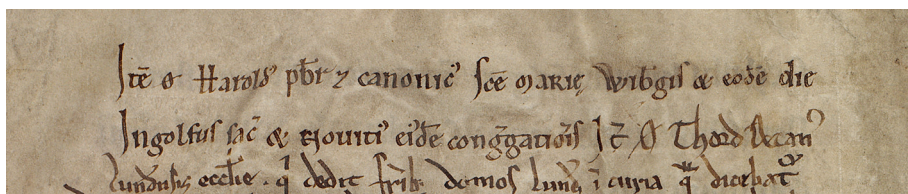
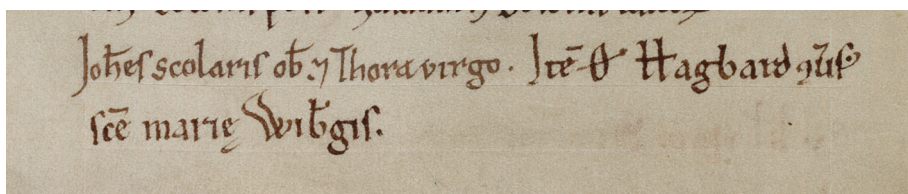

Bild 2. MF, 31. oktober. "Yngsta hands" notits om Hagbard, conversus ved domkapitlet i Viborg. Ligheden i udformningen af kapitlets navn (sancte Marię Wiber-gis) tydeliggør, at det er samme skriver, som indskrev Harold og Ingolf i LDV. NL fol. 165v.

lertid er der andre datoer, hvor en eller flere andre hænder var aktive efter de anlæggende hænder og inden "yngsta hand". En af disse er af særlig interesse i nærværende sammenhæng, nemlig 19. maj (LDV fol. 52r–v). Under denne kalenderdato er der ingen indførsler med anlæggende hånd. Den første notits er med en anden hånd: *Obiit Siuuuardus filius Godrici. laicus. frater noster*. Derefter følger to notitser med "yngsta hand": *Item obiit Haroldus presbiter et canonicus sancte Marię Wibergis et eodem die Ingolfus sacerdos et nouitiis eiusdem congregationis*. Ingen af disse obituarienotitser er optaget i MF, idet vi her befinder os i "yngsta hands" månedlange lapsus i maj måned. Dette forhold viser, at fraværet af "yngsta hand" fra MF i intervallet mellem 4. maj og 4. juni ikke kan skyldes, at der tilfældigvis ikke var nogen dødsfald at registrere under disse datoer i den periode, hvor "yngsta hand" medvirkede til LDV's førelse. Det afgiver tillige den ikke uvæsentlige oplysning, at "yngsta hand" ikke har arbejdet samtidig på de to nekrologier.³⁴

Da Sigvard Godriksen ikke er kendt fra andre kilder, giver indførslerne under 19. maj ikke nogen holdepunkter for dateringen af "yngsta hands" virke. Det gør imidlertid en række andre indførsler med "yngsta hand" i LDV. Vigtigst er notitserne under 2. marts og 16. april.

2. marts (LDV fol. 26r): LDV's første anlæggende hånd har indført den første notits, *Obiit Suuarth*. Derefter har en anden hånd indskrevet *Item obiit Nicolaus archidiaconus huius loci canonicus*. Dernæst kommer "yngsta hands" notits *Item obiit Willelmus sacerdos et Canonicus sanctę Marię Wibergensis*. Ærkedegnen Niels optræder i diplomer af 1145 og 1158.³⁵ "Yngsta hands" bidrag til LDV under denne dato kan dermed næppe være tidligere end 1160'erne.³⁶

16. april (LDV fol. 40r): LDV's første anlæggende hånd har indført den første notits, *Obiit Gunnildis. dicta doter Suens*. Derefter har en anden hånd indskrevet *Item. Obiit. Robertus conuersus sanctę Marię de Guthnalia*. Dernæst kommer "yngsta hands" notits *Item obiit Esgerus. de domo beati Laurentij canonicus et diaconus*, hvorefter der er en rasur, som ved sammenligning med MF kan antages at have fjernet en notits om Bertold Schild.

³⁴ Den samme konklusion kan drages af "yngsta hands" notits om *Tola* under 26. maj. Her må der dog tages det forbehold, at da notitsen kun omfatter fem skrifttegn, er identifikationen af hånden ikke fuldstændig sikker.

³⁵ *Necrologium Lundense*, s. 59 note 4. Diplomerne er DD, 1. rk. bd. 2, nr. 88 (1. september 1145), s. 170, og nr. 126 [1158], s. 242.

³⁶ I MF har "yngsta hand" indført både ærkedegnen Niels og Viborgkannikken Vilhelm, men foran ærkedegnen står dér en kannik ved Helligkors (i Dalby), Gerung, indført med hånd [h], men som ikke er optaget i LDV.

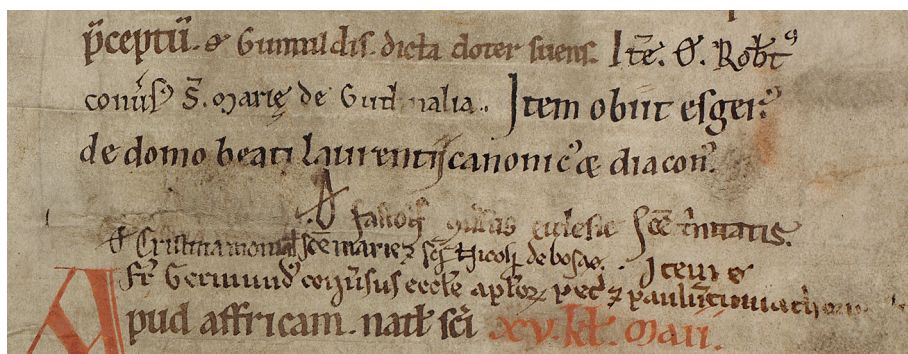
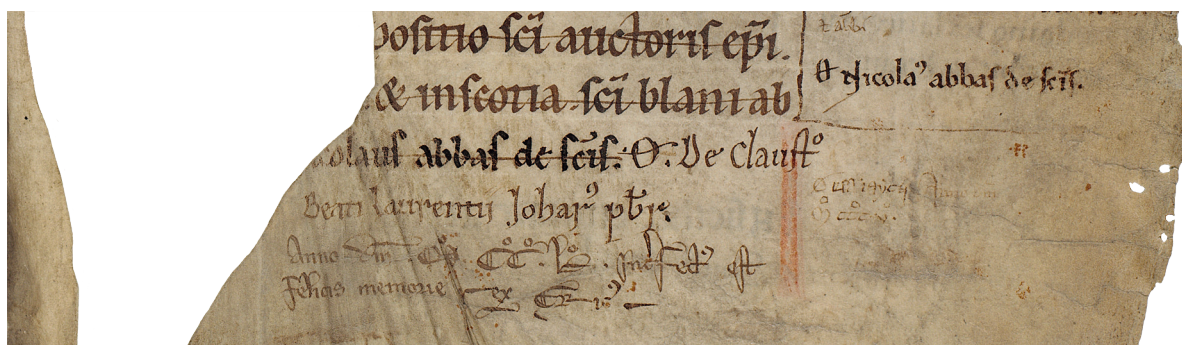

Bild 3 (ovan). LDV, 10. august. Notitsen om Lundekanniken Johar er tydeligvis indført, efter at et stykke af bladet er skåret ud, i modsætning til den foregående notits om abbed Niels af Allehelgens kloster: LDV fol. 83r.

Bild 4. LDV, 16. april. Den anden notits, om *Robertus conuersus Sancte Marię de Guthnalia*, er skrevet af samme hånd som Lundekannikken Johars notits under 10. august. "Yngsta hand" har indskrevet den følgende notits om Lundekannikken Esger: LDV fol. 40r:

Da *Guthnalia* eller Roma kloster på Gotland ifølge Cistercienserordenens optegnelser formentlig var grundlagt i 1164,³⁷ kan ”yngsta hands” bidrag til LDV under denne kalenderdato næppe være tidligere end slutningen af 1160’erne.³⁸

Den sidstnævnte notits giver anledning til også at inddrage notitserne under 10. og 11. august (LDV fol. 83r-v). Under 11. august (fol. 83v) er der ingen indførsler med anlæggende hånd. Den første notits skyldes en anden hånd: *Obiit . De domo sancti Laur[entij] Ebbo presbiter] et decanus*. Notitsen er beskadiget, idet et stort stykke af bladet er skåret ud, sandsynligvis for at fjerne en stor blækklat eller anden alvorlig beskadigelse af pergamentet. I margen er notitsens fulde tekst gengivet til erstatning for det fjernede. Derefter følger en notits med ”yngsta hand”: *Jtem Obiit Ketillus dict[us]* --- *Lumby*. Også denne notits er amputeret ved udskæringen af den formodede blækklat, men i dette tilfælde er den fulde tekst ikke blevet kopieret i margen. Dekanen Ebbe eller, ifølge MF, Esbjørn optræder som brevvidne i 1145.³⁹ Erstatningsnotitsen i margen er af Weeke dateret til 1100-tallet, mens Lauritz Weibull anser den for at stamme fra 1200-tallet.⁴⁰ Formentlig har Weeke ret i dette tilfælde, idet den samme hånd har foretaget en tilsvarende erstatningsindførsel på den anden side af bladet, under 10. august (fol. 83r). Denne notits, vedrørende abbed Niels af Lunds Allehelgenkloster, drejer sig ligeledes om en mand, der optrådte som brevvidne i 1145.⁴¹ Den følgende notits, *Obiit . De Claustro Beati Laurentij Joharus presbiter*, er tydeligvis indskrevet, efter at den formodede blækklat var udskåret af siden. Den er skrevet med den samme hånd, som under 16. april indskrev Robert,

37 *Necrologium Lundense*, s. 66 note 3; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 89 note 2; *Annales Colbazenses*, DMA, s. 10; *Annales Ryenses*, DMA, s. 166; France 1902, s. 41.

38 I MF er samtlige notitser under denne kalenderdato indskrevet med "yngsta hand".

39 *DD*, I. rk. bd. 2, nr. 88 (I. september 1145), s. 170.

40 *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 199 note 1, sml. s. 198 note 5 samt note 7 til s. 197; *Necrologium Lundense*, s. 86 note 7.

⁴¹ *Necrologium Lundense*, s. 86 note 5; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 198 note 1. Diplomater attar DD, 1. rk. bd. 2, nr. 88 (1. september 1145), s. 170.

conversus i Vor Frue kloster *de Guthnalia*. Under 16. april gik denne hånd forud for ”yngsta hand”, hvorimod den under 10. august har skrevet efter ”yngsta hands” indførsel under 11. august. De to hænder må således begge have arbejdet på LDV inden for det samme tidsrum, formentlig omkring 1170.⁴²

Det begrænsede antal indførsler med ”yngsta hand” i LDV gør det lidet sandsynligt, at denne hånds medvirken skulle have strakt sig over en længere årrække, endsige da tredive år. Der er dog en enkelt af dem, der umiddelbart kunne tyde på, at ”yngsta hand” allerede foretog indførsler i LDV i begyndelsen af 1150’erne. Det drejer sig om en notits under 27. september (LDV fol. 101v). LDV’s anden anlæggende hånd har her indført den første notits, *Eskel obiit*.⁴³ Derefter har en anden hånd indskrevet *Faderus presbiter et [regularis] canonicus de Dalbu*, inden ”yngsta hand” skrev notitsen *Item ex hoc mundo migravit . bonę memorię [sanctus] Ketillus prelatuſ sanctę Marię Wibergensis ecclesie*.⁴⁴ Viborg domkapitels provst Ketil eller Kjeld døde i 1150. Da der allerede i 1130’erne var indgået broderskabsaftale mellem domkapitlerne i Lund og Viborg,⁴⁵ måtte man vente, at provst Ketil var blevet indskrevet i LDV kort efter sin død. I så fald ville vi her have et eksempel på, at ”yngsta hand” foretog indførsler i LDV allerede i begyndelsen af 1150’erne.

Her må der imidlertid tages forbehold for Ketils helgenry. Endnu omkring midten af 1100-tallet var pavens monopol på at foretage helgenkåringer langt fra slået igennem over hele kristenheden, og Ketil af Viborg synes lige fra sin død at være blevet æret som helgen, uden at vi kender de nærmere omstændigheder.⁴⁶ I århundredets anden halvdel blev helgenkåringer imidlertid i stigende grad betragtet som et område, der var forbeholdt paven, og udviklingen i den retning tog i særlig grad fart under pave Alexander III (1159–1181).⁴⁷ Heri kan der i sig selv ligge et argument for at datere de lundensiske dødebøgers notitser om sankt Ketil til efter ca. 1166, hvor kong Valdemar brød med kejser Frederik Barbarossa og dennes modpave Victor IV for i stedet at udsone sig med Alexander III og den landflygtige ærkebiskop Eskil.⁴⁸ Eskil kan have ønsket at markere sin tilbagevenden med en konsekvent hævvelse af Alexander III’s opfattelse af pavens prerogativer. Det var dog først under Eskils efterfølger, ærkebiskop Absalon, i 1187/88, at de danske biskopper tog skridt til at sikre en formel, pavelig godkendelse af Viborgprovstens helgenværdighed.⁴⁹

LDV’s notits om Ketil synes at afspejle en vis tvetydighed omkring hans status, eftersom han på den ene side bliver betegnet som helgen (*sanctus*), men på den anden side er indført i nekrologiet, hvis formål var at sikre de indskrevne Lunde domkapitels forbøn, skønt en sådan forbøn dog turde være overflødig, hvis Ketil var helgen. Det forekommer derfor plausibelt, at Ketil oprindeligt, hvor hans lokale kanonisation i Viborg ikke ansås for problematisk, slet ikke er blevet indskrevet i Lunds nekrologier, men at det er sket, efter at ændringen af Danmarks kirkepolitiske situation omkring

42 I MF er kun dekanen Esbjørn indført, med ”yngsta hand”.

43 Ikke noteret hos *Necrologium Lundense*, s. 96. Der synes dog ikke at kunne være tvivl om identifikationen af hånden.

44 Bortraderede ord udfyldt efter MF, i skarp parentes.

45 *Necrologium Lundense*, s. LXXX.

46 *Vitae sanctorum Danorum*, s. 251.

47 Vauchez 1988, s. 25–37, især s. 28–31.

48 Se fx Gelting 1980, s. 334–335.

49 *Vitae sanctorum Danorum*, s. 251–252.

50 I MF er Eskel, Dalbykannikken Fader og sankt Ketil alle indskrevet med ”yngsta hand”. Forinden havde ”yngsta hand” indført en notits om Roskildekannikken Niels. Notitsen er atter bortraderet og i stedet indført under den foregående dato, ligeledes med ”yngsta hand”.

51 *Necrologium Lundense*, s. LIV.

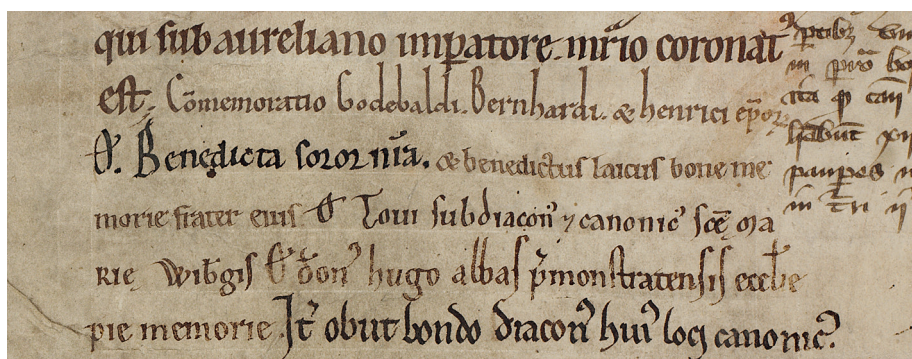

Bild 5. LDV, 21. august. Skønt formuleringen af notitsen om Benedicta og hendes broder Benedictus sprogligt udgør én sætning, er de to navne indskrevet af to forskellige hænder og dermed formentlig på forskellige tidspunkter: LDV fol. 87r.

I 1166 havde gjort det nødvendigt at tilpasse praksis ved Lunds domkapitel til de nye tanker om pavens beføjelser i spørgsmål om helgenkåring. Hensynet hertil er siden blevet styrket i en sådan grad, at man borttraderede ordet *sanctus* i Ketils notits i LDV. Under disse omstændigheder forekommer det troligt, at sankt Ketil først blev indskrevet i nekrologierne efter ca. 1166.⁵⁰

Konklusionen af denne analyse er, at ”yngsta hand” ikke har ført MF kontinuert ca. 1140–1145 og derefter mere lejlighedsvis frem til ca. 1170, men at alle ”yngsta hands” overførsler fra LDV til MF fandt sted omkring 1170. Sandsynligvis var det også kun omkring 1170, at ”yngsta hand” medvirkede til førelsen af LDV.

Forlægget for de anlæggende hænder i LDV og strukturen i MF

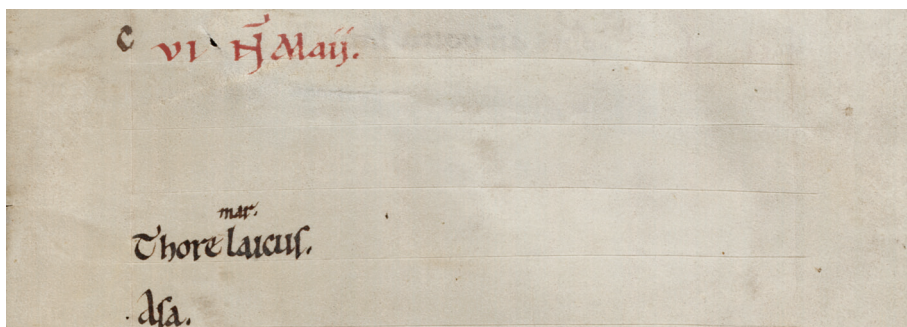
Denne konklusion har indgribende konsekvenser for den forståelse af MF's tilblivelse og karakter, der har været gældende siden Lauritz Weibull udgav *Necrologium Lundense* i 1923. Weibulls argument for at datere begyndelsen af ”yngsta hands” virksomhed i MF til omkring 1140 var, at omkring en femtedel af ”yngsta hands” notitser i MF blev ”overført i LDV vid dess uppläggande” omkring 1145.⁵¹ Dette forhold må nu tillægges en ganske anden betydning, nemlig at et betydeligt antal af de notitser, som blev indført i LDV med de to anlæggende hænder, ikke optrådte i MF, før ”yngsta hand” foretog sin gennemgribende revision omkring 1170, og de skal således lægges til de ovenfor omtalte 6 eller 7 obituarie-notitser med de to anlæggende hænder i LDV, der overhovedet ikke optræder i MF. I alt drejer det sig om yderligere 45 notitser, fordelt på 41 kalenderdatoer.⁵² Hertil kommer senere notitser i LDV, der heller ikke er overført til MF før ”yngsta hands” revision.

Under disse omstændigheder må det anses for udelukket, at MF udgjorde forlægget for de to anlæggende hænder overførsel af ældre obituarie-notitser til den nyanlagte LDV, således som Lauritz Weibull antog. Weekes opfattelse, at LDV byggede på et andet, nu tabt nekrologium, må stå fast.

Denne konklusion kan yderligere underbygges ved at sammenligne strukturen i indførslerne under de enkelte kalenderdatoer i henholdsvis LDV og MF. Indførslerne med de to anlæggende hænder i LDV synes i de tilfælde, hvor disse hænder indskrev to eller flere navne under den samme

52 3. januar (*Suen Liuthuls sun*), 11. januar (*Etta laica de Heddingi*), 14. januar (*Gunni laicus occisus est*), 16. januar (*Vlstanus presbiter et monachus de Sanctis*), 23. januar (*Heremannus cecus*), 5. februar (*Walteri sacerdotis*), 23. februar (*Bondi laicus*), 1. marts (*Rikardus presbiter prepositus Sleswicensis, professus sancti Michaelis*), 8. marts (*Guthserc Ruffus conuersus Omnium Sanctorum*), 18. marts (*Werherus presbiter*), 24. marts (*Guthmund laicus dictus Egel*, med en selvstændig tilføjelse med ”yngsta hand”: *dedit fratribus dimidiam marcham argenti*), 26. marts (*de clauistro Otheniensi Waldingus monachus et sacerdos*), 29. marts (*Gothrik Goddrenge suo nomine Sneoulf*), 3. april (*Henricus Liuthgeri filius*), 5. april (*Egenolfus diaconus et canonicus sancti Cristophori Rauensgersburg*), 7. april (*Arnoldus presbiter Dalbyensis ecclesie canonicus*), 11. april (*dompnus Ericus dux Sleswicensis, monachus et conuersus sancti Kanuti in Øthense*), 12. april (*Herewardus*), 13. april (*Regnerus magister*), 16. april (*Gunnildis dicta dote Suens*), 20. april (*Gunnarus presbiter, decanus ecclesie Roscheldensis*), 25. april (*Thora, et Margareta obiit in domino*), 29. april (*Gunnarus subdiaconus canonicus Roscheldensis*), 11. juni (*Ketil dictus Pene Kuta sun, qui dedit fratribus oram auri*), 15. juni (*Thore Noricus*), 22. juni (*Frende Sula thorp. Item Walterus sacerdos filius Walteri*), 27. juni (*Vluild*), 1. juli (*Obiit Bonde in domino et in peregrinatione Ierosolimitana. Item Loft laicus Petri filius*), 11. juli (*De ciuitate ista in itinere Ierosolimitana obiit Henricus Findoris filius laicus, uir prudens*; den afsluttende karakteristik *uir prudens* findes ikke i LDV), 16. juli (*Gunnar laicus*), 8. august (*Finderus diaconus Roschildensis canonicus. Eodem die obiit Olauus dictus Claudus aurifaber*), 30. august (*Tosti*), 27. september (*Eske*), 1. oktober (*Siuith presbiter*), 7. november (*Paulus de Horto thorp*), 12. november (*Sueno monachus de Sanctis*), 29. november (*Liutld laica*), 1. december (*Martinus conuersus sancte Marię Wibergis*), 2. december (*Cristina laica*), 23. december (*Thoreua soror sancti Cristophori in Rauensgersburg*), 25. december (*Thorchillus, canonicus et presbiter sancte Marię Wibergis*).

Bild 6. MF, 2. maj. Armarius-hånden [e] har indført notitsen om lægmanden Thore i fjerde linje i datoens skrivefelt og den om kvinden Åse på femte og sidste linje. Fraværet af andre notitser tydeliggør det bedvidste i dette valg. NL fol. 140r.

dato, at falde i den tilfældige rækkefølge, der ville opstå i et nekrologium, som blev opdateret løbende. Efter sin anlæggelse er LDV tydeligvis blevet ført løbende af stadig vekslende hænder, som regel med ét navn ad gangen, undtagen de sjældne tilfælde, hvor to velgørere var kommet af dage på samme tid.⁵³

Ganske anderledes er indtrykket af notitserne i MF, hvis man analyserer de forskellige hænders bidrag hver for sig. I de tilfælde, hvor den samme hånd skulle indføre flere navne under den samme kalenderdato, er de som oftest blevet opstillet i en hierarkisk rækkefølge, med biskopper, kannikker og munke først, dernæst lægmænd og til sidst kvinder, hvad enten de var nonner eller i verdslig stand. Mønsteret er tydeligst ved de tre *armarii*-hænder [b], [e] og [f], som synes at have haft hovedansvaret for MF i perioden ca. 1124–1140. I alt er der 31 kalenderdatoer, hvor disse hænder har indført to eller flere navne. Ved 14 af disse datoer er navnenes rækkefølge den samme hos de anlæggende hænder i LDV og i MF,⁵⁴ men i 17 tilfælde er der afvigelse.⁵⁵ Strukturen i disse tre hænders obituarienotitser er iøjnefaldende, idet de gav notitsernes hierarkiske rang et klart, grafisk udtryk inden for de som regel fire eller fem linjer, der stod til rådighed under hver dato. Biskopper, kannikker og munke blev indført på den øverste ledige linje, lægmænd (og menige præster) fik plads på en af de midterste linjer, mens kvinder, hvad enten de var nonner eller verdslige, placeredes på sidste linje.⁵⁶ I 16 af de 17 tilfælde, hvor navnenes rækkefølge er forskellig i de to nekrologier, er opstillingen hierarkisk i MF og tilsyneladende tilfældig i LDV. Det mest påfaldende eksempel er nok notitserne under 25. juni. Her har hånd [e] placeret omtalen af drabet på kong Niels og hans mænd i 1134 på den første ledige linje i MF, mens lægmanden Filing er henvist til tredje linje.⁵⁷ I LDV står de to navne derimod i rækkefølgen Filing først og dernæst kong Niels.⁵⁸ Det er vanskeligt at forestille sig, at LDV's rækkefølge på dette sted kan være opstået på anden vis end ved uredigeret afskrift efter et forlæg, hvor notitserne var indført løbende i kronologisk orden.⁵⁹

Den anlæggende hånd i MF, Lauritz Weibulls "älsta hand", indførte altid sine obituarienotitser ud i ét på den eller de første ledige linjer. Ser man imidlertid på den interne rækkefølge af navnene i de tilfælde, hvor "älsta hand" har indført mere end ét navn, er billedet det samme som for hænderne [b], [e] og [f]'s vedkommende. Det drejer sig om 27 kalenderdatoer. For 16

53 Fx de to *illustres laici* Asmund og Godmund, som eksPLICIT siges at være faldet som korsfarere mod Venderne, næsten med sikkerhed under de to rivaliserende konger Sven Grathes og Knud Magnussens fælles togt i forbindelse med det Andet Korstog i 1147 (4. august, LDV fol. 81v, sml. Weeke 1884–1889, s. 195 note 2). Omvendt ville man umiddelbart vente, at en obituarienotits lydende *Obiit . Benedicta soror nostra et Benedictus laicus bone memorie frater eius* ville være indført på én gang, men faktisk er de to navne indført med forskellige hænder (21. august, LDV fol. 87r).

54 3. januar, 8. februar, 4. marts, 19. marts, 12. april, 5. maj, 1. juni, 22. juni, 20. september, 19. oktober, 20. oktober (et af navnene indført dobbelt i MF), 23. oktober, 9. november, 4. december.

55 5. januar, 1. februar, 31. marts, 23. april, 25. april, 2. maj, 12. maj, 17. maj, 24. maj (delvis bortraderet i LDV), 4. juni, 25. juni, 25. juli, 20. august, 25. oktober, 29. oktober, 31. oktober, 5. december.

56 Fx 2. maj, NL fol. 140r, hvor der ikke er andre indførsler end hånd [e]'s notitser om lægmanden Thore på fjerde linje og kvinden Åse på femte linje.

57 NL fol. 147r. Undtagelsesvis har Lauritz Weibull i sin udgave ikke gengivet, at de to notitser står på hver sin linje; *Necrologium Lundense*, s. 79.

58 LDV fol. 65v.

59 Det ene tilfælde, hvor det er en *armarius*-hånd i MF, som har en tilsyneladende tilfældig rækkefølge, mens LDV har en hierarkisk rækkefølge, er under 1. februar (NL fol. 128v; LDV fol. 18v). Her er det imidlertid tydeligt, at hånd [e] har indført nonnen Gertrud og lægmanden Botulf med forskelligt blæk og til forskellig tid, og i øvrigt uden at følge sine sædvanlige principper for notitsernes opstilling. I LDV kan det dreje sig om en simpel overspringelse, som straks er rettet med samme hånd.

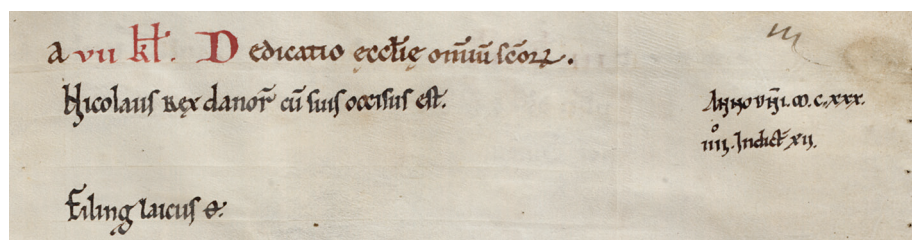

Bild 7. MF, 25. juni. Kong Niels og hans mænd er indført på første ledige linje af hånd [e], som også har indskrevet lægmanden Filing på tredje linje, i passende respektfuld afstand fra kongen. NL fol. 147r.

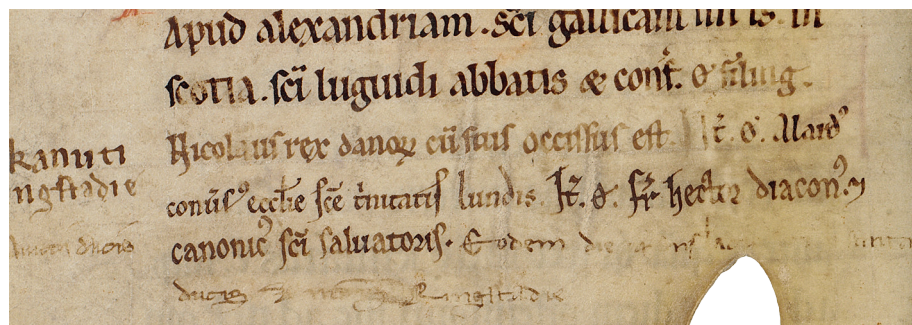

Bild 8. LDV, 25. juni. Første anlæggende hånd har indført først Filing og dernæst kong Niels – utvivlsomt i den kronologiske rækkefølge, hvori de stod i det tabte, ældste nekrologium. LDV fol. 65v.

af disse er navnenes rækkefølge den samme i begge nekrologier,⁶⁰ men i 11 tilfælde er der forskel i rækkefølgen.⁶¹ I to af de sidstnævnte tilfælde er alle navnene mandnavne uden nærmere betegnelse, dvs. formentlig lægmænd, og årsagerne til ændringen af rækkefølgen kan ikke længere erkendes.⁶² I samtlige ni øvrige tilfælde har "älsta hand" i MF en hierarkisk rækkefølge, mens rækkefølgen i LDV forekommer tilfældig.

Endelig bør det anføres, at "yngsta hand" i enkelte tilfælde – 12 i alt – har indskrevet kvinder på nederste linje,⁶³ mens han ikke har fulgt sine forgængeres praksis med at indskrive lægmænd på en af de midterste linjer. I de fleste tilfælde har "yngsta hand" dog valgt at afskrive navnene i den rækkefølge, hvori de forekommer i LDV.

Som tidligere anført anså Lauritz Weibull sådanne ombytninger af navnene for et banalt fænomen, som hverken krævede nærmere analyse eller forklaring.⁶⁴ Denne betragtningsmåde kunne være berettiget, dersom det kun drejede sig om få tilfælde uden nogen klare fælles træk. Når det drejer sig om en så stor andel af notitserne, som tilfældet er her, og afvigelserne viser en så konsistent og systematisk tendens, må man imidlertid konkludere, at den mest plausible forklaring er, at navnene i det ene nekrologium, nemlig LDV, er afskrevet i forlæggets kronologiske orden, mens de i det andet, nemlig MF, er redigeret ud fra hierarkiske principper. Det må anses for udelukket, at den tilsyneladende tilfældige rækkefølge i LDV kunne være opstået ved afskrift fra MF.⁶⁵

Også denne undersøgelse viser således, at LDV's indførsler med de to anlæggende hænder ikke er en afskrift af MF, men at de må gå tilbage til et tabt, ældre nekrologium, hvis notitser er overført i den kronologiske orden, hvori de forekom i forlægget. Dersom MF's indførsler med "älsta hand" direkte eller indirekte gik tilbage til det samme forlæg, er de i det mindste blevet underkastet en redigering, som har ændret navnenes rækkefølge.

⁶⁰ 10. januar, 13. januar (et af navnene mangler i MF, mens den sidste del af notitsen i LDV er bortraderet), 21. januar, 1. februar, 20. februar, 7. marts, 15. marts (et af navnene mangler i LDV), 1. april, 6. april, 7. april, 15. april, 27. maj, 2. juli, 26. juli, 2. august, 14. november.

⁶¹ 7. januar, 15. januar, 18. januar (sidste del af notitsen i LDV er bortraderet, men der er ingen tvivl om, at det andet navn i MF står først i LDV), 24. januar, 5. februar, 3. marts, 18. marts, 3. maj, 11. maj, 15. oktober, 23. december.

⁶² 24. januar og 23. december.

⁶³ 4. marts, 10. marts, 11. marts, 25. april, 27. juni, 7. juli, 15. august, 11. september, 26. november, 28. november, 29. november og 3. december.

⁶⁴ *Necrologium Lundense*, s. LIII.

⁶⁵ Beslægtede former for hierarkisk omredigerede nekrologier er anført i Huyghebaert 1972, s. 41–42.

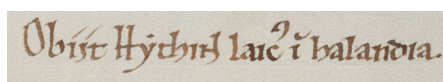

Bild 9–10. Hånd [G]'s notitser om hallandsfaren Hythin under 20. december i MF (øverst) og i LDV (underst). NL fol. 172r; LDV fol. 136v.

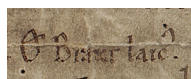
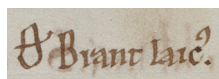

Bild 11–12. Hånd [G]'s notitser om lægmanden Brant under 30. december i MF (t.v.) og i LDV (t.h.). Bemærk ligheden mellem Obiit-forkortelsen i de to notitser i LDV. NL fol. 173v; LDV fol. 140v.

66 22. februar (*Gunnur soror nostra obiit*), 15. marts (*Suarts . monachi . fratris nostri*), 3. april (*Anniuersarius . Pa . de Raby . qui et Suen*), 19. april (*et Gisl*), 26. april (*Thiuri obiit*), 5. august (*et Sunnolfi laicorum*; flertalsformen refererer til både Sunnolf og det foregående navn, *Thormotha*, som i modsætning til Sunnolf også optræder i LDV), 1. december (*et Thrugunnu*; hun er efterfølgende indført i LDV med en nogenlunde samtidig hånd), 29. december (*Aggi. obiit*), 30. december (*Anniuersarius Ketils presbiteri*), 31. december (*Elena regina . obiit*; det drejer sig om den svenske konge Inge den Ældres hustru). Formentlig tillige 16. november (*Anniuersarius Serpentis et Ulfis*), hvor alle ældre notitser er borttraderet i LDV, men det kan dog endnu ses, at det første navn har været Roskildekannikken Liutger, som i MF er indført efter denne formentlige "Orm" (*Serpentis* er Weibulls opløsning af forkortelsen *sps*, som ellers almindeligvis betyder *spiritus*) og Ulf.

67 1. december, sml. foregående note.

68 *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. VIII.

69 LDV fol. 78r.

70 I løbet af den periode, hvor LDV var i brug, blev yderligere seks blade indhæftet rundt omkring i det; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. V–VI.

71 LDV fol. 68r. Læggene er med en moderne hånd nummereret med romertal i nederste venstre hjørne af den første side i hvert læg.

72 LDV fol. 139v.

73 LDV fol. 140r.

Indtrykket af, at MF og LDV er indbyrdes uafhængige i deres anlæg, bestyrkes også af, at der i MF optræder enkelte navne, indført med "älsta hand", mens som ikke er indført i LDV. Det drejer sig om 10 eller 11 kalenderdatoer med i alt 10 eller 12 navne.⁶⁶ I ét tilfælde forekommer det sandsynligt, at det drejer sig om en overspringelse i LDV, der hurtigt er blevet rettet.⁶⁷ I de fleste af de øvrige tilfælde kan det dreje sig om overspringelser, der aldrig er blevet rettet, hvis da ikke navnene slet ikke forekom i LDV's forlæg, men kun i MF. De tre sidste tilfælde, 29., 30. og 31. december, synes imidlertid at have en anden forklaring, som står i forbindelse med LDV's tilblivelsesproces.

Formentlig straks efter domkapitlets erhvervelse af martyrologiehåndskriftet er to skrivere blevet sat til at indføre dødsnotitser fra et ældre nekrologium. Hænderne skifter mellem den 22. og den 24. juli.⁶⁸ Der kan næppe være tvivl om, at de to skrivere har arbejdet samtidig, idet dette skel falder sammen med skellet mellem håndskriftets ottende og niende læg.⁶⁹ Da håndskriftet oprindeligt bestod af seksten læg på otte blade hver,⁷⁰ betyder det, at hver af de to skrivere fik ansvaret for indskrivningen af obituarienotitser i otte læg. Når denne fordeling ikke resulterede i, at de fik ansvar for eksakt et halvår hver, skyldes det martyrologieteksternes vekslende længde; skellet mellem de to halvår ligger faktisk mellem syvende og ottende læg, idet læg VIII begynder med martyrologieteksten for 1. juli.⁷¹ Den ligelige fordeling af arbejdet mellem de to skrivere er således sket på grundlag af antallet af blade og læg i martyrologiehåndskriftet og ikke på grundlag af antallet af kalenderdage. De to skrivers arbejde må være udført, inden håndskriftet blev indbundet.

Der synes således at være blevet lagt vægt på, at LDV hurtigt kunne blive klar til brug. Måske er det tidspres, der har medført, at LDV's anden anlæggende hånd aldrig fik fuldført sit arbejde. Den sidste indførsel i LDV med denne hånd findes under 25. december. Under 26. december mangler Tola, som i MF er indskrevet med hånd [b]. Den første notits under denne dato i LDV vedrører nonnen Margrethe ved Skt. Peders kloster i Lund, af Weeke dateret til midten af 1200-tallet.⁷² Under 27. december er ældre notitser muligvis borttraderet, men på den første ledige plads efter martyrologietekstens slutning står endnu en notits om Magnus, *conversus* ved Trinitatis kirke, af Weeke ligeledes dateret til midten af 1200-tallet.⁷³ LDV har således ikke haft notitser om lægmændene Olaf, Atte og Sune, som alle er indført under denne dato i MF med hånd [b]. MF har ingen obituarienotitser under 28. december, men under 29. december savner man i LDV ikke blot "älsta hands" notits om Agge, men også en indførsel med hånd [c] om en lægkvinde Thrugund. Den første indførsel i LDV vedrører Dalbykannikken Almar, som Weeke daterer til slutningen af 1100-tallet. Under 30. december mangler LDV "älsta hands" notits i MF om præsten Ketil. Til gengæld har den en notits om lægmanden Brant, der af Weeke er dateret til anden tredjedel af 1100-tallet, altså formentlig identificeret som anden anlæg-

gende hånd. Ved nærmere betragtning forekommer denne identifikation tvivlsom. I MF er *Brant laicus* indført med hånd [G], altså en af de hænder, som Weibull anså for senere end ”yngsta hand”. Hånd [G] har skrevet én anden notits i MF, under 20. december om lægmanden Hythin i Halland. Den samme hånd har indført denne hallandsfar i LDV, hvor Weeke har dateret hånden til omkring 1200. Det samme er med ret stor sikkerhed tilfældet ved lægmanden Brant under 30. december: Også i LDV synes han at være indskrevet af hånd [G].⁷⁴ Endelig mangler LDV under 31. december ikke blot MF’s ”älsta hands” notits om dronning Helene, men også hånd [f]’s notits om Viborgkannikken Thorkil. Der er ingen indførsler før Toste, *conversus* ved Dalby Helligkors kirke, af Weeke dateret til omkring 1200.⁷⁵ Alt tyder således på, at LDV’s anden anlæggende hånd aldrig fik indført sit forlægs obituarienotitser for de sidste seks dage af december.

Rasurerne i LDV

I Lauritz Weibulls politiske tolkning af divergenserne mellem MF og LDV spillede rasurerne i LDV’s oprindelig meget omfattende notits om kong Erik Emune en væsentlig rolle.⁷⁶ Som allerede påpeget af Carsten Breengaard har Weibulls udlægning af disse rasurer den indbyggede svaghed, at den nødvendiggør ”en antagelse af, at rasurerne på det nærmeste er udført i samme øjeblik som notitsens indføring”.⁷⁷ Breengaard afviste Weibulls politiske udlægning af rasurerne, men var ikke i stand til at opstille et overbevisende alternativ.⁷⁸

Ifølge sagens natur er det yderst vanskeligt at datere rasurer, da de ikke efterlader nogen tidstypiske spor. Det eneste faste holdepunkt er, at en rasur nødvendigvis må være senere end den tekst, den fjernede. I denne forbindelse er det vigtigt at bemærke, at notitsen om Erik Emune så langt fra er den eneste notits i LDV, hvor der forekommer rasurer. En nærmere betragtelse af disse rasurer under ét kan måske give nogle fingerpeg.

I LDV forekommer der rasurer af to forskellige typer. Den ene type rasur er foretaget med forholdsvis let hånd. Formålet var at fjerne den eksisterende skrift, men at efterlade pergamentets forarbejdede skriveflade tilstrækkelig uskadt til, at ny skrift kunne indføres i det bortraderedes sted. Ofte er større eller mindre dele af den oprindelige tekst fortsat læselige. Disse rasurer er sene, eftersom de notitser, der er indført på deres plads, overvejende stammer fra 1300-tallet eller slutningen af 1200-tallet. Bortraderingen af den sidste del af Erik Emune-notitsen, på fol. 99r, hører til denne type. Da denne del af teksten blev overført til *Liber daticus recentior*, må dens bortradering dateres til efter dette håndskrifts anlæggelse kort efter 1267/68.⁷⁹

Den anden type rasur er mere hårdhændet. Hele den forarbejdede skriveflade er fjernet, så rasuren nærmest virker som et sår i pergamentet. Formålet var at fjerne den eksisterende skrift så eftertrykkelig, at den nu end ikke kan restitueres ved hjælp af ultraviolet lys. Meningen var at udlette

⁷⁴ Se LDV fol. 136v og 140v. *Necrologium Lundense*, s. 109, anfører heller ikke notitsen om Brant som en af de anlæggende hæders indførsler.

⁷⁵ LDV fol. 140v.

⁷⁶ Weibull 1928, s. 89–90, sml. s. 91–95.

⁷⁷ Breengaard 1982, s. 40.

⁷⁸ Breengaard 1982, s. 44.

⁷⁹ Breengaard 1982, s. 42–44. Breengaard nummererer siden som fol. 92r., idet han lader sin tælling af LDV’s blade udgå fra martyrologiets første blad, som er fol. 8r i det samlede håndskrift.

Bild 13. MF, 27. september: "Yngsta hand" har overført notitsen om sankt Ketil (Kjeld) af Viborg fra LDV. Ordet *sanctus* er bevaret. Også den foregående notits om Dalbykannikken Fader, ligeledes med "yngsta hand", er uskadt. NL fol. 161r.

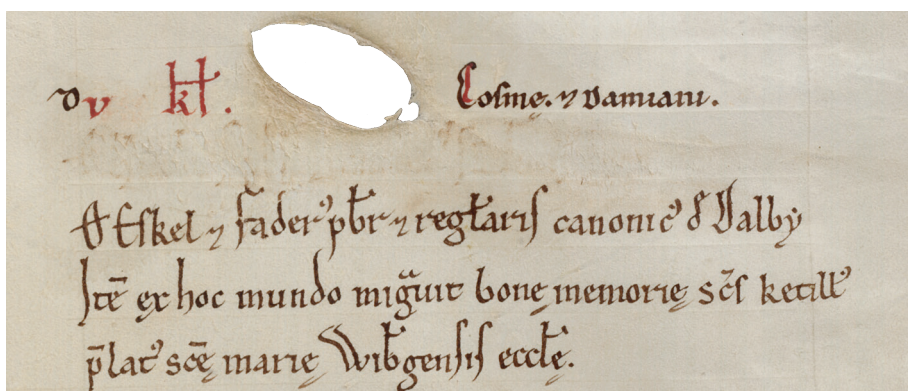
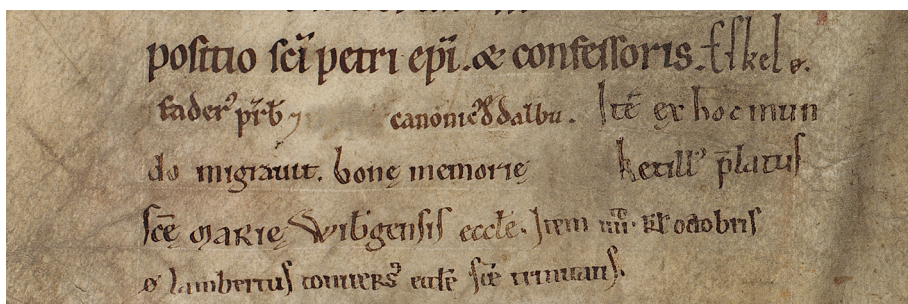

Bild 14. LDV, 7. september: I "yngsta hands" notits om sankt Ketil af Viborg er ordet *sanctus* bortraderet. Bemærk også rasuren i de foregående notits om Fader, som er indskrevet med en lidt tidligere hånd. LDV fol. 101v.

gammel tekst, ikke at give plads til nye indførsler. Det er denne type rasur, der er benyttet i den første del af notitsen om Erik Emune, på fol. 98v.⁸⁰ Den er imidlertid ikke enestående for denne notits, men genfindes mange andre steder i håndskriftet. Den efterfølgende gennemgang tilstræber ikke at være udtømmende, men at fokusere på notitsen, der kan give fingerpeg om rasurernes datering og mulige formål.

Formentlig den mest signifikante notits i så henseende findes under datoen 30. april (LDV fol. 45r). Her har første anlæggende hånd indført en notits om Bjørn Ormsen. Den næste notits lyder nu *Obiit bone indolis adolescens . Nicolaus monachus Esrom*. Mellem *Nicolaus* og *monachus* er to ord bortraderet. "Yngsta hand" har overført notitsen til MF, inden rasuren blev foretaget: *Item obiit bone indolis adolescens Nicolaus comes . factus monachus Esrom*. Denne grev Niels er velkendt fra Esrom klostres brevbog. Han var en nær slægtning af ærkebiskop Eskil og døde i 1158 eller kort forinden;⁸¹ formuleringen i MF lader formode, at hans indtrædelse i klosteret skete på dødslejet. På dette sted er rasuren således foretaget, efter at "yngsta hand" havde foretaget sin opdatering af MF, dvs. tidligst omkring 1170. Selv hvis den endnu var foretaget i ærkebiskop Eskils embedsperiode, forekommer det problematisk at opfatte rasuren som udtryk for Eskils holdning til den afdøde, eftersom ærkebiskoppen i sit store stadfæstelsesbrev til Esrom kloster netop understregede sit nære slægtskab til ham.⁸²

Det er allerede nævnt, at ordet *sanctus* blev bortraderet i "yngsta hands" notits om sankt Ketil af Viborg i LDV under 27. september. Det var også "yngsta hand", som overførte denne notits til MF, og det skete, inden ordet

⁸⁰ Breengaard 1982, s. 41–42.

⁸¹ *Necrologium Lundense*, s. 69 note 3; *DD*, 1. rk. bd. 2, nr. 126 [1158], s. 241, og nr. 127 (8. august 1158), s. 243–244.

⁸² *DD*, 1. rk. bd. 2, nr. 126 [1158], s. 241: *Nicholaus comes carne et sanguine michi proximus*.

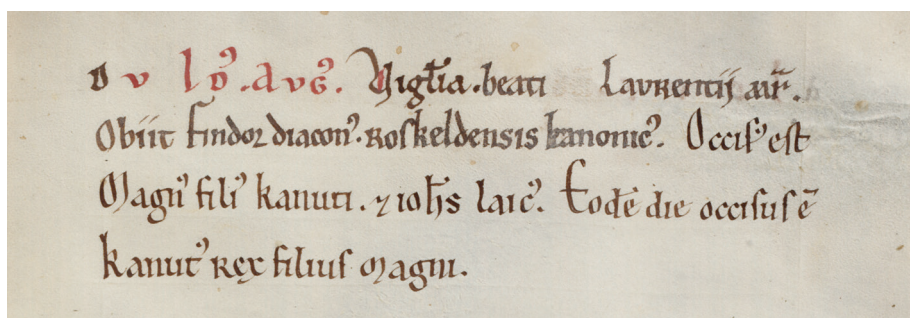

Bild 15. NL, 9. august. "Yngsta hand" har indført notitserne om drabet på Magnus Knudsen, om lægmanden Johannes og til sidst om drabet på kong Knud Magnusen. NL fol. 153r.

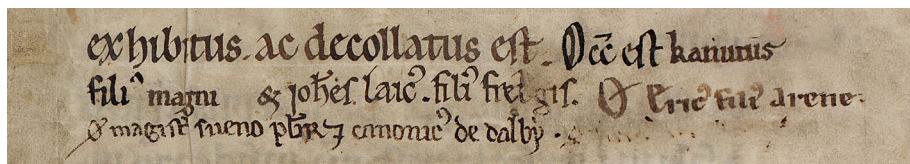

Bild 16. LDV, 9. august. Ordene *kanutus* (sidst i første linje) og *magni* (andet ord i anden linje) er skrevet på rasur og med en anden hånd end resten af notitsen. Der er ikke nogen notits svarende til "yngsta hands" indførsel om kong Knud Magnussen i MF. LDV fol. 83r.

sanctus blev fjernet fra LDV. Dette tillader at datere denne rasur til tiden mellem "yngsta hands" opdatering af MF omkring 1170 og den formelle anerkendelse af Ketils helgenværdighed i 1188/89. Rasuren udtrykker en klar afvisning af Ketils status som helgen, inden den pavelige kanonisation var foretaget. Dersom den skulle udtrykke en ærkebiskops holdning til Ketil, er det måske mere nærliggende at tænke på Absalon end på Eskil, eftersom det var Absalon, som iværksatte proceduren til at opnå pavelig anerkendelse af Viborgprovstens hellighed.

I den foregående notits under samme dato i LDV er der foretaget en anden rasur, idet adjektivet *regularis* er borttraderet i omtalen af *Faderus presbiter et canonicus de Dalbu*. Også her har "yngsta hand" overført notitsen ubeskåret til MF. Det er vanskeligt at forestille sig en "politisk" grund til at fjerne markeringen af, at Dalbykannikken var "regelbunden". Rasuren ligner mere en fjernelse af et overflødigt ord.

I det hele taget er der mange rasurer, hvis formål synes at have været at eliminere overflødige ord. En af de hyppigst forekommende er borttraderingen af ordet *in* i navnene på klostre i Lund, især Skt. Peders kloster, hvis afdøde i 1100-tallet gerne blev indskrevet som tilhørende *sancte Marie et sancti Petri in Lundis*. Der forekommer 27 rasurer af denne art i LDV.⁸³ I tre tilfælde berører rasuren notitser, som blev indført i LDV, efter at "yngsta hand" havde afsluttet sin opdatering af MF omkring 1170.⁸⁴

Andre rasurer berører dog notitser vedrørende fremtrædende personer i borgerkrigsperioden, hvor man måske kunne vente en eller anden form for politisk stillingtagen, dersom Lauritz Weibulls opfattelse af LDV var korrekt. Den mest bemærkelsesværdige finder man under datoen 9. august (LDV fol. 83r). Her har "yngsta hand" i MF indskrevet følgende notits: *Occisus est Magnus filius Kanuti . et Iohannes laicus . Eodem die occisus est Kanutus rex filius Magni*. De to første navne er formentlig afskrevet efter LDV. Derimod har LDV ikke nogen notits om kong Knud (V) Magnussen, som omkom ved "blodgildet" i Roskilde i 1157 – den fest, som skulle

83 Skt. Peders kloster i Lund 22 gange (21., 23. og 27. januar, 20. og 24. februar, 7. marts, 1., 6., 12. og 21. april, 15., 16. og 26. juni, 1. og 7. juli, 8., 13. og 19. august, 9. og 20. september, 22. oktober og 5. november; det formastelige *in* er derimod bevaret under 29. juni); Salvator-klosteret hhv. Trinitatis kloster i Lund 3 gange (21. februar, 19. april og 1. november); Allehelgens kloster i Lund 1 gang (10. maj); endvidere Skt. Christoffers kloster i Ravengiersburg 1 gang (5. april).

84 21. januar (*Item Obiit Thora sanctimonialis sancte Marie et sancti Petri [in] Lundis*); 23. januar (*Item . obiit . Elizabeth sanctj . monialis . sancte Marie et sancti Petri [in] Lundis*); 20. september (*Obiit Gunnildis sanctimonialis sancte Marie et sancti Petri [in] Lundis*; denne notits er endog indført efter notitsen om Lundekannikken Peder, der i MF er dateret 1174).

markere, at de tre stridende konger Sven, Knud og Valdemar var enedes om at dele riget imellem sig, men som endte med kong Svens mænds overfald på hans to rivaler.⁸⁵ I stedet er der efter ”yngsta hands” overførsel af notitserne til MF foretaget rasurer og rettelser i den første af dem i LDV. Den lyder nu *Occisus est Kanutus filius Magni*, men både *Kanutus* og *Magni* er skrevet på rasur med en anden hånd. Sandsynligvis har der oprindeligt stået *Magnus* og *Kanuti* ligesom i MF. Rettelsen må være foretaget efter ”yngsta hands” opdatering af MF omkring 1170. Uoverensstemmelsen mellem de to nekrologier virker som to forskellige reaktioner på, at kong Knud Magnussen oprindeligt ikke var indført under 9. august i LDV: ”Yngsta hand” har indskrevet ham i MF på grundlag af en anden kilde; i LDV har en senere, korrigerende hånd i stedet foretaget en rettelse ud fra den betragtnings, at det var usandsynligt, at først en Magnus Knudsen og derefter kong Knud Magnussen skulle være dræbt på den samme dato, og at ”Magnus Knudsen” derfor måtte være en fejlskrivning for Knud Magnussen. Om denne antagelse var korrekt, kan næppe afgøres nu. LDV’s oprindelige notits om Magnus Knudsen var indskrevet med en hånd, som bl.a. indførte notitsen under 4. august om de ”berømmelige lægmænd” Asmund og Godmund, der faldt på korstog mod Venderne, utvivlsomt i 1147.⁸⁶ Magnus Knudsen kan således meget vel være indskrevet i LDV inden blodgildet i Roskilde i 1157. Navneligheden med den dræbte konge er rigtignok et sært sammentræf, men det er dog ingenlunde komplet umuligt, at en Magnus Knudsen blev dræbt en 4. august i slutningen af 1140’erne, og at kong Knud Magnussen kom af dage på den samme dato i 1157. Rasuren er foretaget, efter at den følgende notits om lægmanden Johannes var indskrevet i LDV, med en hånd, som Weeke daterer til endnu at tilhøre anden tredjedel af 1100-tallet.⁸⁷

Omstændighederne ved Knud Magnussen-notitserne forekommer for uklare til at tillade en sikker tolkning. Har man – enten domkapitlet eller ærkebiskop Eskil – oprindeligt ikke villet optage kong Knud Magnussen i LDV, er det i det mindste åbenbart, at en eventuel modvilje imod hans optagelse har været bortvejret, da ”yngsta hand” en halv snes år senere opdaterede MF.

Der er nogle få andre obituarienotitser i LDV, der har relation til de urolige forhold i 1130’erne, og som siden blev ændret ved rasur. Det gælder først og fremmest indførslen om kong Erik Emune under 18. september, som var en af hovedkilderne til Lauritz Weibulls tese om de politiske ”partidannelser” i Danmark på ærkebiskop Eskils tid. Den er allerede blevet drøftet indgående af Carsten Breengaard,⁸⁸ og det er ikke nødvendigt at gå nærmere ind på den her.

Under 20. oktober har den anden anlæggende hånd i LDV indført notitsen om biskop Eskil af Viborg, som blev dræbt i 1133. Teksten lyder nu: *Eskyllus Wibergensis episcopus . frater noster*. Derefter er der en kraftig rasur inden den næste notits, som er skrevet med samme hånd. I MF har

85 Skyum-Nielsen 1971, s. 143.

86 *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 197 note 2. Om dette korstog, se *Danske korstog – krig og mission i Østersøen*, s. 51–65, som dog ikke eksplicit sætter Asmunds og Godmunds død i forbindelse med netop dette felttog (s. 94).

87 I LDV står denne Johannes som *Johannes laicus . filius Freburgis* (*Necrologium Lundense*, s. 86 note 3). *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 197 med note 3, læser det sidste navn som *Frelgis*, idet pergamentet er beskadiget på dette sted. Skaden er muligvis indtruffet, allerede inden ”yngsta hand” overførte oplysningerne til MF; hans udeladelse af Johannes’ afstamning kunne skyldes usikkerhed på, hvordan navnet skulle læses. – Der er yderligere spor af bortraderet tekst i slutningen af obituarienotitserne under 9. august (ikke noteret af Weeke), men det drejer sig om en notits, der var indført efter de to notitser, som blev indskrevet i LDV efter lægmanden Johannes. Den første af disse vedrører *Ericus filius Arene*, som Weeke meget plausibelt identificerer med en *Ericus filius Harinæ*, der omtales i ærkebiskop Absalons testamente i 1201 (*Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 197 note 4; jf. *DD*, 1. rk. bd. 4, nr. 32 [1201 før 21. marts], s. 61). Det bortraderede har derfor næppe nogen relation til kong Knud Magnussens død.

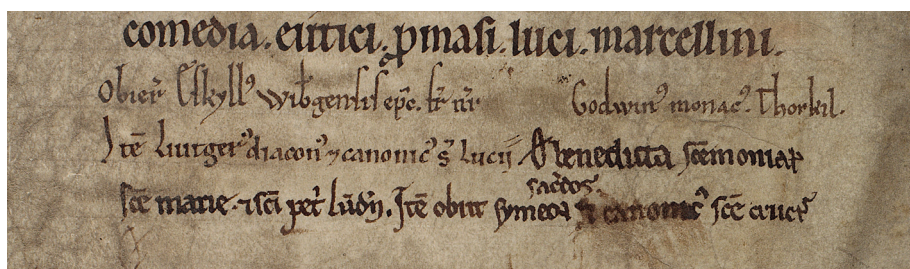

Bild 17. LDV, 20. oktober. Bemærk rasuren og bogstavsporene i slutningen af notitsen om biskop Eskil af Viborg, foran navnet Godwinus i første linje. LDV fol. 109v.

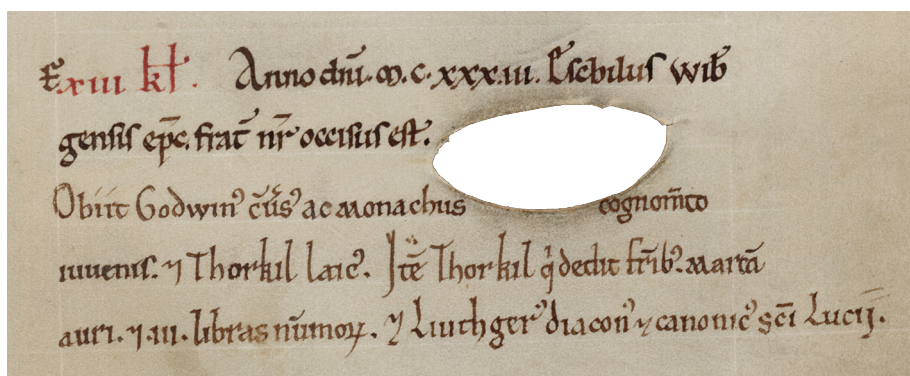

Bild 18. MF, 20. oktober. Hullet i pergamentet stammer fra fremstillingen af materialet. Notitsen om biskop Eskil af Viborg, med hånd [e], står øverst. De sidste ord, *occisus est*, synes ikke at kunne passe med bogstavsporene ved rasuren i LDV. NL fol. 164r.

hånd [e] ud over årstallet 1133 skrevet *Eschilus Wibergensis episcopus . frater noster occisus est*. Det er nærliggende at antage, at de bortraderede ord i LDV også vedrørte drabet, men de bevarede spor af bogstaver synes ikke at stemme med ordvalget *occisus est*.⁸⁹

Under 18. oktober er hele notitsen om biskop Rico af Roskilde senere faldet for en lettere raderkniv, men teksten er fortsat tilstrækkelig læselig til, at man kan se, at den forinden var blevet udsat for en kraftigere rasur. Hvad der nu kan læses af anden anlæggende hånds notits om Rico, er *Obiit Ryko Roschildensis episcopus*. Derefter følger en kraftig rasur, som klart adskiller sig fra den raderingsteknik, der har fjernet resten af notitsen. I MF har hånd [f] foruden årstallet 1139 skrevet *Rycco Rosceldensis episcopus frater noster cum suis occisus est*. Også her er det sandsynligt, at det bortraderede i LDV har drejet sig om drabet på Rico, men rasurens form og længde gør det tvivlsomt, om ordvalget har været det samme som i MF.⁹⁰

Tilsvarende kraftige rasurer er også foretaget i notitsen om ofrene for voldsomme begivenheder i Lund under 1. juni, som tentativt kan sættes i forbindelse med bispevalget efter ærkebiskop Assers død i 1137.⁹¹ Her er der imidlertid ingen holdepunkter for at datere indgrebene.

Carsten Brengaard har allerede vist, at Lauritz Weibulls "politiske" tolkning af rasurerne i notitsen om Erik Emune er højst problematisk. Det synes heller ikke muligt at give en overbevisende "politisk" tolkning af rasurerne i de her drøftede obituarienotitser. Biskop Eskil af Viborg blev dræbt af Erik Emunes mænd, mens på den anden side biskop Rico af Roskilde havde været Erik Emunes kapellan og blev promoveret af kongen. Hvad den "voldsomme forfølgelse" i Lund en 1. juni drejede sig om, kan ikke siges med sikkerhed, skønt det forekommer sandsynligt, at den stod

88 Brengaard 1982, s. 39–44.

89 LDV fol. 109v. Sporene kunne muligvis stemme med ordet *interficitur*.

90 LDV fol. 109r.

91 Sml. Gelting 2004, s. 208–211.

i forbindelse med valget af Assers efterfølger på Lunds bispestol. Måske skal man se det fælles formål for alle disse rasurer i et ønske om at nedtone mindet om de voldsomme begivenheder under 1100-tallets borgerkrige. Det kunne harmonere med, at dér hvor det er muligt at skønne om tidspunktet for indgrebene, synes de snarest at måtte henføres til 1100-tallets slutning, og under alle omstændigheder efter ”yngsta hands” opdatering af MF på grundlag af LDV’s tekst i dens tilstand, inden rasurerne blev foretaget.

Konklusion

Konklusionerne af denne undersøgelse kan opsummeres som følger:

- Tidspunktet for anlæggelsen af LDV kan ikke bestemmes nærmere end til intervallet 1139 × 1146.⁹²
- De to anlæggende nekrologiehænder i LDV arbejdede samtidig på hver sin halvdel af håndskriftet.
- Anden anlæggende hånd fuldførte ikke sin del af arbejdet, idet ældre notitser under 26.-31. december aldrig blev overført til LDV.
- Forlægget for de to anlæggende hænder var ikke MF, men et nu tabt, ældre nekrologium.
- MF blev kun ajourført mangelfuldt og usystematisk efter håndskriftets anlæggelse i 1123. Først omkring 1170 foretog ”yngsta hand” en gennemgribende opdatering, hvorunder kalenderdatoerne mellem 4. maj og 4. juni dog blev glemt.
- ”Yngsta hand” førte ikke MF løbende ca. 1140–1145, men var kun aktiv, i begge nekrologier, i en kort årrække omkring 1170.
- MF var således for ukomplet til nogensinde at have været det retningsgivende håndskrift for de liturgiske kommemorationer ved Lunde domkapitel. Den funktion må have været udfyldt af det ældre nekrologium, som var forlæg for de ældste notitser i LDV.
- Indførslerne i MF med ”älsta hand” og med hænderne [b], [e] og [f] repræsenterer en redigering i hierarkisk orden af de notitser, som i LDV forekommer i kronologisk rækkefølge, og givetvis også gjorde det i dens tabte forlæg.
- Rasurerne i den omdiskuterede obituarienotits om Erik Emune stammer næppe fra ærkebiskop Eskils tid, men snarere fra 1100-tallets sidste fjerdedel, hvor man synes at have foretaget flere bortraderinger, der kunne tjene til at nedtone mindet om borgerkrigene tidligere i århundredet.

Disse konklusioner går imod væsentlige dele af Lauritz Weibulls opfattelse af nekrologierne fra Lund og deres indbyrdes forhold. De vil nødvendigvis gøre en revurdering af de to håndskrifter kildeværdi, ikke mindst fordi LDV nu må anses for den bedste kilde til at vurdere indholdet af det tabte, ældste nekrologium, som var dens forlæg.

Ikke desto mindre må denne revisionistiske gennemgang i sidste ende tjene til Weibulls hyldest. Denne undersøgelse havde ikke kunnet gennem-

⁹² Efter granskning af manuskriptet må jeg frafalde hypotesen om, at det kunne have været anlagt allerede i 1137/38 (se Gelting 2004, s. 212–214).

føres uden det grundlæggende editionsarbejde, som Lauritz Weibull levede med sin udgave af *Necrologium Lundense* i 1923.

Bibliografi

- Baumann, F. L., 1888, "Ueber die Todtenbücher der Bisthümer Augsburg, Constanz und Cur", *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellschriften deutscher Geschichten des Mittelalters*, 13, s. 409–429.
- Breengaard, Carsten, 1982, *Muren om Israels hus: Regnum og sacerdotium i Danmark 1050–1170*, København.
- Consuetudines Lundenses. Statutter for kannerikesamfundet i Lund c. 1123*, ed. E. Buus, København 1978.
- Danske korstog – krig og mission i Østersøen*, John H. Lind ..., København 2004.
- DD = *Diplomatarium Danicum*, 1. række bd. 2, 1053–1169, udg. Lauritz Weibull og Niels Skyum-Nielsen, København 1963; 1. række bd. 4, 1200–1210, udg. Niels Skyum-Nielsen, København 1958.
- DMA = *Danmarks middelalderlige Annaler*, udg. Erik Kroman, København 1980.
- France, James, 1992, *The Cistercians in Scandinavia* (Cistercian Studies 131), Kalamazoo.
- Gelting, Michael H., 1980, "Kansleren Radulfs to bispevielser: En undersøgelse af Saxos skildring af ærkebisper og pavestriden 1159–1162", *Historisk Tidsskrift* (dansk), 14. række bd. 1, s. 325–336.
- Gelting, Michael H., 2004, "Da Eskil ville være ærkebiskop af Roskilde: Roskildekroniken, *Liber daticus Lundensis* og det danske ærkesædes ophævelse 1133–1138", i: Peter Carelli, Lars Hermanson og Hanne Sanders (red.), *Ett annat 1100-tal: Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark* (Centrum för Danmarksstudier 3), Göteborg/Stockholm, s. 181–229.
- Huyghebaert, Nicolas, O.S.B., 1972, *Les documents nécrologiques* (Typologie des sources du Moyen Âge occidental 4), Turnhout.
- Libri memoriales capituli Lundensis: Lunde domkapitels gavebøger og nekrologium*, ed. Christian Weeke, Kjøbenhavn 1884–1889 (repr. 1973).
- Necrologium Lundense: Lunds domkyrkas nekrologium*, ed. Lauritz Weibull (Monumenta Scaniae historica), Lund 1923.
- Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum: Danmarkshistorien*, udg. Karsten Friis-Jensen, overs. Peter Zeeberg, 2 bd., København 2005.
- Skyum-Nielsen, Niels, 1971, *Kvinde og Slave* (Danmarkshistorie uden retouche 3), København.
- Vauchez, André, 1988, *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge d'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques* (Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 241), 2. udg., Roma.
- Weibull, Lauritz, 1928, "Nekrologierna från Lund, Roskildekronikan och Saxo: Grunddrag i Danmarks historia under det 12. århundradet", *Scandia* 1, 1928, s. 84–112.
- Vitae sanctorum Danorum*, Martin Clarentius Gertz (ed.), København 1908–1912.

Erik Petersen

Liber daticus ecclesie et capituli Lundensis – om den lundensiske gavebog GKS 845 2° i København

HÅNDSKRIFTET GKS 845 2° med den såkaldte Liber daticus recentior, ”den yngre gavebog”, er den eneste af de bevarede bøger fra middelalderens Lund, der er anlagt som gavebog. Betegnelsen *yngre* har den fået, fordi den er anlagt senere end den såkaldte Liber daticus vetustior, ”den ældre gavebog”, der er bevaret i Medeltidshandskrift 7, ikke på grund af sit indhold. Der er tale om to i anlæg og udførelse forskellige bøger, hvis fælles grund og sammenhæng er, at de indeholder notitser om gaver skænket til domkirken i Lund og dens drift, forstået i videste betydning.

GKS 845 2° i Det Kongelige Bibliotek i København består af 58 ensartede pergamentblade, der måler ca. 32 x 21,5 cm.¹ Det er bygget op af 8 læg, 6 kvaternioner, efterfulgt af et læg med 3 dobbeltblade og til sidst et læg med 2 dobbeltblade. Der er lægtællere på alle læg bortset fra det sidste, dvs. på siderne 8v, 16v, 24v, 32v, 40v, 48v, 54v; tallene på fol. 8v, 16v og 40v er skrevet med rødt blæk, de øvrige med sort – en vekslen, der indikerer, at de er påført læggene i samme proces og af samme person som indskrev bogens 365 datoer.

GKS 845 2° er anlagt som en kalender. Hver enkelt af årets 365 dage er anført som rubrik med dato efter romersk kalenderregning, begyndende med 1. januar (*Kalendis Januarii*) øverst på fol. 1r og sluttende med 31. december (*II Kal. Januarii*) på fol. 57r. Med få undtagelser er der i et jævnt forløb anført 3 eller 4 rubrikker på hver side, oftest med 7 dage per opslag. Alle rubrikker er skrevet i samme hånd, den første af flere, der har ført pennen hen over bogens pergament. På bladene 57v–58r er der afskrevet et dokument dateret den 23. november 1314. På håndskriftets sidste side, fol. 58v, er der en afskrift af et dokument udstedt af *Johannes secundus*, dvs. ærkebiskop Jens Grand.

I det åbne rum mellem kalenderens datorubrikker var der plads til indføring af notitser om givere og gaver. At rumme dem var bogens egentlige formål. Kalenderens funktion var at knytte dem til de bestemte dage i årets løb, hvor deres årtid eller *anniversarium* skulle holdes.

¹ Jf. Jørgensen 1926 s. 243. Af praktiske grunde refererer jeg i det følgende til GKS 845 2° som LDR og til håndskriftet Mh 7 som LDV.

Der er i GKS 845 2° nedfældet godt 260 indførsler. Ofte er der indført notitser om flere personer under samme dato. Ved mange af bogens datoer ses derfor kun det blanke pergament og ingen navne. Notitsernes længde varierer stærkt, fra mindre end en linje til næsten en sides længde. Korte eller lange, effekten på en nutidig læser kan være meget forskellig fra notits til notits – fra den udførlige om ærkebiskop Anders Sunesens lange og roligt afrundede liv, til en lapidarisk note, der meddeler at kong Erik blev slået ihjel i Sankt Cecilies nat. For kannikerne i Lund var signalet i notitserne det samme: på den dag i året, hvor navnet var anført, skulle der bedes for den afdødes sjæls frelse. Det var den håndfaste kontrakt mellem kirken og dens donatorer. Sidstnævnte skænkede kirken dele af eller hele deres formue, og kirken gik i forbøn for deres sjæles frelse i det hinsides. Den fælles baggrund var en længsel efter evigt liv og, parallelt med den, en rædsel for fortabelse.

Palæografien antyder ikke dramaer som dem, notitsernes tekst hist og her gør synlige. Der er ingen rasurer, ingen spor af forsøg på at slette én gang indførte navne og oplysninger. Notitserne er skrevet i flere hænder over et længere tidsrum, men overalt i en klar og egal form. Sidernes layout er bestemt af kalenderen og den plads, der er afsat til hver dag. Der er steder, hvor denne ikke har været tilstrækkelig, men problemet er da løst på en logisk og æstetisk tilfredsstillende måde. Det fremgår, at man da bogen blev anlagt har været opmærksom på, at enkelte dage ville kræve mere plads end det normalt afsatte. Det har man følgelig taget højde for ved øge pladsen. Det gælder f.eks. indførslen for Anders Sunesen, bogens længste, under 24. juli. Den begynder nederst på fol. 27v og fortsætter over det meste af fol. 28r, hvor den efterfølges af endnu en indførsel hørende til samme dato. Først på fol. 28v kommer så rubrikken for den 25. juli. Tilsvarende har man på fol. 30v alene indskrevet en dato nederst på siden, vij id. julii, dvs. 10. juli. Man har allerede ved bogens anlæggelse vidst, at man skulle bruge pladsen til den lange notits om magister *Ingimarus subdiaconus canonicus Lundensis*, der begynder fol. 30r. På fol. 30r har man afsat ekstra plads til Kal. Septembris. En kalkuleret handling, der gjorde det muligt for to hænder at indskrive først en, dernæst en anden notits i umiddelbar forlængelse af den første, begge hørende under datoen 1. september.

Datoerne er skrevet i rødt blæk. Af initialer er kun forkortelsen KL for *Kalende* eller *Kalaendae*, den første dag i måneden efter romersk datering, fremhævet ved at være i markant større skrift, svarende til 3–4 skrivelinjer i højden. Ved den 1. november er der lavet en kort tværbjælke hen over L'ets opstreg, således at der dannes et kors, men bortset fra det er der ingen udsmykning. GKS 845 2° er et stateligt håndskrift uden prunk, og i sit udgangspunkt nøje planlagt. I denne som i flere andre henseender er den lundensiske gavebog i København forskellig fra den i Lund – bortset fra indholdet. Langt hovedparten af de indførte notitser har en ordlyd, der

svarer til, men ikke i alle tilfælde er identiske med notitser, der også findes i den lundensiske gavebog i Lund.

Foran hver dato er ugedagen angivet med et af bogstaverne a, b, c, d, e, f eller g, skrevet i sort blæk. Ud fra et givent års søndagsbogstav kunne man af disse se, hvilken ugedag en bestemt årtid faldt på. I et par tilfælde er ugedagsbogstaver skrevet mellem datoen og notitsen. Det er således tilfældet ved bogens tredje dato og første notits på fol. 1r, om *Findor, frater noster*, præst og munk ved sankt Peders kloster *in Helmuwardis*, dvs. i Helmarshausen. Det sker igen på fol. 3r, det har åbenbart taget skriveren lidt øvelse at få rutinen på plads. Hans omhu for at gøre det rigtigt skimtes også nederst på første side, hvor han har noteret et minimalt d, det bogstav han skulle huske at tildele første dato på den følgende side.

Skriftbilledet rummer ikke hierarkiske systemer, der fremhæver bestemte personer eller kategorier af personer. I bogens palæografi er en ærkebiskop således iklædt samme dragt som en bonde, uafhængigt af stand og gavers størrelse.

At håndskriftet er fremstillet i Lund til benyttelse og opbevaring samme sted fremgår af indholdet. Det bekræftes desuden af den påskrift, der i senmiddelalderen er nedfældet øverst på første blads rectoside, her gengivet med forkortelser i kursiv: *liber daticus ecclesie et capituli Lundensis*, ”gavebog for / tilhørende kirken og kapitlet i Lund”. Påskriften skal opfattes som et ejermærke snarere end som en indholdsangivelse. Formuleringen er præcis, og interessant ved kun at referere til sig selv – og ikke til den anden og mere komplekse bog med gavebogsnotitser, der også befandt sig i Lund, det nuværende Mh 7 i Lunds UB med den såkaldte *Liber daticus vetustior*. Påskriften er desuden interessant ved at være nedfældet i samme hånd som den, der har skrevet ordene *plenarius capituli lundensis* på fol. 1v i håndskriftet Thott 22 4° i KB København, antagelig det ældste evangeliehåndskrift, der endnu er bevaret fra Lund.²

Om håndskriftets eftermiddelalderlige historie vides ikke meget. Ejermærket viser, at bogen endnu var i Lund ved middelalderens slutning. Da dets bind er middelalderligt, må også det være fremstillet i Lund. Det er muligvis det oprindelige bind, der endnu sidder om det, men der er små indicier, der kan tyde på at det er blevet ombundet. Et par hævede bogstaver i ejermærket viser, at pergamentets øverste kant er blevet i hvert fald en anelse beskåret. Det samme er muligvis tilfældet med bogblokkens nedre kant, i hvert fald er lægtallet *tertius* på fol. 24v skåret over. Et indicium er det muligvis også, at svage mærker, formentlig forårsaget af fugt, på første og sidste pergamentside ikke har afsat spor på bindets indersider.

På et blad klæbet til bindets bageste inderside skimtes indprentet årstal ”Anno Domini 1646”,³ desværre uden angivelse af sted eller person, så sporet ender blindt. Den af Lauritz Weibull forsigtigt fremførte mulighed

² For litteratur om håndskriftet Thott 22 4° henvises til introduktion til den digitale facsimile på netadressen <www.kb.dk/permalink/2006/manus/67/>.

³ Året skal muligvis læses 1645 eller 1643.

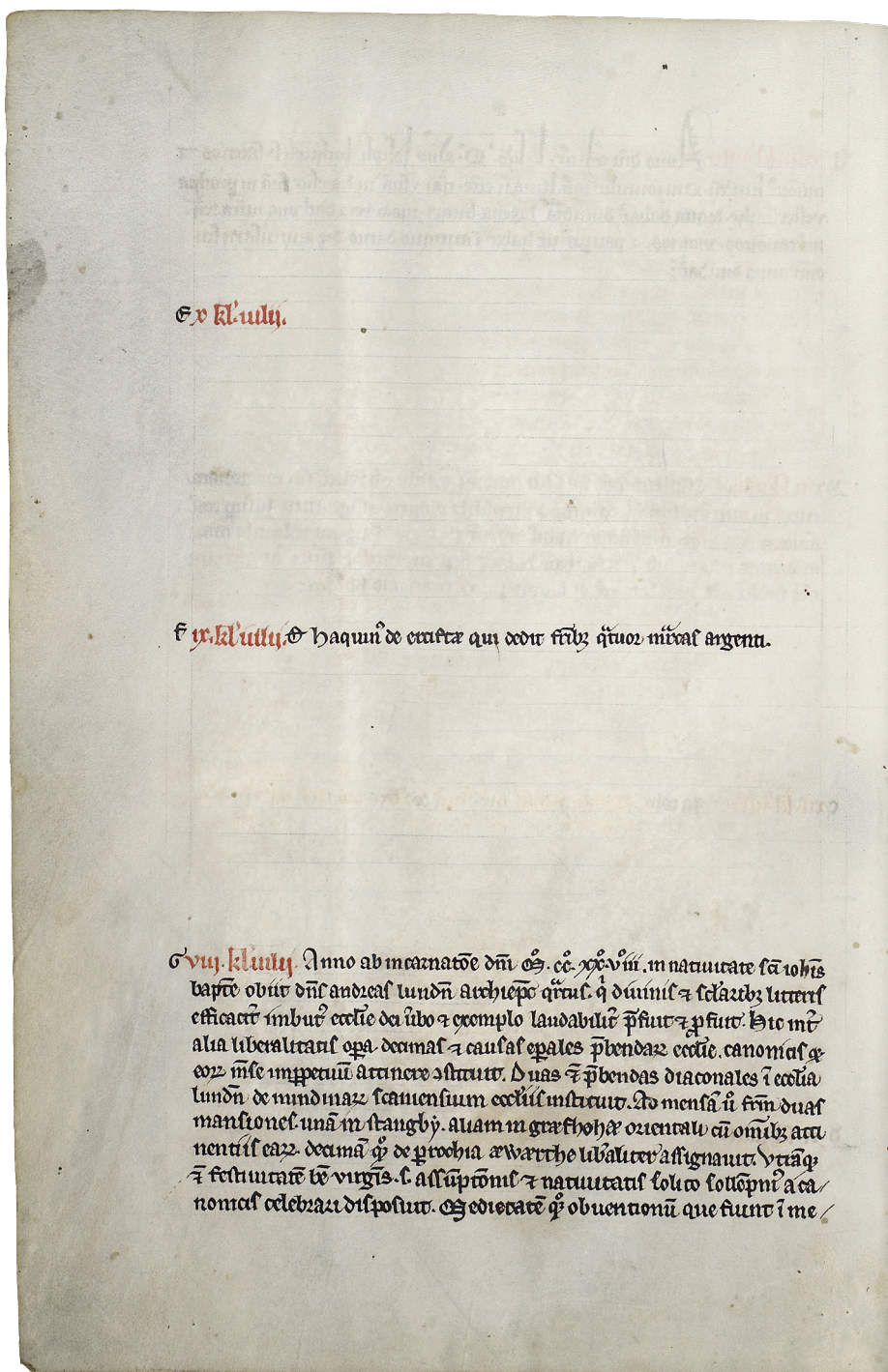

Bild 1. LDR rummer notitser vedr. samtlige ærkebiskopper i Lund fra den første, Ascerus eller Asser, der døde i 1137, til den trettende, Karolus, der døde i 1334. Lunds fjortende ærkebiskop, Petrus, der døde i 1355, er ikke optaget i bogen. Notitserne for ærkebiskopperne er af ganske varierende længde. Uden sammenligning den mest omfattende er den 36 linjer lange optegnelse om Anders Sunesen på fol. 27v–28r; under datoen *vijj Kal. Julij*, dvs. 24. juni. I LDV er notitsen om Sunesen skrevet på et indføjlet dobbeltblad uden dato. Dette er tydeligvis anbragt forkert, idet den forudgående dato er *VIII Idus Junii*, dvs. 6. juni, på trods af notitsens utvetydige angivelse af, at Sunesen døde på dagen for Johannes Døberens fødsel, i året 1228 efter Herrens kødeliggørelse.

at LDR skulle være blandt de bøger, som Jørgen Thormand af Christian III fik i opdrag af opsøge og bringe til København savner kildebelæg og sandsynlighed.⁴ Til gengæld kan det konstateres, at håndskriftet havde nået sin endestation på kongens bibliotek i København senest i 1665, da Peder Schumacher skrev det ind i sin liste over majestætens håndskrifter – den tidligste, der findes til den dengang endnu helt unge samling – således: *Liber Daticus Ecclesiae et Capituli Lundensis. fol. in membran.* Den lundensiske

4 Weibul 1901, s. 16. Jf. også Gerle 1984, s. 16.

28.

moriam felicit mulieris magnitudo. necn̄ medietate m̄m̄oz qui sup̄fuerunt
 i. marci de hanningul. harardh. falyz iure ppetuo uidet. Decaniam q̄ iun
 den de debito inclinat in x. m̄r̄at ampliat den. Ecclesiam i. s̄c̄e marie lun
 di uerful oriente. cū v. mansit eide acmenatly. q̄z duo sunt ralyz maiore
 rexi in uuarthartha occidental. q̄r̄ in biarhula. dimidi i. hactop
 i. dimidi in thom orientali. p̄fente aplice sedis legato dno gregorio. m̄se
 fūm̄ impetuit appofuit. Ad decorem domi. dñi. vi. capal chorales. i. p̄xodem
 cūstallina in qua part colte glofi m̄r̄at laurenti. t̄met honouice donauit
 Hec aū oia solia in columitate uigent fecit. p̄fēa iudez fūi obitū im̄ie.
 q̄ t̄i fecit falyz reliq̄. falicet capfulz argentēa cū reliq̄s cōfūto fēam
 arcifacio. ymagines q̄ t̄r̄iū magoz cū coro nūlit aureis. dalmaticam
 eā i. fūtile q̄z ut solebat in celebratōe m̄ffe. h̄ i. fū oibz p̄afū sup̄ addi
 dit thefaurū falicet libros tā uet̄ q̄ noui testam̄ti. i. plurimos qui exiit
 ducunt origiē ficut patet in feq̄ntibz. Biblam in tribz partibz. Euan
 geliat glofiatos. Ep̄las pauli de maiorz glofiatura. Vni ex quoz Pentateu
 cum bñ glofiatū i. bene correctū. Jemiam bñ glofiatum. Gen̄tial bñ corre
 tat. Scolafica h̄yftoriam. Pfalciū glofiatū in duabz partibz. Exceptiones de
 moralibz iob. Allegorias i. moralitatem sup̄ uet̄ i. nouū testam̄ti in uno uo
 lumine. Lombardum in eccl̄ia inuentū i. libellum t̄roph̄i abbatis de fēa
 genowefa. Duplices glofas sup̄ cantica cantoz. Glofiat sup̄ apocalip
 ſam. Summā huiusmodi i. vii. libros legum. in fup̄ q̄ alios libellos.
 Corpus canonū libzū honestū i. multū uilem. m̄dalem ualde bonū
 i. bñ correctū quē in fua capella habebat. Julup i. xxi. m̄r̄at angūti
 in morte fua fēbz erogauit. p̄fēa oia crebriat in nate fibi libalitatē
 munificētial n̄ solum cūctis generalit̄ falyz simul. fed cūctis singula
 tim p̄ se p̄afno frequent̄ impetrat affectu.

Anno dñi. m̄. cc̄. xix. obiit dñs thrugotus canonicus lundē qui p̄ea
 fūis monachy in fua dedit fabre eccl̄e lundē quāda ciam in prochia
 s̄a michael ad aquilonē fuan. ita q̄ p̄uatoz fabre ordmabit eam p̄
 reposit̄ falyz anno apud coloniū vñā m̄r̄. p̄ repacōe domoz de p̄fione
 canie. fēa i. falyz fabre fabre. xi. oz. canonicos in m̄ffa i. in uisibz. xi. oz.
 ad am̄is fūi vñāz dñi m̄r̄. p̄fūantibz i. t̄r̄. oz. paup̄ibz. p̄fēa
 m̄dicantibz. m̄r̄. t̄r̄. p̄fūis ad om̄ia altaria in eccl̄a lundē celebrat̄
 bz m̄r̄. t̄r̄. i. falyz duos oz. ḡreptis duabz m̄r̄ q̄ uenit ad am̄is m̄gr̄
 tamut de eadem cā.

Bild 2. I LDR hersker der ingen usikkerhed om Sune-
 sen-notitsens placering på Skt. Hans Dag – tværtimod
 fremgår det, at man allerede ved bogens anlæggelse
 har taget højde for dens længde. Mens antallet af
 rubricerede datoer veksler stabilt mellem 3 og 4 per
 side, har man undladt at indføre datoer på den side,
 der fulgte efter viij Kal. Julii, fordi pladsen skulle bruges
 til teksten om Sunesen. Det har tillige givet plads til
 notitsen om kanniken Thrugot, der døde på samme
 dag i kalenderen som Sunesen, blot 91 år senere, i det
 Herrens år 1319.

gavebog i København hører således til i det ældste lag i den samling, der
 mere end 100 år senere blev til Gammel Kongelig Samling, forkortet GKS.⁵

Historikeren Jakob Langebek (1710–1775) udgav som den første hånd-
 skriftet GKS 845 2° i sin monumentale kildeudgave *Scriptores Rerum
 Danicarum*. Teksten udkom i værkets posthumt udgivne bind IV i 1776, i
 fortsættelse af hans udgave af Mh 7 i Lund, som var udkommet i bind III

⁵ Jf. Petersen 2009, s. 7–56; om GKS 845 2°
 s. 37 f., 52 (nr. 29) & 55.

af SRD i 1774. At han valgte at udgive de to kilder som to selvstændige enheder var en heldig beslutning, der fortsat giver hans udgave værdi, særligt for studiet af GKS 845 2°. Langebek udgav Mh 7 under overskriften *Liber Daticus Lundensis, ex Codice Lundensi*, og GKS 845 2° tilsvarende under overskriften *Liber Daticus Lundensis, ex Codice Hafniensi* om det i København. Som klummetitler brugte han de mindre neutrale betegnelser *Liber daticus Lundensis vetustior* om håndskriftet i Lund, og *Liber daticus Lundensis recentior*. Han gav dermed håndskrifterne nogle kaldenavne, som eftertiden har taget til sig, men som ikke i alle henseender har været befordrende for forståelsen af de to håndskrifter og deres indbyrdes forhold. – Langebek er fortsat den eneste, der har besørget en udgave af den lundensiske gavebog i GKS 845 2°.

C. Weeke (1832–1905) afsluttede aldrig en akademisk uddannelse, men erhvervede sig i sin lange karriere som bibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek stor erfaring i arbejdet med håndskrifter. Kildebevidst, men knap så kildenært som Langebek udgav Weeke i årene 1884–1889 det københavnske håndskrift GKS 845 2° og det lundensiske Mh 7 under titlen *Lunde Domkapitels Gavebøger ("Libri datici Lundenses")*. Udgaven havde endnu en overordnet titel: *Libri memoriales capituli Lundensis*, der afspejlede projektets oprindelige målsætning, nemlig at udgive såvel de to gavebøger som *Necrologium Lundense*, *Medeltidshandskrift 6*. Denne sidste del af projektet måtte opgives – ikke på grund af Weekes ulyst til at fuldføre det, men på grund af udgiverselskabets utålmodighed, forstår man.⁶

Weekes udgave er i mange henseender fortjenstfuld og fortsat et nyttigt redskab i arbejdet med de to kilder. Den har sine klare begrænsninger, og de er mest til ugunst for forståelsen af GKS 845 2°. På trods af udgavens titel er det reelt kun LDV, han udgiver. De for LDR særegne notitser har Weeke relegeret til udgavens del II, der på godt otte sider meddeler hvad han betegner som *Annotationes libro datico Lundensi recentiori propriae*. Kun meget få af disse er selvstændige notitser, der kun optræder i LDR.

Weeke har markeret indførsler, der forekommer i både LDV og LDR, med et crux. I sine noter gør han opmærksom på større divergenser de to kilder imellem, men han har ikke udstyret udgaven med et egentligt kritisk apparat. Man kan ved at følge Weekes crux'er få et tekstligt billede af LDR, men det er ikke præcist, for ikke alle notitser står i samme følge i de to bøger. De kanniker, der har forestået arbejdet med at overføre notitser fra LDV til LDR, har i flere tilfælde måttet foretage et valg, når de afgjorde hvilken dato en given notits skulle indføres under – det fremgår ikke altid klart i LDV. Ganske som Weeke senere som udgiver måtte gøre. Og LDRs redaktører og Weeke nåede ikke i alle tilfælde frem til samme resultat.

Modsat Langebek medtog Weeke de martyrologietekster, der oprindeligt var LDVs eneste indhold, i sin udgave. Det var efter min opfattelse en rigtig disposition, men det overses let, at disse tekster *ikke* findes i LDR.

6 Jf. Weekes indledning, *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. III. Udgaven var sat i værk af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. Den oprindelige plan om at medtage *Necrologium Lundense* kan endnu spores i henvisninger hos Weeke, der ender blindt, se f.eks. note 4 på s. 239, hvor læseren opfordres til at se "ndfr. Nekrologiet under 18. Sept."

Tilsvarende kræver det opmærksomhed at se det, der måske er den mest synlige forskel LDV og LDR imellem: det markant mindre antal notitser i LDR. Den forskel fremgår lysende klart hos Langebek allerede af indholds-oversigterne, med sidehenvisningen 474–579 for LDV i 3. bind af *Scriptores Rerum Danicarum*, og 26–68 for LDR i værkets bind 4.

Alle hans udgaves andre dyder ufortalt, har Weeke med sin fremgangsmåde bidraget sit til konstruktet *Liber Daticus Lundensis*. En sådan bog findes ikke. Hvad vi har, er to meget forskellige håndskrevne bøger fra middelalderen, med hver deres udgangspunkt, hensigt og historie. Den ene, med langebeks ord, *Liber Daticus Lundensis, ex Codice Lundensi*, der endnu beror i Lund, nu med signaturen Mh 7, den anden *Liber Daticus Lundensis, ex Codice Hafniensi*, der i hvert fald siden 1665 har ligget i København, de seneste 200 år med signaturen GKS 845 2°. Sidstnævnte er i april 2012 udgivet som digital faksimile.⁷

Spørgsmålet om LDRs datering er centralt for forståelsen af bogen, men kompliceret. Alle bogens notitser er ganske vist knyttet til en præcis dato i kalenderen, og adskillige af dem er endda forsynet med et årstal. Problemet er blot, at disse årstal fortæller hvornår en bestemt person er død eller har testamenteret en gave, ikke hvornår notitsen er indført i LDR. Langt de fleste, muligvis samtlige notitser i LDR er kopieret efter forlæg, langt de fleste formentlig efter LDV.

Notitser med en dato eller andre daterbare elementer giver dog nogle holdepunkter. Af de notitser, der indeholder en dato, er den ældste den om ærkebiskop Absalon, med angivelse af året for hans død, 1201.⁸ Absalons to forgængere på ærkebispesædet er ligeledes indført i LDR, men uden årstal. Det samme er de første ti af hans efterfølgere, bortset fra Isarnus alle med anførsel af deres dødsår. Den seneste af disse er Karolus, Lunds trettende ærkebiskop, der døde i 1334. Karolus' efterfølger, Petrus, døde, som det er noteret i LDV men ikke i LDR, i 1355. Bisperækken som den er repræsenteret i LDR indikerer således en *terminus ante quem* for LDRs ajourføring i tidsrummet fra 1334 til 1355. At skæringsåret er tættere på 1334 end på 1355 synes der at være et indicium for i LDRs indførsler af konger. Den seneste, der er medtaget, er Kristoffer II, der døde i 1332. Valdemar Atterdag er derimod ikke indført i LDR. Ud fra LDRs kongerække synes ajourføringen således at være ophørt under interregnet, nærmere bestemt mellem 1334 og 1340.

At ajourføring af LDR kan være ophørt senest i 1340 modsiges imidlertid af nogle få notitser om kanniker, der døde efter dette år. Under 10. juni således en notits om Johannes Kannæ, der døde i 1344.⁹ En anden notits melder, at Petrus Jonsson de Nym, *presbiter et canonicus Lundensis*, døde i 1345.¹⁰ Petrus Botulphson, *sacerdos et canonicus Lundensis* er anført som afdød i 1350.¹¹ Dennes bror, Joseph Botulphson, der ligeledes betegnes som *sacerdos et canonicus Lundensis*,¹² afgik ved døden i 1352, det seneste årstal,

7 Faksimilen er frit tilgængelig på netadressen <www.kb.dk/permalink/2006/manus/772/>.

8 LDR fol. 13v.

9 LDR fol. 25v.

10 LDR fol. 18r.

11 LDR fol. 12v.

12 LDR fol. 27r.

der optræder i notitserne i LDR. Disse notitser rækker ind i Valdemar Atterdags regeringstid, men ligger fortsat indenfor Petrus' tid som ærkebiskop, og ærkebisperækken er i denne kontekst vigtigere end kongerækken.

Imidlertid er der et par notitser i LDR, der *kan* være indført efter ærkebiskop Petrus' død. Weeke nævner notitsen indført i LDR under 10. december for Nicolaus Pose, *presbiter et canonicus Lundensis*.¹³ Notitsen er uden årstal og anført med et *Nota*, der begge angiver, at Niels Pose endnu lever. Han døde *in bona senectute* i 1375, som det meddeles i LDV, hvor dødsdagen er indført under 3. april. Den endegyldige notits er ikke indføjet i LDR. Niels Poses høje alder taget i betragtning kan det ikke udelukkes, at den gave, han skænkede til gengæld for et *anniversarium*, kan være bestemt mange år tidligere.¹⁴

Den anden notits, der synes at bryde afgrænsningen til Ærkebiskop Petrus' tid, er den, der er nedfældet under 10. november for *Petrus quondam scolasticus Lundensis*.¹⁵ Det er en anniversarienotits for en afdød. Denne kaldes i LDV for Petrus Nicolai, i LDR blot Petrus, men det fremgår af notitsernes identiske indhold, at der er tale om samme person. Denne Peder skolemester stiftede den 12. december 1359 sit testamente, der endnu er bevaret.¹⁶ Men også Petrus kan have skænket den gave, der gav ham plads i gavebogen, længe før da.

Det kan ikke udelukkes, at der blandt notitser for personer, hvis eksistens alene kendes fra gavebøgerne, er andre, der er indført senere, men hverken de nævnte eller de ukendte ændrer på det overordnede billede, at ajourføringen af LDR stort set ophørte under ærkebiskop Petrus. Dette bekræftes af LDVs omtale af ærkebiskoppen selv. Petrus, bedre kendt som Peder Jensen Galen, døde efter mere end 20 år på ærkesædet den 16. april 1355. Der er i LDR, som i LDV, under 21. marts indført en *nota* vedrørende hans *dies anniversarius*, som *ipso vivente*, dvs. mens denne endnu lever, skal fejres med en højtidelig messe for den hellige Jomfru i Lundekirkens kor på den nævnte dato. Derimod er der *ikke* i LDR indført den opfølgende notits om hans dødsdag og den endegyldige dato for hans *anniversarium* under den 16. april, som det faktisk er sket i LDV.

Langebek mente at bogen var blevet anlagt og indbundet i det 12. århundrede, og henviste til, at den rummede omtale af begivenheder, der var indtruffet "i år 1137 og før, skrevet i hænder fra den tid".¹⁷ Langebek refererer utvivlsomt til den korte notits om kong Erik Emunes dramatiske død under 18. september på fol. 41v i LDR. Den rummer ikke noget årstal, men dødsåret 1137 var Langebek bekendt fra andre kilder. Notitsen om Erik Emune i LDR er interessant, fordi den, i modsætning til notitserne i *Necrologium Lundense* og LDV, meddeler, at kongen blev slået ihjel af en af sine egne væbnere, der gennemborede ham med en lanse.¹⁸

Langebeks datering af håndskriftet var baseret på historisk viden og en palæografisk datering af skriften. Langebek overså imidlertid, at den hånd,

¹³ LDR fol. 54r.

¹⁴ Jf. *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 307.

¹⁵ LDR fol. 49v.

¹⁶ Jf. *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 286 med note 3. Det er senest udgivet i DD, 3. rk., 5. bd., Kbh. 1967, nr. 264, s. 343 f.

¹⁷ SRD 1776 IV s. 26: "Insunt enim ei res, quæ Anno 1137. & ante acciderunt, ejusque ævi manibus scriptæ videntur".

¹⁸ De ikke enslydende notitser om kong Erik findes på fol. 160r i *Necrologium Lundense* og på fol. 98v i LDV.

der har skrevet notitsen om Erik Emune, er den samme, som har skrevet notitsen om dennes far, Erik Ejegod, hvis død er noteret under 10. juli.¹⁹ Den er her nedskrevet i umiddelbar fortsættelse af og i samme hånd som notitsen om Lunds femte ærkebiskop, Petrus, der, som notitsen oplyser, døde *Anno ab incarnatione domini M.CC.XXVIII*. Før 1228 kan notitsen om Erik Ejegod altså ikke være nedfældet, og den om Erik Emune er det næppe heller.

Også Weeke tager palæografien til hjælp i sit forsøg på at bestemme tiden for LDRs anlæggelse. Et af de åbenlyst synlige træk i LDR er den vekslende anvendelse af sort og brunt blæk. Weeke knyttede én skriverhånd til hvert af disse blækfarver, en ældre, der dyppede pennen i sort blæk, og en yngre, der anvendte brunt. I de ganske mange tilfælde, hvor begge typer optræder under samme datoer, er det uden undtagelse sådan, at den sorte pen kommer før den brune. Blækfarven afspejlede således, ifølge Weeke, en kronologisk lagdeling i LDRs tilblivelseshistorie. Weeke mente, at notitserne i sort blæk var indført i samme hånd som selve kalenderen og altså samtidigt med selve bogens anlæggelse.

På dette grundlag konkluderede Weeke, at LDR måtte være anlagt i 1267 eller 1268 eller umiddelbart derefter. Det er i notitser fra disse to år at den ældste hånd senest ses at have ført pennen. Det drejer sig om notitsen på fol. 30r for *magister Ingimarus, subdiaconus canonicus Lundensis*, som døde den 8. juli 1267. Under 7. maj har samme hånd på fol. 20v uden angivelse af år skrevet dødsnotitsen for *Petrus, presbiter, huius loci canonicus*. Hvis denne Petrus er den samme som den, der i LDV under samme dato og med tilføjelse af årstallet 1268 er indført som *dominus Petrus, sacerdos, huius ecclesie canonicus*, kan slutåret for den ældste hånds virke ifølge Weeke flyttes til 1268.

Weeke kunne have underbygget sin skarpsindige argumentation med yderligere et argument, for netop indførslen om Ingimarus er den ene af blot to, der i LDR har krævet mere plads end indretningen af kalenderen stillede til rådighed. Det er der imidlertid taget højde for. Ingimarus-notitsen begynder nederst på rectosiden og fortsætter over den øvre halvdel af den efterfølgende versoside, hvor der normalt ville være tre eller fire datoer men i dette tilfælde kun er én, anbragt nederst, således at der var plads til fortsættelsen af notitsen. Det bestyrker Weekes antagelse om at indskrivningen af notitserne i sort blæk er foretaget tæt på tidspunktet for bogen indretning. Det er Weekes antagelse, at alle notitser i sort blæk frem til 1267/68 er indført samtidigt.

Som han gør det med den sorte, knytter Weeke også den brune blæk til en og samme skriver. Denne har indført en stribe af notitser fra tidsrummet 1268 til 1344, stort set alle som afskrift af LDV. Weeke mener, at det er sket på én gang, ”øiensynligt”, som han udtrykker det, ”for at gienoprette foregående Tidens Forsømmelse”.²⁰ Weeke taler ligefrem om ”Masseindførslen i 1344”.²¹ Den seneste daterede af disse notitser er den om Johannes Kannæ på fol. 25v i LDR.²² Weeke antager, at også indførslerne i brunt

19 LDR fol. 31r. Erik Ejegods dødsår, 1103, er ikke ført i notitsen.

20 *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. XV.

21 *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. XVI.

22 Notitsen findes i LDV på fol. 61r, og er af Weeke tolket som hørende under 11. juni; den hører snarere til under 10. juni, hvor den også er placeret i LDR, begge steder med årstallet 1344.

blæk er indført samtidigt, og han daterer ud fra Kannæ-notitsen processen til 1344.

Weeke var opmærksom på, at der forekommer notitser både i sort og brunt blæk, der ikke er indført af en af de to dominerende hænder i LDR, men det ændrer ikke på hans overordnede konklusion, at LDR har fået sin form og sit indhold i to omgange, først og grundlæggende i 1267/68, sidst og supplerende i 1344, dvs. med et interval på mere end trekvart århundrede. Weekes teori giver således bogen en meget særegen tilblivelseshistorie, der ikke bliver lettere at forstå af de få tilføjede notitser og dokumenter, der ifølge Weeke er indført i bogen i løbet af og efter det lange interval.

I perioden fra 1267/1268 frem til 1344 blev der i LDR ifølge Weeke indført fem nye notitser i LDR. Det drejer sig om notitserne for kong Kristoffer I (død 1259) under 3. juni på fol. 24v, for *Kanutus prebiter, huius loci canonicus* (død 1309) under 13. januar på fol. 3r, for ærkebiskop Thrugot (død 1280) under 2. maj på fol. 19v, for *Thordo, diaconus, huius loci canonicus*, indført uden angivelse af år under 20. september på fol. 41v, og endelig for kong Erik Klipping (død 1286) under datoen 22. november på fol. 51r.²³ Weekes kriterium har været palæografisk – han har anset afvigelserne fra hånden bag indførslerne fra 1344 for så store at de ikke kan være indført af samme person.

Indførslen på fol. 3r for Kanutus skiller sig ud fra sammenhængen både i kraft af skriften og ved dens placering på siden. Den er skrevet over 12 linjer, i en mindre skrift end de øvrige, og fylder hele pladsen afsat til den 13. januar. Den er desuden skrevet i fuld sidebredde. Weeke anser den for ”vistnok ... indført kort efter 1309”.²⁴ Det samme mener han om indførslen af samme notits på fol. 12v i LDV. Det rejser det interessante spørgsmål om hvilken af notitserne, der er kopieret efter den anden.

Spørgsmålet kan næppe besvares og bør muligvis snarere formuleres: i hvilken bog skrev en og samme skriver først notitsen, for de kan være skrevet i samme hånd. Tekstbilledet fremstår ganske vist forskelligartet, men det kan skyldes de forskellige udgangspunkter og deraf følgende vilkår for indskrivningen: i LDV på den ledige plads mellem martyrologie-tekster og allerede indførte notitser, i LDR på en blank og ubeskrevet plads i fuld sidebredde. Ser man på skriftens karakter og idiosynkratiske træk er der til gengæld så mange ligheder, at det må anses for sandsynligt at notitserne er skrevet af samme hånd.

Dette bestyrkes af endnu en tekst, LDRs længste. Det er et dokument med officiel karakter, ikke et testamente, men ærkebiskop Esgers bekræftelse på de bestemmelser, som Guido, dekan i Lund og kongens kansler, havde nedfældet i tre testamentariske breve den 22. november 1314.²⁵ Ærkebiskoppens bekræftelse bærer datoen 23. november 1314. Dokumentet er i LDV nedskrevet på et indføjjet blad (fol. 49r), mens det i LDR er placeret på fol. 57v–58r, dvs. efter den egentlige liber daticus. Weeke mente, at

²³ Notitsen om drabet på kongen *in nocte beate Cecilie* er placeret mellem notitser nedfældet af Weekes 1267/68-hånd og 1344-hånden.

²⁴ *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 9 note 1.

²⁵ Jf. DD, 2. rk., 7. bd., Kbh. 1956, s. 150, indledning til nr. 208. Guidos tre breve – men ikke ærkebiskop Esgers bekræftelse – er trykt sammesteds s. 151–154 (nr. 208–210).

dokumentet er nedskrevet af samme hånd i begge bøger, kort efter den 23. november.²⁶ At hånden er den samme i de to bøger er jeg enig i. Jeg mener desuden at hånden er identisk med den, der har indført den netop nævnte notits om Kanutus i begge bøger.

Dokumenter som ærkebiskoppens bekræftelse af Guidos bestemmelser er et særsyn i de lundensiske gavebøger. Det forklarer måske bekræftelsens særegne placering i dem, i den ene på et løst blad, i den anden som et appendiks sidst i bogen. At det er indført i såvel LDV som LDR viser, at begge bøger har været i aktiv brug på dette tidspunkt. Skriften i dokumentet er diplomatarisk, hvilket særligt falder i øjnene i LDR, som ellers næsten udelukkende er ført i bogskrift. Det kan i princippet være Guido selv, der har indført bekræftelsen i de to bøger.

Testamentet knytter sig til en notits om Guidos død i 1320. Notitsen om Guido, der havde været dekan i Lund og i en periode kansler for Erik Menved, findes på fol. 50r i LDV,²⁷ og på fol. 21 recto i LDR, under 12. maj. Begge steder henvises der til testamentet *in fine libri*, hvor det muligvis engang har været placeret i LDV og faktisk forefindes i LDR.

Weeke antager, at Guidos testamente er skrevet ind i såvel LDR som i LDV kort efter 23. november 1314.²⁸ Han er opmærksom på, at afskrifterne i de to bøger "vistnok" er fra samme hånd. Ifølge hans teori er Guidodokumentet indført i LDR, mens der i denne kun var indskrevet notitser vedrørende gaver frem til 1267/68. Efter indskrivningen af det gik der yderligere 30 år, før den store retrospektive indskrivning af notitser ifølge samme teori fandt sted i 1344 – herunder indskrivningen af notitsen om Guidos egen død den 12. maj 1320.

På bogens sidste side er der i LDR kopieret et dokument udstedt af ærkebiskop Jens Grand i det Herrens år 1293.²⁹ Myndigt og magtfuldt meddeles det heri, at ærkebiskoppen i nærværelse af kapitlet har pålagt og bestemt, at *presens liber daticus qui et chathalogus sanctorum*, dvs. nærværende gavebog, som også er en helgenkatalog, altid skal forblive i sakristiet og ikke må fjernes derfra, med mindre det sker ved påbud fra ærkebiskoppen eller ved samstemmende beslutning af kapitlet. Det gøres under trussel om ekskommunikation, ligesom han, *sub anathemate*, forbyder enhver at skrive noget i den, med mindre det sker ved påbud af den til enhver tid siddende ærkebiskop eller af kapitlet. I sådanne tilfælde skal det, der skal indskrives, nedfældes i nærværelse af pålidelige, hertil særligt udpegede medlemmer af kapitlet. Ligeledes pålægges det at der, for at man kan fæste lid til den nævnte bog hvad angår dens indhold og det der er skrevet i den, og for at der kan herske vished omkring tvivlsmaal forårsaget af det, der er skrevet i den, ikke må have nogen yderligere tvivl eller rippes op i konflikter. Samt endelig, at ingens navn må skrives i denne bog, med mindre vedkommende har bidraget med en donation til kirken, biskoppen, eller denne kirkes brødre, kannikerne i fællesskab eller kapitlet, eller han har udrettet noget

²⁶ *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 119 note 1.

²⁷ Dvs. efter det i bogen indsatte testamente.

²⁸ Jf. *Libri memoriales capituli Lundensis*, note 1 på s. 119.

²⁹ LDR fol. 58v.

stort og værdigt at mindes, for hvilket han skal ihukkommes i mindegudstjenesten for de afdøde troende.

Dokumentet kendes alene fra kopien i LDR. Det rummer enkelte særheder, bl.a. den, at det kun er dateret med årstal, ikke med dato. Dets udsagn er imidlertid klare og umisforståelige. I direkte tale gør det klart, hvor gavebogen skal opbevares og på hvilke vilkår den kan tages bort derfra. Det præciserer på hvis bemyndigelse der kan indskrives navne i den og af hvem indskrivningen skal overvåges. Det fastslår, at al tvist om bogens indhold og de optagne navne herefter skal ophøre. Det gøres endelig klart, hvem der ikke kan inkluderes i bogen og hvem der kan, nemlig personer, der har givet gaver til kirken, ærkebiskoppen eller kannikerne, eller personer, som ved egen særlig dåd har gjort sig værdige til optagelse.

Dokumentet bygger på en underliggende kritisk konstatering, der synes lige så klar: der må have været betydelige problemer, ligefrem stridigheder omkring gavebogsforvaltningen i Lund, siden ærkebiskoppen har fundet det nødvendigt at fastslå de ufravigelige regler, der skal følges, og tilmed at true med ekskommunikation og forbandelse i tilfælde af overtrædelser. Det fremgår ikke, hvad slags problemer og konflikter, der er tale om, men mulighederne er mange. Sym- og antipatier brødrene imellem har naturligvis spillet en rolle på en relativt begrænset arbejdsplads, som kannikesamfundet også var. Det samme har kannikernes vilje til at dele arbejdsbyrder rimeligt. Og indkomster, for bl.a. ved afholdelse af årtider var det, som det fremgår af gavebøgerne, ofte af donatorerne fastsat, hvad der skulle tilgå den eller de kanniker, der sørgede for deres gennemførelse. Også gavebøgernes notitser har kunnet give stof til diskussion og måske konflikt. Havde en person, der kun var indført med sit navn og som ingen havde en levende erindring om, virkelig betalt for ydelsen? Og var det egentlig rimeligt at blive ved med at afholde årtid for en person, der i fjerne tider havde skænket så lidt, at de knap nok gav brød til brødrenes bord i et år? Hvordan skulle man forholde sig til giveren af en gård, der viste sig ikke at give en indkomst, men kun ærgrelser? Nu, hvor deres stemmer er forstummet, kan ingen høre hvilke svar, kloge, velbegrundede, afvisende, nogle gange måske ligefrem smålige, de har givet på de spørgsmål, de blev konfronteret med. Det er til gengæld nemt at forestille sig, at det let har kunnet udvikle sig til skænderier, stridigheder og regulære konflikter.

*

Der fandtes i tiden omkring år 1300 tre bøger med gavebogsnotitser i Lund, en gammel, der udover sit *memoriale fratrum* rummede en række af domkirkens vigtigste dokumenter, senere betegnet som *Necrologium Lundense*, nu Mh 6; en lidt yngre, der egentlig var et martyrologium, senere betegnet som *Liber daticus Lundensis vetustior*, nu Mh 7; og en ny, der fra starten var anlagt som en gavebog, senere betegnet som *Liber daticus*

Lundensis recentior, nu GKS 845 2°. Ajourføringen af gavebogsnotitser i nekrologiet var for længst ophørt. De to sidstnævnte var endnu i brug, idet der fortsat indførtes notitser om givere og gaver i dem begge, i Mh 7 frem til begyndelsen af 1400-tallet, i GKS 845 2° til over 1300-tallets midte.

Mens forholdet mellem nekrologiet og den såkaldt ældre gavebog er nogenlunde klart, er forholdet mellem den ældre og yngre gavebog vanskeligere at forstå. Næsten alt, hvad der findes i LDR findes også i LDV. Hvorfor var der behov for den nye bog? Langebek, der som den første udgav begge bøger, mente at den nye *liber daticus* skulle opfattes som en "*liber subsidiarius*" til den gamle – hvad den ikke er. Weeke, den hidtil sidste, der har udgivet dem, måtte opgive at danne sig et begreb om, "hvad egentlig Hensigten har været med den".

Et blik i LDV giver en del af svaret: den rummer notitser i mange lag og hænder, der ikke i alle tilfælde var lette at tyde og undertiden placeret på en sådan måde i martyrologiets kalender, at der kunne være tvivl om hvilken dato, de var knyttet til. LDV var en brugsbog, og der var et reelt behov for reorganisering, hvis den skulle fungere i det daglige. Der var også et reelt behov for oprydning, for mange af de successivt indførte personer havde tilsyneladende ingen direkte relation til domkirken, ærkebiskoppen eller kannikesamfundet, hverken som givere eller i kraft af deres funktion i kirke eller verden. LDV var ikke alene et martyrologium, der blev til en *liber daticus*, den var også blevet til et mere udefinerbart *obituarium*. Resultatet af oprydningen kan aflæses i LDR, hvori adskillige af disse notitser om udenforstående ikke optræder, og hvori især kannikesamfundet, både som kollektiv og som individuelle personer, til gengæld er blevet mere synligt. Faktisk så synligt, at man kan få den tanke, at LDR er skabt specielt til kannikernes brug og regnskab over jordisk gods og gejstlige pligter.

En nærlæsning af en af de få tekster, der udelukkende er overleveret i LDR, giver en anden del af svaret. I sit dokument fra 1293 giver ærkebiskop Jens Grand regler for gavebogens opbevaring, benyttelse og videreførelse. Hans omtale af "nærværende gavebog, der også er en helgenkatalog", viser efter min opfattelse entydigt, at han refererer til LDV. Når han samtidigt i dokumentet indskærpede, at kun sådanne personer måtte indskrives i bogen, som havde skænket gaver til kirken, biskoppen eller kannikesamfundet, eller personer som i kraft af egne ekstraordinære dyder havde gjort sig værdige til at mindes, så anbragte han sig i et konfliktfyldt felt mellem LDV og kannikernes daglige praksis. LDV var nemlig i bogstavelig forstand til randen fyldt med notitser, som ikke opfyldte hans kriterier. Og konflikter var tydeligvis allerede opstået, eftersom han fandt det fornødent at gå i rette med dem i dokumentet.

Udraderede notitser i LDV kan muligvis tolkes som et forsøg på at rette op på situationen på det givne grundlag, men man har i så fald hurtigt indset, at der var behov for en helt ny bog, der for det første var og skulle forblive en egentlig gavebog, og som for det andet med sin eksklusion af

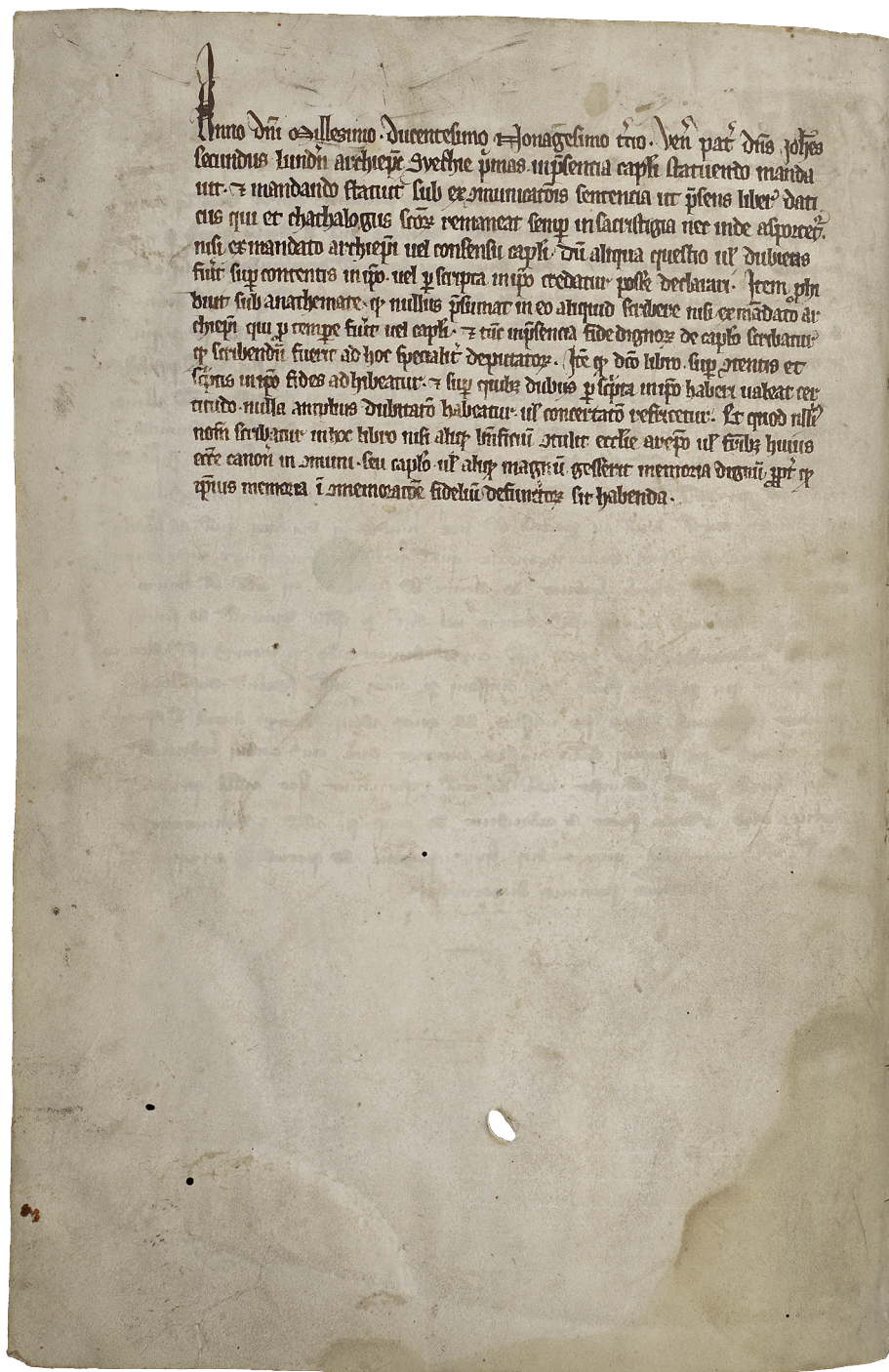

Bild 3. LDRs sidste side (fol. 58v) med ærkebiskop Jens Grands mandat om den lundensiske gavebog. Teksten er ikke en del af den egentlige, kalendarisk ordnede gavebog, men indskærper en række bestemmelser omkring dens førelse, forvaltning og fortolkning. Bestemmelsernes vægt og vigtighed fremgår bl.a. af, at overtrædelser kan sanktioneres med ekskommunikation. Den konkrete gavebog, der omtales i det ærkebiskoppelige mandat, refererer efter ordlyden til LDV, men teksten kendes alene fra den her viste side i LDR.

hen ved halvdelen af notitserne i den gamle bog virkelig fik rettet fokus ind på givere og relation til kirke, ærkebiskop og kannikesamfund.

Denne tolkning indebærer et radikalt opgør med såvel Langebeks som Weekes dateringer af LDRs tilblivelse. Langebeks meget tidlige datering er umulig. Weekes senere, men fortsat tidlige datering af det ældste kronologiske lag er efter min opfattelse lige så problematisk som det lange interval, han forudsætter mellem 1267/68 og den påståede "masseindførsel"

af notitser i 1344. Og ingen af delene er indholdsmæssigt eller palæografisk nødvendigt.

At den yngste notits i Weekes ældste hånd er dateret i 1267 eller daterbar til 1268, binder ikke kopisten til notitsens tid. Det samme gælder den skriver, der ifølge Weeke førte hånden i 1344. Jeg mener at have iagttaget flere skriverhænder i de notitser, Weeke tilskriver kun to anonyme personer. Og jeg mener ikke, at der i palæografien er træk, der entydigt binder nogle notitser til 1260'erne eller 1340'erne. Eller omvendt udelukker, at de alle er indført i perioden mellem ca. 1293 og ca. 1355, fra Jens Grands tid som ærkebiskop til Peder Jensen Galens død eller få år derefter.

Jeg tror, at det er i denne kronologiske ramme man skal anskue og fortolke den såkaldt yngre gavebog, der interessant nok nåede at blive både ældre og forældet i forhold til den såkaldt ældre gavebog, hvori man fortsatte med at indføre nye notitser, tilsyneladende både mens LDR var i funktion og et halvt hundrede år derefter.

Hvorfor man i en periode førte to bøger forbliver et åbent spørgsmål, men igen kan ærkebiskop Jens Grands dokument bidrage til et svar. Heri blev det utvetydigt slået fast, at gavebogen altid skulle forblive i sakristiet: *remaneat semper in sacristia*. Her har altså LDV haft sin permanente plads, hvorfra den kun har kunnet fjernes på mandat af ærkebiskoppen eller af et enigt kapitel. LDV har derved fået en mere arkivalisk karakter end den hidtil havde haft, som en bog, man kunne konsultere, hvis der opstod tvivl om årtider, navne, gaver og fordeling. LDV rummede desuden en igennem lange tider nedfældet erindring om personer, hvis forhold til domkirken var bredere og knap så vel defineret som det der forbandt domkirke, ærkebiskop og kannikesamfund. LDV var på ingen måde en bog, der kunne skrottes, og den blev det lykkeligvis ikke.

Når det gælder den lokale kontekst for LDR, er en nemt tilgængelig plads i kannikesamfundets nærhed det mest relevante sted at lede. For kannikerne var en *liber daticus* et redskab til brug i det daglige arbejde, og med den form og overskuelighed, med det fokus på kannikerne, LDR havde fået efter oprydningen, har denne været både relevant og velegnet. Hvor den konkret har befundet sig, kan der kun gisnes om, men et sted på en hylde i kapitelsalen er antagelig et godt gæt. Hvorfor LDR ikke længere blev ført videre efter ca. 1360, hvorfor LDV ikke blev det efter ca. 1410, det er blot et par af de mange åbne spørgsmål, der kalder på fortsat studium. Som historiske kilder, som vidnesbyrd om kendte og ukendte personers jordiske gods og gaver og, ikke mindst, om deres forhåbning om den evige frelse, er de lundensiske gavebøgers kontante og tørre notitser på deres egen måde fascinerende læsning. Og af mange grunde fortsat relevante, som de var det for den ukendte person, der i den sene middelalder øverst på første side i LDR fastholdt, hvad der sikkert var hans og i hvert fald bogens hjemsted med ordene: *liber daticus ecclesie et capituli Lundensis*.

Bibliografi

- Anders Sunesen. *Stormand, teolog, administrator, digter. Femten studier*, (red.) Sten Ebbesen, København 1985.
- Andreae Sunonis filii Hexaameron, post M. Cl. Gertz ediderunt Sten Ebbesen & Laurentius Boethius Mortensen, *Corpus philosophorum Danicorum Medii Aevi*, vol. 11.1, København 1985.
- DD = *Diplomatarium Danicum*, udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1938–.
- Ekström, Per, 1985, *Libri antiquiores ecclesiae et capituli Lundensis. Lunds domkyrkas äldsta liturgiska böcker*, Lund.
- Gerle, Eva, 1984, *Lunds universitetsbiblioteks historia fram till år 1968*, Stockholm.
- Haastrup, Niels, 1985, "Bøger i Danmark på Anders Sunesens tid", i Sten Ebbesen (red.), *Anders Sunesen. Stormand, teolog, administrator, digter. Femten studier*, København, s. 99–114.
- Jørgensen, Ellen, 1926, *Catalogus codicum latinorum medii aevi Bibliothecae Regiae Hafniensis*, København.
- Jørgensen, Ellen, 1934, anm. af Alfred Otto: Liber daticus Roskildensis. København 1933, *Historisk Tidsskrift* (dansk), 10. Rk. II, s. 661–63.
- Kromann, Kroman, 1958, "Dødebøger", *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, 3, København, s. 423–425.
- Levende ord & lysende billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark: Katalog*, red. Erik Petersen, København 1999.
- Libri memoriales capituli Lundensis: Lunde Domkapitels Gavebøger*, ed. C. Weeke, København 1884–1889 (repr. 1973).
- Nielsen, Lauritz, 1937, *Danmarks middelalderlige Haandskrifter. En sammenfattende boghistorisk Oversigt*, København.
- Munk Olsen, Birger, 1985, "Roskildehåndskriftet af Hexaameron", i Sten Ebbesen (red.), *Anders Sunesen. Stormand, teolog, administrator, digter. Femten studier*, København, s. 233–242.
- Otto, Alfred, 1933, *Liber daticus Roskildensis. Roskilde Gavebog og Domkapitlets Anniversarieliste*, København 1933.
- Petersen, Erik, 2009, "Wulfstans kodex og Schumachers liste. Om den ældste fortegnelse over håndskrifter i Det Kongelige Bibliotek", *Fund og Forskning*, 48, København, s. 7–56.
- SRD = *Scriptores rerum Danicarum medii aevi*, 9 bd, Hafniae 1772–1878.
- Weibull, Lauritz, 1901, *Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden*, Lund.

Bertil Nilsson

Kleresi och lekfolk i gåvobokens anteckningar

I LIBER DATICUS VETUSTIOR (LDV) finns en rad upplysningar av skiftande innehåll och karaktär som ger insikter på ett stort antal områden inom medeltida historia i vid mening. Trots detta har boken endast i ringa utsträckning använts i tidigare forskning och då huvudsakligen med utgångspunkt från de förhållandevis få notiserna av berättande slag, som innehåller information om historiska händelser och mer inflytelserika personers karaktär. Men det finns mycket mer än så att hämta. Den följande artikeln utgör därför en översiktlig presentation av de väsentligaste delarna av innehållet i boken. Detta ger kunskap om bland annat ortnamn, personnamn, kyrkliga ämbetsbärare, borgare, frälse personer, donationer, mässor, förböner, altaren, domkyrkans kontaktnät, staden Lund m.m. Ett antal av dessa "ämnesområden" behandlas mer fördjupat i andra artiklar i föreliggande utgåva.

Senast LDV mer ingående uppmärksammades i forskningen var i samband med Carsten Breengaards disputation i Köpenhamn år 1982. I sin doktorsavhandling med titeln *Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050–1170* behandlade han mycket ingående och med utgångspunkt i ett närgånget studium av själva handskriften ett antal historiska notiser i LDV, i synnerhet sådana som gällde danska kungar och prinsar.¹ Detta skedde mot bakgrund av Lauritz Weibulls teser dels i utgåvan av *Necrologium Lundense* 1923, dels i en artikel i *Scandia* 1928, där han med utgångspunkt från *Necrologium* och LDV lanserade en hypotes om spänningar mellan två varandra motställda grupperingar i Danmark. Weibulls hypotes, som efter hand mer eller mindre kom att betraktas som sanning, har i stor utsträckning präglat dansk historieskrivning om 1100-talet ända fram till 1900-talets sista decennier.

Som en konsekvens av den konstruktivt kritiska framställningen i Breengaards avhandling förekom en diskussion i dansk *Historisk Tidsskrift* 1986 mellan honom och Curt Weibull som gällde handskriftens tillförlitlighet och inte minst dess tendens i fråga om notiserna rörande danska kungar

1 Breengaard 1982, s. 27–51.

och furstliga personer. Såväl Breengaards avhandling som den efterföljande debatten ger god inblick i hur man kan resonera källkritiskt om LDV i jämförelse med Roskildekrönikan respektive Saxos *Gesta Danorum* utifrån några enskilda anteckningar av det nämnda slaget och bland annat med hjälp av paleografiska undersökningar.

I övrigt tycks inte handskriften som helhet, vare sig i original eller enligt Christian Weekes utgåva från 1884–1889, ha tagits i anspråk för undersökningar av de många aspekter av medeltida kulturhistoria och kyrkoliv som skulle kunna belysas genom ett noggrant studium av den. Därvidlag skulle informationen i många fall kunna relateras till annat samtida källmaterial samt sättas in i ett kronologiskt perspektiv. Vidare skulle Weekes dateringar av när enskilda anteckningar gjorts, vilka han förlade inom 30-årsintervall, kunna förfinas. Han har dessutom i sina noter lagt en god grund att bygga vidare på, när det gäller studiet av släktrationer rörande ett antal av de personer vilkas namn finns upptagna i LDV. Även inom andra områden skulle Weekes utgåva tillsammans med den nu föreliggande volymen och dess artiklar kunna tas som utgångspunkt för fördjupade studier.

Martyrologium och nekrologium

LDV är både ett martyrologium och ett nekrologium. Det betyder att under varje datum, som anges på romerskt sätt utifrån huvuddagarna *kalendae*, *nonae* och *idus*, finns först en del som upptar dem som firades som helgon en bestämd dag. Martyrologiet (se Borgehammar), som har kontinentala martyrologier från 800-talet som förlagor, har inte nedskrivits i Lund utan troligen i Corbie (se Rydén); själva handskriften är alltså importerad. Men under martyrologiets text eller vid sidan om, beroende på hur utrymmet räckt, har andra personer än helgon som dött den aktuella dagen antecknats. Den texten, vilken utgör nekrologiet, har däremot lagts upp och kontinuerligt kompletterats vid Lunds domkyrka. De som antecknats där har på ett eller annat sätt haft relation till domkyrkan och dess kleresi och blev föremål för förböner i mässor och den typ av bönegudstjänster som benämndes vigiliar. Vid uppläggningsen av LDV, som genomfördes av *en* hand på kontinenten i fråga om martyrologiets text och två händer i Lund när det gäller nekrologiets, överfördes uppgifter om de döda från ett nu förlorat nekrologium som alltså utgjorde LDV:s föregångare, inte såsom det tidigare antagits, från det så kallade Memoriale fratrum i Necrologium Lundense (se Gelting). Efter hand fördes nya namn in i listan över döda under en tidsrymd på nära tre hundra år med början under första hälften av 1100-talet, troligen under tiden 1139 till 1146 (se Gelting), och med en slutpunkt under 1410-talet.

Från källkritisk synpunkt får man utgå från att uppgifterna om de döda, deras dödsdagar, donationerna och anniversarierna är noggrant förda. Donationerna var nämligen av avgörande ekonomisk betydelse för kleresiet vid domkyrkan, dennas byggnadskassa och gudstjänstlivet, vilket

till stor del finansierades genom dem. Från en andlig utgångspunkt var det viktigt också för andra personer än kleresiet att förbönerna kunde fram-bäras, såsom de konvent och kloster som ingick i bönegemenskapen med Lunds domkyrka (se Nyberg) samt efterlevande släktingar till donatorer och – enligt tidens teologi – självfallet och främst för de döda själva, vilkas namn fanns antecknade. Emellertid har felläsningar och därmed felskrivningar gjorts vid överförandet av uppgifter till LDV:s nekrologium. Därtill kommer att uppgifter om datum kunde bli felaktiga, så att en person inte kom att föras in under korrekt dödsdag, därför att skrivaren missuppfattat datumangivelsen.² Vi får anta att den mänskliga faktorn legat bakom felaktigheter också när nekrologiet fortsatte att föras. Det går emellertid inte att säga något mer generellt om sådana inadvertenser, och det är långt ifrån alltid eller kanske enbart sällan möjligt att upptäcka dem. Däremot är det knappast troligt att dödsnotiserna – när vi bortser från dem med berättande historiskt stoff – innehåller direkta förfalskningar med helt upp-diktad information. Något sådant har såvitt mig bekant ännu inte kunnat påvisas, men helt säker skall man kanske inte vara. Den som idag använder sig av LDV som historisk källa måste hur som helst pröva detaljerna i varje enskilt fall. Som Breengaards avhandling visat gäller detta om den berättande information rörande historiska händelser och personer som LDV innehåller och där i flera fall annat källmaterial står till buds som möjliggör kontroll och diskussion av bokens upplysningar, men också de övriga anteckningarna i nekrologiet måste utsättas för källkritisk granskning.

Olika typer av anteckningar i nekrologiet

Martyrologiets texter och innehåll kommer inte att behandlas i den följande artikeln; det sker på annan plats i föreliggande volym (Borgehammar). I stället är det anteckningarna om de döda som skall presenteras utifrån frågeställningen om vilken huvudsaklig information som dessa ger.

Något generaliserat och enligt mitt förslag till indelning kan man säga att nekrologiet innehåller fyra typer av notiser, varav tre kan betecknas som korta, men som många gånger lappar över varandra innehållsligt – det förefaller inte ha funnits något bestämt och allmängiltigt krav på hur en anteckning skulle utformas och vilka uppgifter som skulle finnas med. Ibland kanske det tillgängliga utrymmet har fått avgöra detta. Samtidigt vet vi att man kunde radera och att man också gjort det, samt att notiser flyttats och hela blad lagts till. I den mån det handlade om donationer var det självfallet av största vikt att donator och ändamålet med gåvan registrerades. Men långt ifrån alla, vilkas namn har antecknats i LDV, kan kopplas samman med någon donation, bland annat därför att ett betydande antal personer varit munkar eller nunnor.

1) Den enklaste av notiserna utgörs av ett konstaterande att NN avlidit den aktuella dagen, exempelvis *Obiit Cabbo* [8 maj]. Detta är den minst utförliga anteckningen, men även en sådan ger, tillsammans med andra lik-

2 *Necrologium Lundense*, s. LXVIII f.

nande, information om personamnsskicket under medeltiden. Ibland ges upplysning om vad personen kallats mer familjärt, till exempel "Margareta kallad Maggha" [30 juni] eller att han eller hon haft binamn, såsom Toke med binamnet "den rödhårige" (Rufus) [30 maj]. Någon gång förekommer att ålder anges: "Thrygillus dog, sex år" (*Obiit Thrygillus, VI anni*) [7 juni] eller att det är fråga om en lekperson: *Thora laica* [26 juli].

2) En något mer informativ typ föreligger när, förutom namnet, också personens "yrke" har angivits samt var han eller hon varit verksam. Många gånger handlar det då om klerker i Lunds stift och i synnerhet kaniker vid domkyrkan, det vill säga de klerker som tillsammans utgjorde domkapitlet, men även munkar och nunnor är rikt förekommande. Det kan således heta: "Benedicta dog, nunna vid S:ta Marie och S:t Peters kloster i Lund" (*Obiit Benedicta, sanctemonialis sancte Marie et sancti Petri Lundensis*) [20 oktober] eller "Biarno dog, präst och kanik vid Heliga korsets kyrka i Dalby" (*Obiit Biarno, presbiter et canonicus ecclesie sancte Crucis de Dalby*) [25 juli]. En rad andra kyrkliga ämbetsbärare och tjänare finns representerade: abbot, akolyt, allmoseinsamlare/-utdelare (*elemosinarius*), dekan, djäkne, (dom)prost, kantor, *cantrix*, konvers, levit, magister, munk, nunna, prior(issa), präst (*presbiter, sacerdos*), subdjäkne, (ärke)biskop. Det finns också exempel på beteckningen, pojke, elev eller yngling, varvid det vid flera tillfällen tillfogats att han varit av gott gry: *Obiit Asel, puer bonæ indolis* [1 februari].

Kyrkans tjänare har ofta försetts också med information om var de hörde hemma vid tiden för sin död. Därvidlag omnämns, förutom domkyrkan i Lund, de flesta av Skånes kloster och konvent samt en del motsvarande inrättningar i det övriga Danmark, vidare Alvastra i Östergötland, Nydala i Småland, Riseberga i Närke samt Gutnalia på Gotland liksom de kloster på kontinenten som ingick i bönegemenskapen med Lunds domkyrka, nämligen Helmarshausen i Hessen och Ravengiersburg i närheten av Koblenz. Någon gång förekommer i de korta anteckningarna också upplysningen att personen i fråga varit son eller dotter till N.N., och ibland, exempelvis i fråga om vissa av ärkebiskoparna av Lund, vilka föräldrarna varit. *Cristiarn, pater domini archiepiscopi Eschili* [20 maj] eller *domina Arina, mater domini archiepiscopi Uffonis* [11 juli].

3) I den tredje kategorin enligt min indelning ges också upplysningar om gåvor till domkyrkan och dess kleresi: Jacobus Eriksun dog, borgare i Lund, som gav kyrkan två mark denarer (*Obiit Jacobus Eriksun, civis Lundensis, qui dedit ec[c]lesie duas marcas denariorum*) [20 juni]. Någon gång förekommer i dessa korta notiser också information om vad den förväntade motprestationen från klerkernas sida skulle utgöras av, vanligtvis ett antal mässor för den dödes själ. Betalningen till domkyrkan och dess klerker för deras förbönstjänster utgick dock inte enbart i form av pengar utan kunde också utgöras av andra materiella ting samt matvaror och fiskerättigheter. Så gav riddaren Tulo en värdefull purpurklädnad (*ad dei servitium reliquit vestem*

Bild 1. Gros Delphinal, "delfinmynt" från den franske kungen Karl V:s regeringstid 1364–1380. På myntets åtsida finns en delfin avbildad och på dess framsida ett kors med krönta korsarmar; i fälten mellan korsarmarna finns två varandra motställda delfiner respektive franska liljor. Omskrifterna lyder: KAROLVS FRANCORVM REX (åtsidan) ET DALPHINVS VIENENSIS (framsidan). Om det var exakt sådana mynt som på bilden som prästen Bosae hade tillgång till går inte att avgöra; de fanns i lite olika utformning. Man kan dessutom fråga sig hur det kom sig att han kunde skänka just delfinmynt varje år till domkapitlet. Foto: Michael Sassigneux.

purpuream preciosam) [27 februari] och prästen Bosae varje år två franska mynt, kallade delfiner (*delfines*) [25 januari].

4) De utförligaste anteckningarna, som ifråga om textmassa skiljer sig från de tre kategorierna ovan, som jag betecknat som "korta notiser", är de som innehåller stiftande av anniversarier, det vill säga det liturgiska högtidlighållandet av den dödes minne på hans eller hennes döds- eller begravningsdag (se vidare nedan).

Bland dessa fyra kategorier återfinns, som redan nämnts inledningsvis, ett jämförelsevis litet antal upplysningar, också de kortfattade, om historiska händelser i berättande form, vilka får antas ha varit av intresse för Lunda-kyrkan, även om det inte alltid kan utrönas varför så varit fallet. Sådana upplysningar återfinns några enstaka gånger som tillägg i martyrologiet men huvudsakligen i nekrologiet och gäller mestadels danska kungar och furstar. Någon gång kan de emellertid avse i övrigt helt okända personer såsom den Magnus om vilken det heter att han dödades i Götaland vid Lena (*Obiit Magnus, qui occisus est in Gocia apud Lene*) [31 januari], varmed sannolikt menas slaget vid Kungslena i Västergötland år 1208. Men det heter också att det förekom en omfattande förföljelse i Lund med många döda [1 juni], och slaget vid Fotevik 1134 nämns, och en del av dem som dog där finns uppräknade [4 juni].

Anniversarierna

Anteckningarna om anniversarierna är till sin natur betydligt utförligare och liknar i de allra flesta fall mer ett testamente än de summariska dödsnotiserna, även om en liten del av dem är relativt kortfattade. Testamenten från somliga av de personer vilkas anniversarier dokumenterats i LDV finns ibland parallellt bland de danska medeltidsbrev, något som kan ge en klarare bild av donator och hans eller hennes levnadsomständigheter.

Fenomenet anniversarium har funnits ända sedan fornkyrklig tid såsom årsmminnesdag av martyrs döds- eller begravningsdagar. Beteckningen användes dock inte enbart om sådana dagar utan även generellt om årstag då något högtidlighölls, exempelvis kyrkoinvigning, tronbestigning eller

biskopsvigning. Anniversarier för avlidna furstliga personer kan beläggas i England från 600-talet och under 800-talet i Frankerriket. I västkyrkan blev det vanligt under 1100-talet, i alla fall på kontinenten och de brittiska öarna, att också icke furstliga personer genom gåvobrev och testamenten donerade jord, egendom, pengar och föremål till kyrkor, kloster och konvent för att anniversarium skulle hållas. Detta innebar att själamässa årligen lästes på årsdagen men också att förböner samma dag i vigilians form bads för den avlidne och ibland även för närstående släktingar. Det äldsta belägget för ett anniversarium i Norden återfinns i ärkebiskop Eskils gåvobrev till Lunds domkyrka den 1 september 1145.³ Då gav han två gårdar med tillägor i Alnarp respektive Ballingslöv, vilkas avkastning skulle brukas till en gemensam gudstjänst på årsdagen av hans gravläggning samt för att bröderna då skulle kunna hålla en kärleksmåltid till åminnelse av honom.

Anniversariestiftelserna i LDV är genom århundradena i princip uppbyggda på samma sätt som ärkebiskop Eskils. Först omtalas gåvogivaren/na, därefter gåvans omfattning och sedan hur medlen skulle fördelas på anniversariedagen. Ibland förekommer upplysningar om att mässa skulle hållas även i andra kyrkor än domkyrkan. Därutöver finns här och var avslutningsvis vissa andra uppgifter. Det ena anniversariet är dock inte det andra helt likt i fråga om enskildheter; det finns inte två fullständigt identiska med avseende vare sig på donationernas omfattning, fördelningen av medel eller kleresiets motprestationer. Detta beror på att varje anniversariums utformning utgick från hur mycket donator kunnat eller velat spendera på sitt eviga väl.

Som regel är anniversarierna i LDV stiftade av *en* person för honom eller henne själv, men flera varianter finns. Exempelvis kunde *en* person stifta ett anniversarium för flera personer än sig själv; vanligtvis var det då fråga om make eller maka, men även föräldrar eller barn kunde inbegripas. Sålunda stiftade en fru Lucia, änka efter Symon Ørsun, ett anniversarium för sig själv, sin make och sina tre söner [4 juni]. En ensam person kunde också stifta två eller flera anniversarier, och även flera personer kunde vara stiftare, vanligtvis make och maka. Normalt hölls anniversariet på stiftarens dödsdag, men så var inte alltid fallet. Begravningsdagen kunde också komma i fråga, och om flera personer var inbegripna kunde anniversariet efter stiftarens föreskrift förläggas till någon helt annan dag. Det förekommer vid flera tillfällen att exempelvis make och maka har sina respektive anniversarier på två på varandra följande dagar. Minnesdagen kunde också flyttas till annat datum under året, vilket framgår på några ställen.

Om man nu försöker göra statistik gällande anniversarierna i LDV, uppstår en del problem kring hur man skall räkna på grund av nyss nämnda förhållanden samt därför att anteckningarna om en del anniversarier som varit föremål för radering ändå kan läsas men bara delvis, varför uppgiften om stiftare ibland gått förlorad. De siffror som meddelas i det följande är således approximationer, men de ger ändå en uppfattning om vilka unge-

³ DD 1:2 nr 88.

färliga tal det rör sig om. Den gjorda indelningen skulle kunna förfinas ytterligare, om någon i framtiden vill studera anniversarierna i LDV som helhet och utifrån flera aspekter än de som kan komma i fråga här.

Det totala antalet anniversarier är ca 330, och då har jag räknat endast stiftarna, inte varje person som omfattades av minneshögtiden. Av dessa har ca 280 stiftats av män och ca 55 av kvinnor. Stiftarna har i de flesta fall varit klerker och inte så sällan kaniker vid domkyrkan. Det totala antalet klerker uppgår till omkring 130. Till detta kommer ca 20 ärkebiskopar av Lund. Bland dem som inte varit kyrkliga ämbetsbärare har ca 110 varit borgare, oftast i Lund, eller haft annan icke kyrklig sysselsättning, medan ca 65 varit frälse.

Julianas anniversarium

För att konkretisera vad det handlar om, skall jag här ge ett exempel på hur en anniversariestiftelse kunde se ut. Det följande anniversariet befinner sig någonstans i mitten på en skala bestående av de minst respektive de mest omfattande donationerna och detaljrika anvisningarna. Exemplet kommer att visa vilket slag av information som kan läsas ut av anniversariestiftelserna i allmänhet och som går utöver själva gudstjänstfirandet. Anteckningen i LDV är i detta fall gjord under den sista tredjedelen av 1300-talet.

Den 12 oktober dog Juliana, en ung ogift flicka (*virgo*) av ädel börd, dotter till Haquinus Thordson. Hon gav till Lunds domkyrkas byggnadskassa (*fabrica*) alla sina egendomar i Råröd i Gumlösa socken i Göinge härad under förutsättning att de som hade hand om byggnadskassan (*tutores fabrice*), för att hennes anniversarium årligen skulle kunna hållas i domkyrkan, tilldelade de kaniker som deltog i vigilierna och mässorna 20 grossar, vikarierna 20 sterlingar, likaledes 20 sterlingar till mässor nere i kyrkan (*inferius*), 20 sterlingar till de fattiga och 6 sterlingar ”i tornet” (*in turri*), det vill säga till dem som ringde i klockorna. Resten skulle tillfalla byggnadskassan som intäkt (*in redditibus*). Slutligen upplystes om att hon var begravd framför Marines, sin mormors altare, nära den norra dörren nere i kyrkan.

Som vi ser ger den korta texten upplysningar om en rad olika fenomen och förhållanden. Dessa återkommer i varierad form i anniversarierna och i ungefär samma ordningsföljd som i detta fall; ibland är emellertid informationsflödet knapphändigare, ibland rikligare.

Här får vi alltså först veta något om personens namn, kön, ålder, civilstånd och börd. Därtill kommer två släktrelationer med information om personnamn, dels fadern och hans namn, dels, på slutet, mormodern och hennes namn. Med hjälp av andra anniversarier i LDV samt andra dokument har Weeke i sin utgåva visat att Marine måste ha varit Julianas mormor och inte hennes farmor, något som inte framgår av latinets *avia*.

Donationens mottagare var alltså domkyrkans byggnadskassa (*fabrica*), men så var inte alltid fallet. För Lunds domkyrkas del kunde enligt anniversarierna inte enbart den redan nämnda byggnadskassan bli föremål

för donation utan även kanikernas bord (*mensa canonicorum*), avsett för dessas uppehålle i den mån de residerade vid domkyrkan. Att en donation avsåg någon av dessa två instanser är vanligast förekommande, men terminologin är inte entydig. Ibland nämns också kapitlet (*capitulum*) eller bröderna (*fratres*) eller kyrkan (*ecclesia*) och många gånger ingenting alls om den avsedda förmögenhetsförvaltaren. Otydligheten har att göra med vilka kollektiva instanser med egen förmögenhetsförvaltning som fanns vid domkyrkan. Detta har varierat från domkyrka till domkyrka och förändrats över tid. Anniversarierna, studerade i ett kronologiskt perspektiv, kan därför kasta ljus över förändringar med avseende på förmögenhetsrättsliga förhållanden vid domkyrkan.

Inte bara personnamn utan också ortnamn av olika slag förekommer rikligen i LDV, namn på byar, socknar och härader, såsom i Julianas fall, men ibland också på gator i Lund, såsom Bredgatan, eller i Malmö, Skanör och Ystad.

Domkyrkans olika typer av funktionärer som till allra största delen utgjordes av klerker i olika vigningsgrader i den klerikala hierarkin framträder. I det här valda exemplet nämns alltså de som hade hand om byggnadskassan samt kanikerna och vikarierna. De sistnämnda fullgjorde en del av kanikernas tjänst, i synnerhet genom att celebrera mässor vid kyrkans sidoaltaren. Indirekt nämns även de som ringde i klockorna, vilka i regel fick minst betalt för sin medverkan i anniversariet. Ansvarig för ringningarna var klockaren, men han nämns aldrig uttryckligen. Säkerligen städslade han andra personer att hjälpa till med ringningarna – de som befann sig ”i tornet” anges alltid i pluralis. Av klockarstadgan för Åbo domkyrka framgår att klockaren hade ”drängar” (*drenge*), sannolikt pojkar eller unga män, i sin tjänst.⁴ I andra anniversarier nämns också ytterligare mottagare av gåvor såsom fattiga skolarer (elever vid domkyrkans skola för prästutbildning – katedralskolan) eller bröder av tiggardordnarna, dominikaner och franciskaner, vilka båda hade konvent i Lund.

Donationerna kunde också innebära att en tjänst inrättades, såsom fallet var i kaniken Kanutus anniversarium [13 januari]. Där föreskrevs att det utöver anniversariet varje vecka vid den helige Thomas [Becket] altare skulle hållas fyra mässor, två för de döda, varvid Kanutus särskilt skulle ihågkommas, och två till ett antal namngivna helgons ära. Till detta ändamål skulle en kanik avdelas genom domkapitlets beslut.

Sådana präster som hade särskilt ansvar för ett speciellt altare och mässfirandet vid detta, bland annat för att donatorernas föreskrifter skulle kunna efterkommas, nämns på flera ställen i LDV, många gånger som *persona altaris NN*. Under den 26 januari nämns prästen Andreas som ansvarig för Maria Magdalenas altare i kryptan. Till detta altare skänkte han själv sin gård i S:t Mikael's socken i Lund.

Vi får också veta att betalning utgick från Julianas donation gällande vigilior och mässor, det vill säga de liturgiska akter som hållandet av anni-

4 Sandholm 1963, s. 140.

versariet huvudsakligen bestod av. Här anges inget bestämt antal mässor, men det förekommer i andra sammanhang, där läsningar av Psaltaren som helhet eller ett bestämt antal psalmer ur denna också tillhörde anniversariet. I vårt exempel anges att mässor skulle celebreras *inferius*, vilket syftar på kyrkans lägre del, det som vi idag skulle kalla Lunds domkyrkas långhus eller lågkyrkan till skillnad från *in choro*, i koret, som ibland uttryckligen framhölls som platsen för anniversariets själamässa och vigilior.

Också andra kyrkor utöver domkyrkan kunde tas i anspråk för ett och samma anniversarium såsom i fallet med prästen Joon Petri [27 januari]. Han förordnade att på hans årsminnesdag skulle tre mässor celebreras och två Psaltare läsas i respektive Maria Magle och lilla S:t Peters kyrkor i Lund, utöver det som skedde i domkyrkan.

Betalningen utgick i olika myntenheter och myntslag. I Julianas anniversarium var det alltså frågan grossar och sterlingar, men i andra anniversariestiftelser fanns också floriner, tournos (*gros tournois*), gamla grossar, mark, mark denarer, goda mark denarer, mark skånska denarer, mark silver, mark rent silver, solidi, solidi sterlingar, lybska solidi (*Lubycenses*), nya skånska denarer, öre, öre denarer, öre silver. Vilket värde dessa hade i relation till varandra och hur detta samt myntenheterna och penningvärdet förändrades över tid kan emellertid inte enkelt utläsas genom ett studium av enbart LDV.

Vi får också veta att Juliana hade gravsatts inne i domkyrkan. Detta var inget ovanligt under medeltiden, men i fråga om en domkyrka var det ett privilegium som i första hand var förbehållet biskoparna och klerkerna, i synnerhet dem som befann sig i de tre högre vigningsgraderna, det vill säga präst, diakon och subdiakon. Dem tillkom oftast de förnämsta gravplatserna i kyrkan, det vill säga i koret och nära högaltaret. Under de århundraden som LDV fördes var det tillåtet också för lekfolk att få sin grav i en kyrkobyggnad, men detta var som regel förbundet med någon form av ekonomisk transaktion, även om kyrkans företrädare idealt och rättsligt sett inte fick utkräva någon betalning för gravplats. I praktiken förhöll det sig däremot annorlunda: Det förelåg inte några större svårigheter att kringgå förbudet genom att hävda att donator gjorde och kyrkan tog emot en donation sedvanerättsligt i samband med gravsättning.

Flera personer bland lekfolket än Juliana har enligt LDV fått sin gravplats i domkyrkan, och ibland har det angivits var någonstans. Det förekommer också uppgifter om att vissa donatorer gravsatts på annan plats i Lund, exempelvis hos tiggarröder. Det gäller bland annat fru Ingæ, som gjorde en altarestiftelse i domkyrkan men gravsattes hos franciskanerna [6 februari].

Anniversarierna ger också information om ett antal altaren i domkyrkan, åt vem eller vilka dessa var helgade samt vem eller vilka personer som stod bakom en altarestiftelse. I vårt exempel här förefaller det som att Marine, Julianas mormor, antingen hade stiftat ett altare eller åtminstone givit en

donation till ett bestämt altare. Andra anniversarier är tydligare på denna punkt och omtalar uttryckligen att en bestämd person stiftat (*construxit*) ett altare till ett eller flera angivna helgons ära och kanske också var i domkyrkan detta altare var placerat. Under den 25 februari uppgavs om riddaren Jacobus Jønæsson under 1300-talets andra tredjedel att han stiftat ett altare till aposteln Jakob och jungfru Katarina till förmån för sin och sin hustrus samt båda deras föräldrars själar. Ibland talas det bara om att ett altare stiftats utan att dedikationshelgon uppges [31 januari], ibland nämner en person ”sitt altare” syftande på stiftaren [8 september], men ibland också ”altaret under orgeln” [8 oktober] eller ”helige Thomas [Becket] altare invid trappan” [5 november]. Det sistnämnda kompletteras av anniversariet för kaniken Petrus Botulphi [17 mars], där vi får veta att Thomas altare fanns ovanför trappan åt söder (*ad altare Thome Cantuariensis supra gradus ad partem australem*). I vårt utgångsexempel sägs att Marines altare fanns nere i kyrkan nära den norra dörren, och därigenom och på andra ställen i LDV och på andra sätt – om än inte särskilt utförligt och endast indirekt – får vi sparsam information om domkyrkans utseende.

I sin bok om domkyrkans medeltida skattsamling räknade Göran Axel-Nilsson med att det funnits 79 altaren, vilka dock inte alla vid något tillfälle varit i funktion samtidigt. Dessutom utgick han från att det föreligger en viss felmarginal beroende på att ett och samma altare kan ha benämnts på olika sätt i olika dokument och därför felaktigt kommit att räknas som minst två.⁵ Enligt en förteckning från 1400-talets slut var altarnas antal omkring 60,⁶ och troligen kommer den uppgiften sanningen närmare. Därutöver kan framhållas att det inte går att fastställa alla altarnas lägen, men hur som helst har deras antal varit ansevärt. LDV innehåller uppgifter om 32 altaren och ibland, men mycket sällan, vilken dag en del av dem invigts (*dedicatio altaris*). Den 4 januari invigdes ett altare åt den tidigare nämnde helige ärkebiskopen Thomas [Becket] av Canterbury, mördad i katedralen där år 1170, vars kult omedelbart därefter spreds oerhört snabbt ut över norra Europa. Altarvigningarna den 1 september omtalas, det vill säga när domkyrkan som helhet invigdes år 1145 samt den 30 juni då huvudaltaret i kryptkyrkan invigdes till Johannes Döparens ära år 1123. I övrigt handlar det endast om några få angivna dedikationsdagar.

Evighet och vardag

Anteckningarna i LDV speglar både den medeltida synen på människan inför livets slut och vad som är därbortom och den vardag som gällde för kleresiet. Båda dessa aspekter kom samman när prästerna gjorde sin tjänst för dem som inte längre fanns bland de levande. Ibland framträder detta i all sin enkelhet med bara namnet på ett avlidet barn vars själ skulle bli föremål för förbön en viss dag, och ibland handlar det om det verkligt stor-slagna i det mest påkostade och omfattande anniversariets utformning. Som jag nämnt vid ett flertal tillfällen finns många teman som skulle kunna

⁵ Axel-Nilsson 1989, s. 51–72.

⁶ Hylander 1820, s. 44.

fördjupas med utgångspunkt från LDV. Men också många andra frågor än de som gäller det rent kvantitativt mätbara, som anteckningarna ger upplysningar om, skulle kunna ställas. Hur såg klerkerna själva och andra kyrkans tjänare på sitt uppdrag vid de olika altarna dag efter dag? I vilken mån deltog de kvarlevande, var de än befann sig, med tankar och förböner när minnet av deras närstående högtidlighölls i Lunds domkyrka? Besökte de möjligen domkyrkan den dagen? Brydde man sig över huvud taget om de avlidna, när man väl hade köpt tjänsten att minnas dem och be för deras själar av kyrkans tjänare? Svar på sådana frågor kan inte LDV ge men däremot stimulans att gå vidare för att försöka finna dem.

Bibliografi

- Axel-Nilsson, Göran, 1989, *Thesaurus Cathedralis Lundensis. Lunds domkyrkas medeltida skattsamling*, Göteborg.
- Breengaard, Carsten, 1982, *Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050–1170*, København.
- Breengaard, Carsten, 1986, "Positivism og Weibull-mytologi", *Historisk tidsskrift* (dansk), 86, s. 274–283.
- DD = *Diplomatarium Danicum*.
- Hylander, Sven, 1820, *Catalogus reliquiarum sanctorum in ecclesia Lundensi*. Lundæ.
- Libri memoriales capituli Lundensis: Lunde domkapitels gavebøger og nekrologium*, ed. Christian Weeke, Kjøbenhavn 1884–1889 (repr. 1973).
- Necrologium Lundense: Lunds domkyrkas nekrologium*, ed. Lauritz Weibull (*Monumenta Scaniae historica*), Lund 1923.
- Sandholm, Åke, 1963, *Klockarämbetet i den svenska kyrkoprovin sen under medeltiden*. Åbo.
- Weibull, Curt, 1986, "Ny och äldre historieforskning om Danmark under tidig medeltid", *Historisk tidsskrift* (dansk), 86, s. 1–25.
- Weibull, Lauritz, 1928, "Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo: Grunddrag i Danmarks historia under det 12. århundradet", *Scandia* 1, s. 84–112.

Tore Nyberg

Broderlig bönegemenskap i 1100- och 1200-talens Lund

HANDSKRIFTEN LIBER DATICUS VETUSTIOR (hädanefter LDV) i Universitetsbiblioteket i Lund, som denna publikation är samlad omkring, var i utgångsläget ett martyrologium, en uppräkningslista för varje dag om året av män och kvinnor som allt sedan kyrkans äldsta tider denna dag lidit martyrdöden eller som dött en kristen bekännares död utan att vara blodsvittne. I varje religiös gemenskap under medeltiden blev dagens avsnitt av martyrologiet uppläst i den församlade komuniteten i förbindelse med morgonbönen¹, i detta fall för Lunds domkyrkas kaniker. Syftet var att gemenskapen skulle minnas de martyrer och bekännare som dött denna dag för att be om deras förbön inför Gud och för att påminna de efterlevande om deras goda verk. För sådan bön om förbön krävs bara ett minimum av upplysningar om helgonet: namnet, en titel som specificerar kyrklig och social status, en uppgift om land eller plats där vederbörande verkat, dött eller vördats. Årtal saknas men en viss tidsbestämning företas ofta genom referens till någon känd person såsom en romersk konsul, en kejsare eller en påve.

Martyrologiets texter i LDV är spatiöst skrivna, med gott om plats på sidorna mellan varje dags notiser, vilket ger en del ledigt skrivutrymme. Detta kan användas till ett löpande införande av namn på avlidna vilkas liv och död man vill minnas för deras hängivenhet i tron och för vilkas själar man vänder sig i bön till Gud. Martyrologiet förvandlas så till ett nekrologium, en dödsbok. På de tomma utrymmena på pergamentbladen infördes successivt namnen på avlidna, ofta efter ett *Obiit* – "(Denna dag) avled" – eller *Item obiit* – "Vidare avled". Dagen kan i enstaka tillfällen förmodas vara en annan än dödsdagen, t.ex. ankomstdagen för meddelandet om dödsfallet. Förbönen för de avlidna betraktas som en kärlekens gärning på nivå med att vårda de sjuka, bespisa de hungrande och ge de törstande att dricka. Också i detta fall krävs inga andra upplysningar än den dödes namn samt titel som anger kyrklig och eventuellt social status. Vid ömse-sidigt ingången broderlig bönegemenskap mellan klosterkommuniteter, en *fraternitas*, anges också det kloster eller den komunitet, den döde

1 Schmid & Wollasch 1975, Oexle 1976.

tillhört, dock utan årtal. Tusentals notiser över avlidna fyller ledig plats i böcker av typen *calendarium* eller *martyrologium* i medeltidens domkapitler, kollegiatstift och kloster. Därmed förvandlas dessa böcker till förteckningar över avlidna som beseglat sin tro genom ett förebildligt kristet liv i det man kallade ”strävan efter fullkomlighet”, klosterfolkets kännetecken (jfr Matt 5,48).

Avtal om ömsesidig förbön för varandras avlidna ingicks ofta mellan kanik- och klostergemenskaper. Sådan *fraternitas* krävde att man ömsesidigt utbytte meddelande om varje inträffat dödsfall. Meddelande om dödsfall i en kommunitet som man hade bönegemenskap med utlöste den mottagande kommunitetens fastställda förböner av bestämd typ, t.ex. ett gemensamt *officium defunctorum*.²

I LDV återfinns alla de tre nämnda typerna av notiser: 1) i tidig medeltida präntskrift införda martyrologienotiser över martyrer och bekännare allt ifrån kyrkans äldsta tider; 2) ett fortlöpande införande av nekrologienotiser över avlidna lundakaniker och andra personer, vilkas historiska kontext vi inte alltid har vidare kunskap om; 3) namn på avlidna i de kommuniteter som Lunds domkapitel stod i bönegemenskap med. De två sistnämnda notistyperna skiljer sig inte från varandra till det yttre på annat sätt än det att man i notiser av grupp 3 anger vilken kommunitet den avlidne tillhörde. Saknas sådan uppgift, måste man utgå från att den avlidne fått sin åminnelse i Lunds domkapitel på grund av annan anknytning till detta. Uppgift om klostertillhörighet i notiserna kan alltså ses som ett individuellt kännetecken för den avlidne, men utgör därtill en socialt betingad upplysning om att lundakanikerna samvetsgrant uppfyllt sina förpliktelser om broderlig förbön för de avlidna från de kommuniteter de har ingått bönegemenskap med.

En annan handskrift från domkyrkan, *Necrologium Lundense*,³ har på fol. 179v en förteckning över åtta kommuniteter som Lunds domkyrkas kaniker skulle stå i bönegemenskap med. Här uppräknas Dalby, Roskilde domkapitel, Odense benediktinska domkapitel (de s.k. Knutsbröderna), Viborg augustinska domkapitel, Slesvig domkapitel, Vestervig, Ravengiersburg och Helmarshausen. De införda namnen i LDV ger emellertid inte vid handen att domkapitlet ingått bönegemenskap med alla dessa åtta kommuniteter. Visserligen upptas spridda namn på avlidna från Roskilde sekulära och från Viborgs augustinska och Odenses benediktinska domkapitel, men av de åtta är det bara från Dalby som så många notiser har införts, att man kan anta att de täcker alla som avlidit i Dalby kloster under denna period. Dalby skulle därmed stå i bönegemenskap med Lunds domkapitel. Men dessutom innehåller LDV ett så stort antal namn på kaniker från de skånska premonstratensklostren Tommarp och Lund/Öved samt från Alla Helgons benediktinkloster i Lund, att man i stället här kan förmoda att lundakanikernas bönegemenskap också med dessa tre kommuniteter trädde i funktion, på så sätt som förutses i de normativa dokument

² Dufour 1997.

³ Universitetsbiblioteket, Lunds universitet, Medeltidshandskrift 6; *Necrologium Lundense*, s. 126 f.

som följer efter uppräkningsen av de åtta gemenskaperna i *Necrologium Lundense*. I en förmodan om att detta resonemang är riktigt, redogörs här nedan för uppgifterna i LDV om avlidna från klosterkommuniteterna i Dalby, Tommarp, Lund/Öved, samt Alla Helgon, de fyra som efterlämnat flest namn i denna handskrift.

LDV utgavs 1884–89 av C. Weeke (nytryck 1973). Motsatt originalet är martyrologietexten i utgåvan återgiven med små trycktyper medan alla dödsnotiser framträder i brödskrift som utgåvans egentliga textinnehåll. Den forskningsmässiga insatsen är främst paleografisk, i det att Weeke, med utgångspunkt i ett försök att datera de olika skrivarehänderna, fått fram en kronologi mellan notiserna, som placeras i ett av fem block om vardera en generation: 1100-talets andra och tredje tredjedel samt 1200-talets första, andra och tredje tredjedel. Följer man Weeke, kan alltså tidpunkten för införandet av de avlidnas namn placeras inom en bestämd tredjedel av ett århundrade, t.ex. XIII¹ för ”det trettonde århundradets första tredjedel” = tiden 1200– ca 1235. Vid osäkerhet lägger Weeke till en stjärna till tidsbestämningen, som säger att notisen eventuellt kan vara inskriven något senare än i den angivna tredjedelen, t.ex. XII^{3*} med betydelsen ”det tolfte århundradets (= 1100-talets) tredje tredjedel (=perioden ca 1170–1200) eller något senare”.

Närvarande undersökning går inte in på paleografiska problem, som behandlas på annat ställe i denna bok. I stället tas Weekes dateringar för goda varor och bildar utgångspunkt för ett försök till överblick över personerna i de fyra nämnda kommitteterna Dalby, Tommarp, Lund/Öved och Alla Helgon. Resultaten är underkastade en rad förbehåll men kan förhoppningsvis bli vägledande för vidare forskning, eftersom denna typ av demografisk undersökning på basis av en hel klosterpopulation ännu inte företagits på detta material.⁴

Dalby

Dalby augustinklosters personsammansättning undersöktes av författaren till detta bidrag i samband med konferensen ”Locus celebris”.⁵ Ett första resultat var den statistik som där presenterades. I allt 81 notiser om avlidna från Dalby kloster placeras av Weeke i de fyra tidsperioderna 1135–70, 1170–1200, 1200–1235 och 1235–70 med 16, 21, 17, resp. 27 avlidna i de fyra perioderna – det bortses här från ytterligare tre notiser som av Weeke hänförs till tiden efter 1270, eftersom de inte representerar en hel generation och därför faller utanför de fyra blocken, i det att man kort därefter övergick till att införa de avlidna i en ny memorialbok. Utgår vi från 27 avlidna från tiden 1235–70, så bör – i betraktande av relativt hög medellivslängd i klosterliga kommitteter – tillströmningen ha varit god sedan 1200-talets början. Talen ser ut att återspegla kommitteten i dess helhet och kan alltså tjäna som underlag för vidare undersökningar av kommittetens storlek och sammansättning.

⁴ Exempel på analys av ett fragment Hochholzer 1995.

⁵ Nyberg 2012.

Tabell 1. Dödsnotiser över premonstratensiska kaniker från Tommarps kloster i LDV ca 1170–1270.

Tidsrymd	Abbotar	Präster	Subdiakon	Lekbröder	Syster	Summa
1170–ca 1210	2	2	–	1	–	5
ca 1200–1235	–	4	–	8+2	1	15
ca 1235–1270	1	4	1	6	–	12
Summa	3	10	1	17	1	32

För konventslivets begynnelse ligger det ett osäkerhetsmoment i talet 16 avlidna för andra tredjedelen av 1100-talet, eftersom vi räknar med att ett kommunittetsliv av kaniker har existerat i Dalby sedan senast 1100 – har kanske några tidigare dödsnotiser flyttats över och inräknats i dessa 16? Fördelningen av de 81 avlidna efter titel/ämbete visar att två priorer avlidit under tiden 1135–70, därefter två under tiden 1200–35 och ytterligare två 1235–70.⁶ Antalet lekbröder tycks ha varit minimalt: i allt fem notiser gäller avlidna lekbröder.

Formlerna för avlidna Dalbykaniker visar stor variation ännu framme i 1200-talsnotiserna. Normalt sätts vigningsgraden först – *sacerdos*, *presbiter* eller lägre grad t.ex. *diaconus* – följd av *canonicus*-titeln. Klostret självt kallas ”heliga Korset” eller ”heliga Korsets kyrka”, typiskt skrivet som *sacerdos et canonicus (ecclesie) sancte Crucis* med platsbestämningen *de Dalby/Dalbi* eller *Dalbiensis/Dalbuensis/Dabbiensis* eller andra varianter.

Bland avlidna kaniker finner vi namn som Everhardus, Gerbernus, Gozvinus, Arnoldus, Alwinus, Joharus i tidsavsnittet 1135–70, i tidsavsnittet 1170–1200 Wilhelm, Augustinus, Walterus, Herbertus, Rozierus, Almar, men också Thorstanus, Faderus och Haquinus samt lekbrodern Thoste, som väl bär inhemska namn. I tidsavsnittet 1200–35 avlider både en Bonde, två Sveno och de två lekbröderna Aggi och Sveno, förutom kaniker med allmänna helgonnamn som inte förräder något om bäraren: Thomas, Gregorius, Nicolaus, Johannes. Bland de 27 avlidna tiden 1235–70 märks namnen på de två avlidna priorerna Bero och Sweno, samt Gyurth, Tolo, Ascerus, Tovo, Kætelbernus, Sveno och Henricus bland prästerna, diakonen Brotherus och lekbrodern Thuro. Efter 1270 avlider en Stanchillus och en Biarne. Namnen kunde prövas utifrån en frågeställning om Dalbys successivt starkare förankring i den lokala skånska miljön – men vilket ursprung antyds av namnen Everhardus, Gerbernus, Gozvinus, Wilhelm, Arnoldus, Walterus och Rozierus?

Tommarp

Premonstratensklostret Tommarp var föremål för ett livslångt studium av kyrkoherde Curt Wallin (1908–1992), som i första bandet av sin *Tommarps Urkundsboek 1085–1600* i svensk översättning återgav alla dödsnotiser i LDV som hänförs till Tommarp.⁷ I sina kommentarer härtill utgår han emellertid från att den tidiga förteckningen över åtta kommuniteter i bönegemenskap med Lunds domkapitel – citerad ovan – förblivit gällande och att

⁶ Dalby kloster leddes av en prior.

⁷ *Tommarps Urkundsboek*, s. 105–118.

Bild 1. Rekonstruktion av Trefaldighetens eller Fräl-sarens kloster i Lund (idag Drottens kyrkoruin). Ritningen är gjord av Petter Lönegård.

Tommarp alltså inte kan ha praktiserat bönegemenskap med Lunds domkapitel. Antalet dödsnotiser tyder dock på, att Tommarp kan ha varit part i ett förbönsavtal, även om komuniteten i så fall måste ha varit ganska liten, som framgår av tabell 1.

På hundra år har alltså från Tommarps kloster tre abbotar, tio prästvigda kaniker, en subdiakon och 17 lekbröder av vilka två sägs ha assisterat, *ad succurrendum*, samt systemen Amalina, dött. Om detta utgör alla avlidna från Tommarps kloster på hundra år, har klostret inte varit stort, men dock stort nog att fungera som religiös gemenskap, när hänsyn tas till dess engagemang i uppbyggandet av Vä kloster från 1160-talet och framåt. Utresta pionjärer kan ha stannat och avlidit där – LDV innehåller endast två namn från Vä⁸ och domkapitlet har således inte upprätthållit bönegemenskap med Vä kloster. Det är påfallande att de flesta skrivarna i Lunds domkapitel varit noga med att ange den kompletta beteckningen för Tommarps kloster, t.ex. *sacerdos et canonicus ecclesiae apostolorum Petri et Pauli in Tummæthorp*, så som en kanikkommunitet skall omtalas. Sådant kan vara ett tecken på formaliserad bönegemenskap mellan Lunds domkapitel och Tommarp.

De två abbotarna från tiden före 1200 hette Hugo och Acerus (Asser), den förre är belagd också i andra källor⁹, men varifrån kom Gotzvinus, en av de omkring år 1200 avlidna kanikerna? På 1200-talet möter vi skånska namn som Suno, Stenkilus, Aco, Thormoth, Frendo, Bovo, liksom abboten Crismannus.

Lund/Öved

I Lund var premonstratensernas närvaro till en början betydligt mer markant och omfattande än i Tommarp. På goda grunder kan man räkna med, att de första premonstratenserna kom från Prémontré till Lund redan på 1140-talet på inbjudan av hela Nordens ärkebiskop Eskil, efter att man

8 Abbot Thedricus 22 april, 1200-talets första tredjedel, och kanonikus Ingimarus, 1 mars, 1200-talets andra tredjedel.

9 DD I,3, nr. 12, 90.

Tidsrymd	Abbotar	Övriga präster	Ännu icke präster	Lekbröder	Systrar	Summa
1135–1170	1	5	1	3	–	10
1170–1200	1	5	1	11	–	18
1200–1235	1	10	3	9	2	25
1235–1270	3	9	2	8	2	24
1270–	–	–	1	–	–	1
Summa	6	29	8	31	4	78

Tabell 2. Avlidna kaniker och lekbröder hos premonstratenserna i Lund, och i Öved efter deras flytt dit.

på synoden i Lund 1139 där en påvlig legat deltog¹⁰ måste ha diskuterat inkallelse av nya religiösa ordnar till den nordiska kyrkoprovinsen.¹¹ Man räknar med att premonstratenser övertagit Drottens kyrka i Lund efter att domkapitlet beslutat flytta därifrån för att bygga ut S:t Laurentius till domkyrka.

Som framgår av band II av *Tommarps Urkundsbok*, och på andra platser,¹² identifierar dödsnotiserna för de tidigaste avlidna premonstratenserna i Lund (häribland den för deras förste abbot Huglek) den egna kyrkan som S:t Salvator, vilket är detsamma som Drottens (Frälsaren/Kristus/Drotten). Senare används Den heliga Trefaldigheten som patrocinium. Att Trefaldighetens kloster i Öved knappast kan vara annat än Lunda-klostret som flyttat och medtagit sitt patrocinium, avslöjas vid ett studium av dödsnotisernas formelsystem. Vid indelning av notiserna i fyra grupper efter om den avlidne har tillhört 1) Sankt Salvator, med eller utan tillägg av ”Lund”, 2) Trefaldighetskyrkan i Lund, 3) Trefaldighetskyrkan utan platsbestämning, eller 4) Trefaldighetskyrkan i Öved, råder kontinuitet i sättet att beskriva de avlidna, deras kloster och ställning, rakt igenom de fyra grupperna. Liksom i Dalby noteras vigningsgrad först, t.ex. *sacerdos*, *presbiter*, följt av *canonicus* med någon av de nämnda platsbestämningarna: *Sancti Salvatoris*, ev. med (in) *Lundis*, (*ecclesie*) *sancte Trinitatis* med eller utan hänvisning till Lund, och till slut (*ecclesie*) *sancte Trinitatis de Øved*.

Dessutom framkommer en rad intressanta personnamn vilkas rätta tolkning utan tvivel kan avvinnas viktiga upplysningar om sammansättningen av denna den äldsta premonstratenskommuniteten i Skåne. Osmund, Hektor, Walter under abbot Huglek daterade till 1100-talet i grupp ett kan förmodas vara avlidna inom samma generation som abbot Johannes, känd ur en annan 1100-talskälla,¹³ samt Elias, Alardus, Thrudo i grupp två. I den stora obestämbara grupp tre på bägge sidor av år 1200¹⁴ finner man namn som Hugo, Ricardus, Lambertus, Amilius, Florentius, medan man senare i grupp fyra möter Berthram, Fregerus, Hildolfus, Thidricus, Therbernus och en syster Margareta, längre fram vid 1200-talets mitt abbotarna Radolfus och Aco.

Vad beträffar antalet kaniker och bröder, råder helt andra proportioner i Öved än i Tommarp. Tabell 2 visar en uppdelning av dödsnotiserna från Lund/Öved efter tidsperioder och titlar.

¹⁰ DD I,2, nr. 77.

¹¹ Så också France 1992.

¹² Nyberg 1975–1976, s. 17–20; Nyberg 1986, s. 157; Nyberg 2000, s. 97 f, 213–215.

¹³ DD I,2, nr. 185.

¹⁴ Närmare uppdelad Nyberg 1975–76 s. 18 f. Se nedan tabell 3.

Tidsrymd	Präster	Ännu icke präster	Lekbröder	Summa
1170–1200	1	1	7	9
1200–1235	2	3	6	11
1235–1270	1	1	2	4
Summa	4	5	15	24

Tabell 3. Notiser över avlidna kaniker och lekbröder i "Heliga Trefaldighet" utan referens till plats där de verkat eller avlidit.

Från 1100-talets mitt till omkring 1260/75 har alltså i Lunds stifts första premonstratensklöster, under patrocinet Heliga Trefaldighet, sex abbotar, 29 prästvigda kaniker och åtta kaniker av lägre vigningsgrad dött. För sistnämnda grupp kan man naturligtvis inte veta om de tänktes fungera permanent med endast lägre vigningar eller om de var under utbildning och skulle ha prästvigts senare om de levat. Under dessa hundra år avled dessutom ett stort antal lekbröder – i allt 31 – vilket förutsätter att en tämligen stor skara lekbröder vid varje enskild tidpunkt stått till förfogande, kanske för de stora byggnadsarbeten som vilade på kommuniteten vid byggandet av Öveds kloster, kanske också för dubbelt hushåll medan kanikerna verkade både i Lund och i Öved. Från Lund befolkades dessutom dotterstiftelserna Grobe och Belbuk i Pommern på 1170-talet, vilket också krävt personalresurser.¹⁵ De fyra avlidna systrarna är utan tvivel ett eko från ett äldre stadium av premonstratensernas statuter då orden kunde upprätta kvinnokloster i närheten av en kanikkommunitet.

Kommuniteten bör först ha fungerat i Lund, i Drottens kyrka, då dödsnotisens "Lund" rimligtvis bör tolkas som att den avlidne verkat och dött i Lund. Å andra sidan bör "Öved" i en dödsnotis markera den avlidnes tillhörighet till en kommunitet med säte i Öved och rimligtvis också att den avlidne bör ha levat åtminstone den sista delen av sin levnad i Öved och dött där. Avsaknad av platshänvisning i dödsnotisen har här tolkats som en kronologiskt mellanliggande grupp inom kommuniteten, där skrivaren i Lunds domkapitel antingen inte vet, eller inte vill avgöra, om den avlidne egentligen hör till, eller har verkat i, Lund eller Öved. En annan tolkning kunde vara, att den avlidne var välkänd och att tillhörigheten ansågs självklar och därför inte angavs, eller att lundaskrivarna haft varierande skrivarvanor. Vilken tolkning man väljer påverkar dock inte, enligt min mening, tesen om kommunitetens kontinuitet från Lund till Öved. Fördelningen av notiserna över icke platsrelaterade medlemmar av "Heliga Trefaldighets" kommunitet – i allt 24 notiser – framgår av tabell 3.

Analysen av premonstratensernas listor över ordens kloster, med den alltid återkommande sekvensen "Tommarp – Öved – Vä", och sammanställningen av dessa med dödsnotiserna och diplomatariska källor, har redovisats på annan plats.¹⁶ Slutsatsen var, att sekvensen återger tidsföljden i de tre klostrens upprättande. Då Tommarp kom först med dess påvliga skyddsbrev 1155¹⁷ och då Vä klostrets upprättande som det tredje i raden kan flyttas från hittills förmodade ca 1170 till ca 1160,¹⁸ måste slutsatsen bli,

¹⁵ Nyberg 2000, s. 236 f.

¹⁶ Nyberg 1975–1976, s. 7–22; Nyberg 1978, s. 265–279.

¹⁷ DD I,2, nr. 116.

¹⁸ Nyberg 2012.

att det formella flyttandet från Lund av kloster, patrocinium och abbotsvärdighet till att bli Heliga Trefaldighets kloster i Öved måste ha inträffat mellan 1155 och ca 1160.

Hur vi skall föreställa oss själva flyttandet, är osäkert. Troligen bör ett påvligt tillstånd förutsättas, som dock inte är bevarat. Tanken på ett flyttande av klostret i stället för en moder-/dotterklosterrelation har den fördelen, att den förklarar dels bibehållandet av patrociniets från Drotten till Heliga Trefaldighet i Öved, dels Lunds förlust av abbotsvärdigheten och nedgradering till sockenkyrka eller priorat. Som övergångsfas innan premonstratenserna lämnar Lund för gott bör man postulera en period då Drotten administrerats av Öveds kloster.

De många dödsnotiserna i LDV för premonstratenserna i Lund/Öved förefaller att vara uttömmande. Det är svårt att tänka sig, att det inte bakom detta skulle ligga ett avtal om broderlig bönegemenskap, även om inga källor uttryckligen nämner ett sådant avtal. Den nära historiska förbindelsen mellan premonstratenskanikerna och domkapitlet i Lund är tillräcklig grund för att anta, att de två på nära håll deltog i varandras öden långa tider framåt.

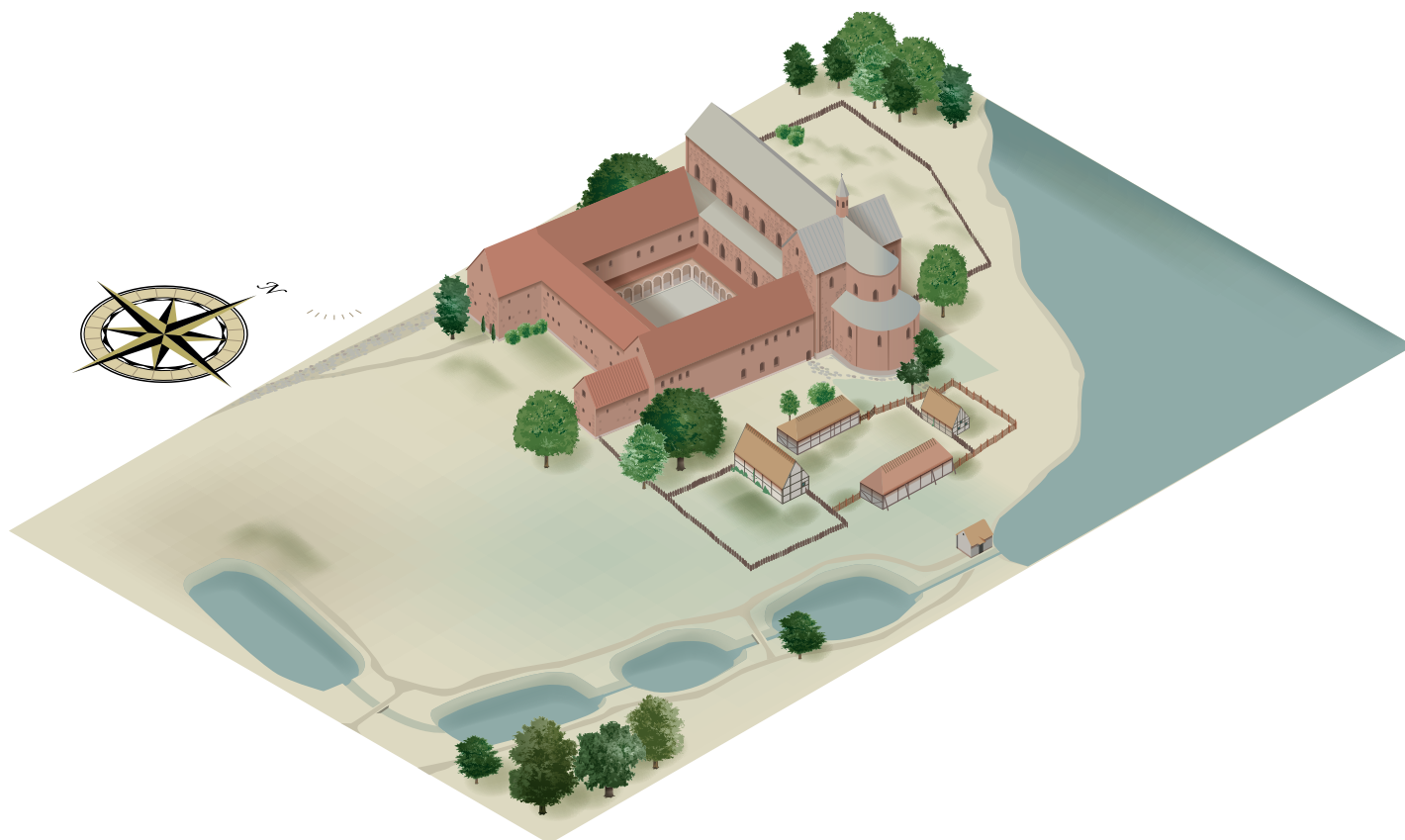
Alla Helgon

Ovan har fyra kanikgrupper behandlats, av vilka de i Dalby följde augustinregeln, de i Tommarp och Lund/Öved utom denna regel också konstitutionerna från Prémontré, medan Lunds domkyrkas kaniker förblivit sekulära utan klosterregel. Men i Lund fanns också ett benediktinkloster, invigt till Alla Helgon, där munkar levde efter Benedikt av Nursias regel från 500-talet.

För en munk, en *monachus*, är livsföringen, askesen, gemenskapsdisciplinen och dess uttryck i tidegården, det s.k. *Opus Dei*, Guds verk, byggen i den religiösa och sociala fostran.¹⁹ Munkar kan också vara prästvigda, men deras prästerliga tjänst har sin tyngdpunkt i firandet av mässoffret, medan själavård i egentlig mening inte ingår i uppgifterna. På 1100-talet var ett munkklosters invånare, liksom kanikklostrets, organiserade som två skilda grupper av religiösa män: de egentliga munkarna som sjöng sitt *Opus Dei* på latin och oftast var prästvigda, samt lekbröderna som utförde praktiska uppgifter och bad sina böner på modersmålet.

Det stora antalet munkar och lekbröder från Alla Helgon i LDV kan inte tolkas som annat än att Alla Helgon och Lunds domkapitel stod i bönegemenskap med varandra. Vi kan utgå ifrån att alla dödsfall i vardera kommuniteten samvetsgrant meddelades till den andra. Weekes analys av handstilarna ger en grov kronologi för notiserna. Klostrets namn anges genomgående på samma sätt: *Omnium Sanctorum* eller *de Sanctis*. Problem uppstår dock som följd av oklar statusterminologi. Skrivarna kallar en mängd av de avlidna för *monachus*, med tillägg av *sacerdos* eller *presbiter*, rimligtvis för att meddela att det är fråga om en prästvigd munk. Andra be-

¹⁹ Nyberg 2011.

tecknas som *conversus* vilket brukar översättas med ”lekbroder”. Det finns *monachi* som bara är diakonvigda, men svårtolkat blir det när skrivaren noterar *conversus et monachus*, för dessa två borde ju utesluta varandra. Orsaken till dessa variationer kunde tänkas vara att domkapitlets skrivare var dåligt insatta i benediktinklostrets beteckningar för olika kategorier av munkar.

Sammanlagt 20 dödsnotiser över avlidna medlemmar av Alla Helgon hänförs av Weeke till 1100-talets andra tredjedel och dessa visar stor variation i titlar och ståndsbeteckningar. Två markeras som abbot, *abbas*: Nicolaus och Coly/Conradus. I fråga om vigningsgrad markeras fyra som *presbiter* jämte *monachus*, fem som *sacerdos* jämte *monachus*, en som *diaconus* jämte *monachus*. Två avlidna kallas bara *conversus*. Men vilken status hade de tre som markerats med både *conversus* och *monachus*? Och de två eller tre som bara betecknats som *monachus* utan tillägg? Man kunde tänka sig att *monachus* står för de latinkunniga, kormunkarna, som utför det latinska *Opus Dei* – i så fall skulle 18 ha avlidit som kormunkar och bara två som lekbröder under 1100-talets andra tredjedel. Står däremot *conversus* för en munk som inte deltog i den latinska tidegården, skulle det vara fråga om 12 eller 13 kormunkar mot sju eller åtta lekbröder (en notis är delvis oläslig). Mot dessa tal gäller det viktiga förbehållet, att några av notiserna kan vara överflyttade från tidigare böcker eller listor och att alltså de 20 avlidna representerar ett längre tidsrum än ett tredjedels sekel.

Bild 2. Rekonstruktion av Alla Helgons benediktinkloster i Lund. Klostret låg på en höjd norr om staden, där Universitetsbiblioteket ligger idag, och bör ha grundats någon gång före 1089. Ritningen är gjord av Petter Lönegård.

Under 1100-talets sista tredjedel har sammanlagt 23 dödsnotiser över medlemmar av Alla Helgon införts. Abbot Marcus är känd från andra källor under tiden 1170–1183.²⁰ Elva av de övriga avlidna kallas *monachus*, sju gånger i kombinationen *sacerdos et monachus*, en gång som *presbiter et monachus*, samt en gång vardera i kombination med *diaconus*, *acolitus* och *levita*, vilket syftar på de lägre vigningsgraderna. Nio gånger förekommer beteckningen *conversus*, varav sex gånger utan tillägg, en gång tillsammans med *monachus* och två gånger tillsammans med *sacerdos*, vilket kunde syfta på en *conversus* som är prästvigd. Tolkar man *monachus* som beteckning för en munk som förrättar det latinska *Opus Dei* i koret, skulle med abbot Marcus 12 kormunkar ha avlidit under perioden 1170–1200. Därutöver noteras dock ännu en avliden som bara *presbiter* utan tillägg, en annan som bara *sacerdos* utan tillägg – var de också *monachi*? I allt nio klostermedlemmar betecknas som *conversus*, och av dessa anges två också vara *sacerdos*.

Weeke anser att 32 dödsnotiser införts under tiden 1200–1235. Fyra abbotar har avlidit under denna tid, tre i ämbetet: Olavus, Bovo och Ingimarus, och en som före detta abbot: Tobias. Formelsystemet i domkapitlet har nu blivit enhetligare, så att vi bland övriga 28 avlidna utom abbotarna finner en *prior et sacerdos*, åtta avlidna kallade *sacerdos et monachus*, två kallade *levita et monachus*, en kallad *subdiaconus et monachus* och en som bara är *monachus* utan tillägg. Vid sidan av dessa, som vi kan förmoda 17 kormunkar, finner vi dödsnotiser för 12 *conversi* samt en *sacerdos et conversus* och en *levita et conversus*. Ett särskilt fall kan gömma sig bakom beteckningen *sacerdos de clauastro*, kanske en präst som bor i klostret utan att vara munk.

Till 1200-talets andra tredjedel hänför Weeke notiser över 24 avlidna från Alla Helgons kloster, därav en syster, Thonna, två abbotar: Johannes och en Paulus som är belagd 1241 i en annan källa²¹, samt en Conradus, *magister et monachus*.²² Beteckningen *sacerdos et monachus* ges åt 13 avlidna, därtill kommer en *diaconus et monachus*, två *subdiaconus et monachus* och en *acolitus et monachus*. Mot dessa står endast två avlidna med titeln *conversus*. En notis är oklar på grund av rasur. En av prästerna relateras, liksom syster Thonna, till S:ta Marias nunnekloster i Lund.

Sammanfattande kan sägas, att Lunds domkapitel måste ha lagt stor vikt vid förbönsgemenskapen med Alla Helgons benediktinmunkar vilkas ankomst till Lund bör ligga i tiden före 1089.²³ Det tycks ha kommit många inträdande till detta kloster vars öden måste ha varit sammanflätade med många kända och betydande skånska familjer och släkter. När man finner hur få och glest strödda dödsnotiserna från andra svenska och danska kloster är i LDV – till och med Vä, Tommarps dotterkloster, har bara efterlämnat två namn (se ovan) – kan man dra slutsatsen, att bönegemenskap fordrade ständigt förnyad kontakt och inte kunde upprätthållas konsekvent med alltför många kloster samtidigt.

20 DD I,3, Nr. 14, 19, 45, 46, 90, 102, 111.

21 DD I,7, nr. 88.

22 Härtill kommer klostrets förste abbot Hartvig, införd under 19 augusti utan lokalisering, som forskning av E. Freise publicerade 1981 och refererade av Andersen 2002 lyckats hänföra till Alla helgons kloster i Lund.

23 Om stiftelsen och klostrets första två abbotar Hartvig och Conrad se Andersen 2002.

Konklusion

Lunds domkapitel har upprätthållit broderlig bönegemenskap med några klosterkommuniteter vilkas öden är tätt sammanflätade med domkapitlets. Den tidigaste torde vara den med *Alla Helgons benediktmunkar i Lund* på höjden i norr utanför staden, vilkas kloster bör ha existerat före 1089. Med en kommunitet av *Heliga Korsets augustinkaniker i Dalby*, det tidigare skånska biskopssätet vid sidan av Lund, bör domkapitlet ha etablerat bönegemenskap inom de närmast följande årtiondena. Omkring 1120 visar Lundakanikernas levnadsregler att man inte följde Augustinus klosterregel men framträdde som *S:t Laurentius (seklära) domkaniker i Lund*.²⁴ Nästa kommunitet som Lunds domkapitel öppnat bönegemenskap med torde ha varit *S:t Salvator/Heliga Trefaldighets premonstratensiska kaniker i Lund* vars övertagande på 1140-talet av Drottens kyrka, troligen efter beslut på den nordiska kyrkoprovinsens synod i Lund 1139, måste ha bragt de båda kanikgrupperna i Lund i närkontakt med varandra. Till detta bidrog också domkanikernas utflyttning till den nya domkyrkan S:t Laurentius. Bönegemenskap kan förmodas ha rått mellan domkapitlet och *Petrus och Paulus premonstratensiska kaniker i Tommarp*, med vilka ärkebiskop Eskil senast sommaren 1155 inkorporerat två sockenkyrkor i Tommarp. Inom de följande fem åren²⁵ fick *Heliga Trefaldighets premonstratensiska kaniker i Öved* status som nytt kloster genom utflyttning från Lund. Domkapitlets bönegemenskap med Heliga Trefaldighets kommunitet ser ut att ha fortsatt opåverkad av flytten till Öved.

Ovan framförda slutsatser har möjliggjorts genom en analys av fyra kommuniteters dödsnotiser i LDV. Dessa nekrolognotiser införda av Lunds domkaniker har därmed visat sig ha ett eget självständigt källvärde vid sidan av övriga källor som man traditionellt har använt för att belysa de skånska klostren i äldsta tid. De inbjuder till fortsatt forskning kring de fyra kommuniteternas sammansättning och medlemsantal med hjälp av metoder som tillämpats av tidigare forskare.²⁶

Bibliografi

- Andersen, Merete G., 2002, "Allehelgenklosteret i Lund indtil ca. 1200", *Scandia* 68, s. 31–38.
- Ciardi, Anna Minara, 2003, *Lundakanikernas levnadsregler: Aachenregeln och Consuetudines canonicae*, översättning från latinet med inledning och noter av Anna Minara Ciardi (Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund, N.F. 5), Lund.
- Consuetudines Lundenses. Statutter for kannikesamfundet i Lund c. 1123*, ed. E. Buus, København 1978.
- DD I,2 = *Diplomatarium Danicum*, I,2, edd. Lauritz Weibull & Niels Skyum-Nielsen, København 1963.
- DD I,3 = *Diplomatarium Danicum*, I,3, edd. C.A. Christensen et alii, København 1976–77.
- DD I,7 = *Diplomatarium Danicum*, I,7, edd. Niels Skyum-Nielsen & Herluf Nielsen, København 1990.
- Dufour, Jean, 1997, "Totenroteln", *Lexikon des Mittelalters* 8, 897–898.

²⁴ *Consuetudines Lundenses*.

²⁵ När Vä klosters grundläggning sätts till ca 1160 i stället för 1170, se Nyberg 2012.

²⁶ T.ex. Schmid & Wollasch 1975, Oexle 1976, Neiske 1985, Hochholzer 1995.

- France, James, 1992, *The Cistercians in Scandinavia* (Cistercian Studies Series 131), Kalamazoo.
- Hochholzer, Elmar, 1995, "Ein Lambacher Kalendar-Nekrologfragment (11. Jahrhundert) aus Münzerschwarzach?" *Frühmittelalterliche Studien* 29, s. 226–272.
- Necrologium Lundense: Lunds domkyrkas nekrologium*, ed. Lauritz Weibull (Monumenta Scaniae historica), Lund 1923.
- Neiske, Franz, 1985, "Cluniacensisches Totengedenken in Souvigny", *Frühmittelalterliche Studien* 19, s. 432–465.
- Nyberg, Tore, 1975–1976, "De nordiska premonstratenserklostrens ställning i ordensorganisationen", i Curt Wallin (ed.), *Tommarps urkundsbok 1085–1600. Klostret – Hospitalet – Staden – Socknen*, II; 1300–1450, Stockholm, s. 7–22.
- Nyberg, Tore, 1978, "Die skandinavische Zirkarie der Prämonstratenserchorherren", i Gert Melville (ed.), *Secundum regulam vivere, Festschrift P. Norbert Backmund O.Praem.*, Windberg, s. 265–279.
- Nyberg, Tore, 2000, *Monasticism in North-Western Europe, 800–1200*, Aldershot.
- Nyberg, Tore, 2010, "Fokus Vreta kloster. En syntes", i Göran Tagesson et alii (edd.), *Fokus Vreta kloster. 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*, Stockholm, s. 13–26.
- Nyberg, Tore 2011, "Det benediktinska klosterväsendet före Varnhem", i Markus Hagberg (ed.), *Varnhems kloster före Birger Jarl. Om klostrets rottrådar i tiden*, Skara, s. 9–33.
- Nyberg, Tore 2012, "Augustinkaniker och premonstratenser i Danmark före ca. 1200", i: *Locus celebris: Dalby kyrka, kloster och gård*, Borgehammar, Stephan & Wienberg, Jes (red.), Makadam i samarbete med Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet, Göteborg, 2012, s. 279–290.
- Oexle, Otto Gerhard, 1976, "Memoria und Memorialüberlieferung im frühen Mittelalter", *Frühmittelalterliche Studien* 10, s. 70–95.
- Schmid, Karl & Wollasch, Joachim, 1975, "Societas et fraternitas", *Frühmittelalterliche Studien* 9, s. 1–48.
- Tommarps Urkundsbok 1085–1600*, I, ed. Curt Wallin, Stockholm 1955–1962.

Per Stobaeus

Lunds äldre gåvobok – om människorna i domkyrkan och i staden

LIBER DATICUS LUNDENSIS VETUSTIOR, Lunds äldre gåvobok (i fortsättningen: LDV), ingår i den skatt av 1100-talshandskrifter som tillhört Lunds domkyrka. Den är därmed en av de äldsta kyrkliga handskrifterna som bevarats i Norden, men är märklig också på så sätt att den har varit i bruk under flera hundra år, ända in på 1400-talet. Boksidorna bär tydliga spår av den dagliga användningen i domkyrkan. De är smutsiga och trasiga och utrymmet har på vissa ställen utnyttjats intill bristningsgränsen. De många tillagda notiserna gör ett rörigt intryck.

LDV är till sin kärna ett martyrologium, med helgonlegender, som lästes i gudstjänsten. I den kalendariskt upplagda handskriften har domkyrkans präster efter hand skrivit till kortare eller längre notiser om avlidna personer, som de skulle be för, och ofta även antecknat gåvor som dessa personer skänkt till kyrkan. Martyrologier av det här utökade slaget fanns på många håll i Europa.¹

LDV levandegör för oss en tid som i många avseenden var olik vår egen. Domkyrkan står kvar än i dag, men nästan alla andra hus som fanns i Lund när handskriften kom till är sedan länge borta. Vid första anblicken är det katalogartade innehållet torrt och föga intresseväckande, men när man granskar det närmare, ser man framför sig miljön där LDV skrevs – medeltidens Lund med den helt dominerande domkyrkan, men också människorna som befolkade staden, från ärkebiskopen själv till vanliga borgare. Man får små glimtar av stadsbilden, t.ex. när det står om lundaborgaren Olavus, kallad Styreman, som år 1315 skänkte domkyrkan en gård på Bredgatan med tillhörande badstuga.² Intäkterna från badet skulle bekosta själamässor för honom, och en del skulle gå till stadens tiggare och till domkyrkans byggnadskassa. Hans son kaniken Nicholaus Olavi skänkte 1337 en bod i torgets östra del till domkapitlet.³ Boden kallades Bulbat, vilket jag tolkar som bulbod, d.v.s. ett trähus sammanfogat av stora plankor. Byggnaden var väl inte särskilt värdefull i sig, men läget gjorde egendomen inkomstbringande för kyrkan, om den arrenderades

¹ Wollasch 1993.

² LDV fol. 62r; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 152f.

ut till någon med lönsam verksamhet. Nicholaus hade säkert ärvt boden från sin far.

Handskriften tar också med oss på utflykter till stadens närmaste omgivning, till Allhelgonaklostret (platsen för det nuvarande Universitetsbiblioteket), Södra Sandby, Vallkärra, Burlöv, Uppåkra, Hjärup, Knästorp och till den slätt vid Lund där Skånes landsting brukade hållas, men även till andra delar av Skåne. Dalby kloster, Bosjökloster och Övedskloster hade alla täta kontakter med stiftsstadens och domkyrkan. De övriga delarna av Danmark är också företrädade, men nämns inte så ofta som man kunde vänta sig. En notis från 1100-talet omtalar att en domprost i Slesvig avlidit och påminner om att även Sönderjylland vid gränsen till det Tyskromerska riket hörde till den danska kyrkoprovinsen, vars överhuvud var ärkebiskopen av Lund.⁴ På flera ställen i LDV nämns kungliga välgörare med vördnad. Orter utanför Danmark är mer sällsynta. Sverige läser man inte mycket om, förutom att lundaärkebiskopen bär titeln Sveriges primas.⁵ Lagmannen i det till Skåne gränsande Varend blir ihågkommen i en notis från 1200-talet för att han hade skänkt kanikerna en gåva.⁶ En broder i Roma kloster på Gotland omtalas i en kort notis.⁷ I en annan nämns Brigida, som hade varit gift med den svenske jarlen Birger Brosa och dog 1209 som nunna i Riseberga kloster i Närke.⁸

Varför uppträder alla de här människorna i LDV? I denna handskrift har man antecknat de avlidna kanikerna, d.v.s. domkyrkans klerker, och kaniksamfundets bortgångna vänner och välgörare. Personernas namn skrevs in, oftast vid deras dödsdatum, varefter man brukade be för dem varje år på detta datum. I LDV kallas denna årsdag för *anniversarium*, ett ord som också kan syfta på de gudstjänster som hölls för den döde på årsdagen: mäsas och vigilier (tideböner för den döde). På åtskilliga ställen anges endast namnet och vad personen ifråga hade varit i sitt liv: präst eller lekman, munk eller nunna. Särskilt notiserna från 1100-talet är så korta. Benämningen *Liber daticus*, ”gåvobok”, kommer av att man så småningom började anteckna de gåvor som fromma skänkte till kyrkan. Genom gåvorna bekostades själamässor och böner som var tänkta att pågå för all framtid.⁹ Dessa människor, som var mer utsatta för sjukdomar och våld än vi, var ständigt medvetna om livets korthet – att inget är vissare än döden och inget ovissare än dödsstunden, som det heter i en ofta upprepade men sann sentens. När man stod på gravens brant var det allra senast tid att se om sitt hus och tänka på den tillvaro som väntade efter döden. Även högt uppsatta prästmän bekände att de var syndare liksom andra. De hade gått klädda i dyrbara kläder under jordelivet och deras kvarlevor skulle kanske ikläddas ämbetsdräkt innan de lades i graven, men själen kunde inte ta med sig jordiska rikedomar efter döden. Det gällde därför att använda rikedomarna till något gott innan den obevekliga döden nalkades. Att skänka till kyrkan räknades som en god gärning i sig, och dessutom kunde gåvan försörja präster som bad för givaren efter hans död. Sådana gåvor till kyrkan

3 LDV fol. 136v; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 316.

4 LDV fol. 26r; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 49.

5 Ärkebiskopen av Lund var primas över Sverige, vilket innebar att ärkebiskopen av Uppsala skulle hämta sitt pallium (tecknet på den ärkebiskopliga värdigheten) hos honom. Lundaärkebiskopen kunde också i egenskap av Sveriges primas ingripa i kyrkopolitiska angelägenheter i Sverige, men efter Anders Sunesens död 1228 förlorade titeln mycket av sin betydelse. Inger 1961, s. 306–338.

6 LDV fol. 103r; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 252.

7 LDV fol. 40r; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 89. Brodern i Roma kloster kallas *conversus* – ett ord som kan beteckna en vanlig cisterciensisk ’lekbroder’ men i detta fall kanske har en annan innebörd. I LDV finns exempel på att såväl präster som lekmän kallas *conversus*: LDV, fol. 73r; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 174: *Item obiit Esquillus, presbiter, sancte Crucis ecclesie conversus*. LDV, fol. 53v; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 131: *Item obiit Aggi, laicus, Dalbuensis conversus*. I medeltidslatinet kunde ordet *conversus* bl.a. avse en person som avlagt munklöften i vuxen ålder (till skillnad från en *oblatus*, som blivit överlämnad till klostret som barn) och i vissa fall särskilt syfta på en lekman eller präst som vid livets slut inträtt i klostret som munk. Niermeyer 2002, s. 356; Huyghebaert, s. 18. Det förefaller osannolikt att kanikerna i Lund skulle ha upptagit en vanlig lekbroder på Gotland i LDV. Tack till Michael H. Gelting, Sven-Erik Pernler och Stephan Borgehammar, som uppmärksammat mig på detta.

8 LDV fol. 110r; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 269.

9 Beträffande gåvorna till Lunds domkyrka under medeltiden se Axel-Nilsson 1989.

ackumulerades under medeltidens lopp och fick ej avyttras. Gåvorna var förbundna med utförliga anvisningar om hur de skulle användas – de utgjorde grunden för s.k. altarstiftelser. Själamässor skulle läsas, allmosor skulle utdelas. Det var mycket viktigt att allt skedde enligt föreskrifterna. Den som upprättade testamente såg till att kanikerna och vikarierna i domkyrkan fick skälig lön, så att de verkligen höll de gudstjänster som skulle hållas. Rikedom vid denna tid bestod framför allt i jord. Även de som inte brukade jorden med egna händer fick sin lön i form av avkastning från gårdar. Därav kommer det sig att så många ortnamn antecknats i LDV.

Ju längre tiden skred desto längre blev listan på de personer för vilka mässor skulle läsas till evig tid och desto mer invecklat blev det att följa alla bestämmelser. En del föll säkert i glömska. I handskriften nämns ett trettiotal av de altaren som fanns i domkyrkan. Varje altare hade sina donationer och föreskrifter. Vi får tänka oss en helt annan interiör i domkyrkan än dagens avskalade arkitektur (se Thomas Rydén's artikel härom i denna bok). Överallt såg man altaren, helgonbilder och föremål som användes i gudstjänsten. Mässor och tideböner lästes och sjöngs oupphörligen, och allt detta tänktes komma både levande och döda till gagn. Ärkebiskop Esger varnar i ett brev 1313 för att människor löper stor fara till både själ och kropp om inte gudstjänsten i domkyrkan hålls vid makt.¹⁰

Systemet kan vara svårt för oss att begripa. Det kan verka som om människorna velat köpa sig frälsning. Men här gäller att sätta sig in i tidens tänkesätt och försöka förstå det. Ofta skänkte man gåvor för att domkyrkans klerker skulle be inte bara för en själv utan också för ens föräldrar och andra närstående samt för alla kristna själar. På så sätt påmindes man ständigt om gemenskapen och det ömsesidiga beroendet mellan döda och levande. Utan dessa människors gåvor hade vi för övrigt inte kunnat glädja oss åt den underbara domkyrkan i Lund, som alltså utgör ett av Nordens skönaste byggnadsverk. Dess bastanta murar minner om dem som byggde ett hus för en gudstjänst som skulle vara ända fram till den yttersta dagen.

Låt oss granska några av handskriftens anteckningar närmare och se, vad de kan berätta om människorna och tiden. Först en notis om en frälseman som avled 1274:

Den 4 februari dog Peter Ebbesen, salig i åminnelse, en frälseman med stor fromhet, som förutom sina andra fromhetsgärningar skänkte följande egendomar till försörjning av vin och oblater i kyrkorna i Lunds stift: Farstorp med alla sina egendomar, rörliga och fasta, och med fem landbougårdar samt en landbougård i Ålstorp, vidare nio fjärdingar jord i Håstenslöv, samt en välbyggd gård i Åkarp med kvarn och sex landbougårdar. Av inkomsterna från ovannämnda egendomar tas fyra mark penningar till firandet av hans anniversarium varje år, på följande sätt: först två öre till offergåva, tre mark till de residerande kaniker som deltar i vigilier och mässa, två öre till vikarierna och en halv mark till de fattiga skolynglingar som tjänstgör i koret.¹¹

Frälset och kyrkan var de stora jordägarna i Skåne. Genom givmilda medlemmar av frälset överfördes allt fler egendomar till kyrkan. Men dessa

¹⁰ DD 2:7, nr 6.

¹¹ *Obiit pie recordacionis Petrus Æbbæ sun, homo nobilis magneque devocionis, qui inter cetera pietatis sue opera dedit ad procurandum vinum et oblatas in ecclesiis Lundensis diocesis has possessiones: Phathærsthorp cum omnibus bonis, mobilibus et immobilibus, habens quinque colonias, et unam coloniam in Alsthorp, item novem quadrantes terre in Hastælef, item unam mansionem bene instructam in Åkæthorp cum molendino et sex coloniis. Item de redditibus bonorum supradictorum deducantur IIII marche denariorum ad anniversarium suum tenendum omni anno tali modo, primo ad offerendum II ore, canonicis residentibus, qui vigiliis et misse interfuerint, III marce, vicariis II ore, pauperibus scholaribus chorum frequentantibus dimidia marca. LDV fol. 19r; Libri memoriales capituli Lundensis, s. 27 f.*

egendomar gick ändå inte helt förlorade för frälset, eftersom många frälsemän trädde i kyrkans tjänst och blev präster, t.ex. kaniker. Kanikerna var domkyrkans ordinarie präster. I LDV kallas de ofta för "bröderna", *fratres*. Vissa av dem residerade i Lund, andra bodde på annan ort och var mer sällan i stiftsstad. Kanikerna hade oftast sitt ursprung inom frälse eller borgerskap. Många hade utbildats vid något utländskt universitet, t.ex. Paris eller Prag. En kanik, som var verksam vid samma tid som den nämnde Peter Ebbesen, beskrivs på följande sätt i LDV: "I år 1260 efter Herrens födelse, den 21 maj, dog magister Kanutus, kanik på denna plats, son till Petrus och Anna i Hunneberga, en man med fast och sunt sinne, som var välutbildad ej blott i logik och naturvetenskap utan också i såväl kanonisk som civil rätt..."¹² Lundakanikerna tillhörde kort sagt Danmarks intellektuella elit. De utgjorde domkapitlet, som valde ärkebiskop och hade ansvar för ledningen av domkyrkans gudstjänster och utbildningen av prästkandidater – de skolynglingar eller skolarer som nämns i notisen ovan. Kanikerna hade även en juridisk funktion. En regel för kanikernas liv finns nedtecknad i 1100-talshandskriften *Necrologium Lundense*, och bröderna är här organiserade i en kommunitet med inte bara gemensam bön utan också gemensamma måltider.¹³ Man anser dock att kanikerna redan under 1100-talets lopp blev sekulärpräster, vilket innebar att de övergav regeln och hade sina separata hushåll i kanikresidensen ute i staden. Varje kanik fick inkomster från sitt särskilda prebende och från altarstiftelserna i domkyrkan. De ekonomiska villkoren var skiftande, men som helhet betraktat blev domkapitlet alltmer förmöget, och kanikerna kan ses som en andlig motsvarighet till det världsliga frälset. Kanikerna var själva de största donatorerna till domkapitlet under medeltiden. Många kaniker skänkte gårdar eller tomter som de förvärvat genom köp, arv eller byte.¹⁴

I spetsen för domkapitlet stod fyra prelater: domprosten, dekanen, ärkedjåknen och kantorn. En domprost i Lund gav före sin död följande anvisningar om hur hans kvarlåtenskap skulle användas:

¹² *Anno ab incarnatione domini M.^oCC.^oLX.^o kalendas Junii XII obiit magister Kanutus, hujus loci canonicus, filius quondam Petri et Anne de Hunabiargh, vir constantis et fortis animi, qui non solum in logycalibus et scientia naturali verum etiam in utroque jure, tam canonico quam civili, competenter eruditus.* LDV fol. 53r; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 129 f.

¹³ Se översättning av Ciardi 2003.

¹⁴ André 1984, s. 40 f.

¹⁵ För en annan tolkning av uttrycket *tabulam depictam* (här översatt "ett målat bord") se Axel-Nilsson 1989, s. 36.

¹⁶ Skötning = att i laga former bekräfta eller stadfästa överlåtelse av egendom, ursprungligen genom att symboliskt lägga en handfull jord i mottagarens sköte, d.v.s. en flik av hans mantel eller kappa.

¹⁷ Predikarbröder = dominikaner. Minoriter = franciskaner. Dominikanerna kom till Lund 1222 och franciskanerna 1238.

I Herrens år 1306 den 8 juli dog salig i åminnelse herr Andreas, prost i Lund, som till minne av sig lämnade till Lunds domkyrkas byggnadskassa en gård belägen i övre Malmö med rörlig och fast egendom och alla inventarier, en förgylld kalk, ett passionarium, tre kistor, en tapet och ett målat bord, som relikier kan placeras på vid stora fester.¹⁵ Till syndernas förlåtelse för sig och sina föräldrar donerade han också och överlämnade genom skötning¹⁶ några egendomar till det altare som byggts i S:t Laurentius kyrka och inför vilket han vilar, till ära åt den Allsmäktige Guden och den allra saligaste Jungfrun Maria Guds moder och den helige aposteln Andreas. Beträffande den årliga avkastningen eller inkomsten, som tillfaller nämnda altare, har han förordnat att fem mark penningar därav varje år helt skall användas till förmerandet av offergåvorna och allmosorna och troget förvaltas på följande sätt: På dagen för hans anniversarium skall av två och en halv mark penningar ges en mark åt kanikerna, som deltar i vigilier och mässa, och två öre åt vikarierna, som deltar i nämnda vigilier och mässa; till offer ges en halv mark penningar; till fisk åt predikarbröderna ges samma dag ett öre penningar och detsamma till minoritbröderna,¹⁷ och om något blir över utbetalas det till de fattiga skolynglingarna. Av

återstående två och en halv mark penningar skall varje år på dagen efter hans anniversarium – om det inte är en söndag eller annan festdag, vid vilket tillfälle det flyttas till följande dag – anniversarium hållas vid högaltaret i koret med vigilier för hans far, mor, bror, syster, hans släktingar och familj, och beträffande alla utdelningar vill han att det tillgår på samma sätt som vid hans eget ovannämnda anniversarium. Av övriga ovannämnda inkomster, som tillfaller altaret, förordnar han att en turnos eller fyra sterlingar varje år skall deponeras i sakristian och genom prostens försorg och efter hans bedömning reserveras till renovering av böcker och kläder och till det nämnda altarets prydnad.¹⁸

Den jordiska rikedomens är påtaglig i denna notis i LDV. Domprosten var tämligen förmögen och domkyrkan blev genom hans testamente ännu rikare än vad den redan var. Men rikedomarna helgades genom det fromma ändamålet. Det himmelska och det jordiska blandas på ett sätt som är ovant för oss, men var typiskt för medeltiden, då det materiella – byggnader och föremål – och även samhällsstrukturer var laddade med andlig innebörd i långt högre grad än nu. I bästa fall ledde detta till att det himmelska genomlyste vardagen, i sämsta fall medförde det att kyrkliga dignitärer missbrukade sin andliga roll och auktoritet.

I anvisningarna i LDV anar vi att prostens jordiska kvarlevor skall få en ståndsmässig och ståtlig gravplats tillsammans med andra prelaters gravvårdar. Han kommer att vila invid det altare där själamässor skall läsas för honom av hans ämbetsbröder, vilka fortsätter den gudstjänst han själv deltagit i under sin tid i domkyrkan. Det är knappast en tillfällighet att han gravsätts vid det altare som är invigt till ära åt aposteln som bär hans eget namn Andreas. Domprosten har på allt sätt sört för att de efterkommande skall komma ihåg honom och sin plikt mot honom.

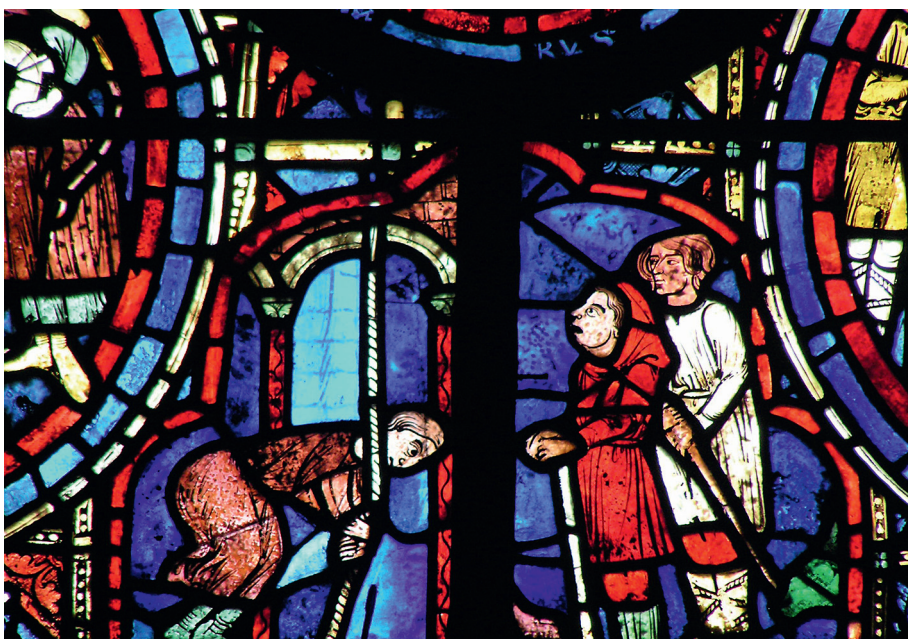
Kyrkans makt och frihet upprätthålls med hjälp av timliga egendomar, och därför är det i sin ordning att kyrkans ledare lever som herremän, om de bara använder rikedomarna i kyrkans tjänst. Men de frommaste finns bland dem som lever i fattigdom och själva valt att leva fattigt. Domprosten glömmer inte att tiggarröderna och skolynglingarna skall ha sina allmosor. Han tänker också på att ge en summa till reparation av gudstjänstböckerna, som var en viktig del av domkyrkans klenoder. En bok som användes särskilt ofta och blev mycket sliten var LDV. På många ställen har stora revor i pergamentet måst lagas med sytråd. Kanske bekostades en del av lagningarna med just prostens pengar?

Låt oss se på en annan notis om en kanik i Lund:

I Herrens år 1309 dog herr Kanutus, som var präst och kanik på denna plats. Till botemedel för sin själ överlät han till kyrkan och till S:t Thomas [Beckets], ärkebiskopens och martyrens, altare en tomt i S:t Mikaelns socken i öster vid stenbadet, vidare gods med laxfiske, som han hade i Sigvidstorp i Halland, i Höks härad och Laholms socken, vidare en gård i Tönnersjö socken i Tönnersjö härad, vidare två gårdar i Halmstads härad i Torups socken, en i Mjåla och en i Öllsjö, vidare en gård i Årstads härad, i Belja-Kila i Gällareds socken med deras inventarier och tillhörigheter på det villkoret att fyra mässor – en växelvis till den saliga Jungfruns och till S:t Laurentius ära, en växelvis till S:t Nikolaus och till S:t Tomas martyrens ära och två

¹⁸ *Item anno domini M.°CCC.° sexto, idus Julii VIII.° obiit pie memorie dominus Andreas, prepositus Lundensis, qui in sui memoriam reliquit fabricae Lundensis ecclesie unam curiam in Malmöghe öfræ sitam cum mobilibus et immobilibus et estimacionibus omnibus, unum calicem deauratum, unum passionarium, tres cistas, unum tapetum et unam tabulam depictam pro reliquiis in summis festis apponendum (!). Legavit eciam et per scotacionem tradidit quedam bona in remissionem peccatorum suorum necnon et parentum suorum ad altare constructum in ecclesia beati Laurentii, coram quo requiescit, in honorem dei omnipotentis et beatissime virginis Marie, matris ejus, et beati Andree apostoli. De annuis autem fructibus sive proventibus eidem altari apposis taliter ordinandum providit, ut ex eis quinque marche denariorum anno quolibet deducuntur in usum oblacionum et elemosinarum largicionem plene et fideliter hoc modo dispensande, quod in die anniversarii sui de duabus marchis et dimidia denariorum marcha denariorum detur canonicis, qui vigiliis et misse interfuerint, et vicariis, qui vigiliis et misse predictis interfuerint, due ore, ad offerenda eciam dimidia marcha denariorum, fratribus predicatoribus eodem die ad pisces una ora denariorum et tantundem fratribus minoribus, si quid vero superfuerit, pauperibus scolariis erogetur. De reliquis autem duabus marchis et dimidia denariorum annis singulis die proxima post anniversarium suum, nisi fuerit dominica vel alia festiva dies, ex qua occasione in sequentem feriam differatur, anniversarium patris sui, matris, fratris, sororis, parentum et familiarum suorum ad summum altare in choro cum vigiliis teneri constituit, et quantum ad omnes distribuciones vult similiter dispensari, sicut in die anniversarii sui supra fecit mencionem. De supradictis autem fructibus antedicto altari apposis anno quolibet unum solidum grossorum Turonensium vel quatuor solidos sterlingorum in sacristiam deponi constituit, ad reparacionem librorum, vestimentorum et ornatus dicti altaris secundum providenciam et discrecionem summi prepositi reservandos. LDV fol. 71r; Libri memoriales capituli Lundensis, s. 169–171.*

Bild 1. Ringarna i Lunds domkyrka nämns på många ställen i *Liber daticus vetustior*. I 1300-talsnotisernas bestämmelser om anniversarier förordnas det ofta att de som brukar ringa i tornet – *pulsantes in turri* – ska få en summa pengar i samband med att de tjänstgör vid gudstjänsterna för de avlidna. Vanligen får de ett öre. Här ses en ringare på en glasmålning från 1200-talet i katedralen i Chartres. Att ringa för hand är en konst, och åskådarna ser förundrat på medan mannen drar i klockrepet. Foto: Per Stobaеus.

19 Anno domini M^oCCC^o nono obiit dominus Kanutus presbiter, hujus loci canonicus, qui in remedium anime sue contulit ecclesie ad altare beati Thome archiepiscopi et martiris unum fundum in parochia beati Michaelis ad orientem juxta balneum lapideum, item in Hallandia in Hoxhæret in parochia Laughulm bona, que habuit in Siwithsthorp (?), cum piscatura salmonum, item in Tundrushæret in Tundrus unam curiam, item in Halmstathahæret in parochia Thorthorp duas curias, unam in Unathla et aliam in Øthelsryth, item in Arestathahæret in Beliaquila in parochia Giallaryth unam curiam cum estimacionibus et omnibus eorum pertinenciis tali condicione, quod quatuor misse, una de beata virgine et sancto Laurencio vicissim, altera de sancto Nicholao et sancto Thoma martire vicibus alternatis et due pro defunctis, in quibus sua memoria specialiter habeatur, in dicto altari celebrentur singulis septimanis, exceptis tribus missis, quas dominus Svenno bone memorie canonicus Lundensis in dicto altari de bonis suis ordinavit, et quod anniversarium dicti domini Ka[nuti] annis singulis teneatur de bonis predictis, silicet primo due ore dentur ad offerendam, marcha inter canonicos, qui misse et vigiliis interfuerint, due ore inter vicarios, ora inter pauperes scolares eodem modo, ora inter alios pauperes, et ora inter pulsantes in turri ipso die anniversarii dividantur, et dimidia marcha detur ad fabricam ecclesie annuatim. Ordinationem vero bonorum ad dictum altare per dictos dominos Svenonem et Kanutum

mässor för de döda, i vilka hans minne skall firas särskilt – celebreras vid nämnda altare varje vecka (bortsett från de tre mässor, som enligt förordning av kaniken i Lund herr Svenno, salig i åminnelse, skall hållas vid nämnda altare med medel från hans egendomar) samt att anniversarium hålles varje år för nämnde herr Kanutus med medel från nämnda egendomar, nämligen: Först ges två öre i offergåva, en mark fördelas på dagen för anniversariet mellan de kaniker, som deltar i mässa och vigilier, två öre mellan vikarierna, ett öre mellan de fattiga skolynglingarna på samma sätt, ett öre mellan andra fattiga och ett öre mellan dem som ringer i kyrktornet, och en halv mark ges varje år till kyrkans byggnadskassa. Dispositionen av dessa egendomar, som överlåtits till nämnda altare av nämnda herrar Svenno och Kanutus, bör handhas av en kanik, som utsetts härtill av kapitlet, på det sätt som finns utförligt beskrivet i brev härom med ärkebiskopens och kapitlets sigill.¹⁹

Här nämns olika kategorier bland domkyrkans tjänare: kanikerna, vikarierna, skolarerna och ringarna. De fick gåvor alltefter rangordning. Antalet klerker växte under medeltidens lopp. Vikarierna var präster med lägre rang än kanikerna. De läste mässorna vid domkyrkans många altaren. Varje vikarie hade sitt bestämda uppdrag och hans tjänst hade tillkommit genom donation. I ärkebiskopliga anvisningar om kortjänsten 1386 framgår det att en stor del av den dagliga gudstjänsten sköttes av vikarierna tillsammans med skolarerna. Kaniker, som under gudstjänsten stod i sina korstolar, kunde vid behov gå ner till skolarerna för att leda dem i sången.²⁰ Uppgiften att hålla själamässor och böner för avlidna blev under senmedeltiden mer och mer en ren sinekur för kanikerna. Ofta deltog de själva inte aktivt i gudstjänsterna utan uppbar endast lönen. I statuter från 1489 finns bestämmelsen att en kanik under själamässan måste infinna sig i koret senast vid Sanctus och stanna till och med elevationen för att anses vara berättigad till utdelningen av pengar.²¹ Han behövde alltså vara där endast en kort stund under de mest centrala delarna av mässan.

Kanikerna var i likhet med biskopar, abbotar och abbedissor förvaltare av ett växande gudskomplex, som krävde en stor tjänarstab av fogdar och andra lekmän. Genom herr Kanutus gåvor 1309 utökades kapitlets egendomsinnehav i staden Lund och man fick också ett antal gårdar i Halland.

Hur tänkte man sig närmare bestämt att de gåvor, som människor skänkte till domkyrkan, kunde tjäna som ”botemedel för själen”, som det står i den senast citerade notisen? Dekanen Guido skriver följande härom i sitt testamente den 22 november 1314, som finns i avskrift i *Registrum ecclesie Lundensis*:

I beaktande av Guds stora mildhet, att han bland alla sina övriga nådiga välgärningar också har förlänat syndare att de genom timliga egendomar, som han skänkt dem och som de [i sin tur] skänker till hans ära såsom allmosor, inte bara kan gottgöra synderna utan också förvärvar en förtjänst genom vilken de lättare når himlen, och då jag inte vill gå miste om en sådan välgärning, gör jag [...] Guido nu, då jag är sund till själ och kropp, en allmosa till ära åt Gud, den allsmäktige, hans ärorika moder jungfru Maria, den helige Laurentius, den ärorike martyren, och den heliga Maria Magdalena, och till befrielse från mina synder [...]. Men då människors minne är opålitligt har man förordnat att det som människor gör skall bekräftas med skriftligt vittnesbörd, för att det skall ha evig varaktighet. Därför har jag låtit denna allmosa komma till uttryck i detta brev.²²

Jesus säger i Lukas 11:41 till de hycklare som är rena utanpå men smutsiga och onda invärtes: ”Ge vad som är över i allmosa, så blir allt rent för er!” (*Verumtamen quod superest, date elemosynam; et ecce omnia munda sunt vobis.*)

I Lukas 12:33 f. säger han: ”Sälj vad ni äger och ge det i allmosa. Skaffa er penningpungar, som inte slits ut, en outtömlig skatt i himlen, dit tjuven inte når och där inte mal förstör. Ty där er skatt är, där kommer också ert hjärta att vara.” (*Vendite quae possidetis, et date elemosynam. Facite vobis sacculos qui non veterescunt, thesaurum non deficientem in caelis, quo fur non adpropiat, neque tinea corrumpit. Ubi enim thesaurus vester est, ibi et cor vestrum erit.*)

Denna uppmaning försökte dekanen Guido ta på allvar. Han skänkte stora ”allmosor” i form av gårdar, vilket framgår av anteckningen i LDV, som återges nedan. Han var medveten om att den yttersta dagen skulle komma som en tjuv (1 Thess 5:2, 2 Pet 3:10) och han ville förekomma den med goda gärningar för att rädda sin själ. Man skall dock tillägga att han genom ett förbehåll såg till att ha kvar dispositionsrätten över gårdarna och inkomsterna så länge han själv levde. För att de goda gärningar, som han förberedde, inte skulle omintetgöras utan verkställas när han var död, lät han sin vilja dokumenteras noga i såväl ett brev som i LDV. Så här står det i den senare handskriften:

I Herrens år 1314 den 23 november infann sig inför oss Esger, med Guds barmhärtighet ärkebiskop i Lund, Sveriges primas, och inför vårt kära kapitel herr Guido, dekan i Lund, danernas lysande kungs kansler, en man av stor frikostighet, klok och hedervärd, medveten om att intet är vissare än döden, intet ovissare än dödsstunden och att den som sår snålt, också får en snål skörd. I avsikt att genom barmhärtiga gärningar förekomma den yttersta skördedagen, har han i närvaro

collatorum habere debet unus canonicus, quem ad hoc capitulum deputaverit, secundum modum, qui in literis super hoc confectis sub sigillis archiepiscopi et capituli plenius continetur. LDV fol. 12v; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 8–10. Beträffande översättningen Mjåla se Göran Hallbergs artikel i denna bok samt *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 9.

²⁰ DD 4:3, nr 126.

²¹ *Samlingar*, s. 50.

²² *Ego igitur Guido predictus, magnam attendens dei clemenciam qui hoc peccatoribus inter cetera sue pietatis beneficia est largitus ut per bona temporalia ab ipso eis concessa, in sui honorem et elemosinas erogata, non solum peccata redimunt, uerum etiam acquirunt meritum per quod ad celestia, facilius peruenitur. uolensque tali beneficio non priuari, cum sanus sim mente et corpore, ad honorem dei omnipotentis, gloriose matris eius uirginis Marie beati Laurentii martiris gloriosi ac beate Marie Magdalene, meorumque relaxationis peccaminum, de bonis mihi a deo concessis, ex uoluntate et consensu uenerabilis patris, domini Esgeri dei gracia Lundensis archiepiscopi Suecie primatis ac ecclesie Lundensis capituli, quandam elemosinam ex nunc facio. Sed quia labilis est hominum memoria cautum est, ut quod perpetuo duraturum ab hominibus agitur scripture testimoniis roboretur. Ideo ipsam elemosinam, presenti duxi pagina exprimendam* DD 2:7, nr 208.

23 Anno domini M.^oCCC.^o quarto decimo, nono kalendas Decembris, constitutus coram nobis E[sgero], divina miseratione Lundensi archiepiscopo, Swechie primate, ac dilecto capitulo nostro vir magne liberalitatis, providus et honestus, dominus Guido, decanus Lundensis, illustris regis Danorum cancellarius, cogitans, morte nichil cercius, ac hora mortis nichil incercius, et quia, qui parce seminat, parce et metet, volens diem messonis extreme misericordie operibus prevenire, bona sua omnia in Gormsthorp cum coloniis in parrochia Quithbille in Hallandia, que a Benedicto Magnussun justo empconis titulo habuit, curiam unam in Hoygh in Harthagrahæreth, quam a quodam dicto Galigæ, cive Lundensi, eciam emit, et unam curiam in Thathathorp in Barahæret, quam a domino Johanne Uffæsun milite emit, ad altare beate Marie Magdalene in ecclesia beati Laurencii Lundis in cripta cum ipsorum bonorum pratis, agris, pascuis, pertinenciis singulis ac estimacionibus universis in sinu nostro, sicut moris est, in presencia capituli nostri predicti ac eciam in placito generali Scanie presentibus pluribus fidedignis scotavit et extunc contulit perpetuo possidenda, hoc onus istis bonis annectens, quod presbiter, qui ad predictum altare beate Marie Magdalene teneatur vel in posterum tenebitur ministrare, qualibet septimana quatuor missas, unam de beata Maria Magdalena, reliquas tres pro magistri Reginaldi de Vallibus clare memorie, Auctisiodorensis quondam archidiaconi, anima ac omnium fidelium defunctorum animabus ultra tres missas, ad quas idem presbiter prius fuit astrictus, dicere teneatur. Cui in recompensam sui laboris decanus Lundensis, qui pro tempore fuerit, sub cuius ordinatione et procuracione libera bona omnia predicta voluit consistere, duodecim marchas denariorum, insuper unam marcham denariorum ad ipsius altaris ornatum, tres marchas denariorum inter canonicos Lundenses, qui vigiliis et misse in suo anniversario ibidem interfuerint, dividendas, unam marcham vicariis, qui similiter ibidem interfuerint suo anniversario, unam marcham monasteriis Omnium Sanctorum Lundis et monialium beati Petri ibidem, unam marcham monasteriis Dalbyensi et fratrum predicatorum Lundis, in die anniversarii sui inter ipsa monasteria equaliter dividendas, sex oras denariorum pauperibus scolaribus et aliis illo die dandas et duas oras eodem die in turri pulsantibus de predictorum bonorum redditibus teneatur solvere annuatim, et si quid predictis redditibus superfuerit, hoc ipse decanus pro labore suo ad usus suos levabit libere, nulla alia de bonis ipsis reddenda racione. Hanc tamen condicionem superaddidit istis omnibus, quod bona ista omnia sub sua ordinatione et procuracione diebus vite sue sibi voluit libere retinere. – Item eodem die coram nobis predictis dictus dominus Guido contulit et scotavit curiam unam in Dauxthorp cum suis attineciis et estimacionibus universis, quam a Jacobo Peterssun justo emp-

av vårt förutnämnda kapitel överlämnat i vårt sköte, såsom sed är, och likaledes på Skånes landsting, i närvaro av många trovärdiga vittnen, överfört till evig egendom till S:ta Maria Magdalenas altare i kryptan i S:t Laurentius kyrka i Lund alla sina egendomar i Gårdstorp med landbogårdar i Kvibille i Halland, som han innehaft genom ett rättmätigt köp av Benedictus Magnussun, en gård i Hög i Harjagers härad, som han köpt av en lundaborgare vid namn Galigæ, och en gård i Tottarp i Bara härad, som han köpt av riddaren herr Johannes Uffæsun, med dessa egendomars ängar, åkrar, betesmarker, alla tillhörigheter och inventarier. Till dessa egendomar knyter han uppdraget att den präst, som är pliktig eller kommer att vara pliktig att tjäna vid förutnämnda S:ta Maria Magdalenas altare, skall läsa fyra mässor varje vecka, en till S:ta Maria Magdalenas ära och de övriga tre för magister Reginaldus de Vallibus, ärofull i åminnelse, en gång ärkedjåkne i Auxerre, för hans egen själ och för alla döda trognas själar, utöver de tre mässor, som nämnde präst sedan tidigare är förpliktad att läsa. Till gengäld för hans arbete skall den, som för tillfället är dekan i Lund och under vars ledning och fria förvaltning han [Guido] önskar att allt förutnämnt skall stå, betala honom [prästen] tolv mark penningar och dessutom [skall dekanen] av inkomsterna från förutnämnda egendomar årligen betala en mark penningar till prydnad av samma altare, tre mark penningar att fördelas mellan lundakanikerna, som är närvarande där vid vigilier och mässa under hans anniversarium, en mark åt vikarierna, som likaledes är närvarande där vid hans anniversarium, en mark till Allhelgonaklostret i Lund och S:t Peters nunnekloster darsammastädes, en mark åt Dalby kloster och predikarbröderna i Lund – vilket skall delas lika mellan nämnda kloster vid hans anniversarium – sex öre penningar, som skall fördelas mellan skolynglingarna och andra fattiga denna dag, och två öre till dem som samma dag ringer i kyrktornet, och om det återstår något av nämnda inkomster, skall denne dekan fritt uppbära det för sitt arbete till sitt eget bruk, och det skall inte göras någon annan räkenskap för godset. Följande villkor fogade han dock till allt detta, att han ville fritt behålla alla dessa gods för sig under sin ledning och förvaltning i sina livsdagar.

Nämnde herr Guido förlänade samma dag och överlät genom skötning inför oss förutnämnda en gård i Dagstorp med dess tillhörigheter och inventarier, som han förvärvat genom rättmätigt köp av Jacobus Pætterssun, till de tolv prebendeskolarerna i S:t Laurentius kyrka i Lund, så att de tolv skolarernas inkomst årligen blir utökad genom avkastningen från denna gård, dock så att var och en av dessa tolv skolarer, som är nu och som kommer att vara, efter hans död skall läsa Psaltaren varje år vid hans anniversarium. Denna gård skall stå under den persons skötsel och ledning som förfogar över dessa skolarers övriga egendomar, med reservation för att gården fritt skall stå under hans egen ledning i hans livsdagar.

Vidare förlänade, överlät genom skötning och överlämnade fritt förutnämnde herr Guido inför oss förutnämnda på ovannämnda dag en gård i S:t Peters socken i Lund på Bredgatan, som han med rättmätigt köp och skötning förvärvat av arvingarna till prästen herr Andreas, salig i åminnelse, en gång prior i Börringe, till S:t Stefanus altare i S:t Laurentius kyrka i Lund till residens för vikarien vid detta altare eller till att disponeras på annat sätt av denne vikarie till hans gagn. Den bördan pålägger han gården, att den vikarie som tjänstgör eller kommer att tjänstgöra vid detta altare skall läsa en mässa för alla avlidna trognas själar varje vecka utöver de sex mässor, som denne vikarie tidigare är förpliktad till, och att han strax skall börja läsa dessa mässor; och till vikariens ledning lämnar och överlåter han fritt från och med nu denna gård. Allt detta förutnämnda gjorde nämnde herr Guido och förordnade med vårt och vårt förutnämnda kapitals samtycke och vilja, och på denne herr Guidos bön och begäran lät vi det även antecknas på denna sida.²³

Notisen upplyser oss om att det fanns särskilda residens i Lund även åt vikarierna.²⁴ Vi ser också att vissa gårdar var avskilda att ge underhåll åt

Bild 2. Bilden visar domkyrkans absid och kor inifrån korsgången. Några gravstenar ligger fortfarande kvar i det som utgjorde Krafts kyrkogård och jungfru Cristinas grav bör ha varit placerad i hörnet av bilden nere till vänster. Av korsgångens ytermur finns bara de nedersta skiftena kvar. De upptrampade stigarna visar att det har funnits en tredje ingång till korsgången alldeles bakom betraktarens rygg. C. F. Akrell 1818 efter Ulrik Thersner 1816. I: Ulrik Thersner, *Skånska utsigter* (Förda och närvarande Sverige I), Stockholm 1817–1823. Foto: Bengt Melliander, Universitetsbiblioteket i Lund.

skolarerna och deras utbildning. Dessa pojkar hade mycket olika bakgrund. Somliga hade vuxit upp på adelsgoods, andra kom från städer som Lund, Ystad, Ronneby eller Halmstad, men många var bondsöner från skilda trakter i lundastiftet, som ju omfattade Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm. Undervisning varvades med bön i koret. Alla skulle lära sig vad en präst måste kunna, och det var ett ganska krävande skolarbete. Små glimtar ur pojkarnas vardag i domkyrkan får vi genom de lappar som påträffades i korstolarna vid renoveringen på 1800-talet. En vers på en av lapparna antyder vilka pedagogiska metoder som ansågs erforderliga: ”Den som sparar på riset är ingen barnvän. Ofta har den bittra rottingen gjort folk av gossar.”²⁵ I en annan källa, ett brev från 1386, står det att sådana som försummar sången, sjunger fel eller gör något annat förargelseväckande i koret, skall straffas av sakristanen, som var den kanik som ledde tideböerna.²⁶ I LDV förekommer också *scolasticus* som titel på en kanik som förestod undervisningen.

Det kan vara av intresse att jämföra de hittills nämnda donatorerna med en kvinna som tillhörde borgerskapet: jungfru Cristina i Lund. Man märker vid jämförelsen att notiserna i gåvoboken är ganska stereotypa. Innehållet i gåvorna och bestämmelserna är likartat, vare sig det gäller en präst, en frälseman eller en borgare, man eller kvinna. Det tyder på att kanikerna själva deltog aktivt när testamentena skulle utformas.

I Herrens år 1315 dog jungfru Cristina, dotter till borgaren Ubbo i Lund, och hon begravdes i korsgången i söder vid det fjärde fönstret från kyrkan räknat. Hon gav åt kanikerna till hållande av anniversarium för sig och den förutnämnde fadern sina fasta och rörliga egendomar i Görslövs Kyrkoby, vilka hon ärvt av sin far och förvärvat genom köp och skötning av sin bror Johannes. De ligger i södra delen av byn. Från dessa egendomar skall varje år betalas en mark av grödans avkastning. Av hälften av inkomsterna från de nämnda egendomarna skall varje år anniversarium hållas för henne i Lunds domkyrkas kor och detta skall distribueras

cionis titulo habuit, ad usus duodecim scholarum prebendariorum in ecclesia beati Laurencii Lundis, ut per ipsius curie redditus ipsorum scholarum proventus annui augmententur, ita tamen quod quilibet ipsorum scholarum duodecim, qui nunc sunt, et qui pro tempore fuerint, post suum obitum in die anniversarii sui unum psalterium annuatim legere teneatur. Ipsam eciam curiam sub cura illius et ordinacione voluit consistere, cui bona cetera ipsorum scholarum commissa fuerint ordinanda, ipsius curie ordinacione sibi ad dies suos libere reservata. – Item die supradicto coram nobis predictis dictus dominus Guido contulit, scotavit et in manus libere assignavit curiam unam in parochia beati Petri Lundis in via lata, quam ab hereditibus domini Andree presbiteri bone memorie, quondam prioris in Byrthinge, justo empcionis et scotacionis titulo habuit, ad altare beati Stephani in ecclesia beati Laurencii Lundis pro residencia vicarii ipsius altaris vel aliter per ipsum vicarium ad suum commodum ordinandam, hoc onus ipsi curie annectendo, quod vicarius ipsius altaris, qui est, et qui pro tempore fuerit, unam missam pro animabus omnium fidelium defunctorum in qualibet septimana ultra sex missas, ad quas idem vicarius antea est astrictus, dicere teneatur, qui statim ipsas missas incipiat dicere, cujus eciam ordinacioni ipsam curiam exnunc commisit libere ac eciam resignavit. Hec omnia predicta dictus dominus Guido fecit et ordinavit de consensu nostro et voluntate ac capituli nostri memorati, que (!) eciam huic pagine ad petitionem et requisicionem ipsius domini Gwidonis fecimus annotari. LDV fol. 49r–49v; Libri memoriales capituli Lundensis, s. 116–119.

²⁴ Allmänt om kanik- och vikarieresidens i medeltidens Lund se Andrén 1984.

²⁵ Piltz 2002, s. 228.

²⁶ DD 4:3, nr 126.

Bild 3. Bilden av domkyrkan från söder, före 1800-talets renoveringar, visar de två senmedeltida kapellen, Adam van Düreus stora strävpelare och längst till höger två av korsgångens fönster som omtalas i notisen om jungfru Cristinas gravplats. I bakgrunden skymtar domkapitelshuset som var sammanbyggt med korsgångens norra mur. Søren Abildgaard 1753. Foto: Per Bagge. Originalen i Nationalmuseet i Köpenhamn.

27 Anno domini M.^oCCC.^oXV.^o obiit domicella Cristina, filia Ubbonis, civis Lundensis, que sepulta est in ambitu ad austrum juxta quartam fenestram ab ecclesia, que dedit canonicis ad anniversarium suum ac patris sui predicti tenendum bona sua in Gødærleef Kirkeby mobilia et immobilia, que habuit hereditario (!) a patre suo, et per emptionem et scotationem a fratre suo Johanne habuit, singulis annis solventia in anno marcham annone, que est ad austrum ville, ita quod de medietate reddituum dictorum bonorum anniversarium suum anno quolibet in choro Lundensi agatur hoc modo distribuenda, primo fabrice ecclesie dimidia marcha denariorum erogetur, ad offerendam II ore, vicariis, qui misse et vigiliis die anniversarii sui interfuerint, dimidia marcha, presbitero, qui nunc est et pro tempore fuerit in cripta..., qui eodem die missam pro defunctis celebret, una ora, pulsantibus in turri ora, pauperibus scholaribus in choro II ore, aliis pauperibus due ore, totum residuum inter canonicos, qui misse et vigiliis interfuerint, equaliter dividatur. Reliqua vero medietas dictorum reddituum in die anniversarii [patris] sui, scilicet XVII kalendas Januarii, dividatur, prout superius est expressum. LDV fol. 39v; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 88f. Beträffande de ord som supplerats i översättningen se *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 88.

på följande sätt: Först betalas en halv mark penningar till kyrkans byggnadskassa, två öre till offer, en halv mark till vikarierna, som deltar i mässa och vigilier på dagen för hennes anniversarium, ett öre till prästen, som nu tjänstgör respektive i framtiden kommer att tjänstgöra i kryptan (hennes sockenpräst) och som samma dag håller själamässa, ett öre till dem som ringer i kyrktornet, två öre till de fattiga skolynglingarna i koret och två öre till andra fattiga. Hela återstoden delas lika mellan de kaniker, som deltar i mässa och vigilier. Den andra hälften av de nämnda inkomsterna skall fördelas på ovanstående sätt vid hennes fars anniversarium, nämligen den 16 december.²⁷

Hur levde denna faderlösa, ogifta men välbärgade och efter vad det verkar självständiga kvinna? Det är inte mycket vi får veta, men texten lockar till gissningar. I varje fall nämns sockenprästen i kryptkyrkan (en separat del av domkyrkan), dit Cristina brukade gå till gudstjänst. Detta påminner oss om att det fanns många socknar inom staden Lunds gränser. Ett tjugotal kyrkor låg utspridda i staden, och det var i dem och inte i domkyrkan de vanliga lundaborna hörde mässan. Den plats där Cristina begravdes låg i anslutning till kryptkyrkan, i korsgången vid domkyrkans absid. Men anniversarium skulle hållas inte bara i kryptan utan också i domkyrkans kor. Exemplet visar att det var särskilt förmånligt och eftertraktat att gudstjänst hölls för de avlidna just i domkyrkan.

Efter dessa prov på innehållet i LDV bör man slutligen nämna några andra handskrifter som tillhört domkyrkan. Det är osäkert i vilken utsträckning lundakanikerna har haft en regelrätt skrifvarverkstad, ett skriptorium liknande klostrens skriptorier. Som nämnts ovan levde de i en

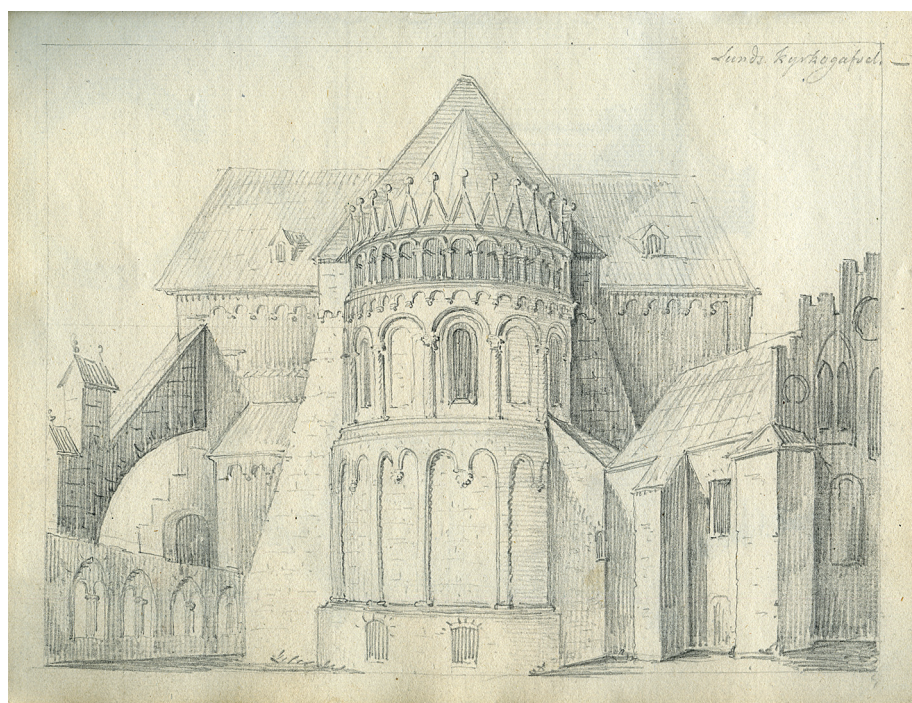

Bild 4. Teckning i Erik Palmstedts resedagbok 1778. Foto: Kungliga Akademien för de fria konsterna. Till höger ses det med domkyrkan sammanbyggda domkapitelshuset och till vänster ett stycke av korsgångens mur, som ännu fanns kvar vid denna tid. Jungfru Cristinas grav låg vid det fjärde fönstret från domkyrkan räknat.

klosterliknande gemenskap endast under en kortare period.²⁸ I LDV finns dock en 1100-talsnotis om en skrivare, som avlidit: *Obiit Marcus, scriptor*, står det.²⁹ Förmodligen har denne man skrivit en del av de texter som finns bevarade i handskriftens äldre partier. Det är tänkbart att kanikerna även anlitat t.ex. Allhelgonaklostrets skriptorium när de behövde en handskrift, men därom vet vi inget. För domkapitlets bibliotek ansvarade kantorn, åtminstone under den första delen av dess historia, och instruktionen för honom i *Necrologium Lundense* lyder: "Också bokskåpet skall stå under kantorns uppsikt. Han måste därför känna till böckernas namn och notera om någon av dem befinner sig utanför skåpet, så att inte en enda går förlorad genom ovarsamhet."³⁰ Stora delar av den bokskatt som bevakades på detta sätt har icke desto mindre ödelagts, men inte på grund av kantorns försummelse utan till följd av samhällsomvälvningar och katastrofer. De nu tillgängliga källorna kan bara ge en fragmentarisk bild av vad som en gång fanns där. Lauritz Weibull sammanfattar läget på följande uttrycksfulla sätt: "Spegelglaset är krossadt. Men ur skärfvorna återstråla ännu dragen av den kultur, som under medeltiden blomstrade i landet mellan Östersjö och Öresund."³¹

I Universitetsbiblioteket i Lund och Uppsala och i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn har några värdefulla lundahandskrifter bevarats. Vissa av dem har beställts utomlands och upplagts av skickliga skrivare, illuminatörer och bokbindare för Lunds domkyrkas räkning. LDV är en sådan, och den handskriften har ju senare fyllts på med en mängd text i Lund. De med LDV närbesläktade handskrifterna *Necrologium Lundense* och *Liber daticus recentior* (den yngre gåvoboken) behandlas utförligare av

²⁸ Ekström 1995.

²⁹ LDV fol. 29v; *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 57.

³⁰ *In ipsius cantoris custodia sit armarium librorum. Debet ergo scire nomina eorum et notare, qui sint extra armaria, ne quis per negligentiam perdatur.* Universitetsbiblioteket i Lund, Medeltidshandskrift 6 fol. 112r; *Consuetudines Lundenses*, § 114. Översättningen återges efter Ciardi 2003, s. 76.

³¹ Weibull 1901, s. 2.

andra artikelförfattare i denna bok. Förhållandet mellan nekrologiet och den äldre och den yngre gåvoboken är svårutrett, eftersom innehållet är likartat. Jag nöjer mig här med att konstatera att LDV förefaller vara den handskrift som använts flitigast, eftersom den är mest sliten.

En grupp av vackert illuminerade 1100-talshandskrifter användes vid gudstjänstens textläsningar. Hit hör ett evangeliarium, som tillkommit i skriptoriet i det tyska benediktinklostret Helmarshausen, med vilket Lunds domkapitel stod i förbönsgemenskap. Ett annat lundaevangeliarium har framställts under direkt påverkan från Helmarshausen. Därtill kommer ännu ett evangeliarium och två epistolarier.³² Ett par bibelhandskrifter som troligen framställts i 1100-talets Frankrike har tillhört Lunds domkapitel och använts i studierna. De innehåller Genesis och Psaltaren med kommentarer.

En liturgisk handskrift som i likhet med LDV har använts under lång tid är *Liber scole virginis*. Denna sångbok till Marias ära består av olika delar, som skrivits på 1300-talet, 1400-talet och 1500-talet.³³

Flera annaler, d.v.s. kronologiska förteckningar över viktiga händelser, kan ha skrivits vid Lunds domkapitel. *Annales Lundenses*, som omfattar tiden från världens skapelse till år 1307, är de mest kända. Annalerna innehåller kortare eller längre notiser om personer och händelser i Lund, Danmark, Norden och hela den kristna världen.³⁴ Innehållsmässigt hör annalerna därmed nära samman med *Necrologium Lundense* och LDV. Det går ingen skarp gräns mellan medeltida nekrologier, annaler och krönikor.

LDV har ju delvis haft sin funktion i den ekonomiska förvaltningen, och det fanns också en rad andra handskrifter som användes i domkapitlets administration. En jordebok över kapitlets godsinnehav upplades 1374.³⁵ Kapitlet utfärdade också en mängd brev i ekonomiska, juridiska och kyrkopolitiska ärenden. De beseglades med kapitlets sigill, som förvarades i en kista.³⁶

Biblioteket tillväxte genom bokdonationer och inköp. Åtskilliga volymer med teologiskt, juridiskt och naturvetenskapligt innehåll som säkert fanns där är nu försvunna. Men de få rester som finns kvar av domkyrkans handskrifter speglar ändå bredden i kanikernas uppgifter: gudstjänst, administration, undervisning och lärda studier.

Sammanfattningsvis kan man säga att den period under vilken LDV var i bruk präglades av starka förändringar inom Lunds domkapitel, men också av tydlig kontinuitet. Kontrasten är ganska stor mellan det tidiga 1100-talets kommunitet av kaniker och det senmedeltida kapitlet. Från början användes handskriften i en bönegemenskap mellan levande och döda bröder. Även personer utanför Lunds domkyrka – klerker, ordensfolk och lekfolk, män och kvinnor – antecknades redan under den första perioden. I takt med att gåvorna strömmade in och antalet altaren växte överlät kanikerna mer och mer av den dagliga bönen åt andra klerker i

³² Se närmare presentation i Ekström 1985 och Petersen 1999.

³³ Se faksimilutgåva *Liber scole virginis*.

³⁴ Se utgåvor i *Danmarks middelalderlige annaler*.

³⁵ Weibull 1901, s. 51 f.

³⁶ Beträffande sigillet se DD 2:7, nr 498.

domkyrkan. Men även om gamla ämbeten ändrade skepnad var gudstjänstens innehåll detsamma. Bönen och sången, som inneslöt av domkyrkans runda valv, skulle aldrig tystna så länge världen och Lund bestod.

Bibliografi

- Andrén, Anders, 1984, *Lund. Tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning* (Medeltidsstaden 56), Stockholm.
- Axel-Nilsson, Göran, 1989, *Thesaurus Cathedralis Lundensis. Lunds domkyrkas medeltida skattsamling*, Göteborg.
- Ciardi, Anna Minara, 2003, *Lundakaniernas levnadsregler: Aachenregeln och Consuetudines canonicae*, översättning från latinet med inledning och noter av Anna Minara Ciardi (Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund, N.F. 5), Lund.
- Consuetudines Lundenses. Statutter for kænnekensamfundet i Lund c. 1123*, ed. E. Buus, København 1978.
- Danmarks middelalderlige annaler*, utg. Erik Kroman, København 1980.
- DD = *Diplomatarium Danicum*, København 1938–.
- Ekström, Per, 1985, *Libri antiquiores ecclesiae et capituli Lundensis. Lunds domkyrkas äldsta liturgiska böcker*, Lund.
- Ekström, Per, 1995, "Skriptoriet i Laurentiusklostret. Synpunkter på den äldsta bokframställningen i Lund", *Kulturen. En årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige*, Lund, s. 45–58.
- Huyghebaert, N., 1972, *Les documents nécrologiques* (Typologie des sources du Moyen Âge occidental 4), Turnhout.
- Inger, Göran, 1961, *Das kirchliche Visitationsinstitut im mittelalterlichen Schweden*, Lund.
- Levende ord & lysende billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark: Katalog*, red. Erik Petersen, København 1999.
- Liber scole virginis. En medeltida samling av Mariamusik i Lund. Faksimilutgåva av LUB MH 14 med inledning, transkription och kommentar*, Folke Bohlin, Jeremy Llewellyn, Eva Nilsson Nylander [et al.] Lund 2003.
- Libri memoriales capituli Lundensis: Lunde domkapitels gavebøger og nekrologium*, ed. Christian Weeke, Kjøbenhavn 1884–1889 (repr. 1973).
- Niermeyer, Jan Frederik, 2002, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden & Boston.
- Piltz, Anders, 2002, *Mellan ängel och best. Människans värdighet och gåta i europeisk tradition*, Skellefteå.
- Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening II*, utg. Martin Weibull, Lund 1874.
- Weibull, Lauritz, 1901, *Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden*, Lund.
- Wollasch, Joachim, 1993, "Necrolog", *Lexikon des Mittelalters VI*, München & Zürich, sp. 1078–107.

Göran Hallberg

Åkarp, Totte, Ljusa gatan och Sune tröjstickare – om namnen i *Liber daticus vetustior*

Gåvoboken som språkhistorisk källa

DE MEDELTIDA NEKROLOGIERNA är kalendariskt uppställda handskrifter med notiser om avlidna personer som kyrkor och kloster årligen förväntades hålla i åminnelse vissa dagar under kyrkoåret. Notiserna gällde både kyrkans egen personal och alla som till kyrkan donerat egendom av skilda slag. Eftersom de innehåller mängder av person- och ortnamn är de synnerligen värdefulla källor för nordisk språkhistoria, inte minst för namnforskningen. I handskrifterna skrivs namnen företrädesvis på dåtidens östnordiska, medan texten i övrigt skrivs på latin. I skriften förekommer otaliga förkortningar av skilda slag, som var närmast självklara för dåtidens flitiga skrivare, som ju måste snåla på utrymmet för varje notis. För nutida läsare kan de självklart i förstone verka avskräckande.

De äldsta bevarade handskrifterna från Lunds domkyrka är *Necrologium Lundense* (Medeltidshandskrift 6), *Liber daticus vetustior Lundensis* (Medeltidshandskrift 7, hädanefter LDV) och *Liber daticus recentior Lundensis* (GKS 845 2° i Köpenhamn).¹ De inbördes relationerna mellan dessa tre handskrifter är komplicerade och behandlas i ett flertal andra artiklar i denna bok.

Mellan 1140-talets slut och 1400-talets början infördes alltså i gåvoboken ett stort antal notiser med olika typer av medeltida personnamn och ortnamn. Den geografiska utbredningen omfattar huvudsakligen gårdar, byar, städer, kloster, socknar och hänader i Skåne och i det södra grevskapet i Halland, d.v.s. Höks, Tönnersjö, Halmstads, Årstads och Faurås hänader, gemensamt kallat *Södra Halland*. Det är den ”tjocka” delen av landskapet för den som har en Hallandskarta framför sig. Dåtidens grevskap *Norra Halland*, med häraderna Himle, Viske och Fjäre, den ”smala” delen av landskapet, hörde till den norska intressesfären.

En notis från 1300-talets mitt gäller t.ex. ”domini Nicholai, dicti Flotstok, presbiteri de curia Undeasæ in parochia Væsøghe in Sundra Halland”, Herr *Nicolaus* (*Nils*), kallad *Flotstok* (nusvenska *flottstock*, bildligt om person som

1 Christensen & Sørensen 1972, s. 58f.

flyter omkring, som far hit och dit), präst på gården *Underåsa* i *Vessige* socken i *Södra Halland*.² Gården är inte identifierad i Weekes utgåva, men den bör ha ingått i byn *Ås* i *Vessige*.³ En notis från 1200-talets mitt nämner ”Item aliam curiam in Gøtaby in parochia Sigbiornathorp”, likaså en annan gård i *Gödeby* i *Sibbarps socken*. De båda här nämnda exemplen representerar Faurås härad. I fallet *Sibbarp* illustrerar gåvobokens skrivning *Sigbiornathorp* textens källvärde: detta *torp* ’gård, nybygge’ har en gång anlagts av en man som hette *Sigbjörn*.

En notis från Höks respektive Tönnersjö härad 1309 lyder ”in Hallandia in Hoxhæret in parochia Laughulm bona, que habuit in Siwithsthorp, cum piscatura salmonum”, i *Halland* i *Höks härad* i *Laholms socken* egendom som han ägde i †*Sigvidstorp* med laxfiske. Sannolikt avses Kungsladugården, som 1302 tillhörde *Sigvid* Ribbing.⁴ Notisen fortsätter ”item in Tundrus-hæret in Tundrus unam curiam”, likaså i *Tönnersjö härad* i *Tönnersjö* (by och socken) en gård,⁵ vidare ”item in Halmstathahæret in parochia Thorthorp duas curias, unam in Unathla et aliam in Øthelsryth”, likaså i *Halmstads härad* i *Torups socken* två gårdar, den ena i *Mjåla* och den andra i *Öllsjö* (i den yngre gåvoboken står: *Miathla* och *Øthelryd*),⁶ och ”item in Arestathahæret in Beliakila in parochia Giallaryth unam curiam”, likaså i *Årstads härad* i *Belja-Kila* i *Gällareds socken* en gård. Den senare låg alltså i *Kila* rote vid *Bellforsen* i floden *Ätran*.⁷ En enda gåvoboksnotis kan alltså ha ett rikt och intressant kulturhistoriskt innehåll.

Notisen från 1309 illustrerar inte bara gåvobokens namnrikedom. En jämförelse mellan de medeltida skriftformerna av namnen och vår egen tids namnformer avspeglar ofta språkutvecklingar, som nästan till oigenkännlighet har förändrat vissa ortnamn. Just därför är gåvobokens och Lundanekrologiets skrivningar värdefulla utgångspunkter för en ortnamnstolkare. Namnforskarens primära uppgift är ju att tolka ortnamnet, att utifrån så gamla skriftformer som möjligt försöka rekonstruera namnets ursprungliga form. Med hjälp av sådana skriftformer kan man få reda på vilka ord och böjningsformer som ingår i namnet och därmed också förstå vad namnet bör ha åsyftat i namngivarens dåtida vardagsmiljö.

Ortnamnens äldsta kända skriftformer är samtidigt en viktig källa för språkhistoriska iakttagelser, för studiet av de ständigt pågående språkliga förändringarna. Det gäller både ljudsystemet och ordförrådets böjningsformer och betydelser.

Skriftformernas utveckling över tid – exemplet Åkarp

Ytterligare några exempel på detta hämtade ur gåvobokens rika flöde av ortnamn kan vara på sin plats. Vi utgår från en handfull skånska ortnamn så som de uttalas och skrivs idag. I Skåne finns en lång rad byar med namnet *Åkarp*, bl. a. i Burlövs socken, Bara härad (Åkarp 1 i Tabell 1 nedan), i (Södra) Åkarps socken i Oxie härad (Åkarp 2) och i Lyby socken, Frosta härad (Åkarp 3).⁸

Bild 1 (motstående sida). Härader, städer och några i texten berörda namn från gåvobokens tid.

² Knudsen & Kristensen 1936–64, II spalt 280.

³ Sahlgren 1950, s. 224.

⁴ Sahlgren 1948, s. 39.

⁵ Sahlgren 1948, s. 72 och 107 f.

⁶ Sahlgren 1948, s. 168.

⁷ Sahlgren 1950, s. 256.

⁸ Åkarp 1, se Hallberg 1991, s. 74 f., Åkarp 2 Hallberg 2009, s. 160, Åkarp 3 Hallberg 2000, s. 248.

Tabell I. Exempel på skriftformernas utveckling över tid.

Åkarp 1 <i>å`garp</i>	Åkarp 2 <i>å`garp</i>	Åkarp 3 <i>a`ogarp</i>
<u>Acathorpi</u> o. 1120	Akathorp 1285	<u>Achæthorp</u> o. 1350
<u>Akathorpe</u> o. 1145	Aggathorpp 1368	Agarp o. 1390
Aagarp 1449	Aagerop 1537	Aagerupp o. 1570
Aageroppe 1506	Åkerup 1661	Ågarp 1675
Aagerup o. 1514	Ågarp 1754	Åkarp 1754
Ågerup 1662	Åkarp 1784	
Ågarp 1684		
Åkarp 1770		

De nutida skånska dialektala uttalsformerna är kursiverade i tabellens rubriker. Nekrologiets och gåvobokens former är understrukna. Accent 1 (akut accent som i *an'den* av ordet *and*) markeras ´ och accent 2 (grav accent som i *an`den* av ordet *ande*) ` . Tecknen anger också ordens huvudtryck och att det omedelbart föregående ljudet är långt (jämför *bål* och *bål´*).

Namnet *Åkarp*s förled är genitivformen *Aka* av mansnamnet *Aki*, som vid vikingatidens slut uttalades med långt s.k. europeiskt *a*-ljud ungefär som i det tyska ordet *Tal* 'dal'. Detta tidigmedeltida *Aki* är alltså identiskt med vårt *Åke*. Efterleden är dåtidens *thorp*, idag *torp*, då med betydelsen 'nybygge, utflyttad gård'. Skriftens dubbeltecknade *Aa* motsvarar ett *å*-ljud. Skriftens *th* står för ett läspljud liknande det i engelskans *that* och *this*. Observera att det finns många fler kronologiskt ordnade namnformer i Dialekt- och ortnamnsarkivets samlingar i Lund. Tabellen innehåller bara de former som visar att språkliga förändringar har skett, iakttagbara när de först dyker upp i skrift. Ytterligare några gamla skånska *Åkarp*: Bynamnet, i Reslövs socken, Onsjö härad, skrivs vid 1300-talets början: in Akathorp.⁹ Samma namn i Fjelie socken, Torna härad, skrivs 1316 och 1326: in Akæthorp. I Norra Åkarps socken i Västra Göinge härad är namnet däremot styrkt i skrift först 1499.¹⁰ Det faller därför ur bilden i detta sammanhang.

I en notis från 1200-talets mitt kan man läsa: "item unam mansionem bene instructam in Akæthorp cum molendino et sex coloniis", likaså en välutrustad egendom i *Åkarp* med kvarn och sex underlydande bönder. Kvarnen har sannolikt varit vattendriven. Man har tyvärr inte lyckats fastställa vilket skånskt *Åkarp* som här åsyftas. Det bör ju ha varit fråga om jordagods om minst sex gårdar och en kvarnfastighet, som efter att ha blivit kyrkans egendom tillhört kaniksamfundet i Lund. Så tillvida skulle *Åkarp* i Burlövs socken kunna komma i fråga. Jordeboken 1662 redovisar nämligen här nio hela kanikhemman och två fjärdedels utsockne frälsehemman.¹¹ Byns väderkvarn *Åkarps* mölla är styrkt i skrift först från 1674. Den byggdes 1672 och revs 1913. Den kan mycket väl ha föregåtts av en enkel vattenkvarn.

Av de tre staplarna i tabellen framgår att utgångspunkten för namnet *Åkarp* är ett långt initialta-ljud, som vid 1200-talets mitt övergår till ett *å*-ljud

⁹ Isaksson 1980, s. 189.

¹⁰ Ringdahl 2008, s. 206.

¹¹ Hallberg 1991, s. 74 f.

(*A-* blir *Å-*). Övergången skedde alltså i talspråket redan under 1200-talet, men den slår inte omedelbart igenom i skrift, eftersom skriften oftast är konservativare än talet. Konsonanten *k* i de tidigmedeltida beläggen övergick vid samma tid till ett *g*-ljud (*k* blev *g* genom den s.k. klusilförsvagningen, samtidigt som *p* blev *b* och *t* blev *d*). Den svagtoniga genitivvokalen *-a* övergick till *e* i danskan, *Åka-* blev *Åge-*, men den bevarades som *a* i skånskan liksom i norskan och svenskan.

De här namnen har i danskt skrift- och talspråk fått formerna *-gerop*, *-gerup*, efter att *th*-ljudet försvagats och bortfallit, medan skånskan har resulterat i *-arp*, med bevarat *a* och med *Åg-* (eller diftongerad vokal) i talet och *Åk-* i skriften. Skåne blev ju en svensk provins 1658, men talspråksformens *Åg-* lever fortfarande i de lokala dialekterna när detta skrivs år 2013. Det dröjde oftast långt efter 1658, innan den s.k. försvenskningen slog igenom, så att t.ex. det skånska talspråkets *Ågarp* började skrivas *Åkarp*. I dagens rörliga samhällsliv suddas dialekterna ut och *Åkarp* har nu blivit standardformen i såväl tal som skrift.

Skriftformernas utveckling över tid – *exemplet -høghi som blev -ie eller -e*

Så ett annat belysande exempel: de fr.a. i sydvästra Skåne talrika by- och sockennamnen med efterleden *høg* 'gravhög' eller 'naturlig mindre höjd'. Dessa namn har kommit att sluta på *-ie* eller *-e*, samtidigt som vissa namn har fått behålla sitt *-høg*, t.ex. *Hammenhøg*, namn på en by och socken i Ingelstads härad, i en gåvoboksnotis 1379 skrivet "de Hamondahøgh". Förledsformen *Hamonda-* visar att det rör sig om en genitivform *Hamunda(r)-* av mansnamnet *Hamund*.¹² Höjden har alltså fått namn efter en man *Hamund*, men vi vet inte av vilken orsak. Höjdnamnet har sedan blivit namn på den bebyggelse som uppkom invid högen.

Några av dessa s. k. *ie*-namn listas i Tabell 2 nedan enligt samma system som i Tabell 1. Det gäller exemplen Arrie, Fosie, Mellan-Grevie, Östra Grevie och Oxie, namn på byar tillika socknar i Oxie härad, vidare Fjelie och Flädie, namn på byar och socknar i Torna härad.¹³ Staden Malmö hade som andra äldre städer egen förvaltning och ingick inte i något härad.¹⁴

Av de äldsta kända skriftbeläggen framgår att namnens efterled återgår på dativ singularisformen *høghi* av ordet *høg*. Redan tidigt har slutvokalen *-i* i talspråket slipats ner till ett *-e*, skrivet *-e* eller *-æ*. Det inledande *h*-et i efterleden *høghi* har fallit bort, först i talspråket, sedan i skriften, och det mellanvokaliska *gh* har försvagats till ett *j*-ljud, med resultatet att *-høghi* blivit *-ije* i de flesta namnen. Senare kan också *j*-ljudet falla bort, men mera om detta nedan.¹⁵

I namnet *Arrie* är förleden genitivformen *Arra-* av mansnamnet *Arri*. Förutom de båda ovannämnda *Grevie*-byarna i Oxie härad finns ytterligare några *Grevie* i Skåne. Namnen innehåller helt enkelt ordet *gravhøg*, med syftning på högarnas funktion i kulturlandskapet. Liksom vid flera av de

¹² Knudsen & Kristensen 1936–64, I spalt 470 f.

¹³ Arrie, se Hallberg 2009, s. 30, Fosie Hallberg 2009, s. 51, Mellan-Grevie Hallberg 2009, s. 109, Östra Grevie Hallberg 2009, s. 204, Oxie Hallberg 2009, s. 113, namn på byar och socknar i Oxie härad Hallberg 2009, s. 22. Om Fjelie, Flädie och namn på byar och socknar i Torna härad, Hallberg [under arbete].

¹⁴ Hallberg 2009, s. 211.

¹⁵ Pamp 1997, s. 5–21.

Arrie ar`ie		Fjelie fje`lie		Flädie flä`die		Mellan-Grevie grö`vie	
<u>Arrøgum</u>	1120	<u>Fyaløghæ</u>	1269	<u>Flatoige</u>	1085	<u>Myætlægreføghæ</u>	1228
<u>Arrøghe</u>	1346	<u>Fyæløghe</u>	1316	<u>Flathøge</u>	1200	Mellestet Greffwyæ	1465
Arrye	1443	Fæliæ	1447	<u>Flætøghe</u>	1250	Melste greffwie	1530
Arrie	1448	Fjelie	1784	Flæthiæ	1261	Mellom Greffuie	1590
				<u>Flædyøe</u>	1370	Melan Greefie	1684
				Flædie	1460	Mellan-Grevie	1940
Oxie ok`sie		Malmö mal`me		Fosie fo`sie		Östra Grevie grö`vie	
<u>Oshøgu</u>	1150	<u>Malmøi</u>	1145				
Oshøg(heret)	1231	Málm-hauga	1259	<u>Fosøghæ</u>	1346	<u>Græfthøghæ orientali</u>	1228
<u>Ossøghæhæreth</u>	1346	Malmøghæ	1275	Fosige	1367	Øster Greuie	1543
Oxsziæ	1519	<u>Malmøghe</u>	1306	Fosie	1420	Östra Grefwie	1712
Oxie	1530	Malmø	1379				

Tabell 2. När *-høghi* blev *-ie*, eller bara *-e*.

övriga namnen på *hög* är det ofta fråga om bronsåldersgravhögar. Förleden i namnet *Fjelie* är ordet *fjel*, *fjäl* 'bräda, stock', troligen med syftning på en enkel spång över byns vattendrag. I namnet *Flädie* ingår snarast adjektivet *flat*, mindre troligt ett substantiv *flät* 'jämnt stycke mark'. Namnet syftar alltså troligen på 'den flata högen', knappast på 'högen på slätmarken'. Förleden i namnet *Fosie* är inte säkert tolkad. Bynamnet *Oxie*, som också ingår i häradsnamnet *Oxie härad*, har ingenting med *oxar* att göra, även om man tidigt trodde så, att döma av det gamla häradsvapnet. Högnamnets förled är ordet *os* 'källsprång' eller 'åmynning', här sannolikt med avseende på Oxiebäckens mynning i en f.d. sjö i den idag utdikade våtmarken öster om kyrkan. (Här är inte platsen att också beskriva hur *hög*-namnen belyser den språkhistoriskt viktiga ljudförändring av t.ex. *a* till *ä* som kallas *i*-omljud, så *Grav-* till *Gräv-* i *Grevie*-namnen och *Flat-* till *Fläd-* i namnet *Flädie*.)

Stadsnamnet *Malmö* återgår på ett tidigmedeltida bynamn *Malmö*, som i sin tur återgår på ett höjdnamn **Malmhøghi*, sannolikt buret av den flacka höjdsträckning vid kusten, där kyrkbyn *Övre Malmö* anlades. Förleden i högnamnet är ordet *malm* 'sand, grus, sandig eller grusig mark'. Man kan summera namnets utveckling så här:¹⁶ Under tidig medeltid fanns högstilsformen *Malm(h)øghe*, utvecklad till *Malmøje*, och stadsspråkets lågstilsform *Malmøe*, med *gh*-bortfall, representerad av det äldsta belägget *Malmøi*. Stadsspråkets *Malmøe*, utvecklat till *Malmø*, konkurrerade ut högstilsformen, samtidigt som en ny lågstilsform *Malme* utvecklades genom försvagning av *ø* till *e*. Fortfarande uttalas namnet av många äldre invånare och kringboende skåningar *Malme*. Jfr alltså *Malmö* i Tabell 2 ovan, där skrivningen 1259 faller utanför bilden. Den är en fornisländsk variant av namnet.

Ett annat *høghi*-exempel: by- och sockennamnet *Virke* i Harjagers härad skrivs i gåvoboken "Wirkøghe, Virkyghe, Wirkøya".¹⁷ Namnet, på skånska uttalat *var`ke*, syftar sannolikt på höjden norr om kyrkbyn, där det kan ha funnits ett *virke*, en enkel befästning av trä under vikingatid eller tidigare. Också detta trestaviga namn har reducerats till tvåstavighet.

¹⁶ Fridell 2007, s. 27.¹⁷ Hallberg 1979, s. 99.

Vintrie är en by i Bunkeflo socken, Oxie härad.¹⁸ Namnet, uttalat *vin`trie*, skrivs i gåvoboken 1260 ”Wintarhøghæ”. Den ursprungligen namngivande högen kan följaktligen förknippas med en man *Winter*, genitiv *Wintar-*, och höjden i fråga är väl antingen gravhögen *Skivhög* norr om byn eller *Magle-hög* ’den stora högen’ söder därom.¹⁹

Namnet *Stävie*, uttalat *stä`vie*, på en by och socken i Torna härad, skriver gåvoboken bl.a. 1267 ”Staføghe” och 1377 ”Stewighe”.²⁰ Skriftbeläggen visar hur efterleden *-høghi* i vissa namn genom det parentetiskt ovan nämnda s.k. *i*-omljudet kan färga av sig på förleden, här så att ett *a*-ljud blir ett *ä*-ljud, *Stav-* (med oviss syftning) blir *Stäv-*.

Hög-namnens attraktionsförmåga

En varning är befogad. Det finns ofta ortnamn som skenbart liknar de ”äkta” ortnamnen i en stor namngrupp, trots att de har ett helt annat ursprung. Hit hör t.ex. det ”falska” *ie*-namnet *Husie*, genuint uttalat *hu`se*, men idag i anslutning till alla ”äkta” *ie*-namn av de flesta uttalat med s. k. läsuttal *hu`sie*.²¹ Av de äldre skriftformerna framgår att det är fråga om en dativ singularisform *husi* ’huset’, som först på 1560-talet ombildats efter mönster av de många *ie*-namnen. Detta by- och sockennamn i Oxie härad skrivs alltså ”Husæ” och liknande fram till 1500-talets mitt.

Ett annat ursprung har också by- och sockennamnen (*Lilla* och *Stora*) *Harrie* i *Harjagers härad*.²² Häradet har fått sitt namn efter bynamnet (*Stora*) *Harrie*. Strax väster om kyrkbyn låg den gamla tingsplatsen. Jfr gåvobokens 1300-talsnotiser: ”de bonis in Særesleef sitis, in parochia Daysthorp in Hardagarthshæret”, om gods beläget i (byn) *Särslöv*, i *Dagstorps socken* i *Harjagers härad*; ”in Hardakra litlæ”, i *Lilla Harrie*; ”in Nybilæ in Hardakræhæret in parochia Saxælthorp”, i (byn) *Nöbbelöv* i *Harjagers härad* i (Västra) *Sallerups socken*; ”una curia in Rwthmarløff, Hardakrahæret”, en gård i (byn och socknen) *Remmarlöv*, *Harjagers härad*.

De idag ädsta kända skriftbeläggen har varianterna ”Harthakærs-heret” 1285, ”Harthakar Litlæ” 1343, ”Harthakra” 1310. Det sista avser *Stora Harrie*, 1394 med varianten ”Hardakra makla”. Som framgår av dessa skriftbelägg och gåvobokens skriftformer ovan återgår namnet *Harrie* inte på ett *-høghi*, utan på ett *-akra* ’åkrar(na)’. Förleden är adjektivet *harth* ’hård’, här väl med betydelsen ’stenig, svårbearbetad’, då med avseende på de vikingatida eller sannolikt betydligt äldre åkertegar, som utgjorde byarnas första odlingsjordar.

Efter klusilförsvagningen av *k* till *g* på 1200-talet kom namnet *Harthakra* under 1300-talet att skrivas *-agra*, samtidigt som förledens *Harth-* blev *Hardh-*. Detta *dh* föll bort under 1400-talet, *Haragra*, och vid 1600-talets mitt inskjuts ett *-j-*, *Harjager*, med resultatet att det uppstod en skillnad mellan häradsnamnet *Harjager* med tonvikten på efterleden, *Harja`ger*, och de båda bynamnen, som gick en annan väg.

Tidigmedeltidens typiskt efterställda adjektiv *litla* ’lilla’ och *makla* ’stora’

¹⁸ Hallberg 2009, s. 44.

¹⁹ Knudsen & Kristensen 1936–64, I spalt 1590, II spalt 1202.

²⁰ Hallberg (under arbete).

²¹ Hallberg 2009, s. 73.

²² Hallberg 1979, s. 17, 54 f. och 83 f.

Bild 2. Namnet *Harjager* i det medeltida häradsvapnets fantasifulla omtolkning.

blev omkring 1500 istället framförställda, *Lilla Harjager* och *Stora Harjager*. Adjektiven *lilla* och *stora* fick huvudbetoningen i by- och sockennamnen. Därför kom de att tappa bort sitt svagare betonade *-ager* och vid 1600-talets mitt insköts ett *j*-ljud i sammansättningsfogen. Resultatet blev att by- och sockennamnen senast under 1700-talet kom att ansluta sig till den sydvästskånska *ie*-namntypen, d.v.s. i formen *Harrie*.

Dåtidens skåningar hade följaktligen glömt bort namnens rätta ursprung. Det banade väg för fantasin. Man började falskeligen tro att häradsnamnet syftade på forntida *harjakt*. Det senmedeltida häradsvapnet är känt sedan 1524 genom ett bevarat sigill. Med heraldikens språk visar det av Kungl. Maj:t 10/10 1947 fastställda vapnet: "I blått fält en springande hare å ett treberg, allt i guld".

Sigillet 1524 säger oss alltså att de ovan beskrivna ljudutvecklingarna, som vi ser återspeglade i skrift, när *Harthaker* 1285 förvandlats till *Harjager* vid 1600-talets mitt, måste ha skett i talspråket redan före 1524! Talspråksutvecklingen ligger som nämnts ofta rejäla hästlängder före skriftspråksutvecklingen.

Gåvobokens namnförråd – den geografiska utbredningen

Med ärkesätets domkyrka i Lund i centrum innehåller gåvoboken fr.a. skånska namn. Den redovisar också många namn från hela det nutida Danmark, t.ex. i en notis 1314 "in Lyngby circa Arvæsio in Siælendia", i (Lille) *Lyngby* nära *Arresø* på *Sjælland*. Förutom orter på Sjælland med städer som *Næstved* "de Nestveth", *Ringsted* "Ringstadie in Salandia" och *Roskilde* "Roscheldensis, Roschildensis, Roskildis" nämns även *Bornholm* "de/in Borendeholm, Borendholm, Borghandæholm, Burlandaholm", *Fyn* "Nicholai Tuuason de Feonia", *Nils Tuesen* från *Fyn*, med staden *Odense*, t.ex. skrivet "Øthense, Øthinia" eller "Øthiniensis", beroende på hur man väljer att upplösa förkortningarna, och "Othnesei", och *Lolland* "Lalandensi", från *Lolland*. Från Jylland omtalas t.ex. städerna *Randers* "Randusia", *Ribe* "Ripensis, Ripis", *Viborg* "Wibergensis, Wibergis" och *Århus* "Arus, Arusiensis".

De skånska städerna i gåvoboken är *Helsingborg* "Helsingborgh, Hælsingborgh", *Lund* "Lundense, Lundensibus, Lundensis, Lundensium, Lundensi, Lundis, Lundy", *Malmö* "Malmøghæ, Malmøgis, Malmøughe, Malmøye, Malmøya", *Skånör* "Scanør, Scanøør, Skanør, Skanøør", *Trelleborg* "Thræleburg"; den yngre gåvoboken "Threllæburgh", *Ystad* "Ystat, Ystath, Øystathæ" och *Åhus* "de Aoos".

De tidigmedeltida skrivningarna av namnet *Lund* är särskilt intressanta (se ovan), eftersom man ibland förletts tro att de avser *London*. Det ligger ju nära tillhands, eftersom den danske kungen Knut den store lät prägla en del av sina mynt i London och andra i Lund. Här är inte platsen att systematiskt jämföra de medeltida skriftformerna av de båda namnen. En noggrann avvägning mellan rimligt och orimligt härvidlag redovisas av

B. Pamp 1990. Uppkallelsehypotesen, att Lund skulle vara uppkallat efter London, kan helt avskrivas.²³

De inte så få utomskandinaviska ortnamnen vittnar om kyrkans och herremännens rika kontaktnät i dåtidens Europa. En notis från 1240-talet omtalar dekanen Andreas från Lund som under färd till ”det heliga landet” dog på ”Creta insula”, ön *Kreta*. Bland städerna förekommer *Canterbury* ”Cantuariensis” i England och *Orléans* ”Aurelianus” i Frankrike, båda ortnamnen som väntat i latinska böjningsformer. Ofta rör det sig om indirekt uppträdande ortnamn i funktion som bestämningar till personnamn, t.ex. i en dödsnotis omkring 1255 för den tyske riddaren Bertold ”de Æmelthorp”, Bertold från *Emmelndorf* (1274 Emelenthorpe) söder om Hamburg.²⁴

Gåvoboken som personnamnskälla

En under medeltiden vanlig typ av personnamn är s.k. *dictus*-namn, som är rikligt företrädade i gåvoboken. Några 1100-talsexempel: ”Doter, que et dicta Asa”, *Dotter*, även kallad *Åsa*; ”Margareta, dicta Maggha”, *Margareta*, kallad *Magga*; ”Ulf, dictus Claudus”, *Ulf*, kallad *Claudus* ’den halte, lame’;²⁵ ”Aggi, dictus Thorsten”, *Agge*, kallad *Torsten*; ”Thorsten, dictus Tote”, *Torsten*, kallad *Tot(t)e*; ”Guthserc, Niger dictus”, *Guthserk* (*Gudsärk*; jfr *Vitsärk*²⁶ om en präst), kallad *Niger* (latin för *Svart* ’den svarte’, ibland med syftning på svartbrödramunkarnas ordensdräkt).²⁷

Med eller utan sådana mellanled som *dictus/dicta* finner man åtskilliga liknande fall med ortnamn som härkomstbeskrivande led i personnamnen. Några exempel från 1300-talets mitt: ”Tuchonis Malmøghæ, canonici Lundensis”, *Toke* från *Malmö*, *kanik* i *Lund*; ”Jacobus Esberni, dictus Bellingeryth”, *Jakop Esbjörnsson*, kallad *Bellingaröd* (gård i Sövestads socken, Herrestads härad); ”Petri dicti Aarhus, presbiteri de Withskyflæ”, *Peter* kallad *Åhus*, präst i *Vitskøl* på Jylland; bröderna ”Svenonis, Jonas” och ”Johannis Saxtorp”, dekan respektive kaniker i Lund, *Sven*, *Jonas* och *Johannes Saxtorp* (by och socken, Rönnebergs härad); kaniken i Lund ”Nicolai Bunckæflo”, *Nicolaus* (*Nils*) *Bunkeflo* (by och socken, Oxie härad) och ”Esberni Hwirwæ”, den yngre gåvoboken ”Johanne Esberni Hwirue”, som till domkapitlet hade donerat en gård i ”Natfaræthorp”, den yngre gåvoboken ”Nathfaræthorp”, *Naffentorp*, by i Bunkeflo socken, Oxie härad,²⁸ d.v.s. *Johannes Esbjörnsson Hurva*, med namn efter Hurva by och socken i Frosta härad, 1393 skrivet ”in Huirwe”.²⁹

Ortnamnet kan som nämnts ovan ha adjektivisk form: (1321) ”Olavus, canonicus Lundensis, Aurelianus”, *Olof*, kanik i *Lund*, från *Orléans*. Alternativt kan ursprunget anges med beteckningar av typen *själlandsfare*, själländare: (1326) ”Johannis Syalenfaræ”, *Johannes Själlandsfare*,³⁰ eller med ett invånarnamn, t.ex. *Skåning*: (1200-talets början) ”Tuco miles, dictus Scanog”, krigsmannen *Tuke* (*Tyge*), kallad *Skåning*,³¹ (1323) ”Petrus Scanong”, den yngre gåvoboken ”Skanigh”, *Petrus* (*Per*) *Skåning*. Apropå Johannes Själlandsfare noteras samtidigt en annan ”farare”, nämligen en

23 Pamp 1990, s. 15–23.

24 Erslev 1897–99, s. 494, 498.

25 Knudsen & Kristensen 1936–64, II spalt 186.

26 Knudsen & Kristensen 1936–64, I spalt 430f.

27 Knudsen & Kristensen 1936–64, II spalt 1103f.

28 Hallberg 2009, s. 39f.

29 Hallberg 2000, s. 157, annorlunda Knudsen & Kristensen 1936–64, II spalt 486.

30 Knudsen & Kristensen 1936–64, II spalt 950f.

31 Knudsen & Kristensen 1936–64, II spalt 961f.

man i Fosie som tydligen fått tillnamnet *Nattfare* för att han föredrog att färdas efter mörkrets inbrott, om natten, ”in Nathfarathorp, in Foshøia”. Jfr om *Naffentorp* strax ovan!

Gåvobokens kyrkliga namnskatt

Samtidens många kloster och kyrkor är givetvis rikligt företrädade, i Skåne och ute i Europa. Institutionernas namn är oftast skrivna på latin, ibland med ortens nordiska namnform inbäddad i latiniserad böjningsform: ”Sancte Marie de Herivado”, *S:ta Maria* i *Herrevad*, ”Sancti Petri in Tummathorp”, *S:t Petri* i *Tommarp*, ”ecclesie Petri et Pauli in Tummathorp”, *Petri- och Paulikyrkan* i *Tommarp*, ”sancti Kanuti Otheniensis”, *S:t Knut* i *Odense*, ”sancte Trinitatis de (in) Øwit”, *Trefaldighetskyrkan* i *Öved*, ”sancte Crucis de (in) Dalby”, ”sancte Crucis ecclesie”, *Heliga korset(s kyrka)* i *Dalby*, ”de ordine fratrum predicatorum de Arus”, dominikanerna i *Århus*, ”sancte Marie de Esrom”, *S:ta Maria* i *Esrom*, ”sanctimonialis sancti Nicolai in Bosæ”, nunna i *S:t Nikolaus* i *Bosö* (Bosjöklöster); jfr ”sancte Marie et sancti Nicolai de Bosø”, *S:ta Maria* och *S:t Nikolaus* i *Bosö*.

I en lång rad liknande notiser uppträder bl.a. klostren i *Alvastra* ”sanctæ Mariæ Alvasteri”, *Börtinge* ”sancte Marie de Byrthing”, ”prioris in Byrthinge”, *Dalby* (oftast i indirekt formulerade notiser): ”sacerdos et canonicus sancte Crucis in dalby”, präst och kanik i *Heliga korsets kyrka* i *Dalby*, *Nydala* latiniserat ”Nova vallis, de Nova valle”, ett småländskt cistercienserkloster, *Slangerup* ”Slangathorp”, ett själländskt cistercienserkloster, *Tommarp* ”Tommethorp, Tummathorp”, by, socken, stad och kloster i Östra Tommarps socken, Järrestads härad, *Vitskøl* ”de Vite scola”, ett nordjylländskt cistercienserkloster, ”canonicus ecclesie sancte Marie de Væ”, kanik i *S:ta Maria* i *Vä*, *Æbelholt* (Eplaholt, ett försvunnet själländskt kloster) och *Öved* ”Øwit, Øwitdis”. Ett välkänt kontinentalt exempel är *Clairvaux* ”Claram Wallem, Clara vallis” i Aube i Frankrike.

Också kyrkornas namn skrevs i allmänhet helt eller delvis på latin, oftast efter mönstret: ”ecclesie Brunby”, *Brunnby kyrka* i Brunnby by och socken, Luggude härad. I och invid den s.k. Lundaovalen, medeltidsstaden Lund inom den gamla stadsvallen och stadens portar, rymdes före reformationen 23 kyrkor och sju kloster.³²

På Bild 3 nedan uppträder fyra av de sju klosternamnen: *Allhelgona-*, *Dominikan-* och *Franciskanklostret* samt *S:t Peters kloster*. Indirekt berörs också premonstratensernas kloster med sin kyrka *S:t Trinitatis*, ”ecclesie sanctæ Trinitatis”, *Heliga Trefaldighetskyrkan*, vid nutidens Kattesund mitt i Lund, senare kallad *S:t Drottens* (Jesus, Frälsarens kyrka). Klostret lades ner redan omkring 1200 och Sankt Drottens socken uppgick vid reformationen 1536 i Lunds landsförsamling.

Samtliga kloster hade sina egna kyrkor, likaså *Helgeandshuset*. Förutom *S:t Trinitatis* är kyrkorna på Bild 3 *Allhelgonakyrkan*, gåvobokens ”ecclesie Omnium Sanctorum Lundis”. Detta avser allhelgonaklostrets kyrka uppe

³² Danielsson & Pajala 1984, karta 1 och 2 s. 7f.

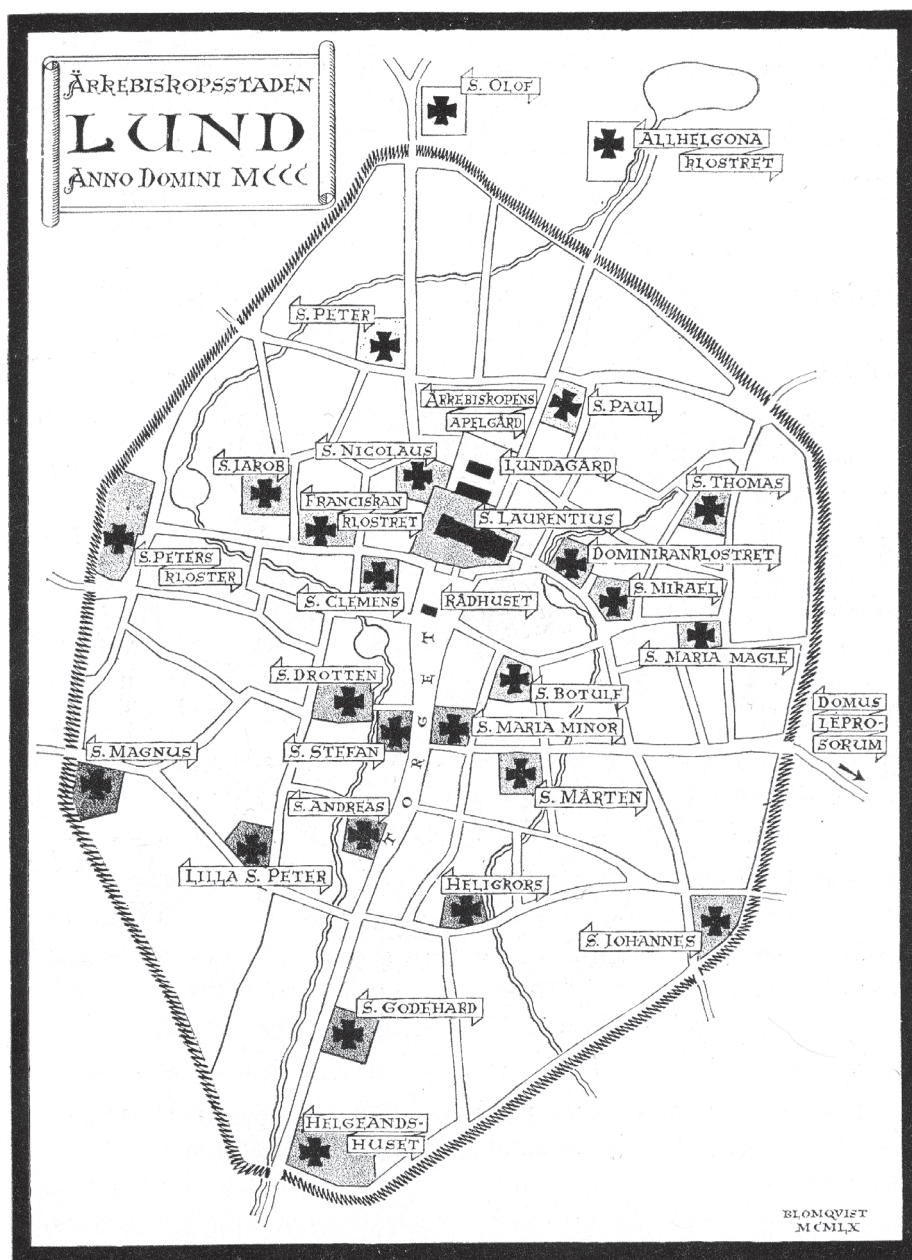

Bild 3. Ärkebiskopsstaden Lund år 1300, dens.k.medeltidsovalen, här i Ragnar Blomqvists version från 1960.

i stadens norra utkant. Den är inte identisk med nutidens 1800-talskyrka med detta namn inne i staden. Vidare klosterkyrkan *S:ta Maria och S:t Petri*, "de clastro ecclesie sancti Mariæ et sancti Petri Lundis", vartill kom en andra *S:t Petri kyrka*, "sancti Petri Lundis", belägen vid dagens Petriplatsen inne i staden, och kyrkan i *S:ta Maria minors socken* (Lilla Mariakyrkans socken), "parochia minoris ecclesie beate Marie virginis".

Bland stadens kyrkor nämnda i gåvoboken, varav flera alltså tillika var sockenkyrkor, finns *Kryptkyrkan* och *S:t Mikael*, den förra med ett altare helgat *S:ta Maria Magdalena i Kryptan*, "sancte Marie Magdalene in Cripta", den senare i samma notis omtalad som "parochia sancti Michaelis, Lundis", *S:t Mikael's socken* i Lund. Vidare uppträder *S:t Nikolai socken* i Lund,

”parochia beati Nicholai Lundis”, *S:t Pauli socken* i Lund, ”parochia de beati Pauli Lundis”, *Dominikan-* eller *Predikarbrödrakyrkan*, ”de ordine fratrum predicatorum Lundis”, *Fransiskan-* eller *Gråbrödrakyrkan*, ”de ordine fratrum minorum Lundis”, och givetvis ärkebiskopens kyrka *S:t Laurentius* (*S:t Lars*), ”ecclesia beati Laurencii”, vari Kryptkyrkan kom att ingå.

Förutom dessa kyrkor i Lund upptar Bild 3 följande: *Heligkorskyrkan*, *S:t Andreas*, *S:t Botulf*, *S:t Clemens*, *S:t Godehard* (Gotthard), *S:t Jakob*, *S:t Johannes*, *S:t Magnus*, *S:ta Maria magle* (Stora Mariakyrkan, även kallad ”S:ta Maria mot öster” i avsnittet nedan om reciproka namn), *S:t Mårten*, *S:t Olof*, *Lilla S:t Peter* (alltså en tredje lundensisk S:t Peter-kyrka), *S:t Stefan* och *S:t Thomas*. *S:t Jörgenshospitalet*, *Domus leprosorium*, låg som de flesta spetälskesjukhusen en bit utanför staden. Gåvoboken tycks inte redovisa notiser om samtliga dessa, väl för att de inte existerade samtidigt eller att det inte fanns behov av att redogöra för deras godsinnahav eller eventuella mottagande av gåvomedel. Det är som framgått ovan Lunds domkyrka som i gåvoboken står i centrum för intresset.

Gåvoboken och dåtidens administrativa maktområden

Några nationalstater Danmark och Sverige existerade ännu inte på gåvoböckernas tid. Vi känner igen de viktigaste dåtida maktområdena, i söder danaväldets Jylland och ovannämnda öar plus landskapen *Blekinge* ”in Blegunc, Blecongia”, *Halland* ”de/in Hallandia” och *Skåne* ”in Scanie, Scaniensis, Scanensium, Scaniensium”. Jfr tillnamnet *skåning*: ”Unna Scanings”, genitivform av mansnamnet *Unne Skåning*.

Norr om danaväldet fanns *Götaland* ”Gotia”, i den yngre gåvoboken nämnt t.ex. i samband med den i litteraturen omdiskuterade platsen för slaget vid *Lena* 1208, ”in Gocia aput Lene”. Däremellan låg bl.a. *Värend* ”de Wærende” med sina fem folkland, häraderna Allbo, Kinnevald, Konga, Norrvidinge och Uppvidinge, en väsentlig maktfaktor i det förbund som så småningom blev landskapet Småland. Längre upp i norr fanns *Svecia*, *Svealand* ”Svechie, Swecie”. Mera svävande var omfattningen av tidigmedeltidens kyrkliga provins *Dacia* ”infra Daciam”, i *Dacien*, som för dominikanerorden kunde stå för hela Skandinavien, men förr också kunde vara en alternativ beteckning på danaväldet, *Danmark*.

Gåvoboken och de lokala namnförråden – gator, gårdar, hus

Gåvoboken ger också exempel på medeltida gatunamn, varav några finns kvar än idag. I Lund gäller det t.ex. *Bredgatan*, ”de (in) lata platea, in via lata, in Brethægatæ”³³ och *Ljusa gatan*, ”in Lyusegatæ, Lysægate, Lyusægatæ”, senare kallad *Ljusa strätet*, ”Lysestredet” (1671), en redan på 1600-talet igenlagd parallellgata till Bredgatan,³⁴ från Malmö t.ex. **Allmänna Storgatan* ”ad communem magnam plateam”, en gata som närmast motsvarar dagens Östergatan–Adelgatan–Västergatan³⁵ och *Fiskesträtet*, ”in Malmøghe, prope vicum dictum Fiskestræde”, i Malmö, nära gränden kallad Fiske-

33 Danielsson & Pajala 1984, s. 10.

34 Danielsson & Pajala 1984, s. 15.

35 Jfr *Adelgatan* i Bender 1999, s. 9.

strätet,³⁶ från Skanör t.ex. *Skomakaregatan*, ”in strata sutorum” och **Travnosträte*, ”in Traufnostrede”, jfr Lundadiakonen ”Tuko, dictus Trafn” vid 1200-talets mitt, *Toke*, kallad *Trafn* ’tran’.³⁷ I en notis från 1300-talets mitt talas om en gård, belägen i *Ystad*, vid *Norre port*, ”in Ystath sita, ad portam borealem”.

I gåvoboken finner man också namn på medeltida gårdar och hus i städerna, t.ex. (1358) ”unam curiam Lundis in parochia beati Magni sitam, que vocatur Troyborgh”, en gård i *Lund* belägen i *S:t Magnus socken*, som kallas *Trojeborg*. Gården omtalas redan 1348 i en annan källa som ”Curia Troyæborg”. Just i detta fall tycks gårdens namn *Trojeborg* inte avse en *trojaborg* ’labyrint’ eller vara uppkallelse direkt efter namnet i Trojasagan. Det rör sig snarare om en skämtsam anspelning på ägarens binamn. Enligt brevet 1348 överläts gården nämligen av sin ägare ”Suno dictus Troiæstikkære”, *Sune* kallad *Tröjstikkare*.³⁸

En notis från 1400-talets mitt omtalar ”una curia Lundis in parochia minoris ecclesie beate Marie virginis, ad partem orientalem fori juxta Bolebothe”, en gård i *Lund* i *Lilla Mariakyrkans* (Lilla Vårfrukyrkans) *socken*, vid östra delen av torget nära **Bålabodarna*.

Vid 1400-talets början nämns ”unius curie in Malmøye, dicte curia Awe Rask”, en gård i *Malmö*, kallad *Åke Rasks gård*. Denne Åke Rask bodde i gården, när den 1388 av sin ägare Jakop Axelsson Thott skänktes till domkyrkans byggnadsfond.

Gåvobokens ortnamnsförråd – några typer av restproblem, bl. a. identifiering och lokalisering

En del restproblem återstår att lösa beträffande gåvobokens ortnamn. Ett sådant är det mystiska gård- eller bynamnet i en notis från 1352,³⁹ ”unam curiam in Kæsyia in parochia Vasterstatha”, en gård i *Kæsyia* i *Västerstads socken*, Färs härad. Den yngre gåvoboken har texten ”curiam suam in Kyæsiæ sitam in parrochia Vesterstathe”, sin gård i *Kyæsiæ* belägen i *Västerstads socken*. Det finns ingen gård eller by med något sådant eller liknande namn, varken i Västerstads socken eller i Skåne över huvud taget.

Det förefaller att vara fråga om ett skrivarmisstag. Det enda bebyggelsenamnet i socknen som skulle kunna komma i fråga är hemmansnamnet *Särsvik*, av äldre ortsbor uttalat *sä’rsvi*, av yngre *sä’rsvig*. Namnet är känt i skrift fr.o.m. slutet av 1500-talet. Det skrivs då Sersuiig omkring 1570 i Lunds stifts landebok, Serswig 1592 i Landskrona läns jordebok och Serswiig 1657 i samma läns mantalslängd, vidare Serswigh 1662 i den första svenska jordeboken och Sersvijk 1684 på Buhrmanns Skånekarta. Fr.o.m. 1825 års jordebok skrivs namnet övervägande Särsvik. Jordeboken 1662 upptar gården som ett helt frälse pantehemman, medan jordeboken 1881 redovisar den som ett halvt skattehemman.

Hur i så fall ett namn skrivet *Særswigh*, *Særswij* e.d. vid 1300-talets mitt av den som skrev notisen i gåvoboken 1352 kunde missuppfattas som ett

³⁶ Jfr *Fiskaregatan* i Bender 1999, s. 61 f.

³⁷ Knudsen & Kristensen 1936–64, II spalt 1142.

³⁸ Andersson 1972, s. 7 f. med not 14. Jfr även Kraft 1986, s. 8 f.

³⁹ *Libri memoriales capituli Lundensis*, s. 157 med not 3.

Kyæsie, *Kæsyä* är en gåta. Gården sägs ju uttryckligen ligga i Västerstads socken. Ett dåtida initialt *S-* kan knappast förväxlas med ett dåtida initialt *K-*. Med kännedom om de ovan exemplifierade *ie*-namnen med ursprung i ett *-høghi* skulle man väl annars hellre vilja knyta an till byn och socknen Gessie i Oxie härad, men den ligger långt ifrån Västerstad. Det namnet *Gessie* skrivs 1145 Geshøge (dock endast känt i en sen avskrift 1494) och 1415 i ett bevarat original *Gessyæ*!⁴⁰

Lättare att komma tillrätta med är fallet ”in Swerthinsthorp in parochia Byllebyarghæ”, i *Svärtingstorp i Billeberga socken*. I Weekes utgåva, not 3 på s. 253, hänförs med tvekan notisens Svärtingstorp till Finja socken, Västra Göinge härad, eftersom någon by med detta namn i Billeberga inte är känd. Men här gäller det ett domkyrkan tillhörigt kanikhemman, gården Värmö nr 14 i byn Värmö, Billeberga socken, Rönnebergs härad.⁴¹ Hemmanet kallas i jordeboken 1754 Värmö Swärtingstorp, just för att skilja det från Svärtingstorp i Jonstorps respektive Kågeröds socknar i Luggude härad och Svärtingstorp i Finja socken, Västra Göinge härad.

I en notis från 1201, ärkebiskop Absalons dödsår, omtalas bl.a. hans donation av två egendomar till Lundakanikernas bord, ”duas mansiones, Esperuth et Saxenthorp”. Weeke citerar i not 1 på s. 67 ärkebiskopens eget testamente, där det heter ”Ad mensam canonicorum Lundensis ecclesie Esbiruth cum molendino in Rogen et coeteris suis attinentiis...”, till kanikernas bord i Lund *Äsperöds kyrka* med (vatten)kvarn i *Rogn*, d.v.s. *Rönne å*, och allt tilliggande gods, vidare ”Similiter Saxulstorp in Ruma cum ecclesia et coeteris suis attinentiis...”, likaså *Sallerup* i *Rumma* med kyrka och allt tilliggande gods.

Weekes not 1 uttrycker visstvekan, kanske p.g.a. orden ”Äsperöds kyrka”. Det är helt klart att här avses byn Äsperöd i Hallaröds socken, Onsjö härad, men byn Hallaröd är kyrkby.⁴² Möjligen har Äsperöd för Absalon framstått som kyrkby, när han 1201 skrev (dikterade?) sitt testamente, eller är det helt enkelt fråga om ett misstag. Vattenkvarnen i Rönne å är Rönnemölla i Billinge socken, Onsjö härad.⁴³ ”Sallerup i Rumma” är kyrkbyn (Östra) Sallerup i Frosta härad.⁴⁴ Den låg i ett äldre vidsträckt skogsområde i sydöstra delen av häradet som kallades *Rumma*. Dialektordet *rumma* (uttalat med runt *o* som i *sol*) är ännu levande i bygden, använt om upphuggna och röjda vägar eller öppna platser i omgivande skog.

En notis från 1300-talets mitt handlar om donationen av ”unam curiam in Gullethorp in Gythingehæret sitam”, en gård belägen i *Gullarp* i *Göinge härad*. I not 1 på s. 135 kommenterar Weeke: ”Vistnok Gulastorp By i Igneberga Sogn, V. Göinge Herred”. Identifieringen är inte korrekt. Namnet *Gulastorp* har genomgående genitiv-*s*, *Gulas-*, såväl i äldre upptecknade som idag använda uttalsformer och i samtliga kända skriftbelägg sedan 1413. Förleden är genitivformen *Guthlak*s av mansnamnet *Guthlak*, *Guthlek*.⁴⁵ Notisen i gåvboken avser däremot byn *Gullarp* i Osby socken, Östra Göinge härad. Det namnets förled är genitivformen *Gulla* av mans-

40 Hallberg 2009, s. 63.

41 Hallberg 1973, s. 45 f.

42 Isaksson 1980 s. 121 f.

43 Isaksson 1980, s. 79 f.

44 Hallberg 2000, s. 355 f.

45 Ringdahl 2008, s. 132.

namnet *Gulli*, *Gulle*, som i äldre tid normalt inte har *s*-genitiv. Göinge var på gåvobokens tid ett enda härad. Det delades i Västra respektive Östra Göinge härad först 1637.⁴⁶

År 1318 dog en kvinna som bl.a. donerade ”omnia bona sua in Wraghæthorp sita et in dicto Wraghæthorp mark”, all sin egendom belägen i *Vragerup* och i den så kallade *Vragerups mark*. I not 5 på s. 186 f. meddelar Weeke att det enligt A. Falkman, Ortnamnen i Skåne 1877 s. 254 gäller Vragerup i Uppåkra socken, Bara härad, och samtidigt att Vragerup enligt ett par andra källor skulle vara identiskt med *Brågarp*, by och socken i samma härad. Båda uppgifterna är missvisande. Det som avses är den f.d. byn *Vragerup* i Flackarps socken, Bara härad. Byn låg helt öde efter Horns krig 1644, och den var åtminstone partiellt ödelagd redan på 1300-talet, därav varianten *Vragerups mark*, skrivet ”Wraghathorp mark” 1310 och ”Wraghæthorp mark” 1318, med den efterställda, ödeindicerande bestämningen *mark*. Den nyare bebyggelsen Vragerup, tre arrendegårdar utsatta på den skånska rekognosceringskartan 1820, tillkom först omkring 1800.⁴⁷

Till restproblemen med identifiering och lokalisering hör väl de namn i gåvoboken, som finns eller som saknas i Weekes register. Saknas gör t.ex. en rad institutionsnamn o.l. på latin; jfr om kloster och kyrkor ovan. I registret noteras ortnamn som t.ex. ”in Gyordhalykkia” (1379) på s. 34 i Weekes utgåva och ”de Thrathingē” (1338) på s. 266.

Det förstnämnda återfinns i Weekes register på s. 347 och i not 2 på s. 33 under uppslagsformen *Gjorlykke* som namn på en by i Ivetofta socken, Villands härad. I Skånsk ortnamnsdatabas vid Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund finns tre källuppgifter om detta i övrigt icke styrkta namn: 1319 ”gyorthelykke, gyordelycke”, 1358 ”Gyurthelykke, Giordelykke”, och 1379 gåvobokens belägg, men i formen ”Giordhelykke, Gyordelykke”. Namnet har av arkivpersonalen normaliserats i formen *Gyrthalykke*, vilket betyder att detta namn på *-lykke*, bildat till ordet *lycka* ’inhägnad (åker eller äng)’ skulle ha genitivformen *Gyrtha(r)-* av mansnamnet *Gyrth* som förled, vilket också föreslås i personnamnsordboken Danmarks gamle personnavne.⁴⁸

Det sistnämnda upptas i Weekes register på s. 373 med den försiktiga lokaliseringen ”i Skaane”. I Skånsk ortnamnsdatabas är gåvobokens belägg ”Thrathingē” 1338 placerat i Ivetofta socken, Villands härad, och det bör där snarast hänföras till bynamnet *Tydinge*, som är säkert styrkt fr.o.m. skrivningen ”Thydinge” 1496. Varför ett parasitiskt (felläst eller fel-skrivet) *-ra-* har insmugit sig i gåvoboksnotisen istället för ett *-y-* är ovisst.

Gåvoboken som spegel av dåtidens reciproka ortnamnssystem

Gåvobokens ortnamnsflora kan också användas för att exemplifiera tidig-medeltidens metoder att relatera likalydande ortnamn till varandra. Dessa s.k. reciproka namnsystem kännetecknas äldst av efterställda bestämningar, som under senmedeltiden försvinner och ersätts med motsvarande fram-

46 Ringdahl 2008, s. 19.

47 Hallberg 1991, s. 94.

48 Knudsen & Kristensen 1936–64, I spalt 435 f.

förställda bestämningar. Sådana exempel har vi redan stött på i texten ovan. Det gäller reciproka ortnamn som t.ex. *Västra Grevie*, *Mellan-Grevie* och *Östra Grevie*.⁴⁹ I väster ligger byn Västra Grevie i Södra Åkarps socken, Oxie härad, i öster byn och socknen "Græfhøhæ orientali" 'Östra Grevie', med efterställd bestämning på latin *orientali* 'östra'. Däremellan ligger alltså byn och socknen Mellan-Grevie, även den i Oxie härad. Det namnet skrivs i gåvoboken 1228 "Myætlægrefhøghæ" med framförställd bestämning *Myætla-*, motsvarande vårt *Mellan-*.

Som ytterligare exempel kan nämnas de strax ovan berörda namnparen *Lilla Harrie* och *Stora Harrie*, 1343 "Hardakra litlæ" och 1394 "Hardakra makla". Skrivningarna *makla*, yngre *magla*, *magle*, är former av adjektivet *mykil* 'stor'.⁵⁰ Lundakyrkan *S:ta Maria magle* 'Stora S:ta Maria' kallas 1228 "Ecclesiam etiam sancte Marie Lundis versus orientem", *S:ta Maria kyrka i Lund mot öster*, d.v.s. 'Östra S:ta Maria', medan den mindre kyrkan inne i stadens centrum kallas *S:ta Maria minor* 'Lilla S:ta Maria', vid 1400-talets början skrivet "minoris ecclesie beate Marie virginis".

Oftast rör det sig om väderstrecksbestämningarna *Norra*, *Södra*, *Västra* och *Östra* med sina motsvarigheter på latin, t.ex. *occidentalis* 'västra' och *orientalis* 'östra'. Hit hör paret *Västra Västerstad* 1228 "in Wæstærstatha occidentali", namn på en by och socken i Färs härad, och *Östra Västerstad*, som är identiskt med byn och socknen *Östraby* i samma härad. *Västra Torn* är en by och socken i Torna härad, som även kallas *Vallkärra Torn*, alternativt bara *Vallkärra*, vid 1200-talets början skrivet "in Walkærle" 'vallkarlarna(s by)'. Mot den ställs *Östra Torn*, 1228 skrivet "in Thorn orientali", en by i Lunds landsförsamling i samma härad. Byn kallas också genom århundradena *Skinnatorn*, skrivet Skiden Torn 1648, Skinnatorn 1684 o.s.v. Förleden är ett *Skitna-*, sammansättningsform av adjektivet *skiten* 'smutsig'. Detta nedsättande namn förklarar varför varianten Östra Torn har förblivit den officiella. *Västra Skrävlinge*, vid 1400-talets början skrivet "de Westraskræplinge", är en by och socken i Oxie härad, medan *Östra Skrävlinge*, 1346 skrivet "in Østerskræpælingæ", är en by i Husie socken i samma härad.⁵¹

Vanliga är också relationerna *Lilla* och *Stora*, som redan exemplifierats ovan. På latin förekommer *minor* 'lilla' och *major* 'stora'. Hit hör även by- och sockennamnen *Lilla Beddinge* (inte styrkt i gåvoboken, men på 1430-talet skrivet "Bedhinge litl[e]", och *Stora Beddinge*, vid 1200-talets mitt i gåvoboken skrivet "in Macla Bythinge", vid 1300-talets slut "in Bithinge makla" och vid 1400-talets början "in bethinge maglæ". Båda socknarna tillhörde Vemmenhøgs härad. Namnet på byn *Lilla Bjällerup* skrivs vid 1200-talets slut "in Byalthorp lile", 1285 "in Bialthorp litlæ", och det motsvarande namnet på byn och socknen *Stora Bjällerup*, båda i Torna härad, skrivs 1291 "in Bialthorp maclæ". *Lilla Råby* skrivs vid 1100-talets mitt "in villa Raby minore" och 1317 "in Rabylylæ". Det är en by i Lunds landsförsamling, Torna härad, medan *Stora Råby* är en by och tillika socken i samma härad, 1228 skrivet "Raby majore", 1276 "Raby maclæ", och vid

49 Hallberg 2009, s. 109 f., 158 f. och 204 f.

50 Hallberg 1979, s. 54 f. och 83 f.

51 Hallberg 2009, s. 77 f. och 199 f.

1300-talets mitt "Rabymaklæ". Den yngre gåvoboken har från samma tid likaså "in Rabymaklæ".

Det fanns flera andra sätt att särskälla de likalydande ortnamnen. Man kunde t.ex. tillföra lokaliserande bestämningar såsom *Kyrk-* om kyrkbyn till skillnad från en annan by inom samma socken. *Kyrkheddinge*, namnet på en *kyrkby* och socken i Bara härad, skrivs i gåvoboken vid 1100-talets mitt i nekrologiet "de heddingi" och i gåvoboken vid samma tid "in Heddinge". Varianten "Kirkehæddinge" dyker upp först 1483 och 1558, sedan allt oftare, för att bli nästan enarådande efter nationalitetsskiftet 1658, idag alltså *Kyrkheddinge*. I socknen finns också byn *Kornheddinge*, alternativt benämnd *Kvarnheddinge* (1628) och *Mellanheddinge* (från 1606 och sporadiskt fram till dags dato). Alla fem varianterna, *Korn-*, *Kvarn-*, *Kyrk-* och *Mellan-/Mellom-*, tillkom av eufemistiska skäl, eftersom det ursprungliga namnet *Heddinge* senast på 1400-talet och fram till 1600-talets början hade fått särskiljande tillägg, *Kudheddinge*, vari förleden är en topografiskt syftande höjdbeteckning *kodd*, som med tiden blev negativt laddad och belastad. Byn låg *mellan* kyrkbyn och byn *Mossheddinge* i grannsocknen Esarp.⁵²

Man kunde också tillfoga ett framförställt lokaliserande ortnamn eller personnamn i genitiv, som i by- och sockennamnet *Källs Nöbbelöv* i Onsjö härad, vid 1300-talets mitt "in Kællersnybølæ". Detta *nybøle* 'nybygge' fick namn efter en man kallad *Kældor*. Det finns ju en rad *Nöbbelöv* runt om i Skåne, med eller utan särskiljande bestämningar. Det är inte helt säkert att det just i detta fall är fråga om ett reciprokt namn.⁵³

Reciprokt är väl däremot uttrycket från 1300-talets början: "in Nybøle juxta Lund", *Nöbbelöv nära Lund*, om byn och socknen *Nöbbelöv* i Torna härad. Ett *Norra* tillades här 1885 för att skilja orten från socknarna *Västra Nöbbelöv* i Ljunits härad vid sydkusten väster om Ystad⁵⁴ och *Östra Nöbbelöv* i Järrestads härad nere på Österlen. Något (*Södra*) *Nöbbelöv* har inte aktualiserats. En annan by *Nöbbelöv* ligger omkring två mil norr om Lund, i gåvoboken vid 1300-talets mitt omtalad som "in Nybilæ in Hardakræhæret in parochia Saxæthorp", i *Nöbbelöv* i Harjagers härad i (Västra) Sallerups socken, och vid århundradets slut "in Nybølæ".⁵⁵ För 1300-talsbefolkningen låg den alltså inte alls lika "nära Lund". Man klarade sig på 1600-talet med att några gånger vid behov ange läget som "wid Ellinge" eller "hoos Ellinge", eftersom godset Ellinge i samma socken var välkänt i Skåne med godsherren som socknens patronus.

Gåvoboken som hjälpmedel att kartlägga urspårade ortnamn

Låt oss avsluta denna detaljrika kavalkad ur gåvoboken med några exempel på typiska s.k. urspårade ortnamn. *Önsvala* är namnet på en by i Mölleberga socken, Bara härad, vartill hör en bydel om tre före detta hospitals-hemman, på medeltiden kanikhemman, från 1600-talet med nummer 3–5, i den angränsande Nevishögs socken i samma härad.⁵⁶ I gåvoboken skrivs

52 Hallberg 1991, s. 85 f., 190 f. och 192 f.

53 Isaksson 1980, s. 154 f.

54 Hallberg 1975, s. 147 f.

55 Hallberg 1979 s. 130 f.

56 Hallberg 1991, s. 243.

namnet vid 1300-talets mitt en gång ”in Øthensvaræ” och två gånger ”in Øthenswaræ”. Namnet uttalas lokalt *yn’svala*. Tack vare dessa 1300-talsbelägg kan vi konstatera att ortnamnets förled innehåller mansnamnet *Øthen*⁵⁷ med s-genitiform, *Øthens*, och att efterleden inte alls har med fågeln *svala* att göra, vilket man tydligen trodde redan på 1500-talet, då namnet började skrivas *Othensvale* o.l. *Odensvalan*, eller *Onsvalan* som den kallades i folkligt tal, var nämligen namnet på den svarta storken, Odens sägenomsusade fågel. Namnets efterled är, som gåvobokens skrivning visar, ordet *vara* ’grushöjd, grusig utmark, sandhed’. Detta terrängbeskrivande ord *vara* har i skånska ortnamn med några få undantag övergått till formen *ora*, som läsaren säkert känner igen i namn som *Oran*, *Oretorp*, *Sjöbo ora* etc.

Bjärshögs socken i Bara härad har namn efter kyrkbyn *Bjärshög*.⁵⁸ Namnet uttalas i folkmål *bje`rese*. Det skrivs i gåvoboken vid 1200-talets början ”in Biarhusa” och vid mitten av 1300-talet ”in Bierghusa”. Man kan först konstatera att namnets förled är den skånska höjdbeteckningen *bjer*, *bjär*, och att efterledens böjningsform *-husa* talar om att huset eller husen låg på eller vid en mindre höjd. Dagens urspårade namnform på *-hög* uppträder först vid 1800-talets början. Eftersom namnet av skriftformerna att döma senast på 1500-talet hade fått den uttalsform som det har i det lokala talspråket än idag, missuppfattade man slutet på *-ese* som om det vore fråga om ett *-sjö*, avspeglat t.ex. i skrivningen Bieridsø 1560. Därefter skrev man namnet allt oftare *Bjäresjö* och liknande, tills det på 1800-talet blev *-hög* istället. Bakom by- och sockennamnet *Bjäresjö* i Herrestads härad, nära Ystad, ligger också ett *-husa*, som bl.a. framgår av gåvobokens ”in Bierghusa”, skrivet vid mitten av 1300-talet.

Bibliografi

- Andersson, Thorsten, 1972, ”Litterära ortnamn”, *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift*, s. 3–20.
- Bender, Birgit, 1999, *Gator i Malmö*, Malmö.
- Christensen, Vibeke & Kousgård Sørensen, John, 1972, *Stednavneforskning 1. Afgrænsning Terminologi Metode Datering*, København.
- Danielsson, Ilse & Pajala, Lisa, 1984, ”Gatunamn i Lund”, *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift*, s. 5–23.
- Erslev, Kristian, 1897–99, ”Henrik af Æmeltorp i de ægte og de uægte Kilder”, *Historisk Tidsskrift* (dansk), 7. række bd. 1, s. 489–518.
- Fridell, Staffan, 2007, ”Skånska -hög-namn. Ljudutveckling och stilvariation”, *Namn och bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning*, s. 27.
- Hallberg, Göran, 1973, *Skånes ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn. Del 16. Rönnebergs härad och Landskrona stad*, Lund.
- Hallberg, Göran, 1975, *Skånes ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn. Del 11. Ljunits härad*, Lund.
- Hallberg, Göran, 1979, *Skånes ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn. Del 7. Harjagers härad och Eslövs stad*, Lund.
- Hallberg, Göran, 1991, *Skånes ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn. Del 2. Bara härad*, Lund.

⁵⁷ Knudsen & Kristensen 1936–64, I spalt 1618f.

⁵⁸ Hallberg 1991, s. 41 f.

- Hallberg, Göran, 2000, *Skånes ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn. Del 4. Frosta härad*, Lund.
- Hallberg, Göran, 2009, *Skånes ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn. Del 15. Oxie härad och Malmö stad*, Lund.
- Hallberg, Göran [under arbete], *Skånes ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn. Del 19. Torna härad och Lunds stad*, Lund.
- Isaksson, Stig, 1980, *Skånes ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn. Del 14. Onsjö härad*, Lund.
- Knudsen, Gunnar & Kristensen, Marius, 1936–1964, *Danmarks gamle personnavne. I. Fornavne. II. Tilnavne*, København.
- Kraft, John, 1986, "Labyrintnamn – från Troja till Trelleborg", *Sydsvenska ortnamns-sällskapets årsskrift*, s. 8–72.
- Libri memoriales capituli Lundensis: Lunde domkapitels gavebøger og nekrologium*, ed. Christian Weeke, Kjøbenhavn 1884–1889.
- Pamp, Bengt, 1990, "Namnet Lund", *Kulturens årsbok*, s. 15–23.
- Pamp, Bengt, 1997, "I-omljud och skånska -ie-namn. Onomastisk ljud- och skrift-historia", *Namn och bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning*, s. 5–21.
- Ringdahl, Claes, 2008, *Skånes ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn. Del 22. Västra Göinge härad med Hässleholms stad*, Lund.
- Sahlgren, Jöran, 1948, *Ortnamnen i Hallands län. Del 1. Bebyggelsenamnen i södra Halland (Sveriges ortnamn)*, Uppsala & Köpenhamn.
- Sahlgren, Jöran, 1950, *Ortnamnen i Hallands län. Del 2. Bebyggelsenamnen i mellersta Halland (Sveriges ortnamn)*, Uppsala & Köpenhamn.
- Weeke 1884–1889 = Christian Weeke (udg.), *Libri memoriales capituli Lundensis: Lunde Domkapitels Gavebøger («Libri datici Lundenses»)*, Kjøbenhavn 1884–1889 (repr. 1973).

III Texter för dödsofficiet och helgonofficiet

Christer Pahlmblad

”När vi firar de avlidna brödernas dagar”

– texter för dödsofficiet i Liber daticus vetustior Lundensis

I LIBER DATICUS VETUSTIOR (i fortsättningen LDV) finns två serier med namn. Först, spatiöst inskrivet, ett martyrologium – månad för månad årets helgondagar, namnen på kyrkans säkra kort: Guds moder, apostlarna, martyrerne, bekännarna etc., i regel antecknade på deras *natalis*, deras födelsedag, inte den jordiska, utan den himmelska födelsedagen som är densamma som deras jordiska dödsdag.¹ För så tänkte den medeltida kyrkan: Sedan själen lämnat kroppen befinner sig dessa heliga i paradiset, ”födda på nytt”, i väntan på den kroppsliga uppståndelsen. Varje namn i martyrologiet har en kortvariant av helgonets levnadsberättelse eller *vita* eller legend. I breviariet med kyrkans dagliga bön, officiet, de åtta tideböerna som bads i kyrkans kor, återgavs i matutinen på de mest berömda helgonens firningsdagar mer utförliga legender. Helgonen med lägre firningsgrad kommemorerades kanske bara med en bön, men här i martyrologiet fick man således även om dessa paradiset invånare veta något litet mer.

Den andra serien namn har förts in mellan helgonnotiserna och i marginalerna på respektive persons dödsdag. De som nämns här gick ett osäkrare öde till mötes: somliga, helgonen i det fördolda, förenades med skaran i paradiset, andra, de ”varken helt goda eller helt onda”, behövde renas i skärselden innan de kunde komma in i paradiset, andra åter väntade ett bistrare öde. Men vem som var vem kunde man inte veta något om.

Allhelgonadagen, *Festivitas omnium sanctorum*, som dagen kallas i LDV, inträffar den 1 november. Varje år firas då alla de kända och okända som nu inför den Treenige med Maria som den främsta är förebedjare för de mindre lyckligt lottade. Inte utan logik har Alla själars dag, *Commemoratio omnium fidelium defunctorum*, förlagts till den följande dagen.² Kyrkan ihågkommer då alla troende avlidna. Helgen den 1–2 november konkretiserar på så sätt den medeltida tanken på Kristi kyrka som en triumferande kyrka i himlen, en lidande kyrka i skärselden och en stridande kyrka på jorden. Inom denna ena kyrka, tänkte man sig, rådde solidaritet. Genom

¹ (Dies) natalis kunde under medeltiden också ha den mer allmänna innebörden ”årsdag”, se DACL, 12, art. Natale, natalicia, sp. 891 (Henri Leclercq).

² LDV, fol. 114v f. resp. 116v.

helgonens överflödande förtjänster – egentligen Kristi förtjänster i sina heliga – ägde kyrkan en skatt som på helgonens och de troendes förbön kunde tillräknas själarna i skärselden och därmed lindra deras plågor eller förkorta vistelsen där. Tanken på en sådan frälsning ”såsom genom eld”³ har sina rötter i fornkyrkan liksom även tron att kyrkans frambärande av Kristi offer i mässan, de troendes förböner och allmosor till de fattiga eller till kyrkan var handlingar som kom själarna i den renande elden till godo. Martyrologiet kallas Liber daticus Lundensis, Lunds domkyrkas gåvobok, eftersom många av namnen som skrivits in i denna representerar människor som för sin egen och för sina släktingars skull skänkt gåvor till domkyrkan mot löftet att kyrkan skulle komma ihåg dem i sin förbön till evig tid⁴ (ett löfte som bröts definitivt med reformationen, gissningsvis en av de reformatoriska åtgärder som väckte den största förtrytelsen på 1500-talet).⁵

Det är i detta sammanhang som texterna på de sju första bladen i LDV hör hemma.

Vad är nu detta för texter?

På dessa sju blad återges två kyrkofaderstexter indelade i nio avsnitt samt en serie om sju bibeltexter. Ett blad saknas. På detta har med all säkerhet funnits ytterligare två bibeltexter, sammantaget nio således. På det åttonde bladet blir det cirka en och en tredjedels sida över på vilka ytterligare något kan ha funnits, men det behöver inte röra sig om material som är relaterat till dessa texter. Bladen har inte skrivits för att häftas in i LDV. De kommer från en handskrift som producerats drygt hundra år efter LDV:s tillkomst.⁶ Någon gång under senmedeltiden har de tagits ut ur sitt ursprungliga sammanhang och häftats in i LDV medan handskriften i övrigt kan ha återanvänts på något annat sätt. Texterna på dessa blad står i direkt relation till innehållet i själva gåvoboken, till de sekundärt inskrivna namnen i martyrologiet.

Avsnitten i texterna markeras med romerska siffror, oftast föregångna av förkortningen Lco eller det helt utskrivna Lectio, läsning. Det är därmed inte så svårt att sluta sig till att det handlar om alternativa läsningar i en matutin med tre nokturner med sammantaget nio läsningar.

Den första texten är en sermo, predikan, av Augustinus över 1 Thess 4:13–17.⁷ Den är försedd med en överskrift eller snarare en anvisningstext: *In commemoratione fratrum defunctorum*, när avlidna bröders minne firas. Den andra texten är hämtad från slutet av Cyprianus traktat *De mortalitate*.⁸ Här finner man anvisningen *In anniversario fratrum defunctorum*, på avlidna bröders årsdag. Anvisningarna hänför Augustinustexten till Alla själars dag, Commemoratio omnium fidelium defunctorum,⁹ och Cyprianustexten till de tideböner som skulle komma till användning när man bad för en enskild på dödsdagen. Ordet *anniversarium* har en dubbel innebörd: det syftar såväl på själva årsdagen för dödsfallet som på den

3 1 Kor 3:15, Vulgata: "quasi per ignem".

4 För exempel, se Bertil Nilssons och Per Stobaeus artiklar.

5 Alla själars dag förlades till den 2 november i Cluny före år 1050, vilket kom att bli det överallt accepterade datumet. Clunys praxis befrämjade i hela västkyrkan såväl firandet av enskildas dödsdag som bönen "till evig tid" för de döda. Listor på de döda, nekrologier, lästes i Cluny i samband med primen. Primens bads i Cluny antingen som korbön eller i samband med kapitlet. Le Goff 1990, s. 124 f.

6 För dateringen, se Gunilla Björkvalls artikel.

7 Augustinus, Sermo 173, PL 38, sp. 937–939.

8 Cyprianus, *De mortalitate*, 20–26, CC SL 3A, s. 27–32.

9 Jfr Necrologium Lundense, fol. 166r: Alla själars dag, 2 november, benämns här *Recordatio fratrum defunctorum*. Fratres i anvisningarna liksom i själva kyrkofaderstexterna och i benämningen på Alla själars dag i nekrologiet betyder här de kristna bröderna i allmänhet och syftar inte på t.ex. kanikerna, som kunde kalla varandra frater.

liturgi som då skulle användas: *missa et vigilia defunctorum*, dödsmässan och dödsofficiet.¹⁰ Efter Cyprianustexten följer de sju korta bibeltexterna: Ords 5:9–11, Pred 7:2–3 (Vulgata: 7:1–2), Pred 12:1a+7, Jes 26:19, Hos 13:14–15, Dan 12:2–3, 1 Kor 15:22–23. På det nu saknade bladet har sannolikt 1 Kor 15:51–52 och 1 Thess 5:2–5 varit införda. Det åttonde bladet har aldrig infogats i LDV, antagligen för att bibeltexterna inte var aktuella som alternativa läsningar i den gemensamma korbönen. De sju bevarade bibliska läsningarna finns med för att slutet på Cyprianustexten – drygt två rader – funnits överst på det sista bladets rectosida. Eftersom bladen är tagna från en annan handskrift vars proveniens är okänd kan vi inte veta om anvisningarna till Augustinus och Cyprianus texter motsvarar den användning texterna skulle ha i Lunds domkyrka.

I vilket sammanhang hör texterna hemma?

För att dessa läsningar skulle kunna användas i gudstjänstlivet behövdes ett *breviarium*. I denna bok fanns allt material för alla tideböner under året och därför i regel också en fullständig ordning till dödsofficiet, ett formulär som i många traditioner hade två olika detaljutformningar: en för *vigilia mortuorum*, som bl.a. användes året runt för att minnas och be för de döda på dödsdagen, samt en för Alla själars dag. Den gemensamma korbönen var avsedd att sjungas. Därför behövdes även ett *antiphonarium*, en sångbok med text och noter till de mer utbroderade sångavsnitten.

Vigilia mortuorum består av tre tideböner: vesper, matutin och laudes, alltså tideböner som sträcker sig från aftonen till följande dags morgon, en vigilia, vaka, som ursprungligen var tänkt att pågå under hela natten.¹¹ När man hänvisade till vigilian kunde man ange det första ordet, *Placebo*, i den första texten i formuläret, vespers inledande antifon: *Placebo Domino in regione vivorum*, "Jag skall behaga Herren i de levandes land", Psalt 116:9 (Vulgata 114:9). Ville man hänvisa till enbart matutinen – den del som här intresserar oss mest – skedde det följaktligen med ordet *Dirige*, första ordet i första antifonen: *Dirige, Domine, Deus meus, in conspectu tuo viam meam*, "Styr min väg, Herre, min Gud, i din åsyn", Psalt 5:9b.¹² Detta var det vanliga sättet att referera till liturgiska formulär och för den delen även andra kyrkliga texter.¹³

Som ordet vigilia således antyder finner man ursprunget till dödsofficiet i vakan vid den dödes bår. Denna vaka var insatt i ett större sammanhang som kanske började med prästens sjukbesök med bikt, kommunion och sista smörjelse, och då man såg döden nalkas beredelsen av den döende inför döden. Sedan "själen lämnat kroppen" bad man *commendatio animae* eller överlämnandet av den dödes själ till den Treenige, kroppen tvättades och sveptes, den döde fördes i procession till kyrkan, i kyrkan skedde vakan vid den dödes bår under natten och på morgonen firades requiemmässan; den döde fördes därefter i procession till graven som vigdes varefter själva jordfästningen ägde rum. Kyrkan tolkade allt detta steg för steg i liturgins

¹⁰ För exempel på denna dubbla innebörd, se Per Stobaecus artikel.

¹¹ Vesper är aftonens tidebön. Matutin och laudes är numera de vedertagna benämningarna för nattens resp. morgonens tideböner, vilka kom att sjungas i en följd på morgonen. I äldre texter som t.ex. PRG kallas nattens tidebön vigilia eller nokturner medan morgonens tidebön heter matutin. Se här till Taft 1993, s. 77 not 2 samt s. 186–188. Det är dessa tideböner vilkas struktur bestäms av breviariet som avses när det här talas om vigilia mortuorum. Det fanns emellertid också vad Taft kallar "occasional vigils", verkliga vakor som med utgångspunkt i vespern pågick hela natten och avslutades med eukaristifirandet om morgonen. Om dessa, se Tafts sammanfattning s. 188–190 och för mer detaljerad information hela kap. 9. För en kortfattad introduktion till tideböernas historia, se Martimort 1986, s. 164–177.

¹² För latinsk text till vigilia mortuorum med parallell översättning, se *Horae de Domina*, s. 190–228. Boken trycktes i Vadstena kloster 1495. Se Vahlquist 2008. – Birgittinerna följde det stifts tradition i vilket klostret låg. Vigilia mortuorum i denna *Horae de Domina* överensstämmer följaktligen med *Breviarium Lincopensense*, 1493, däremot inte i med *Breviarium Scarense*, 1498, trots att en handskriven anmärkning i början av boken säger att den var avsedd för bruk i båda stiftet. – Att bönboken var avsedd också för Skara stift framgår av titelsidan på det i stort sett identiska nytrycket 1514. Collijn 1934–1938, s. 136–138 samt 242–245.

¹³ Jfr ordet *Requiem*, som blivit den gängse termen för mässan för de avlidna. Det är det första ordet i den första texten, introitus, i denna mässa.

text och handlingar och talade med liturgins ord i den dödes namn, *in persona defuncti*.¹⁴

Själva vakan, såsom den omvittnas i de liturgiska texterna från 800-talet, var tänkt som bön *sine intermissione*, oavlätlig bön. Utan större precision anvisas i detta sammanhang psaltarpsalmer med antifoner och responsorier, även läsningar ur Jobs bok nämns här. Dödsofficiet utvecklades i klostermiljö ur denna vaka.¹⁵ Formen anknyter till den avskalade tidebön som gällde för de sista tre dagarna i Stilla veckan, *triduum sacrum*. Dessa dagar skulle tideböerna firas utan den inledande växelsången eller versikeln *Deus, in adiutorium meum intende*, ”Gud, kom till min räddning ...”,¹⁶ och utan hymn, i matutinen dessutom utan inledningen med Psalt 95, *Venite*,¹⁷ och naturligtvis utan lovsången *Te Deum*, som avslutade matutinen på sön- och helgdagar utanför fastan. Tideböerna skulle således börja med den första psaltarpsalmen och dess antifon. För matutinens del var det i överensstämmelse med *triduum sacrum* också den högtidligare formen med tre nokturner som adapterades. Varje nokturn består av tre psaltarpsalmer med antifoner, en versikel, tyst Pater noster och därefter tre textläsningar med ett responsorium efter varje text. I omedelbar anslutning till matutinen bad man laudes. I psaltarpsalmerna skulle den avslutande doxologin, *Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto ...*, ”Ära vare Fadern och Sonen och den helige Ande ...”, uteslutas. I stället användes följande formulering: *Requiem eternam dona eis, Domine, et lux perpetua luceat eis*, ”Ge dem den eviga vilan, Herre, och må ditt eviga ljus lysa för dem”.¹⁸

En historisk hållpunkt är tillkomsten strax efter mitten av 900-talet i Mainz av det s.k. *Pontificale Romano-Germanicum*. I detta sammanställdes från de äldre liturgiska böckerna, sakramentarierna, fr.a. sådana liturgiska handlingar som hörde till biskoparnas ämbetsutövning, men också mycket som hade relevans för sockenprästerna. Genom att det adapterades i Rom fick det stor betydelse för liturgins utveckling under hög- och senmedeltiden.¹⁹ I detta pontifikale finner man även ordningen för vigilia mortuorum med det urval av antifoner och psaltarpsalmer som i stort sett oföränderligt återges av alla traditioner.²⁰ Läsningarna utgörs här dels av bibeltexter: de tre första av dem som återges i LDV samt åtta avsnitt ut Jobs bok, dels av två texter av Augustinus: *Enchiridion* kap. 29, 109–111²¹ samt den sermo 173, *Quando celebramus diem fratrum defunctorum*, som vi finner i LDV. Samtliga dessa texter är fördelade på nio läsningar för matutinen – skarvarna mellan texterna är ibland obefintliga. Längre fram i pontifikalet finner man emellertid ytterligare tre serier om nio läsningar.²² Den första serien utgörs av texterna ovan ur *Enchiridion* och sermo 173 samt ett avsnitt ur en predikan som oriktigt tillskrivits Augustinus.²³ Den andra serien är sammanställd från olika skrifter av Gregorius den store och den tredje utgörs av slutet på Cyprianus *De mortalitate* som i LDV, men något annorlunda uppdelad. Här finns således en rikedom av texter som utnyttjats på olika sätt i olika traditioner.

14 *Liber sacramentorum Gellonensis*, s. 460–467; PRG II, s. 281–305. – Rowell 1977, s. 57–73; Sicard 1987; Angenendt 2000, kp. 21.

15 Rowell 1977, s. 66 f. Till frågan om döds-officiets historia, se diskussionen och den i det sammanhanget anförda litteraturen i Ottosen 1993, s. 31–44.

16 Före antifonen *Dirige* och den första psaltarpsalmen finner man i somliga breviarier denna versikel: *℟. Oremus pro (omnibus) fidelibus defunctis. ℞. Requiem eternam dona eis, Domine.* BrBamb 1484, fol. [347v] och 1499, fol. CXLIIv; BrLund 1517, fol. lx r.

17 Ibland anges dock att *Venite* skulle sjungas på Alla själars dag, så i LUB Mh 34, fol. [445v], BrStr, fol. P viij v, BrAros, fol. 162r och BrRom, fol. X ij v.

18 Tidegårdens läsningar avslutades vanligen med orden *Tu autem, Domine, miserere nostri*, ”Men du, Herre, förbarma dig över oss”. Stilla veckans läsningar ur Klagovisorna har i stället denna formulering: *Hierusalem, Hierusalem, convertere ad Dominum, Deum tuum*, ”Jerusalem, Jerusalem, omvänd dig till Herren, din Gud”. Även i dödsofficiet kunde sådana särskilda avslutningar på textläsningarna förekomma, t.ex. *Beati mortui qui in Domino moriuntur*, ”Saliga de döda som dör i Herren”, Uppb 14:13 (PRG, II, s. 288 f.), *Et animae omnium fidelium defunctorum requiescant in pace. Amen*, ”Och må alla avlidna troendes själar vila i frid. Amen” (BrSlesv, fol. Hh j v och BrOtton, fol. [67r]).

19 Se Vogel 1986, s. 225–247.

20 PRG II, s. 287–296. Matutinens nokturn I: Psalt 5, 6 och 7. Nokturn II: Psalt 23 (Vulgata: 22), 25 (24) och 27 (26). Nokturn III: Psalt 38 (37), 41 (40) och 42 (41). Antifonerna är oftast hämtade från själva psaltarpsalmen. Många traditioner har som första psalm i tredje nokturnen i stället Psalt 40 (39).

21 PL 40, sp. 283 f.; CC SL 46, s. 108–109.

22 PRG II, s. 322–330.

23 Augustinus incert. sermo 109, PL 39, sp. 1961 f.

Hur såg detta liturgiska sammanhang ut i Lund?

Kan man nu veta mer precist hur matutinen i tidegården för vigilia mortuorum och Alla själars dag såg ut i Lund när dessa sju blad häftades in i LDV? Under medeltiden kunde detaljutformningen av de olika gudstjänstformerna i den romerska liturgifamiljen skilja sig från stift till stift, men det fanns också sådana för flera stift gemensamma drag som visade mot ett större sammanhang, som att t.ex. tyska eller engelska traditioner haft ett avgörande inflytande på utformningen. Från 1200- eller 1300-talet föreligger ett lundensiskt manuale med vigilia mortuorum.²⁴ Stommen utgörs av de vanliga psaltarpsalmerna med antifoner. De nio läsningarna är hämtade från Jobs bok: Job 7:16–21, 10:1–7, 10:8–12; 13:22–28, 14:1–6, 14:13–16; 17:1–3+11–15, 19:20–27, 10:18–22.²⁵ De flesta skandinaviska, tyska och engelska traditioner som undersöks nedan har denna serie läsningar, liksom *Breviarium Romanum* från medeltiden intill 1900-talets mitt.²⁶ Skillnaden mellan traditionerna blir synlig framför allt i urvalet responsorier efter läsningarna.

Det finns således sammantaget fyra serier med läsningar för vigilia mortuorum och Alla själars dag i texter med anknytning till Lunds domkyrka: nio avsnitt ur Jobs bok, en serie korta bibeltexter, en predikan av Augustinus och ett avsnitt ur en traktat av Cyprianus. Frågan är nu om de alla var integrerade i den senmedeltida lundensiska liturgiska traditionen?

Jag har kunnat undersöka fyra liturgiska böcker som representerar ärkestiftet: manualet från 1200- eller 1300-talet samt tre breviariet från respektive 1477, 1503 och 1517.²⁷ Samma grundläggande ordning för vigilia mortuorum med samma serie responsorier återfinns i manualet och i breviarierna 1503 och 1517. Läsningarna i manualet liksom i breviariet 1503 utgörs av texterna ovan ur Jobs bok medan det tryckta breviariet har de kortare bibeltexter som vi fann i LDV inklusive, naturligtvis, de två läsningar som saknas i LDV.²⁸

Tidegården för Alla själars dag den 2 november återfinns i sanktoralet i de tre breviarierna.²⁹ För själva stommen till detta hänvisar breviarierna till vigilia mortuorum. Alla tre har samma responsorier för denna dag.³⁰ Läsningarna utgörs i breviariet 1477 av Augustinus sermo *Quando celebramus dies fratrum defunctorum*, något förkortad, och i breviariet 1503 av Cyprianus *De mortalitate*. Det tryckta breviariet från 1517 återger de tre första läsningarna från Cyprianus traktat i LDV men nu uppdelade på nio läsningar.

Denna närmast stickprovsmässiga koll visar dels att de tre serierna med texter i LDV alla brukats i det lundensiska ärkestiftets liturgi, dels att läsningarna ur Job liksom i många kontinentala och engelska traditioner hörde till "normalordningen" för vigilia mortuorum, den ordning som också gav själva stommen till officiet för Alla själars dag. Två saker finns det emellertid anledning att påpeka. Att de sju bladen häftades in i LDV under senmedeltiden betyder inte att det var vid detta tillfälle som dessa texter introducerades – det är troligare att de redan tidigare tillhörde

24 UUB C 515, fol. 31r–36r.

25 Job grupp 1d i Ottosen 1993, s. 62.

26 BrRom, fol. lxxxiii r–lxxxv r.

27 UUB C 515 (Manuale Lundense, 1200- eller 1300-tal), UUB C 447 (Breviarium Lundense, 1477), LUB Mh 34 (Breviarium Lundense, 1503) samt det tryckta Breviarium Lundense, 1517. – Om dateringen av UUB C 447, Breviarium Lundense, se Schmid 1929.

28 UUB C 515, fol. [31r]–[36r]; LUB MH 34, fol. [70v]–[72r] och BrLund 1517, fol. lx r–lx i r. Responsorierna i de lundensiska böckerna är följande: Nokt. I. Credo–Qui Lazarum–Domine, quando veneris. Nokt. II. Heu mihi–Ne recorderis–Peccantem me. Nokt. III. Requiem eternam–Libera me ... de viis–Libera me ... de morte. Knud Ottosens numrering av responsorierna: 14–72–24, 32–57–68, 82–40–38, se Ottosen 1993, s. 389 f. samt 397–401. Manualet har Psalt 40 (39) som första psaltarpsalm i nokturn III med antifonen *Complaceat* medan breviarierna 1503 och 1517 följer PRG med Psalt 38 (37) och antifonen *Ne derelinquas me* på denna plats; det sistnämnda gäller även BrBamb, BrOttos, BrSlesv och BrScar. Manualens alternativ är detsamma som i Breviarium Romanum. – Jag har inte haft möjlighet att kontrollera vigilia mortuorum i breviariet från 1477 (UUB C 447).

29 UUB C 447, fol. [276r]–[277r]; LUB Mh 34, fol. [445r]–[448r]; BrLund 1517, fol. ccvii v–ccviii v.

30 Nokt. I. Requiem eternam–Rogamus te–Ne tradas. Nokt. II. Absolve–Manus tue–Memento, queso, Domine. Nokt. III. Redemptor meus vivit–Deus eterne–Libera me ... de morte eterna, med Ottosens numrering 82–83–58, 1–44–47, 79–18–38, dock med den variationen att breviariet 1503 har kastat om ordningen mellan de två första responsorierna. Jfr Ottosen 1993, s. 335 f.

31 UUB C 447, fol. [276r] (nederst i högerspalten), skriver *diem* liksom PRG II, s. 293.

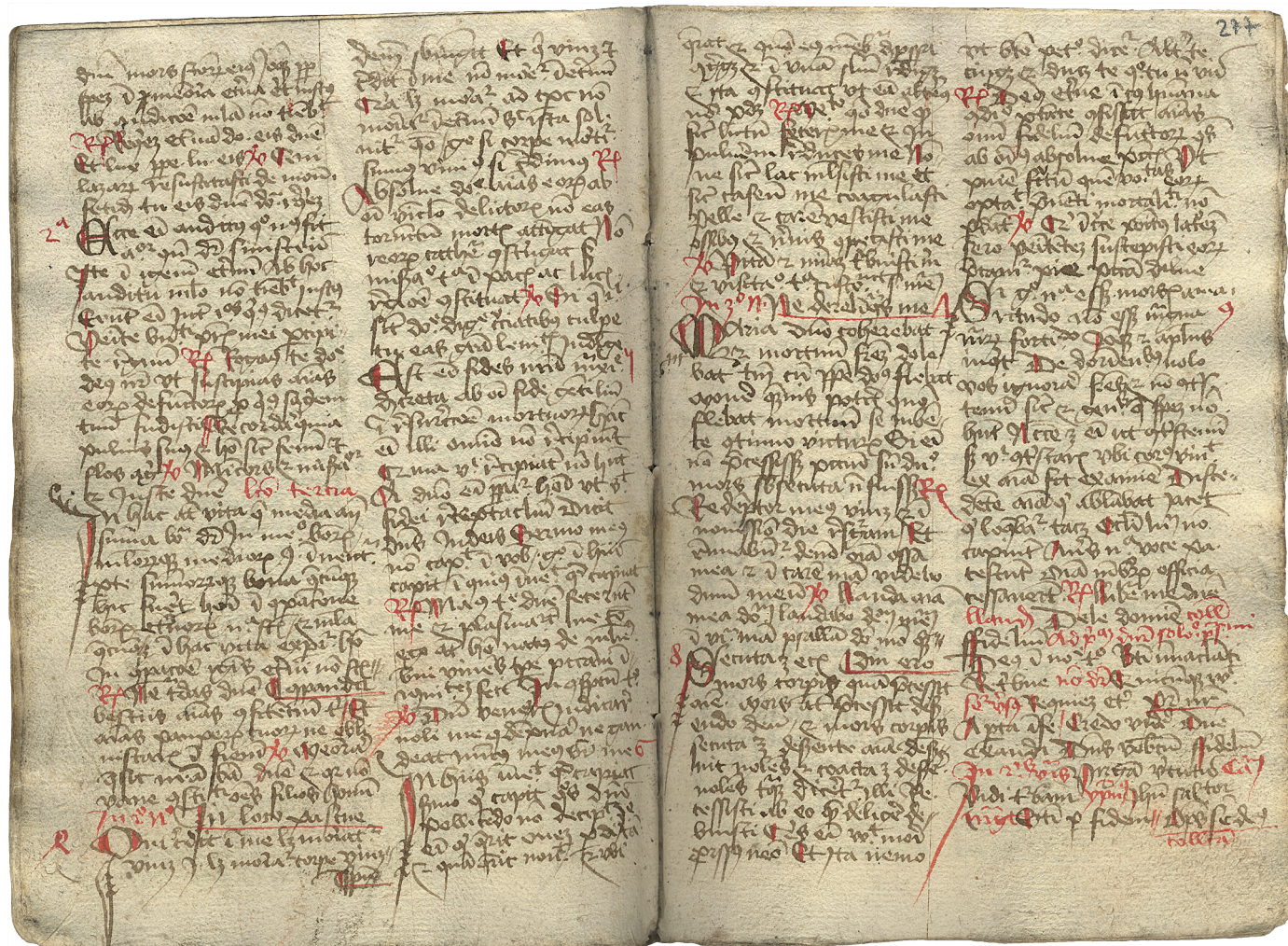

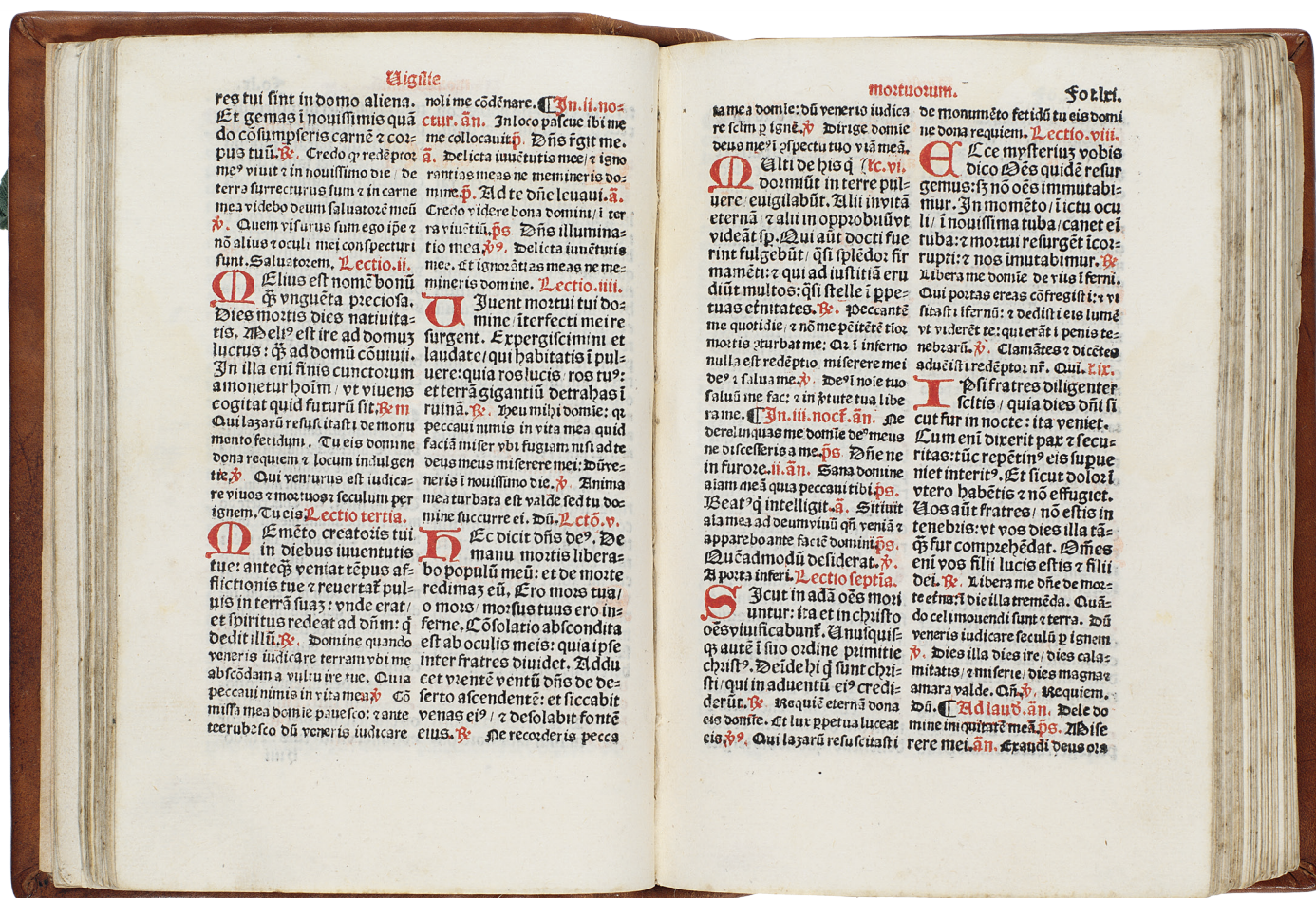
Bild 1. Matutiniens läsningar och responsorier i officiet för Alla själers dag i Breviarium Lundense 1477, UUB C 477, fol. 276v–277r.

stiftsliturgin. Det är för det andra sannolikt att anvisningen som hänför Cyprianustexten till firandet av någons anniversarium inte hade sin tillämpning i Lundastiftet, utom måhända i domkyrkan.

Varför då läsningarna med de kortare bibeltexterna i det tryckta breviariet från 1517? Anvisningarna ger inget för handen, men tentativt kan man kanske våga säga följande: Breviarier var avsett för alla präster i stiftet. I en vanlig socken behövde prästen också ett manuale med de kyrkliga handlingarna, och i detta ingick oftast också den normala ordningen för vigilia mortuorum med läsningarna ur Job. Under senmedeltiden kom dödsofficiet emellertid också att användas regelbundet utan relation till en bestämd avliden som en del av kyrkans förbön för alla avlidna troende. Den enskilde sockenprästen bad nog de flesta av tidebönerna i sin ensamhet. En kortare form av vigilian kan då ha varit på sin plats, kanske även så att man delade upp nokturnerna på tre dagar.³²

Repertoaren responsorier för dödsofficiet är omfattande. Till samma läsning kunde olika responsorier användas i olika traditioner. Det finns därför

32 De tryckta breviarierna från Sarum (Salisbury) anvisar en kortare form av dödsofficiet: en nokturn med nio psalmer under en antifon och endast tre läsningar, se BrSar 1526, fol. vij r. BrRosch tycks däremot ha en enda nokturn med tre psalmer men nio läsningar (om inte psalmerna till nokt. II–III av misstag uteslutits). – Om korta officier, se Ottosen, s. 363–370.

ingen direkt innehållslig relation mellan en läsning och ett responsorium. Stommen i vigilia mortuorum består i huvudsak av bibelordet rakt upp och ned om än i ett visst tematiskt urval. Responsorierna däremot är friare kompositioner, ibland kombinationer av bibelord, oftare allusioner på bibelord eller bibliska föreställningar eller bibliska berättelser, ibland texter med helt andra utgångspunkter. Responsoriernas form ger också möjlighet till överraskande kombinationer av texter. De består av ett längre omkväde eller *responsum* (R) mot vilken ställs en kortare vers som sjungs av en försångare (V) efter vilken andra halvan av omkvädet upprepas, men nu som fortsättningen på tankegången i versen.³³

I läsningarna ur Jobs bok klagar Job över sitt öde inför Gud och anklagar honom för att överge sin egen skapelse. De är formulerade i jag-form, och utlyfta ur sitt sammanhang blir de nu den avlidnes klagan över att ha berövats livet och dennes bön om försoning, uttalad av kyrkan i den dödes namn. Den första texten frågar varför Gud plågar människan och inte vill förlåta nu då hon står inför döden. Läsningen kontrasteras i den lundensiska traditionen med ett responsorium som talar om förtröstan till Förlossaren (Job 19:25+26b; 19:27), det vanligaste responsoriet på denna plats i många liturgiska traditioner:³⁴

Bild 2. De korta bibelläsningarna med responsorier i vigilia mortuorum i det tryckta Breviarium Lundense 1517, fol. lxxv-lxxi.

33 I dödsufficiet finns ibland anvisningen att hela första ledet, omkvädet, skall repeteras sist i såväl tredje, sjätte som nionde eller enbart i nionde responsoriet, så t.ex. BrSar 1525: *Sciendum est quod quando corpus adest presens, cuiuscunque fuerit, et in anniuersariis episcoporum tantum, et in die animarum repetatur iii, vi et ix responsorium*, fol. RR vjv; *Deinde repetatur R. Libera, quod per totum annum observetur quandocunque dicitur hoc responsorium*, fol. RR viijr. En utförlig rubrik om vigilia mortuorum finns i de tryckta Sarumbreviarierna efter andra vespern på 1 advent.

34 Se tabellen i Ottosen 1993, kap. 3.

- R. Jag tror [credo] att min förlossare lever, och på den yttersta dagen skall jag stå upp ur jorden, och i mitt kött skall jag få skåda Gud, min frälsare.
V. Honom skall jag få skåda och ingen annan, mina ögon skall få se,
R. och i mitt kött skall jag få skåda Gud, min frälsare.³⁵

Människans förgänglighet, det obegripliga att Gud tycks dölja sitt ansikte och övergesina händers verk och frågan om vilken den överträdelse kan vara som förtjänar Guds vrede är den röda tråden i läsningarna. Responsorierna är merendels utformade som den avlidnes bön om förbarmande, att han inte skall bli fördömd när Gud ”dömer världen genom eld”. ”Vad skall jag arme göra”, kan det heta, ”vart skall jag fly om inte till dig, min Gud? Förbarma dig över mig då du kommer på den yttersta dagen”.³⁶

Den åttonde läsningen innehåller bl.a. de verser ur Job som det första responsoriet bygger på, uttalade, som det är tänkt, av den avlidne i dödsriket: Jag vet (scio) att min förlossare lever och att jag skall få se honom. Ett responsorium med en sinnrik perspektivförskjutning följer på läsningen:

- R. Befria mig, Herre, från dödsrikets vägar, du som har brutit ned portarna av brons, besökt dödsriket och, för att de skulle se dig, skänkt ljus åt dem som plågades i mörkret.
V. De ropar och säger: ”Du har kommit, vår Förlossare,
R. du som har brutit ned portarna av brons, besökt dödsriket och, för att de skulle se dig, skänkt ljus åt dem som plågades i mörkret.”³⁷

I responsorierna framskymtar också ett annat tankekomplex: Å ena sidan uttrycks människans oro över hur livet levts och vad döden kan innebära: ”Då jag syndar dagligen och inte gör bot plågar mig fruktan för döden, ty i dödsriket finns ingen försoning. Förbarma dig över mig, Gud, och rädda mig”³⁸ – dödsriket, inferno, förstått som helvetet, det oåterkalleliga –, å andra sidan kyrkans bön för de avlidna: ”Giv dem, Herre, vila och möjlighet till förlåtelse”³⁹, också efter döden finns en möjlighet att vinna försoning med Gud – det är särskilt kombinationen av ”bot” och ”möjlighet till förlåtelse” som kan tolkas som en bestämd uppfattning av rening efter döden ”såsom genom eld”, vilket jag återkommer till nedan.

Vigilia mortuorum, den grundläggande ordningen för dödsofficiet, återspeglar således in i nutiden sitt ursprung i vakan vid en enskild avlidens bår. Den präglas av ett individuellt perspektiv och är i sina olika varianter både kyrkans bön *in persona defuncti* och kyrkans bön för den avlidne.

Officiet på Alla själars dag har i de lundensiska breviarierna en annorlunda karaktär än vigilia mortuorum. Läsningarna – endera av de två kyrkofaderstexterna i LDV – fokuserar inte längre på en enskild avliden. Ett referat av huvudtankarna i de båda texterna kan vara på sin plats:

Augustinus sermo börjar med orden ”När vi firar de avlidna brödernas dagar skall vi komma ihåg både vad vi bör hoppas och vad vi bör frukta”, vilket belyses med två bibelcitater: ”Dyrt aktad i Herrens ögon är hans frommas död” (Psalt 116:15, Vulgata: 115:15) resp. ”syndarnas död är den

35 R. Credo, quod redemptor meus vivit, et in novissimo die de terra surrecturus sum, et in carne mea videbo Deum, salvatorem meum. V. Quem visurus sum ego ipse et non alius et oculi mei conspecturi sunt, R. et in carne mea videbo deum salvatorem meum. CAO nr 6348 (som källa anges cantatoriet från Monza, 800-talet, m.fl.).

36 ... quid faciam miser, ubi fugiam, nisi ad te, Deus meus? Miserere mei, dum veneris in novissimo die (ur fjärde responsoriet).

37 R. Libera me, Domine, de viis inferni, qui portas aereas confregisti, et visitasti infernum, et dedisti eis lumen, ut viderent te, qui erant in poenis tenebrarum. V. Clamantes, et dicentes, advenisti redemptor noster, R. qui portas aereas confregisti, et visitasti infernum, et dedisti eis lumen, ut viderent te, qui erant in poenis tenebrarum. CAO nr 7092 (Monza, 800-talet, m.fl.).

38 Peccantem me quotidie, et non me poenitentem, timor mortis conturbat me, quia in inferno nulla est redemptio, miserere mei, Deus, et salva me (ur sjätte responsoriet). CAO 7368 (Monza, 800-talet, m.fl.).

39 Tu eis, domine, dona requiem et locum indulgentiae (ur andra responsoriet).

värsta" (Psalt 34:22, Vulgata: 33:22). Den som inte fruktar det onda av dessa budskap kommer att få höra ett som inte kunde vara värre: "Gå till den eviga elden" (Matt 25:41). Till de fromma sägs i stället: "Kom, ni min Faders välsignade, och tag riket i besittning" (Matt 25:34).

Den troende har ingen anledning att frukta den kroppsliga döden. Fast kroppen dör, skall den kristne leva i anden: "Den som lever och tror på mig skall inte dö i evighet" (Joh 11:26). Herren själv söker efter de förlorade fåren för att samla dem så att de inte går förlorade på nytt.

Låt oss därför trösta varandra, säger Augustinus. Maria från Magdala kände smärta vid brodern Lazarus död. Också Herren grät, men inte över den döde Lazarus, som skulle få liv så snart han befallde det (jfr Joh 11), utan över döden som människan dragit på sig till följd av synden. Kroppens död följer av själens död, och själens död är en konsekvens av att den övergav Gud.

Augustinus citerar Paulus maning att "inte sörja som hedningarna som inte har något hopp" (1 Thess 4:13). Det är nödvändigt att vi sörjer de avlidna, menar Augustinus, men hoppet skall vara tröst i sorgen: "Ty Herren själv skall stiga ned från himlen ... och de som dött i Kristus skall uppstå som de första. Därefter skall vi, de levande som lämnats kvar, ryckas bort tillsammans med dem på skyar i luften Herren till mötes. Och så skall vi för alltid få vara med Herren" (1 Thess 4:16, 17). Bort med sorgen när det finns en så stor tröst; låt sorgen förjagas ur sinnet och tron kasta ut smärtan!

Utdraget ur Cyprianus traktat *De mortalitate* börjar med maningen att inte sörja våra bröder som genom Herrens kallelse gjorts fria från denna världen. De har ju inte gått förlorade, utan sänts före, säger Cyprianus. Varför är vi som lever i hoppet ovilliga att lämna detta livet eller varför sörjer vi våra vänner som om de var förlorade när Kristus själv uppmuntrar oss och säger: "Jag är uppståndelsen och livet. Den som tror på mig skall leva om än han dör, och var och en som tror på mig skall inte dö evinnerligen" (Joh 11:25). Döden är en övergång till evigheten. Vem vill inte skynda mot det som är bättre? Vem vill inte förvandlas till Kristi likhet och komma till den himmelska härligheten? "Vi har vårt medborgarskap i himmelen" (Fil 3:20, 21).

En stark längtan bort från denna världen genomsyrar resten av texten (pesten som spred död vid mitten av 200-talet var den direkta anledningen till att traktaten skrevs⁴⁰):

Eftersom världen hatar de kristna, säger Cyprianus, varför då älska det som hatar dig? "Om någon älskar världen, så är Faderns kärlek inte i honom" (1 Joh 3:15, 16). Låt oss vara beredda för hela Guds vilja och utan dröjsmål och utan motstånd komma till Herren då han kallar oss. Särskilt som ondskan tilltar i världen måste det ses som en fördel att så snart som möjligt få lämna den. Om huset håller på att rasa samman, skulle du inte då

⁴⁰ Se *De mortalitate*, kap. 8 och 14 bl.a. Här till Scourfield 1996.

41 Illic apostolorum gloriosus chorus, illic prophetarum exsultantium numerus, illic martyrum innumerabilis populus: jfr Te Deum.

42 Rogamus te, Domine, Deus noster, ut suscipias animas eorum defunctorum pro quibus sanguinem tuum fudisti ... (ur andra responso-riet i UUB C 447 och BrLund 1517; LUB MH 34 har detta som första responsorium).

43 Non reorum catena constringat, sed miseratione tua in pacis eas ac lucis regione constituat (ur fjärde responsoriet).

44 R. Libera me, Domine, de morte eterna in die illa tremenda, quando celi movendi sunt et terra, dum veneris iudicare saeculum per ignem. V. Dies illa, dies irae, calamitatis et miseriae, dies magna et amara valde, R. quando celi movendi sunt et terra. V. Requiem aeternam dona eis, Domine, et lux perpetua luceat eis, R. dum veneris iudicare saeculum per ignem. CAO nr 7091 (Monza, 800-talet, m.fl.). – Responsoriet har i många traditioner fler versiklar. Ett stort antal varianter listas i CAO.

45 Nordiska: BrAarh 1519, fol. S ijr–S iij v; BrAros 1513, fol. 65r–67r, 162r–163r; BrLinc 1493, s. 164–167, s. 826–828; BrNidr 1519, fol. h vij r–h viij v; BrRosch 1517, fol. lxj v–lxiii v, lxiiii r–lxiii v, ccxcix r–cccc r; BrOtton 1497, fol. [67r]–[69r], [425r]–[426r]; BrScar 1498, fol. ir–i iij v, CCCXLIV–CCCXLIIv; BrSlesv 1512, fol. Hh j v–Hh iij r, ff ijr–ff iij r; BrStr 1495, fol. P viij v–Q jr; BrUps 1496, fol. Uij r–Uiiij r, R iij r–Riiij v; Horae de Domina 1495, s. 298–310; ManAbo 1522, s. 201–217; ManNorv 1250–1300, s. 95–98.

46 Tyska: BrBamb 1484, fol. [347v]–[354v]; BrBamb 1499, fol. CXLIIv–CLIIv; Prag Nat. Bibl. XIII E 14b (1150–1200), fol. [222r]–[228v].

47 Engelska: BrHer 1505, vol. II, s. 43–45; BrEbor 1493, sp. 660–666; BrSar 1525, fol. RRv r–RRvii r; BrSar 1526, fol. vjr–vij v (rubrik till vigilia mortuorum); BrSar 1531, sp. 273–280; ManEbor 1509, s. 66–83; ManSar 1543, s. 136–140.

48 Dominikanska: BrFrP 1477/78, fol. jj r–jj 3v; BrFrP 1481, fol. [290r]–[292r]; BrFrP 1483, fol. cc 2r–cc 4r.

49 Breviarium Romanum: BrRom 1509, lxxxiiij r–lxxxv r.

50 Om förhållandet mellan domkyrkans och sockenkyrkans liturgi, se Helander 1991. – Sanktoralet var den del av brevaret och missalet som var känsligast för förändringar: nya helgondagar introducerades, äldre helgondagar fick högre festgrad etc., vilket krävde nya formulär eller tillägg i de gamla. Formulären i psalteriet och temporalet var stabilare liksom äldre, fasta formulär som vigilia mortuorum.

skynda dig bort därifrån? Låt oss hälsa dagen som gör oss fria från denna världens snaror.

Paradiset är vårt hemland, där en skara av fäder, bröder och barn längtar efter oss. Där är ”apostlarnas ärorika kör, profeterna jublande skara, de oräkneliga martyrerne”⁴¹ och alla de som i lydnad för Herrens bud bytt det jordiska arvet mot de himmelska skatterna. Låt oss skynda till dem och snabbt komma till Kristus!

Samma serie responsorier används till båda kyrkofaderstexterna. Den i förhållande till vigilian annorlunda, ”kollektiva”, karaktären på officiet för Alla själars dag understryks i fem av de nio responsorierna, t.ex.: ”Vi ber dig, Herre vår Gud, att du tar emot de avlidnas själar för vilka du har gjutit ditt blod ...”,⁴² eller ”Må de inte fjättras av de skulldtyngdas bojor, utan låt ditt förbarmande ge dem ett rum i fridens och ljusets land”.⁴³

Såväl vigilia mortuorum som officiet på Alla själars dag avslutas med ett responsorium som är vanligt på denna plats i många traditioner:

- R. Befria mig, Herre, från den eviga döden på den fruktansvärda dag då himlarna och jorden skall skakas när du kommer för att döma världen genom eld.
- V. Denna dag, vredens, olyckans och eländets dag, den stora och mycket bittra dagen,
- R. då himlarna och jorden skall skakas.
- V. Ge dem den eviga vilan, Herre, och må ditt eviga ljus lysa för dem,
- R. när du kommer för att döma världen genom eld.⁴⁴

Den lundensiska traditionen jämförd med nordiska och utomnordiska traditioner

Hur ter sig nu detta i jämförelse med andra nordiska stift? Först Bremen sedan Lund var ju hela Nordens ärkesäte, och man skulle kunna förvänta sig att traditionen härifrån avsatt spår i dödsofficiet i de andra nordiska stiftet. Och hur förhåller sig de nordiska stiftens traditioner till de utomnordiska?

Utan ett större material än vad som varit möjligt att få tillgång till för denna artikel kan man inte svara på frågor om de olika traditionernas mer exakta förhållande till varandra, men det är rimligt att anta att en jämförelse i alla fall kan visa på mer generella drag i de nordiska stiftstraditionerna. Jag har kunnat jämföra trettioen olika liturgiska böcker – flest brevriarier men också några manualen – varav sjutton nordiska (inklusive de redan nämnda böckerna från Lunds stift),⁴⁵ tre tyska,⁴⁶ sju engelska,⁴⁷ tre dominikanska⁴⁸ och ett Breviarium Romanum⁴⁹. De flesta av dessa är tryckta böcker från sent 1400-tal eller från början av 1500-talet. Stiftstraditionerna har emellertid under senmedeltiden i regel haft en stabil utformning över tiden – åtminstone domkyrkornas liturgi som var normen för hela stiftet. Gudstjänsten i sockenkyrkorna med sina mer begränsade resurser skulle så långt som möjligt återspegla vad som ägde rum i stiftets domkyrka.⁵⁰ Domkyrkornas liturgi låg därför till grund för de tryckta böckerna.

Texterna av Augustinus och Cyprianus i LDV och i de lundensiska breviarierna utgör läsningar i matutinen på Alla själars dag också i några andra nordiska breviarier, men i endast förkortad form:

Brev. Lincopense 1493	Brev. Roschildense 1517	Brev. Aarhusiense 1519
1–6 utdrag ur Augustinus sermo 173	1–8 utdrag ur Augustinus sermo 173	1–9 utdrag ur Augustinus sermo 173
7–9 utdrag ur Cyprianus traktat	9 början på Augustinus incert. sermo 109	

Dessa är de enda där den lundensiska läsordningen kan tänkas ha utövat ett bestående inflytande.

Matutinens läsningar på Alla själars dag i breviarierna från Uppsala, Strängnäs, Skara och Västerås utgörs av Augustinus *Enchiridion* 109–111, i Uppsala och Strängnäs kompletterade med stycken ur Augustinus *De cura pro mortuis gerenda* (läsningarna 7–9) och i Västerås med ett avsnitt ur *Enchiridion* 84.

Med undantag av *De cura pro mortuis gerenda* återfinns dessa texter i Pontificale Romano-Germanicum. De återspeglar där bruk från olika delar av kejsardömet⁵¹ – de har med andra ord haft sin plats i dödsofficiet redan före pontifikalets tillkomst. Det är inte särskilt troligt att pontifikalet hade en direkt påverkan på utformningen av dödsofficiet i Lund. Pontifikalet introducerades visserligen i Lund i slutet av 1000-talet eller början av 1100-talet, men det finns inget handskriftsmaterial från den tiden som visar omfattningen av eventuella förlagor eller av de pontifikalen som användes i Lunds stift.⁵²

Knud Ottosen pekar i stället på en annan möjlighet: Samma texter återfinns i breviarietraditionen i Bamberg, varifrån de via Bremen, enligt Ottosens mening, kan ha kommit till Lund.⁵³ För antagandet talar också att responsorierna i vigilia mortuorum är de samma i Bamberg, Linköping och, med undantag av det sjunde responsoriet, Lund. Tilläggas kan att Roskildes kombination av läsningar – Augustinus sermo 173 och begynnelsen av Augustinus incert. sermo 109 – även finns i ett psalterium från Regensburg, tillkommet någon gång mellan 1150 och 1200. Psalteriet återger hela sermon 173 fördelat på de åtta första läsningarna. Responsorieserien visar släktskap med traditionen från Bamberg.⁵⁴

I breviarierna från Slesvig och Odense är läsordningen för Omnium defunctorum helt annorlunda och består av texter ur Hesekiel 37 och 1 Kor 15 samt i Odense dessutom av tre korta evangelitexter i tredje nokturnen. Urvalet läsningar visar hän mot franska traditioner enligt Ottosen.⁵⁵

Det norska *Breviarium Nidrosiense*, 1519, saknar en särskild ordning för Omnium defunctorum. En anvisning för 2 november hänvisar till vigilia mortuorum med läsningarna ur Jobs bok och med dess serie responsorier.⁵⁶ På liknande sätt förhåller det sig med breviarierna från Sarum (Salisbury) – i själva verket: ordningen för vigilia mortuorum är i allt väsentligt den-

⁵¹ Ottosen 1993, s. 81 f.

⁵² Strömberg 1955, s. 31–37.

⁵³ Ottosen 1993, s. 263–267, 335 f. – De korta bibeltexterna i BrBamb 1499, fol. CXLIIr–CLIIIr, som vi också finner i LDV och i det lundensiska tryckta breviariet 1517, skall användas som läsningar i vigilia mortuorum under året. Enligt anvisningen på fol. CXLVv läses under fastan i stället åtta av texterna ur Jobs bok och som nionde läsning Augustinus *Enchiridion* 109–110a. Augustinus sermo 173 har anvisningen In anniversarii episcoporum, fol. CXLVIIv, och Cyprianustexten är avsedd för Omnium defunctorum (samt ytterligare några dagar, bl.a. pro fundatoribus, för kyrkans grundare), fol. CLr.

⁵⁴ De två första responsorierna i psalteriet från Regensburg har nr 79 resp. 82 i Ottosen 1993; för en kommentar till denna kombination, se Ottosen, s. 352–356. Läsningarna återfinns i ett pontifikale som tillskrivs Otto av Riedenburg. Ottosen 1993, s. 88. Otto av Riedenburg var kanik i Bamberg och från 1060 till sin död 1089 biskop i Regensburg. Psalteriet kan representera den kontinuitet med traditionen i pontifikalet som Ottosen inte funnit i sitt material. Jfr Ottosen 1993, s. 255 f.

⁵⁵ BrSlesv 1512: I. Hes 37:1–4–Hes 37:5–7–Hes 37:8–10; II. Hes 37:11–14a (... humum vestrum)–1 Kor 15:12–15–1 Kor 15:16–21; III. 1 Kor 15:22–26a (... destruetur mors)–1 Kor 15:35–39–1 Kor 15:40–44a (... spiritale). BrOtton 1497: I. Hes 37:1–4–Hes 37:5–8–Hes 37:9–10; II. 1 Kor 15:12–17a–1 Kor 15:17b–23–1 Kor 15:24–26a+47–50a; III. Mark 13:19–23a–Joh 5:19–24–Luk 20:27–36. Jfr Ottosen, s. 91.

⁵⁶ BrNidr, fol. zz jr f.

samma i Norge som i Sarum. Herefords ordning överensstämmer också med Sarums, medan Yorks skiljer sig från dessa vad gäller responsorierna. Vigilian i Nidarosbreviarier visar således på det generella mönstret att engelska traditioner, närmast då Sarum, har haft en stor påverkan på den norska liturgin.

En särskild ordning för *Omnium defunctorum* saknas även i de dominikanska breviarierna. I tre breviarier från slutet av 1400-talet är vigilia mortuorum upptagen på Alla själars dag. Den dominikanska traditionen har påverkat framför allt de östskandinaviska, svenska stiftet: Uppsala, Skara, Strängnäs, Västerås och Åbo. I vigilia mortuorum förmärks det i responsorieserien som är densamma som hos predikarbröderna. Däremot har, som ovan nämnts, de svenska stiftet särskilda läsningar för Alla själars dag, men i Uppsala, Strängnäs och Västerås kombineras dessa med samma dominikanska serie responsorier som i vigilian.⁵⁷

Resultatet av jämförelsen är inte särskilt uppseendeväckande. Den bekräftar det allmänna mönstret: Liturgin i de sydskanaviska stiftet, Lund, Roskilde och Linköping (som under medeltiden omslöt det lilla Växjö stift och gränsade till Halland, Skåne och Blekinge vilka låg under ärkestolen i Lund) utmärktes av den tyska traditionen från Hamburg-Bremen. De övriga svenska stiftet, särskilt Åbo, var därtill påverkade av dominikanska traditioner medan den norska liturgin medeltiden igenom bevarade många engelska drag. Detta kan således avläsas även i dödsofficiets läsningar och responsorier samt i det faktum att somliga traditioner hade en särskild ordning för Alla själars dag medan andra saknade sådan.

Dödsoffret och skärselden

Läsningarna på Alla själars dag i breviarierna från Uppsala, Skara, Strängnäs och Västerås utgörs som nämnts av ett avsnitt ur Augustinus *Enchiridion* (109–111). Från fornkyrkan till högmedeltiden utgjorde denna kyrkofaderstext tillsammans med några bibelställen⁵⁸ basen för teologernas spekulationer kring människans öde efter döden före den kroppsliga uppståndelsen och domen – texten anförts t.ex. i Petrus Lombardus sentenser, som vid universiteten hög- och senmedeltid igenom tjänade som standardframställning av den kristna tros läran.⁵⁹ Augustinus text har fyra viktiga poänger: (1) Det finns en dold boning för varje människas själ mellan hennes död och den slutliga uppståndelsen. (2) De levande vännernas fromhet kommer de dödas själar till godo när Kristi offer i mässan frambärs för de döda eller när allmosor ges i kyrkan; det gäller emellertid bara dem som förtjänat det medan de levde. (3) De offer som frambärs för döpta avlidna, vare sig det nu är altarets offer eller allmosor, är tackoffer för ”de mycket goda”, d.v.s. helgonen, och försoning för ”de inte helt goda”. Deagnar däremot inte ”de helt onda” men är då i stället till tröst för de levande. (4) Efter den slutliga domen sätts en definitiv gräns mellan de två rikena, Kristi rike och djävulens.

⁵⁷ BrStr saknar vigilia mortuorum. Huruvida Åbo hade en särskild ordning för Alla själars dag har jag p.g.a. brist tillgång till material inte kunnat fastställa.

⁵⁸ 2 Mack 12:41–46, Matt 12:31–32, Luk 16:19–26, 1 Kor 3:11–15.

⁵⁹ Petrus Lombardus, *Sententiae*, lib. IV, dist. XLV, 1.

Bild 3. Skärselden, ur Les Très Riches Heures du Duc de Berry, fol. 113v. Ms 65, Musée Condé, Chantilly.

Majoriteten av teologer under seklen efter Augustinus tänkte sig i anslutning till Paulus ord i 1 Kor 3:10–15 att den troende syndaren, den ”inte helt gode”, efter döden utsattes för en rening ”såsom genom eld”. Vad denna eld egentligen var för något uppfattades olika. Den kunde förstås som en metafor för någon form av renande straff, den skulle också kunna vara en verklig eld. Likaså fanns en osäkerhet om när denna rening ägde rum, om den skedde före domen eller om domen samtidigt skulle vara en i tiden utdragen rening genom eld. Tron att kyrkans bön och frambärandet av offret i mässan kom de avlidna till hjälp delades däremot av de flesta.⁶⁰

I sin bok med titeln *La naissance du purgatoire* (1981) söker Jacques Le Goff efter de tidigaste beläggen för bl.a. tre drag som han menar ut-

60 Le Goff 1990, s. 133–136.

märker den helt utvecklade läran om skärselden under högmedeltiden men som saknas i tidigare uppfattningar; de markerar därför den födelse som bokens titel syftar på: (1) Adjektivet *purgatorius* förvandlas till ett substantiv, *purgatorium*; (2) den renande elden har därmed blivit till skärselden, en fysisk plats mellan paradiset och helvetet; (3) denna plats var till för att den troende som avlidit innan all botgöring för synderna fullbordats skulle kunna fullgöra sin bot och därefter komma till paradiset. Enligt Le Goff föreligger denna uppfattning fullt utbildad först under andra hälften av 1100-talet.⁶¹

Den bestående teologiska ”vinsten” låg i preciseringen av varför det fanns ett *purgatorium*, en skärseld. Läran bekräftades av den medeltida kyrkan i återhållsamma ordalag på andra konciliet i Lyon 1274, i stort sett ordagrant upprepade av konciliet i Florens 1439. I konciliebesluten utgör förbindelsen mellan ofullbordad botgöring och renande straff efter döden själva kärnan i definitionen – substantivet *purgatorium* används inte, och ingenting sägs om var denna rening äger rum eller i vad de renande straffen består. Konciliertexten framhåller därefter, i kontinuitet med Augustinus, den tidigare teologiska traditionen och kyrkans praxis, att dessa straff mildras genom de troendes förböner, d.v.s. mässoffren, bönerna, allmosorna och andra av kyrkan accepterade fromma handlingar.⁶²

Dödsofficiet var med andra ord inte bara bön för den döde och bön i den dödes namn utan också en av de fromma handlingar som lindrade lidandet för själarna i skärselden. Läran om skärselden och fullbordandet av boten genom ”renande straff” blir därmed också en tolkningsmall för innebörden i dödsofficiets texter alldeles oavsett vad de ursprungligen kan ha betytt. Rakt på sak, som man kan tycka, formuleras det i det åttonde responsoriet på Alla själers dag i de lundensiska breviarierna som en bön för människor som drabbats av döden innan de hunnit med botgöringen för begångna synder:

- R. Evige Gud, av vilkens makt människans villkor beror, vi ber dig: lös alla troende avlidnas själar från alla synder, så att botfärdighetens frukt som deras vilja eftersträvat inte skall gå förlorad därför att de hindrats av döden.
- Ŵ. Du som fästad på korset tog emot rövaren som sent gjorde bot, vi ber dig ödmjukt: tvätta bort deras synder,
- R. så att botfärdighetens frukt som deras vilja eftersträvat inte skall gå förlorad därför att de hindrats av döden.⁶³

Man bedrar sig emellertid lätt, för man skulle kunna tro att responsoriet utformats efter ”la naissance du purgatoire” under t.ex. senmedeltiden, men texten är inte hög- eller senmedeltida. Omkvädet i responsoriet är i själva verket en oration, den första bönen i ett mässformulär. Orationen återfinns i det äldsta vittnesbördet om den romerska liturgin, en samling liturgiska texter från 400- och 500-talen, det s.k. *Sacramentarium Veronense*.⁶⁴ Bönen är således fornkyrklig och återspeglar en tid då allvarlig synd innebar att man fick göra bot under flera år eller rent av under resten av livet. Man kunde

61 Le Goff 1990, t.ex. s. 154–168, 218–224, 226 f., 241–250.

62 Quod si vere paenitentes in caritate decesserint, antequam dignis paenitentiae fructibus de commissis satisfecerint et omissis: eorum animas poenis purgatorii seu catharteriis ... post mortem purgari: et ad poenas huiusmodi relevandas prodesse eis fidelium vivorum suffragia, Missarum scilicet sacrificia, orationes et eleemosynas et alia pietatis officia, quae a fidelibus pro aliis fidelibus fieri consueverunt secundum Ecclesiae instituta. Denzinger, nr 856–859 (andra konciliet i Lyon, 1274); jfr nr 1304–1306 (konciliet i Florens, 1438).

63 R. Deus eterne, in cuius humana condicio potestate consistit, animas omnium fidelium defunctorum, quaesumus, ab omnibus absolve peccatis, ut penitentiae fructum, quem voluntas eorum optavit, preventi mortalitate non perdant, Ŵ. Qui in cruce positus latronem sero penitentem suscepisti, eorum, precamur pie, peccata dilue, R. ut penitentiae fructum quem voluntas eorum optavit, preventi mortalitate non perdant. CAO nr 6417.

64 *Sacramentarium Veronense*, XXXIII (Super defunctos), II, nr 1141: Omnipotens et misericors Deus, in cuius omnis humana conditio ... ; texten i övrigt är i stort sett densamma som i responsoriet, men anpassad för att en enskilds namn skall kunna nämnas. – Samlingen tillskrevs på 1700-talet påven Leo den store och benämndes därför *Sacramentarium Leonianum* intill Mohlbergs utgåva 1956. Mohlberg kallade samlingen *Sacramentarium Veronense*. Om handskriften och dess innehåll, se Vogel 1986, s. 38–59.

bara göra bot en gång. Botgöringen var offentlig och den såväl inleddes som avslutades genom en biskoplig handling. I den lokala församlingen tillhörde botgörarna en avskild grupp, en *ordo paenitentium*. De deltog i kyrkans gudstjänst men kunde inte få del av sakramenten. För den enskilde avslutades botgöringen med en högtidlig *reconciliatio*, en försoning inte bara med Gud utan också med kyrkan.⁶⁵ Med en sådan botpraxis kan det som bönen förutsätter inte ha varit alldeles sällsynt: människor hann avlida utan att boten fullbordats och därför utan att ha blivit återupptagna i kyrkans sakramental gemenskap. Det fanns således ett mässformulär för att Kristi offer i mässan skulle kunna frambäras också för dessa botgörare som nu efter döden befann sig i ett "mellantillstånd" före kroppens uppståndelse och domen.

Bönen återfinns även i sakramentarierna från 700- och 800-talen samt förvandlat till responsoriet ovan i ett antiphonarium från ca 1140.⁶⁶ Botpraxis hade emellertid vid det laget hunnit förändras i riktning mot det som skulle bli den enskilda och hemliga bekännelsen inför prästen och den av prästen anvisade botgöringen.⁶⁷ Fjärde Laterankonciliet 1215 gjorde boten i denna form obligatorisk för alla. Den fornkyrkliga bönen hade nu som responsorium blivit en bön för de vanliga syndarna som kanske, vilket man ju inte kunde veta något om, inte hann fullgöra sin bot i detta livet.⁶⁸

Medan texten till bönen och responsoriet oförändrad traderades genom århundradena förändrades däremot synen på boten. Den ofullbordade boten förblev hela tiden ett problem. En lång process ledde fram till den definition på 1200-talet som säger det som responsoriet inte säger: boten fullgörs efter döden genom poenae purgatoriae, renande straff. Att denna rening ägde rum i ett purgatorium, en skärseld, ingick i de allmänna föreställningarna.

Den andra chans som skärselden innebar skulle under senmedeltiden exploateras ända dit hän att, som någon uttryckt det, det hotade tömma helvetet. Skärselden ingav naturligtvis fruktan, men lindring fanns och om sådan kunde man försäkra sig genom gåvor till kyrkan som åtog sig att be för de döda, något som Liber daticus Lundensis vetustior, Lunds domkyrkas äldre gåvobok, bär vittnesbörd om.⁶⁹ Skärselden innebar därför också hopp för de vanliga syndarna: Från skärselden fanns ju nämligen bara en utgång, och den ledde till paradiset.

65 Om den tidiga kyrkans botpraxis, se Gy 1987, s. 101–108, och för de liturgiska handlingar genom vilka botgörarna avskildes och återupptogs, Jungmann 1932, s. 45–109.

66 T.ex. Liber sacramentorum Gellonensis, nr 2964, s. 474; Sacramentarium Gregorianum, nr 1425, s. 465 (Missa pro defunctis desiderantibus paenitentiam et minime consequentibus). Antifonariet är från Saint-Denis enligt CAO.

67 Gy 1987, s. 108–112.

68 Möjligheten att bli exkommunicerad var dock en realitet. För exkommunicerade gällde en form av offentlig bot, men dess varaktighet kan inte jämföras med fornkyrklig praxis.

69 Det är emellertid skillnad mellan populära föreställningar och kyrkoläran. Petrus Lombardus ställer frågan om huruvida den rike som har råd att försäkra sig om kyrkans bön skulle få mer hjälp efter döden än den fattige som inte hade råd med det. Båda, menar han, kommer till följd av kyrkans allmänna bön för de döda att få samma hjälp; den rikes gåva till kyrkan gör därvid ingen skillnad. Han svarar likväl praxis att man genom gåvor försäkras sig om särskilda böner. *Sententiae*, lib. IV, dist. XLV, 4.

Bibliografi

Otryckta liturgiska källor

Lund, *Universitätsbibliothek* (LUB)

Mh 6 Necrologium Lundense

Mh 7 Liber daticus vetustior Lundensis

Mh 34 Breviarium Lundense, 1503

Prag, *Nationalbibliothek*

XIII E 14b Psalterium, Regensburg, 1150–1200

Uppsala, *Universitätsbibliothek* (UB)

C 447 Breviarium Lundense, 1477

C 515 Manuale Lundense, 1200–1300 (?)

Tryckta liturgiska källor

BrAarh = *Breviarium iuxta lecturam ordinariam chori Arhusiensis*, Aarhus 1519.

BrAros = *Breviarium secundum ritum alme ecclesie Arosiensis*, Basel 1513.

BrBamb 1484 = [*Breviarium Bambergense*], Bamberg 1484.

BrBamb 1499 = [*Breviarium Bambergense*], Bamberg 1499.

BrEbor = *Breviarium ad usum insignis ecclesie Eboracensis*, I–II [1493]. Ed.: Stephen Willoughby Lawley. (The Publications of Surtees Society. LXXI & LXXV.) Durham 1880–1883.

BrFrP 1477/78 = [*Breviarium fratrum praedicatorum*], Venezia 1477–78.

BrFrP 1483 = [*Breviarium fratrum praedicatorum*], Venezia 1483.

BrHer = *The Hereford Breviary. From the Rouen Edition of 1505 ...*, I–III. Ed.: Walter Howard Frere & Langton E. G. Brown. (Henry Bradshaw Society. XXVI, XL & XLVI.) 1904–1913.

BrLinc = *Breviarium Lincopense* [1493]. Utg.: Knut Peters. (Laurentius Petri sällskapets urkundsserie. V.) Lund 1950–1958.

BrLund 1517 = [*Breviarium Lundense*], Paris 1517.

BrNidr = *Breviaria ad usum ritumque sacrosancte Nidrosiensis ecclesie*, Paris 1519.

BrOtton = [*Breviarium Ottoniense*], Lübeck 1497.

BrRom = [*Breviarium Romanum*], 1509.

BrRosch = *Breviarium Roschildense*, Paris 1517.

BrSar 1525 = [*Portiforium seu breviarium ad insignis Sarisburiensis ecclesie usum*], Paris 1525.

BrSar 1526 = *Portiforium seu breviarium ad insignis Sarisburiensis ecclesie usum*, Antwerpen 1526.

BrSar 1531 = *Breviarium ad usum insignis ecclesie Sarum*, [1531], I–III. Ed.: Francis Procter & Christopher Wordsworth. Canterbury 1879–1886.

BrScar = [*Breviarium Scarense*], Nürnberg 1498.

BrSlesv = *Liber Breviarius secundum ordinarium ritu ac consuetudinum ecclesie et diocesis Sleszvicen*, Paris 1512.

BrStr = [*Breviarium Strengnense*], Stockholm 1495.

BrUps = [*Breviarium Upsalense*], Stockholm 1496.

Horae de Domina. Vår Frus Tider. Studier, transkription, översättning och faksimil av inkunabeln från Vadstena klostertryckeri 1495. Red.: Johnny Hagberg. Skara 2008.

Liber sacramentorum Gellonensis. Ed.: Jean Deshusses & Antoine Dumas. (Corpus Christianorum. Series Latina. CLIX.) Turnholti 1981.

ManAbo = "Manuale Aboense" [1522] i *Manuale Lincopense, Breviarium Scarense, Manuale Aboense. Katolische Ritualbücher Schwedens und Finlands im Mittelalter*. Hrgb. v. Joseph Freisen. Paderborn 1904.

- ManEbor = *Manuale et processionale ad usum insignis ecclesiae Eboracensis* [1509]. Ed.: W. G. Henderson. (The Publications of Surtees Society. LXIII.) Durham 1874.
- ManNorv = *Manuale Norvegicum* [1250–1300]. Ed.: Oluf Kolsrud. (Libri liturgici provinciae Nidrosiensis medii aevi. 1.) Oslo 1962.
- ManSar = *Manuale ad usum percelebris ecclesie Sarisburiensis* [1543]. Ed.: A. Jefferies Collins. London 1960.
- PRG II = *Le pontifical Romano-Germanique du dixième siècle*. II. Ed.: Cyrille Vogel & Reinhard Elze. (Studi e testi. 227.) Città del Vaticano 1963.
- Sacramentarium Gregorianum = *Le sacramentaire grégorien. Se principales formes d'après les plus anciens manuscrits*. I. Ed.: Jean Deshusses. (Spicilegium Friburgense. 16.) Fribourg, Suisse 1971.
- Sacramentarium Veronense: Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV [80]*. Ed.: Leo Cunibert Mohlberg. Roma 1956.

Övriga källor och anförd litteratur

- Angenendt, Arnold, 2000, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*. 2. Auflage. Darmstadt.
- Augustinus, Sermo 173, "Quando celebramus dies fratrum defunctorum". PL 38, sp. 937–939.
- Augustinus, *Enchiridion (De fide, spe et charitate)*. PL 40, sp. 231–290; CC SL 46, s. 49–114.
- Augustinus, *De cura pro mortuis gerenda*. PL 40, sp. 591–610; CSEL 41, s. 619–660.
- Augustinus incert., Sermo 109, "Omnium christianorum spes". PL 39, sp. 1961 f.
- CAO = *Corpus antiphonarium officii*. IV. *Responsoria, versus, hymni et varia*. Ed.: René-Jean Hesbert. (Rerum ecclesiasticarum documenta. Series maior. Fontes. X.) Roma 1970.
- CC SL = *Corpus christianorum. Series Latina*. Turnholti.
- Collijn, Isak, 1934–1938, *Sveriges bibliografi intill år 1600*. I. 1478–1530. Uppsala.
- CSEL = *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*. Pragae m.fl.
- Cyprianus, *Liber de mortalitate*. PL 4, sp. 581–602; CC SL 3A, s. 15–32.
- DACL = *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, vol. 12. Paris 1935.
- Denzinger = Heinrich Denzinger, *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen. Verbessert, erweitert, ins Deutsche übertragen ...* Hrsgb. v. Peter Hünermann. Freiburg im Breisgau m.fl. 1991.
- Gy, Pierre Marie, 1987, "Penance and Reconciliation". *The Church at Prayer*. III. *The Sacraments*. Collegeville, Minnesota, s. 101–115.
- Helander, Sven, 1991, "Söckenkyrkans liturgiska profil". *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. (Studier till Det medeltida Sverige. 5.) Stockholm.
- Jungmann, Josef Andreas, 1932, *Die lateinischen Bußriten in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. (Forschungen zur Geschichte des innerkirchlichen Lebens. 3–4.) Innsbruck.
- Le Goff, Jacques, 1990, *The Birth of Purgatory*. Translated by Arthur Goldhammer. Aldershot.
- Martimort, Aimé George, 1986, "The Liturgy of the Hours". *The Church at Prayer*. IV. *The Liturgy and Time*. Collegeville, Minnesota, s. 151–275.
- Ottosen, Knud, 1993, *The Responsories and Versicles of the Latin Office of the Dead*. Aarhus.
- Petrus Lombardus, *Sententiae in IV libris distinctae*. (Spicilegium Bonaventurianum. V.) Tomus II. Roma 1981.
- Petrus Lombardus, *Sententiarum libri quattuor*, PL 192, sp. 519–962.
- PL = Migne, Jacques-Paul (ed.), *Patrologia Latina*.
- Rowell, Geoffrey, 1977, *The Liturgy of Christian Burial. An Introductory Survey of the Historical Development of Christian Burial Rites*. (Alcuin Club Collections. 59.) London.

- Sicard, Damien, 1987, "Christian Death". *The Church at Prayer*. III. *The Sacraments*. Collegeville, Minnesota, s. 221–240.
- Schmid, Toni, 1929, "Breviarium Lundense 1477". *Scandia*, vol. 2:2, s. 282–284.
- Scourfield, J. H. David, 1996, "The *De Mortalitate* of Cyprian: Consolation and Context". *Vigiliae Christianae*, vol. 50:1.
- Strömberg, Bengt, 1955, *Den pontifikala liturgin i Lund och Roskilde under medeltiden*. (Studia Theologia Lundensia. 9.) Lund.
- Taft, Robert, 1993, *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and Its meaning for Today*. Collegeville, Minnesota.
- Vahlquist, Fredrik, 2008, "Sveriges äldsta tryckta bönbok – en unik inkunabel från Vadstena klostertryckeri". *Horae de Domina. Vår Frus Tider. Studier, transkription, översättning och faksimil av inkunabeln från Vadstena klostertryckeri 1495*. Red.: Johnny Hagberg. Skara.
- Vogel, Cyrille, 1986, *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*. Revised and translated by William G. Storey & Niels Krogh Rasmussen. Washington D. C.

Åslaug Ommundsen

Fransk-engelsk musikk i Lunds eldre gavebok

PÅ DE TO SISTE bladene i Liber daticus vetustior (heretter LDV) fol. 141–42, finnes tre sekvenser med musikknotasjon: *Ab arce siderea*, *Lux iocunda lux insignis* og *Alleluia nunc decantet* (den tredje sekvensen mangler de tre siste strofene). Sekvensene som liturgisk sjanger var en del av messefeiringen på festdager, og tematisk fordeler de tre titlene seg på viktige emner og kirkefester: *Ab arce siderea* er grunnleggende sett en Maria-sekvens, *Lux iocunda* hører til pinsefeiringen, mens *Alleluia nunc decantet* er viet apostlene. De to bladene som sekvensene finnes på, utgjør en egen enhet eller et eget legg, og regnes som det tredje selvstendige elementet i LDV. Sekvensene ble kopiert på et senere tidspunkt enn martyrologiet, sannsynligvis på sent 1100-tall opp imot 1200, mest trolig av en person i miljøet hvor LDV ble brukt. Det ser nemlig ut til at skriveren også har ført inn merknader i marginen i martyrologiet.¹

Sekvensene i LDV ble utgitt i faksimile og transkripsjon i 1912, i Angul Hammerichs studie *Musik-mindesmærker fra middelalderen i Danmark*.² Hammerich påpekte en mulig kobling til Paris, og foreslo at erkebiskopene Eskil (ca. 1100–1181/82), Absalon (ca. 1128–1201) eller Andreas Sunesøn (ca. 1167–1228) kunne ha vært ansvarlige for å bringe disse sekvensene til Lund.³ De tre danske erkebiskopene tillegges også en rolle av Carl-Allan Moberg, som inkluderte *Missale Lundense* (trykt i Paris 1514) i sin studie av sekvenser i Sverige.⁴ Det tidlige danske sekvensmaterialet er ikke systematisk undersøkt, og det er ikke godt å si hvilke deler av *Missale Lundenses* sekvens-repertoar anno 1514 som er i overensstemmelse med den liturgiske bruken omkring år 1200.⁵ Lunds mellomposisjon i dansk og svensk historie gjør at det ligger særskilte utfordringer knyttet til å ta i bruk det rike fragmentmaterialet fra middelalderske liturgiske bøker, som så langt har hatt stor betydning innenfor sekvensforskningen både i Norge og Sverige.⁶

I de følgende kapitlene presenteres de tre sekvensene, deres tekster og utbredelse. I tillegg diskuteres hvordan man skal tolke deres tilstedeværelse fra et bredere perspektiv.

1 Som påpekt i katalogbeskrivelsen for LDV (http://laurentius.ub.lu.se/volumes/Mh_7/) ser margnotatene på fol. 67v, 76r og 90v ut til å være skrevet av skriveren som var ansvarlig for sekvensene på fol. 141–42.

2 Hammerich 1912, s. 15–40. Ifølge Hammerich hadde de to siste bladene ikke blitt inkludert i tidligere utgivelser av LDV, ibid. s. 15.

3 Hammerich 1912, s. 17.

4 Moberg 1927, s. 94 n. 3.

5 I det norske Nidaros erkebispedømme, for eksempel, er det en viss kontinuitet, men også betydelige forskjeller, mellom Nidaros-ordinariet fra omkring 1200 og det trykte *Missale Nidrosiense* fra 1517. Blant annet blir sekvens-repertoaret betydelig skåret ned, fra 118 til 42 sekvenser. Av disse 42 var kun 27 beholdt fra det gamle ordinariet, mens 15 var nye (Kruckenberg 2006, s. 40). Å bringe på det rene hvilke sekvenser som var formelt inkludert i Lunds ordinarium, kompliseres av at det trolig var langt flere sekvenser tilgjengelige i håndskriftsmaterialet. Dette var tilfellet i Norge og på Island, hvor det er funnet flere sekvenser enn dem som var foreskrevet i Nidaros fra offisielt kirkelig hold, se for eksempel Gjerløw 1968, s. 431–39 eller tabell i Ommundsen 2007, vol. 1, s. 240–46.

6 I Norge og på Island identifiserte Erik Eggen et stort sekvensmateriale som ble publisert posthumt i 1968. Lilli Gjerløw supplerte hans arbeid i en upublisert artikkel, men hennes tillegg er inkludert i Ommundsen 2007. For Sverige påbegynte Toni Schmid en katalog over fragmenter med sekvenser som aldri ble fullført. Den nyeste større studien av sekvensene i Sverige er utført av Gunilla Björkvall, og inkluderer blant annet et omfattende supplement til Mobergs liste over sekvenser (Björkvall 2006).

Sekvensene og Norden

De tre titlene i LDV er tre av mange hundre sekvenstitler som er registrert i nordiske liturgiske kilder fra middelalderen.⁷ Sekvenser kan forekomme i flere liturgiske boktyper, primært bøker for messefeiringen, som missaler, gradualer eller sequentiarier. Å finne sekvenser på enkeltblad, enten som en sekundær innførsel eller som en del av et samlehandskrift, er ikke uvanlig, siden sekvensene var et forholdsvis sent innslag i den kirkelige messeliturgen, med en fleksibel og varierende bruk.

Selv om sekvenser også ble komponert lokalt i Norden, er de tre sekvensene i LDV eksempler på noe som var langt vanligere, nemlig å benytte seg av sekvenser som kom utenfra. Alle tre kan knyttes til 1100-tallets aktivitet i England og Frankrike, deriblant augustinerklosteret St. Viktor i Paris. Sekvenstekstene er satt til allerede eksisterende melodier, noe som er en vanlig fremgangsmåte innenfor sekvensdiktningen.⁸ *Ab arce siderea* synges til melodien *Mane prima sabbato*, *Lux iocunda* synges til melodien *Laudes crucis*, mens *Alleluia nunc decantet* synges til *Sacrosancta hodierna*.

Sekvensene som sjanger ble til nord for Alpene på 800-tallet, og var en del av flere utsmykkende elementer som kom i tillegg til romerkirkens liturgiske grunnstamme.⁹ I forordet av *Liber hymnorum*, den første større samling av sekvenser fra omkring 880, beskriver Notker Balbulus av St. Gallen (ca. 840–912) hvordan tekst kunne hjelpe sangerne til å huske lange melodilinjier.¹⁰ Notkers verk regnes som startskuddet for sekvenssjangerens rike oppblomstring i de følgende århundrene. I løpet av 1000- og 1100-tallet ble det skrevet stadig flere sekvenser, og sjangeren utviklet seg. Stilistisk deles sekvensene gjerne inn i tre faser, som Blume og Bannister refererer til som *Erste Epoche*, *Übergangsstile* og *Zweite Epoche*, et skjema som er mer eller mindre beholdt i senere forskning.¹¹

Sekvensene har, til tross for stilistiske forskjeller geografisk og kronologisk, visse fellestrekk: Strofene er organisert parvis, og melodien skifter mellom hvert strofepar. Melodi og tekst følger hverandre som oftest med én tone per stavelse. Sekvensene er ofte lange med stor spennvidde, og kan være krevende å synge. Typisk for sekvensen er også kadensen, de avsluttende tre tonene hvor melodien går opp et sekund-intervall for så å gjenta andre tone.

Sekvensene fra første epoke kjennetegnes ved at de er ”tekstede melodier”, altså at det ble komponert en tekst til en melodi som i sin tur gjerne var en utsmykning av Alleluia-leddet under messen. Strofeparene kan være av forskjellig lengde, og teksten refereres gjerne til som ”kunstprosa” uten rim og rytme. I denne tidligste fasen av sekvensenes historie var Europa i stor grad delt inn i et østlig og et vestlig sekvensrepertoar, der det østlige domineres av Notker-sekvenser. Denne øst-vest-delingen oppløses til en viss grad på midten av 1000-tallet, med ankomsten av sekvenser i en litt annenledes stil. Man har i etterkant kunnet se at denne stilen pekte framover mot 1100-tallsidealet, og den er derfor kalt ”overgangsstil”. Sekvensenes utvik-

7 Se for eksempel Eggen 1968, Gjerløw 1968, Ommundsen 2007, Moberg 1927.

8 Å sette tekst til eksisterende sekvensmelodier, å lage såkalte *contrafacta*, var vanlig før 1100, men ble ikke minst fremtredende ved St. Viktor i Paris, som diskutert i Fassler 1993, s. 161–84.

9 For en kort introduksjon til sekvensenes opprinnelse, se for eksempel Hiley 1993 eller Kruckenberg 1998.

10 En viktig studie i Notkers diktning er Steinen 1948.

11 Blume & Bannister 1915, s. v. Lori Kruckenberg har særlig studert overgangsstilen, se Kruckenberg-Goldenstein 1997, og refererer i Kruckenberg 2006 til sekvenser av overgangsstilen som *sequentiae novae* pga. likhetstrekkene med *cantica nova*. Den senere 1100-talls-stilen, *Zweite Epoche*, refereres gjerne til som ”viktorinsk” på grunn av St. Viktors fremtredende rolle.

ling gikk i retning av større vekt på teksten, som etter hvert ved første øyekast minner mer om en hymnetekst med strofer av lik lengde med rim og rytme. Den siste stilen regnes for å ha blitt findyrket ved det augustinske klosteret St. Viktor i Paris på første halvdel av 1100-tallet. Den fremste eksponenten for St. Viktors sekvenskomposisjoner er Adam av St. Viktor (d. 1146).¹² Det er en viss kronologisk korrespondanse mellom stilene, men denne er ikke konsekvent.¹³

Sekvensene som finnes i nordiske kilder preges av stor variasjon både når det gjelder datering og opprinnelsessted. Da de nordiske landene hadde gjennomgått kristningsprosessen, og Kirken og dens liturgi i Norden ble mer formelt organisert, var sekvensene på sitt mest populære. I stort antall nådde de nordiske bispedømmer og erkebispedømmer på 1100-tallet, og sekvenser ble framført under messen på et stort antall kirkelige festdager i nord.¹⁴ Sekvensenes epoke ble i nord eliminert med Reformasjonen. Senere på 1500-tallet hadde man også i den katolske kirken begynt prosessen med å redusere antallet sekvenser, noe som kulminerte i "sekvensenes død" ved konsilet i Trent 1545–63.

Ab arce siderea

Ab arce siderea (AH 8:5) plasserer seg innholdsmessig til en av Mariafestene, eller i forbindelse med advent eller jul. Innholdet kan i korte trekk parafraseres slik: Første strofe åpner med lyset som stiger ned fra stjerneborgen til jomfruens fang. (Str. 2:) Lyset fjerner syndenes skampletter¹⁵ og gir sjelebot, og gleder flokken av troende med sin stråleglans. (Str. 3:) Dette lyset er Kristus, som ble født på jorden for å frelse folket. Faderen sendte Gabriel som sendebud. (Str. 4:) Han sa: "Vær hilset, jomfru! Av deg skal det fødes en sønn, som skal bringe fred, glede, liv og frelse til alle."¹⁶ Uten mannlig samkvem ble hun fylt av den hellige ånd og unnfanget en sønn som skulle frelse folket. (Str. 5:) Hun gledet seg over budskapet, og svarte Gabriel: "Jeg er kongens tjenestepike, og tar på meg hans frelsesbringende oppdrag." (Str. 6:) Og¹⁷ han påla tjenestepiken: "Du skal bli mor, selv uten ekteskapelig samkvem". Ved disse ordene frembrakte en ydmyk jomfru en sønn, en stjerne frembrakte en sol, en kvist frembrakte frukt.¹⁸ (Str. 7:) Av Maria ble kongen kalt Messias født, slik profetene spådde. La oss hylle kongen som er født, som har brakt nye gleder idet han gjør alle ting nye!¹⁹ (Str. 8:) Maria (kyskhetsens beger, vår frelsers mor) oppfordres så til å forsone Messias' tjenere, slik at Han ved hennes forbønn fører oss som frikjøpes ved hellig blod²⁰ frem til sitt himmelslott. (Str. 9:) La alle ting synge "Amen"!

Oppbygningen av sekvensen er relativt klassisk: Teksten går relativt rett på sak og proklamerer hva det er som skal feires, nemlig Kristi fødsel. Så vendes fokus for alvor mot Maria. Direkte tale, som ofte finnes i sekvenser, fungerer dramatiserende og aktualiserende, og det samme gjør den ofte brukte presensformen. Som så mange sekvenser vender *Ab arce siderea*

¹² Margot Fassler har overbevisende argumentert for at den Adam av St. Viktor som hadde så stor innflytelse på sekvensenes utvikling levde tidligere enn hittil antatt (d. 1146), og er blitt forvekslet med en senere skikkelse (d. 1192), Fassler 1993, 206–7.

¹³ Som eksempel kan nevnes den norske Olavssekvensen *Lux illuxit* som ser ut til å være influert av viktorinske sekvenser, men som likevel er skrevet i overgangsstil.

¹⁴ I de liturgiske forskriftene for Nidaros erkebispedømme fra omkring 1200 er det spesifisert sekvenser for 144 festdager i kirkeåret, med 111 forskjellige sekvenstitler representert, se Gjerløw 1968 og Kruckenberg 2006. Nidaros-repertoaret omfatter forøvrig ikke de tre sekvensene som finnes i LDV.

¹⁵ "Syndenes skampletter" (*peccatorum ... maculas*) er en Lund-variant. De andre kildene har "syndenes mørke" (*peccatorum ... tenebras*), jf. Dreves 1890, s. 13–14.

¹⁶ "Glede" (*gaudium*) er en Lund-variant. De andre kildene har "til alt folket" (*omnium ... gentium*). Rekkefølgen "liv og frelse" (*vita, salus*) har Lund til felles med Sens-missalet. De andre kildene har omvendt rekkefølge: "frelse og liv" (*salus, vita*).

¹⁷ Lund har "og" (*et*), mens de andre håndskriftene har "men" (*at*) eller "for at" (*ut*).

¹⁸ "frukt" (*fructum*) er så langt kun registrert i LDV. De andre kildene har "blomst" (*florem*).

¹⁹ Rekkefølgen av siste tekstledd (v. 3–4) i strofe 7 a og 7b har LDV til felles med Sens-missalet.

²⁰ "Hellig blod" (*cruore sancto*) finnes i Lund, med en beslektet variant i Sens og Canterbury (*cruore sacro*). De øst-europeiske kildene har "hans blod" (*cruore suo*). Variasjonen her kan trolig knyttes opp til bruken av forkortelser ("sco", forkortelsen for *sancto*, kan lett forveksles med *suo*, eller en forkortelse for *sacro*).

seg avslutningsvis til sin hellige mottaker, i dette tilfellet Maria, med forespørsel om hjelp og forbønn.

LDV er en relativt tidlig kilde til *Ab arce siderea*. Kun fem kilder er nevnt i *Analecta hymnica*, der de to eldste er fra Frankrike og England, og de tre nyeste fra Böhmen.²¹ En islandsk kopi av *Ab arce siderea* fra 1400-tallet, nå fragmentert, er nevnt i Eggens sekvensstudie, men ser ikke ut til å være en del av samme tradisjon som LDV-kopien.²² Ingen kilde til *Ab arce siderea* har overlevd fra Norge, og kun én fra Sverige.²³ De tekstlige variantene i LDV er gode, og fungerer i flere tilfeller like godt eller bedre enn de mer utbredte variantene. Et eksempel er rekkefølgen på siste ledd av versene i str. 7a og b, som Lund har til felles med Sens.²⁴ Et annet eksempel er åpningen av strofe 6a, "et ancilla" (og ... tjenestepiken), som synes mer naturlig enn "at ancilla" eller "ut ancilla" som ellers er registrert (jf. n. 17).²⁵ Moberg kobler sekvensens forekomst i Lund til erkebiskopene Eskil, Absalon og Andreas som alle var studenter i Paris på 1100-tallet.²⁶ Det ville ikke være usannsynlig at en eller flere av dem brakte med seg konkrete sekvenser fra Paris til Lund, men dette synes ikke å kunne underbygges av konkrete kilder.

St. Viktor i Paris er allerede nevnt flere ganger som et viktig senter for sekvensdiktning. Selv om melodien *Mane prima sabbatum* i flere tilfeller er tekstsatt i St. Viktor, ser det ikke ut som om teksten *Ab arce siderea* kan knyttes direkte til det kjente Paris-klosteret.²⁷ Likevel kan sekvensen meget godt være et eksempel på fransk innflytelse, i og med at Lund-kopien har flest fellestrekk med kopien i missalet fra Sens fra 1200-tallet.²⁸

Lux iocunda, lux insignis

Lux iocunda, lux insignis (AH 54:154) er en pinsesekvens tilskrevet Adam av St. Viktor. Den regnes som en av ni tidlige kjernesekvenser som fantes allerede omkring 1150, og som forekommer i tidlige parisiske kilder.²⁹ Ved Notre Dame ble den satt til egen melodi, men både ved St. Viktor og St. Geneviève ble *Lux iocunda* sunget til *Laudes crucis*.³⁰

Pinsefesten, som feires på den femtiende dagen etter påske, er en kompleks feiring som har flere lag av innhold og mening, hentet fra både Det gamle og Det nye testamentet. Den primære feiringen for den kristne Kirken var Den hellige ånds ankomst til jorden, hvor den manifesterte seg i form av ildtunger over disiplenes hoder som fylte deres hjerter og gjorde dem i stand til å forkynne på alle tungemål. Underet førte til at tre tusen mennesker lot seg døpe, og dagen regnes for å være stiftelsesdagen for Kirken.³¹ I tillegg ble pinsen feiret som årsdagen for lovtavlene som Moses fikk på Sinaifjellet, og høytiden ble også koblet til innhøstingsfesten, da det blant annet skulle ofres to brød av den første grøden.³² Teksten i Adam av St. Viktors sekvens refererer til flere av elementene i pinsefeiringen, og henvender seg i de siste versene til Den hellige ånd for at den skal rense våre hjerter og styre våre tunger.

21 Se Dreves 1890, 14. De fem kildene som nevnes, er et 1200-tallsmissale fra Sens (Cod. Paris. 10 502), et 1300-talls-missale som knyttes til Canterbury (Cod. Paris. (Arsen.) 135), samt tre østeuropeiske liturgiske bøker, fra Pilsen, eller Plzeň, 1491, Krakow 1438 og Praha (ukjent år). I tillegg til disse kommer Limoges BM ms 2, fol. 177v (Paris 1250–1260), som Thomas Rydén skal ha takk for å ha gjort meg oppmerksom på.

22 Islandsfragmentet hos Eggen, København, den Arnemagnæanske samling, Acc 7 aß (Hs. 8 i Andersen 2008), har varianten "syndenes mørke" (*peccatorum ... tenebras*), og ikke "syndenes skamletter" (*peccatorum ... maculas*) som LDV-kopien har. Det ser altså ikke ut til at den islandske kopien har noen kobling til den i LDV.

23 Jeg takker Gunilla Björkvall for opplysningen om at *Ab arce siderea* i Riksarkivet i Stockholm kun finnes i Fr 6514 (*et sequentiarum*).

24 Versene 7a og 7b står slik i de andre kildene: *Ex Maria sic est natus Rex Messias appellatus* (Av Maria er således født kongen kalt Messias), *qui natus nova gaudia dedit renovans omnia* (som har brakt nye gleder idet han gjør alle ting nye). 7b: *Nobis ergo praesentatum veneremur regem natum* (La oss altså hylle kongen som er født, når han fremvises for oss) *quem nasciturum cantica praedixerunt prophetica* (han som profetenes spådommer forutsa skulle bli født). Rekkefølgen av de siste leddene i 7a og 7b som forekommer i Lund og Sens (med spådommene først, i 7a, og fornyelsen sist, i 7b) synes mer naturlig.

25 Bare et utvalg av tekstvariantene er kommentert i parafrasen.

26 Moberg 1927, s. 94, n. 3: Moberg tar utgangspunkt i forekomsten i Linköping av *Gaude prole Graecia* (som er satt til samme melodi som *Ab arce siderea*). Han foreslår at de tre danske studentene brakte med seg *Gaude prole* fra Paris til Skåne sammen med andre sekvenser, og der satte til teksten av *Ab arce siderea* (mens *Gaude prole* også vandret videre til Linköping). Et slikt scenario er ikke kildebelagt, og det er heller ikke særlig sannsynlig at *Ab arce siderea* skulle være avhengig av *Gaude proles* ankomst til Lund.

Lux iocunda åpner med å referere til Lyset, og ildtungene som blir sendt til Kristi disipler, og som fyller hjerter og styrer tunger. (Str. 3:) Kristus sendte, som lovet, et tegn til sin brud, som han besøkte på pinsedagen. (Str. 4:) Etter søt honning utgytte berget olje.³³ (Str. 5:) På steintavler, ikke med ildtunger, kom loven fra fjellet til folket.³⁴ (Str. 6:) Fornyede hjerter og felles tungemål ble gitt til noen få i spisesalen. (Str. 7:) Hvor lykkelig er denne dagen, da kirken ble grunnlagt! (Str. 8:) Den nye kirkens førstegrøde var tre tusen. (Str. 9:) Som lovens brød av førstegrøden, ble to folk lagt inn under én tro. (Str. 10:) En stein, hjørnesteinen, la seg imellom og gjorde to til én.³⁵ (Str. 11:) Nye skinnsekker, ikke gamle, er skikket for ny vin. La enken skaffe kar,³⁶ (Str. 12:) Elisja gir olje,³⁷ Gud gir oss hellig dugg, så lenge hjertene er forente. (Str. 13:) Dersom vi ikke kan forenes, er vi ikke verdige verken vin, olje eller dugg. (Str. 14:) I mørke eller splittede hjerter kan den hellige ånd ikke bo. (Str. 15:) Kom, nådige trøster, styr våre tunger og mildne våre hjerter, la det ikke være noen bitterhet eller giftighet i ditt nærvær. (Str. 16:) Ingenting gledelig, godt, helsebringende, rent, søtt, eller fullstendig finnes uten ved din nåde. (Str. 17:) Du er solskinn og salve, du er himmelsk krydder, du beriker vann med mysteriets kraft. (Str. 18:) La oss som er skapt på ny, prise deg med rent hjerte; nå er vi nådens sønner, men av natur var vi først vredens sønner.³⁸ (Str. 19:) Du som er både giveren og gaven, du som skaper alt det gode, gjør våre hjerter rede til å prise deg, styr våre tunger til din lovsang. (Str. 20:) Rens oss fra syndene, du som er renhetens skaper, og gi oss som er fornyet i Kristus, stor glede av den fullkomne nyskapingen!

Pinsesekvensen *Lux iocunda* ble som nevnt i St. Viktor og St. Geneviève sunget til melodien av *Laudes crucis*, en av Frankrikes mest betydningsfulle sekvenser. I Notre Dame og de andre kirkene i Paris, derimot, ble *Lux iocunda* sunget til en annen melodi.³⁹ Når LDV oppgir melodien til *Laudes crucis*, samsvarer den i dette med bruken i St. Viktor og St. Geneviève. Melodivalget indikerer altså at en av disse institusjonene har hatt direkte eller indirekte innflytelse på kopien av *Lux iocundus* i Lund-håndskriftet. St. Geneviève ble på midten av 1100-tallet reformert av kanniker fra St. Viktor, noe som naturlig nok påvirket liturgien der.⁴⁰ Det er tre av håndskriftene i *Analecta hymnica* som har *Lux iocunda* satt til melodien av *Laudes crucis*, og to av disse er direkte knyttet til St. Viktor, det tredje er katalansk.⁴¹ Hva de tekstlige variantene angår, ligger LDV ikke spesielt nær opp til noen av disse håndskriftene, og det trer heller ikke fram noe klart slektskap med noen av de andre tekstvitnene. LDV-kopien har flere rettelser i teksten, som korrigerer "feil", der ordene enten ikke gir mening eller ikke stemmer med antall stavelser i melodien.⁴²

Samtidig som St. Viktor var et viktig sentrum for sekvensdiktning, var Paris et populært sted blant nordiske geistlige. I tillegg til de tre nevnte danske erkebiskopene, var det flere nordiske biskoper og erkebiskoper som besøkte Paris på denne tiden, enten som studenter, som rene besøkende, eller

27 To av ni tidlige kjernesekvenser i det parisiske repertoaret, *Ecce dies* og *Gaude prole* er satt til *Mane prima*, jf. Fassler 1993, s. 163.

28 At koblingen er til Frankrike snarere enn til Böhmen kan indikeres av strofe 7, hvor linje 3–4 er byttet om. Lund har varianter til felles med Sens-missalet fra 1200-tallet, men skiller seg også fra dette.

29 Fassler 1993, s. 158. For tilskrivelsen av *Lux iocunda* til Adam av St. Viktor, samt for en nærmere analyse og engelsk oversettelse av *Lux iocunda*, se ibid., 272–76.

30 Fassler 1993, s. 163.

31 Jf. Apostelgjerningene 2, 1–41.

32 Jf. 2. Mosebok 23,16; 3. Mosebok 23,15–21.

33 Trolig en referanse til Moses' avskjeds-sang (5. Mosebok 32,13): "Han lot ham suge honning av klippen og olje av harde fjellet".

34 Moseloven, 2. Mosebok 32,15–17.

35 "Den steinen bygningsmennene vraket er blitt hjørnestein." (*lapis quem reprobaverunt aedificantes factus est in caput anguli*), Ps 118,22 (Vulg. 117,22). Jesus siterer salme 118 for overprester og fariseere i forbindelse med en lignelse: En vinbonde forpaktet bort vingården sin, og sendte tjenere for å kreve inn sin del av overskuddet. Tjenerne, og til slutt hans egen sønn, ble drept av forpakterne. Tilhørerne konkluderte med at gården burde tas over av andre forpaktere. Kristus forklarer så at vingården er et bilde på Guds rike, Matt 21,42. Kristus som hjørnesteinen er også nevnt i Apg 4,11, Ef 2,20 og 1 Pet 2,7.

36 Jf. Markus 2,22.

37 Jf. 2. Kongebok 4, 1–7.

38 Jf. Efeserbrevet 2,3.

39 Jf. Fassler 1993, s. 64–82, 163 og 179.

40 Jf. Fassler 1993, s. 150–154.

41 Blume & Bannister 1915, s. 240–41.

42 I strofe 5 er *liguis* rettet til *linguis* ("tunger"), i 11 er *Ut tres* til *Utres* ("skinnsekker"). I strofe 14 er det satt inn et *haec*, og i strofe 16 er *nil* to steder rettet til *nihil*.

som kanniker.⁴³ Absalon kalte også kanniken Vilhelm fra Ste Geneviève (senere kalt Vilhelm av Æbelholt) til Danmark for å reformere augustinerne på Eskildsø. Økt aktivitet i tilknytning til Olavskulten i Nidaros på slutten av 1100-tallet knyttes gjerne opp mot den direkte kontakten med St. Viktor i Paris. *Lux iocunda*, og melodien til *Laudes crucis*, ble av den norske musikkhistorikeren Georg Reiss nevnt som mulige inspirasjonskilder for den norske sekvensen for St. Olav, *Lux illuxit laetabunda*, som ble sunget i hele Norden.⁴⁴ Dette tatt i betraktning, er det påfallende at *Lux iocunda* ikke er inkludert i Nidaros-liturgien. *Lux iocunda* er heller ikke funnet på fragmenter i Norge eller Island. I Sverige er den registrert som *divisio*, fra *Consolator alme* (str. 15).⁴⁵ I tillegg er siste strofe identifisert på et fragment hvor det ikke lar seg avgjøre om det dreier seg om hele sekvensen eller om samme *divisio*.⁴⁶

Etter siste strofe av *Lux iocunda* *Lux insignis* står ført på lenger nede på siden, med hva som ser ut til å være en senere 1200-talls-hånd: "Kyrieleyson, Christeleyson", og litt lenger nede:

Quid in me ergo displicuit paternitati tue[?] numquid degenerem me probasti[?] experire certe utrum idoneum ministrum elegeris cui commisisti dominici corporis et sanguinis consecrationem.

Tekstavsnittet er fra Ambrosius' *De officiis* og finnes i et responsorie-vers for Laurentius.⁴⁷ Det kan oversettes slik: "Hvorfor er du som far ikke fornøyd med meg? Har du bedømt meg som svak? Finn ut om du har valgt en passende tjener, som du har latt ta over velsignelsen av Herrens legeme og blod." Ifølge Ambrosius var dette Laurentius' ord til biskop Sixtus da han ble ført til martyriet og ikke tok med seg Laurentius som var hans diakon.⁴⁸

Alleluia nunc decantet

Alleluia nunc decantet (AH 54:86) er den eneste av sekvensene i LDV som er gitt en rubrikk, nemlig *de apostolis*. Teksten brytes av ved slutten av bladet (fol. 142v), etter strofe 16 (...*hac mensa sollempnia*). Ved å åpne med "Alleluia" understreker sekvensen tilknytningen til Alleluialedet i messen. Den vanligste rimavslutningen er "a" – som også er et noe tilbakeskuende trekk. Apostlene regnes opp med de to fremste skikkelsene, Peter og Paulus, først. Paulus (*doctor orbis*) regnes gjerne sammen med kjernegruppen av 12 apostler. Teksten fortsetter så med Andreas, Jakob (to apostler), Johannes, Matteus, Filip, Thomas, Simon, Judas Thaddeus, Bartolomeus og Mattias. Den refererer i kortform til apostlenes respektive lidelseshistorier.

Første strofe oppfordrer hele kirken til å stemme i et "Halleluja", og (Str. 2:) heve apostlenes fane høyt. (Str. 3:) Deres overhode, Peter, bestiger himmelens stjerner ved hjelp av et kors. (Str. 4:) Verdens læremester (= Paulus) seirer under Nero i Roma. (Str. 5:) Et kors gir seieren til Andreas. Begge Jakob'er vinner seierskransen: Herodes sender den ene, det jødiske folk den andre, til det høye. (Str. 6:) Til Johannes og Matteus er brakt to nådegaver: Hirtacus dreper den ene, Jesus kaller den andre til sitt måltid. (Str. 7:)

43 Tre norske erkebiskoper eller biskoper er listet som kanniker i St. Viktor, jf. Johnsen 1945. I tillegg besøkte erkebiskop Øystein av Nidaros klosteret i forbindelse med sin palliereise.

44 I tillegg til pinsesekvensen *Lux iocunda*, diskuterer Reiss også påskesekvensen *Lux illuxit dominica* og sekvensen for St. Vincentius: *Triumphalis lux illuxit*. Et argument for en direkte påvirkning fra *Lux iocunda* er at det er omfattende melodiske sitater fra melodien for *Laudes crucis*, jf. Reiss 1912, 16 og 53.

45 Moberg registrerte *Consolator alme* i to Uppsalamissaler, samt et fragment (referert til som A96a), jf. s. 25, 69 og 123.

46 Strofe 20 av *Lux iocunda* forekommer i Stockholm, RA, Sequ 3 (=Codex 1015). Signaturen dekker 20 fragmenter fra et håndskrift datert til slutten av 1300-tallet eller begynnelsen av 1400-tallet. Opprinnelsen er ukjent, men innholdet har flest fellestrekk med kilder fra Linköping. Takk til Gunilla Björkvall for opplysningen og informasjonen om dette fragmentet.

47 Med id-nummer ca07502a. Flere tekstvitner avsluttes med "*cui commisisti dominici sanguinis consecrationem*" (uten *corporis*). Men noen håndskrifter har *corporis* i stedet for *sanguinis*, for eksempel København, KB 3449 8° X, fol. 138r (*cui commisisti dominici corporis consecrationem*).

48 Utsagnet begynner: "Hvor går du uten din sønn, fader? Hvor, hellige biskop, akter du deg uten din diakon? Du pleier aldri å gi offergaver uten din tjener." (*Quo progredieris sine filio, pater: quo, sacerdos sancte, sine diacono properas tuo? Numquam sacrificium sine ministro offerre consueveras.*) *Sancti Ambrosii Opera omnia, De Officiis Ministrorum*, Liber primus, cap. 41, *Patrologia Latina* 16, col. 0084B.

Philip underviser i Skytia ved Kristi nåde. (Str. 8:) Thomas fullender reisen i India gjennomført av et spyd. (Str. 9) Mens Simon og Judas fremlegger hellige formaninger til perserne, (Str. 10:) forskjønnet det spilte blodet dem begge med en purpurfarget stola. (Str. 11:) Bartolomeus gir livets lære til inderne. (Str. 12:) Loddet gav Mattias apostelrang.⁴⁹ (Str. 13:) La jorden og himmelens forsamling prise dem, og la på denne hellige dagen de tilstedeværende prise dem, ved å ære apostlenes hellige meritter. (Str. 14:) De er lysbærerne som lyser foran Herren, de er plassert i den øverste kongens himmelske forsamling, de er jordens salt, de er verdens lys, de er himmelens klare stjerner. (Str. 15:) Nå settes palmegrenen foran dem, nå kransen, nå bordet som en gang var lovet. (Str. 16:) Å, hvor stor, hvor strålende, hvor gledelig er festen som feires for dem! [(Str. 17:) For disse holder vi våre fester, (Str. 18:) våre løfter, vår ros (Str. 19:) og kjære lovsanger.] De siste tre strofene er ikke med i håndskriftet.

I *Analecta hymnica* regnes *Alleluia nunc decantet* for å være av engelsk opprinnelse, og det samme gjelder melodien *Sacrosancta hodierna*.⁵⁰ Det er overveiende engelske kilder representert, men *Alleluia nunc decantet* finnes også i franske kilder fra tidlig 1200-tall. I Skandinavia forekommer denne sekvensen langt hyppigere enn de andre to sekvensene i LDV. *Missale Lundense* inneholder 77 sekvenser, med *Alleluia nunc decantet* som den eneste av LDV-sekvensene. *Alleluia nunc decantet* finnes også relativt hyppig i det svenske fragmentmaterialet, og er registrert i 16 forskjellige ”rekonstruerte” håndskrifter.⁵¹ I Nidaros erkebispedømme forekommer *Alleluia nunc decantet* i *Missale Nidrosiense* fra 1517, mens det ikke finnes spor av den i Nidaros-ordinariet fra 1200, eller i håndskriftsfragmenter fra Norge eller Island.

LDV-sekvensene i et bredere perspektiv

Hvordan skal man tolke disse tre sekvensenes tilstedeværelse i et Lund-håndskrift i et bredere perspektiv? De representerer vestlige strømninger i sekvensenes utvikling, noe som er interessant i forhold til Lund, som man regner med har stått under sterk tysk innflytelse under mesteparten av 1100-tallet.

Som Lilli Gjerløw har påpekt, var Lund sannsynligvis det skandinaviske brohodet for Hirsau-liturgien, som hun fant spor av i flere skandinaviske ordinariet.⁵² Benediktinerklosteret i Hirsau i Sør-Tyskland gjennomgikk en sterkt Cluny-påvirket reform på sent 1070-tall, og fra Hirsau spredte de liturgiske retningslinjene seg nordover. De nådde Lund på 1100-tallet, sannsynligvis via Nord-Tyskland, og Gjerløw har tre hypoteser med hensyn til hvem i Lund som først brakte Hirsau-liturgien nordover. Et forslag er at de monastiske institusjonene Allehelgensklosteret utenfor Lund eller Helligkorsklosteret i Dalby, kan ha tatt den opp og videreformidlet den til domkapitlet i Lund. Et annet alternativ er erkebiskop Eskil (1136–77), som ble utdannet i Hildesheim, der Mikaelklosteret hadde tatt opp Hirsau-

49 Jf. Apostelgjerningene 1, 26.

50 Blume og Bannister 1915, s. 125.

51 *Alleluia nunc decantet* er i det svenske riksarkivet registrert i 16 håndskrifter som er ”rekonstruerte” på bakgrunn av fragmenter (Sequ 1, 19, 52, 66, 101, 103, 109, 164, 170, Codex 1202 (sequ), Fr 4205 (sequ), Fr 6543 (sequ), Grad 67, 89, 120, Codex 269 (grad). Jeg retter en takk til Gunilla Björkvall for disse opplysningene.

52 Gjerløws utgangspunkt var at ordlyden i flere skandinaviske ordinariet har fellestrekk med ordlyden i et Rheinau-manuskript som mest sannsynlig kan sees som en representant for Hirsau-tradisjonen, jf. Gjerløw 1968, s. 85–90.

reformen på 1120-tallet. Det foreligger ikke noen informasjon om at Eskil skal ha engasjert seg spesielt i liturgiske spørsmål. Det gjorde derimot hans etterfølger, erkebiskop Absalon (1177–1201), som arbeidet for liturgisk enhet i erkebispedømmet, noe han skal ha oppnådd i 1187.

Hvordan Hirsau-innflytelsen har påvirket Nordens sekvens-repertoar er et annet spørsmål. Bruken og utvalget av sekvenser i Hirsau er nærmere undersøkt av Lori Kruckenberg. Hun fant at kjernen i Hirsaus sekvens-repertoar er et utvalg av sekvenser fra Notkers *Liber hymnorum* sammen med andre sekvenstitler. Bestemte kombinasjoner av sekvenser, for eksempel i påskeuken, kan også markere en tilhørighet til Hirsau-liturgien.⁵³ En nærmere undersøkelse av tilgjengelig 1100-tallsmateriale, vil kunne vise hvor tidlig tysk innflytelse gjorde seg gjeldene i Lund.

De tre sekvensen fra LDV kan ikke kobles til Hirsau-innflytelsen, men representerer derimot den nye oppblomstringen av sekvenser i vest-Europa – først og fremst i Frankrike og England – på 1100-tallet. Interessant er det at navnene som nevnes i forbindelse med Hirsau-reformens spredning nordover, også er blant aktuelle personer som kan ha fraktet de tre LDV-sekvensene til Danmark, nemlig erkebiskopene Eskil, Absalon eller Andreas Sunesen. Som tidligere nevnt har både Moberg og Hammerich vært inne på at erkebiskopenes tidlige Paris-opphold kan ha hatt betydning for sekvensenes forekomst i Danmark – også de konkrete sekvensene i LDV. I et avsnitt om Paris som et mål for danske studenter, framhever Hammerich de tre senere erkebiskopene:

Naar vi nu i den ærværdige Codex fra Katedralen i Lund, netop den Kirke, som mere end nogen anden bærer Eskils og Absalons og Andreas Sunesøns Navne, finder hine prægtige, kulturmærkede Sekvenser, taler meget for, at disse danske Kirkens Mænd paa en eller anden Maade har hjulpet med til at faa disse Sange plantede om i deres Fædrelands Jordbund.⁵⁴

Et klart svar på nøyaktig hvordan de enkelte sekvensene fant veien nordover vil vi mest sannsynlig aldri få. Likevel synes LDV og dens sekvenser å illustrere typiske trekk ved nordisk liturgi: Nordiske geistlige satt på et særdeles eklektisk og variert utvalg av materiale fra flere områder i Europa. Impulser fra vest supplerte tidligere og samtidige impulser fra øst. Av den grunn har nok også de relativt unge erkesetene i nord hatt et stort behov for å sette sammen ordinariet og gi liturgiske retningslinjer. Dette arbeidet ser ut til å ha blitt påbegynt i Nidaros og Lund omtrent samtidig, i tiårene som ledet opp mot 1200.⁵⁵ Hva sekvensene angår, er det i Nidaros klare indikasjoner på at et tidlig repertoar av tyske sekvenser ble skjøvet i bakgrunnen som et resultat av en sterk engelsk-fransk påvirkning på siste halvdel av 1100-tallet.⁵⁶ Hvor sterk den engelsk-franske påvirkningen har vært i Lund, og i hvor stor grad den har påvirket den foreskrevne liturgien for erkebispedømmet, er vanskelig å vurdere. *Missale Lundense*, med sitt tysk-pregede utvalg av sekvenser, kan representere en videreføring av en tidligere tradisjon. Dette kan man likevel ikke ta for gitt, tatt i betraktning

53 Kruckenberg 1999, s. 186–207.

54 Hammerich 1912, s. 17.

55 Nidarosordinariet ble utgitt av Lilli Gjerløw i 1968, hovedsakelig på grunnlag av islandske håndskrifter.

56 Flere eksempler nevnes i Gjerløw 1968, s. 434. Fenomenet blir undersøkt systematisk i Kruckenberg 2006, 5–44 (se særlig 27–34).

de omfattende revideringene som i samme tidsrom ble gjort i et beslektet nordisk erkebispedømme som Nidaros.⁵⁷

Konklusjon

Sekvensene *Ab arce siderea*, *Lux iocunda lux insignis* og *Alleluia nunc decantet* som forekommer på de to siste bladene av LDV, illustrerer hvordan liturgisk materiale kan finnes tilsynelatende løsrevet fra en opprinnelig kontekst. I hvilken sammenheng sekvensene i utgangspunktet har forekommet er vanskelig å si, ikke minst fordi sekvenser gjerne forekommer på utsiden av annen liturgi, i hefter, på ruller, eller på enkeltblad. Det man kan gå ut ifra er at de har blitt kopiert omkring 1200 i miljøet hvor LDV har vært brukt, i og med at skriveren ser ut til å være den samme som har ført inn merknader andre steder i boken.

De tre sekvensene er interessante eksempler på fransk-engelske impulser i Lund, et religiøst senter hvor man ellers regner med en sterk tysk påvirkning. Mens *Lux iocunda* synes å reflektere en direkte påvirkning fra St. Viktor eller St. Geneviève i Paris gjennom melodivalget, er *Ab arce siderea* ikke blant sekvensene som knyttes til St. Viktor. Og mens *Lux iocunda* og *Ab arce siderea* og *Lux iocunda* kobles til Frankrike, har *Alleluia nunc decantet* sannsynligvis engelsk opprinnelse. Det er derfor vanskelig å spesifisere påvirkningen nærmere enn "fransk-engelsk". Hvor omfattende de vestlige strømningene har vært i Lund, og hvordan de har påvirket liturgisk bruk, er usikkert. Det er mulig at man i Lund ser antydninger til en parallell til Nidaros, hvor et tidlig tysk-påvirket sekvens-repertoar møter 1100-tallets sterke fransk-engelske oppblomstring innenfor sekvens-komposisjon. Det er å ønske at de omfattende fragmentstudiene som nå foregår i flere av de nordiske landene, ville kunne bidra til å belyse Lunds tidlige liturgi, dens mottagelighet for impulser utenfra, og dens påvirkningskraft på resten av Norden.

Bibliografi

- AH = *Analecta hymnica medii aevi*, 55 bind, utgitt av C. Blume, G. M. Dreves and H. Bannister, Leipzig 1886–1922.
- Andersen, Merete G., 2008, *Katalog over AM Accessoria 7. De latinske fragmenter* (Bibliotheca Arnemagnæana vol. XLVI), København.
- Björkvall, Gunilla, 2006, "Sequences in the Fragments at the Swedish National Archives," i: Lori Kruckenberg og Andreas Haug (red.), *The Sequences of Nidaros. A Nordic Repertory & Its European Context* (Senter for middelalderstudier – Skrifter nr. 20), Trondheim, s. 45–61.
- Blume, Clemens & Bannister, Henry, 1915, *Liturgische Prosen des Übergangsstiles und der zweiten Epoche* (Analecta Hymnica vol. 54), Leipzig.
- Dreves, Guido Maria, 1890, *Liturgische Prosen des Mittelalters* (Analecta Hymnica vol. 8), Leipzig.
- Eggen, Erik, 1968, *The Sequences of the Archbishopric of Nidarós* (Bibliotheca Arnemagnæana vol. XXI–XXII), 2 bind, København.

57 Jf. n. 5.

- Fassler, Margot, 1993, *Gothic Song. Viḱtorine Sequences and Augustinian Reform in Twelfth-Century Paris*, Cambridge.
- Gjerløw, Lilli, 1968, *Ordo Nidrosiensis Ecclesiae* (Libri Liturgici Provinciae Nidrosiensis Medii Aevi vol. II), Oslo.
- Hammerich, Angul, 1912, *Musik-Mindesmærker fra Middelalderen i Danmark*, København.
- Hiley, David, 1993, *Western plainchant. A handbook*, Oxford.
- Johnsen, Arne Odd, 1945, "Om St. Victorklosteret og nordmennene", *Historisk Tidsskrift* (norsk) 33, s. 405–30.
- Kruckenberg, Lori, 1998, "Sequenz", in: L. Finscher (red.): *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, Kassel.
- Kruckenberg, Lori, 1999, "Zur Rekonstruktion des Hirsauer Sequentiars", *Revue Bénédictine* 109, s. 186–207.
- Kruckenberg, Lori, 2006, "Making a Sequence Repertory: The Tradition of the Ordo Nidrosiensis Ecclesiae", i: Lori Kruckenberg og Andreas Haug (red.), *The Sequences of Nidaros. A Nordic Repertory & Its European Context* (Senter for middelalderstudier – Skrifter nr. 20), Trondheim, s. 5–44.
- Kruckenberg-Goldenstein, Lori, 1997, *The sequence from 1050–1150. A study of a genre in change*, Iowa City.
- Moberg, Carl Allan, 1927, *Über die Schwedischen Sequenzen*, 2 bind, Uppsala.
- Ommundsen, Åslaug, 2007, *Books, scribes and sequences in medieval Norway*, 2 bind, Bergen.
- Reiss, Georg, 1912, *Musiken ved den middelalderlige Olavsdyrkelse i Norden* (Videnskabselskabets skrifter 2, Hist. Filos. Klasse 1911 no. 5), Oslo.
- Steinen, Wolfram von den, 1948, *Notker der Dichter und seine geistige Welt*, Bern.

Författarpresentationer

GUNILLA BJÖRKVALL, fil. dr. i latin, f.d. universitetslektor vid Stockholms universitet. Hon har sysslat framför allt med latinsk liturgiforskning och har varit verksam i forsknings- och utgivningsprojektet Corpus Troporum vid Stockholms universitet, i MPO-projektet vid Riksarkivet med katalogisering av medeltida pergamentomslag och är f.n. knuten till utgivningsprojektet Corpus monodicum vid universitetet i Würzburg.

STEPHAN BORGEHAMMAR är professor i praktisk teologi vid Lunds universitet. Han forskar om kyrkligt liv på medeltiden och har i synnerhet arbetat med helgonlegender, predikningar och Heliga Birgittas uppenbarelser. Hans senaste större projekt är *Locus celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*, som han givit ut i samarbete med Jes Wienberg.

MICHAEL H. GELTING er arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet i København og professor i ældre nordisk historie ved University of Aberdeen. Hans forskning har i de senere år navnlig fokuseret på Danmarks historie i højmiddelalderen og især på de danske landskabslove. Han har også arbejdet med den Sorte Død og dens virkninger på samfundet i 1300-tallet, dels generelt, dels i slotslenet Maurienne i Savoyen. Blandt hans publikationer er en kommenteret oversættelse af *Roskildekrøniken* (2. reviderede udgave 2002) og en lang række artikler om emner, der berører dansk middelalderhistorie.

GÖRAN HALLBERG är docent i nordiska språk vid Lunds universitet med inriktning på nordisk dialektologi och ortnamnsforskning. Han har varit arkivchef vid Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund (DAL), den sydsvenska avdelningen inom myndigheten Institutet för språk och folkminnen, samt redaktör för bl.a. tidskriften Arkiv för nordisk filologi (ANF) och Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift (SOÅ).

DICK HARRISON är professor i historia vid Lunds universitet. Han har publicerat ett trettiotal böcker och åtskilliga artiklar om företrädesvis äldre historia, med fokus på medeltiden. Hans doktorsavhandling *The Early State and the Towns* (1993) berörde det langobardiska riket i Italien. Bland övriga vetenskapliga verk kan nämnas *The Age of Abbesses and Queens: Gender and Political Culture in Early Medieval Europe* (1998), *Social Militarisation and the Power of History* (1999), *Jarlens sekel: En berättelse om 1200-talets Sverige* (2002), *Karl Knutsson: En biografi* (2002) och trebandsverket *Slaveri – en världshistoria om ofrihet* (2006–2008). Harrison är huvudredaktör för Norstedts åttabandsverk *Sveriges historia* (2009–).

ANNA MAGDALENA LINDSKOG-MIDTGAARD, fil. kand. och konservator på Bevaringsavdelningen på Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn. Hon har särskilt arbetat med den medeltida bokens teknologi, etiska problem inom konservering samt med problem rörande hantering och förvaring av biblioteksmaterial som också har karaktär av museiföremål.

KRISTINA LUNDBLAD är fil. dr. i bokhistoria och lektor vid Lunds universitet. Hennes forskning rör frågor om bokens och dokumentets funktion och betydelse som materiellt föremål och som medium för det kommunicerade innehållet, såväl historiskt som i samtida digital kontext.

BERTIL NILSSON är professor i kristendomens historia vid Göteborgs universitet. Hans forskning rör bl. a. medeltida kanonisk rätt samt missions-tiden och den tidiga medeltiden i de skandinaviska länderna. Under åren 1990–1995 var han koordinator för forskningsprojektet ”Sveriges kristnande. Kultur och mentaliteter från vikingatid till medeltid”. Han är huvudförfattare till *Sveriges kyrkohistoria. 1: Missionstid och tidig medeltid*. Under åren 2005–2010 har han deltagit i arbetet inom forskningsgemenskapen Nordic Centre for Medieval Studies, vilket bland annat resulterat i den av honom 2010 redigerade volymen *Från hedniskt till kristet. Förändringar i begravningsbruk och gravskick i Skandinavien c:a 800–1200* och är för närvarande engagerad i projektet Medieval Nordic Laws där han skriver en inledning och kommentar till de östnorska kristenrätterna.

EVA NILSSON NYLANDER är fil. dr. i bokhistoria, chef för Avdelningen för Samlingar vid Universitetsbiblioteket i Lund och stf. Universitetsbibliotekarie. Hennes forskning rör drottning Kristinas samling av latinska handskrifter, bibliotekshistoria och frågor kring katalogisering av äldre handskriftsmaterial.

TORE NYBERG är fil. dr. och teol. dr. h. c. samt pensionerad amanuensis/adjunkt/lektor i medeltidens historia vid Syddansk Universitet, Odense (f.d. Odense Universitet) 1970–2001. Han har särskilt arbetat med ämnen

omkring Heliga Birgitta och hennes klosterorden och disputerade 1965 på en avhandling om grundandet av birgittinkloster utanför Sveriges gränser. Senare har han utgivit dokument omkring de bayerska birgittinklostren och har i Odense gått vidare med klosterhistoria på nordiskt och europeiskt plan samt kristnandet i Norden, härunder särskilt Adam av Bremen. Åren 1996–2009 redigerade han tidskriften Birgittiana.

ÅSLAUG OMMUNDSEN er postdoktor ved Senter for middelalderstudier ved Universitetet i Bergen. Hun studerer nordisk bok- og skrifthistorie med særskilt fokus på internasjonale impulser, og er spesielt opptatt av problematikken knyttet til fragmenter fra middelalderens bøker. Ommundsen tok PhD-graden ved Universitetet i Bergen i 2007 på norske bokfragmenter med sekvenser (*Books, scribes and sequences in medieval Norway*).

CHRISTER PAHLMBLAD, docent, forskare i praktisk teologi vid Centrum för teologi och religionsvetenskap, Lunds universitet, har främst uppehållit sig vid medeltidens och reformationstidens liturgi; han har även berört frågorna kring den kyrkorättsliga regleringen av kyrkomötet och läroämbetet i Sveriges och Finlands lutherska kyrkor; han är f.n. engagerad i ett forskningsprojekt kring handskriftsmaterialet från de teologiska striderna i Sverige ca 1560–1593.

ERIK PETERSEN er dr. phil. og seniorforsker, ansat i Håndskriftafdelingen ved Det Kongelige Bibliotek i København. Han har fortrinsvis arbejdet med emner indenfor latinsk litteratur, kodikologi og palæografi samt den humanistiske idé-, traditions- og lærdomshistorie i Europa. Han har senest publiceret artikler om den ældste fortegnelse over håndskrifter i Det Kongelige Bibliotek fra 1665, om byzantinske håndskrifter i Danmark, og om Erasmus af Rotterdams testamente og hans efterladte manuskripter.

THOMAS RYDÉN är fil. dr. i konstvetenskap och var 2005–2011 forskarassistent i bokhistoria vid Lunds universitet. Han har specialiserat sig på medeltida bokmåleri, och publicerat arbeten om det anglosaxiska Köpenhamnsevangeliariet, Skaramissalet och Dalbyboken, men har även skrivit om Lunds domkyrkas byggnadshistoria och om medeltida ikonografi.

PER STOBÆUS, fil. dr. och teol. kand., bibliotekarie vid Universitetsbiblioteket i Lund. Han har skrivit om kyrkohistoriska och botanikhistoriska ämnen. Har gett ut böckerna *Hans Brask. En senmedeltida biskop och hans tankevärld* (doktorsavhandling i historia 2008), *Från biskop Brasks tid* (2010) och redigerat antologin *Kust och kyrka på Gotland* (2010).

Summaries

Eva Nilsson Nylander: *Liber daticus vetustior Lundensis* at Lund University Library

Lund University was founded in 1666. The handwritten and printed books that belonged to the Cathedral, about 350 titles, were transferred to the university and thus constitute the first substantial collection of the new library. The books were catalogued for the first time in 1687 by the librarian Zacharias Hulth Liliensträhle and his assistant Johan Sundius in the *Catalogus Bibliothecae Antiquae*. The book we now call “*Liber daticus vetustior Lundensis*” (Medeltidshandskrift 7) is not to be found in this catalogue and was consequently not in the Cathedral when the transfer took place in 1671. In fact it entered the library some forty years later, in 1709 as a gift from Jonas Linnerius (1653–1734), professor of theology and bishop of Lund (see note in the lower margin of fol. 8r). Linnerius says he had been given the book by a certain Michael Arenchil (d. 1698), a clergyman of the parish of Källstorp east of Trelleborg. It is unknown where the book was located between the beginning of the fifteenth century, when it was no longer used, and the seventeenth century when it came into the property of Arenchil. According to a hypothesis advanced by Gunnar Carlquist, Head Librarian in Lund 1939–1955, Arenchil could have found the manuscript in his own church, where, in 1563, Jörgen Strug, canon of Lund, had taken refuge from war and political unrest. Thus he saved not only himself but also the book, so valuable to the community of canons.

In the catalogues of the early eighteenth century the manuscript is part of an open collection called *Bibliotheca Recentior*, whereas it was later, in the custom of an international nineteenth-century library fashion, grouped together on the basis of subject, under the shelf mark *Historia Litteraria* without consideration of its provenance or earlier classification. Sometime during the late nineteenth century it was placed in the newly created collection *Medeltidshandskrifter*, (Medieval manuscripts), its current home.

In this publication, with its introductory chapter on Lund as a political and ecclesiastical center, we wish to illuminate the many facets of the manuscript: the first theme is that of the materiality of the book: the script, the images, the physical status of the manuscript, and the concept of facsimile. The second theme relates to the contents of the manuscript, the martyrology and the obituary. Finally, two later additions to the manuscript are analyzed.

Books, handwritten as well as printed, are vital for our understanding of the past, of societies and cultures of other periods and it is our hope that this facsimile and the research presented here will contribute to a new understanding of the manuscript, of its history and context.

EVA NILSSON NYLANDER, PhD in Book History, Head of Collections and Deputy University Librarian of Lund University Library.

Dick Harrison: *Lund and its archbishops*

In the twelfth and thirteenth centuries, Lund, a city of 3 000–4 000 inhabitants, was a political and ecclesiastical metropolis in the Nordic world. The development of Lund was a consequence of the expansion of the Danish monarchy and the Scandinavian church. By far the most important leader of Lund and its various institutions was the bishop, who in 1104 was elevated to the rank of archbishop, with ecclesiastical authority over all the Scandinavian kingdoms and their dioceses.

In the article, the early history of Lund – its buildings, streets and squares – and the histories of the first four archbishops of the city (Asser, Eskil, Absalon and Anders Sunesen) are traced. These archbishops combined a local and regional political agenda with a prominent national and international position. They promoted the spread of new monastic orders. They intervened in the conflicts between papal and secular authorities. They personally partook in the crusades in the Baltic area. Through the intense ecclesiastical activity in twelfth-century Lund, in the newly built cathedral and in the churches of the archbishops and their canons, a need arose for the production and the purchase of books. It is within this cultural framework that we should understand the history of *Liber daticus vetustior*.

DICK HARRISON is Professor of history at Lund University. He has published more than thirty books and several articles, primarily on medieval history. His doctoral dissertation, *The Early State and the Towns* (1993), was focused on the Lombard kingdom in early medieval Italy. Among his other works, the following may be mentioned as examples of his research: *The Age of Abbesses and Queens: Gender and Political Culture in Early Medieval Europe* (1998), *Social Militarisation and the Power of History* (1999), *Jarlens sekel: En berättelse om 1200-talets Sverige* (2002), *Karl Knutsson: En biografi* (2002) and the three-volume synthesis *Slaveri – en världshistoria om ofrihet*

(2006–2008). Harrison is editor-in-chief for Norstedts' eight-volume work *Sveriges historia* (2009–).

Anna Magdalena Lindskog-Midtgaard:
Liber daticus vetustior – physical aspects

This article, based on a visual analysis of the manuscript, focuses on the physical state of the *Liber daticus vetustior* (LDV). The text is written with iron gall ink on parchment. The parchment is technically well made but deteriorated due to heavy usage and bad storage conditions. There are some illuminated initials, as well as rubricated letters throughout the manuscript. The pigments have lost their lustre and all leaves show tears: many are undulated and deformed. In some instances there are rather amateurish post-medieval attempts to repair the leaves either by sewing or by patching. The paper patches are contemporary with the present binding from the early twentieth century. The sewing structure of LDV is clearly medieval although it is difficult to say whether it has been re-sewn once or several times. Reinforcements used in the gutter made from strips cut from a discarded manuscript were removed from the binding in 1985 and are now kept separately. The structure of the binding is Romanesque and the first binding of LDV was presumably in the Romanesque style. A binding of this kind can be seen on another twelfth-century manuscript from the Cathedral of Lund, today Medeltidshandskrift 2 at Lund University Library. I can only speculate about the earlier binding of LDV and how the manuscript lost its medieval binding. The deformations and undulations of the quires indicate that the manuscript was actually kept for some time without any binding at all.

ANNA MAGDALENA LINDSKOG-MITGAARD, BA, conservator at the Department of Conservation of the Royal Library in Copenhagen. She has worked mainly on the technology of the medieval book, on ethical problems in conservation and on problems concerning the handling and preservation of books and archival documents in exhibition contexts.

Gunilla Björkvall: *Uniformity and Plurality,
on the script in Liber daticus vetustior Lundensis*

The heterogenous contents of *Liber daticus vetustior* are the result of many scribes of different times, from the twelfth through the fifteenth century. An early twelfth-century hand has written the martyrology, the main corpus of the manuscript. A formal book script is used, characterized by rounded letter forms and short ascenders, traits typical of twelfth-century protogothic script. Certain scribal inconsistencies raise questions about the number of persons involved and the eventual role of a model manuscript.

The localising of the martyrology poses more problems than the dating. The punctuation provides a clue, pointing towards the larger realm of eastern France - the Netherlands - Belgium - Rhineland. The inner criteria of the last added saints seem to point in the same direction. A number of saints with closer connection to Denmark suggest that the martyrology was produced on commission.

A large number of more or less informal local hands have entered the obits between the martyrological texts. Many of the late obits are written in cursive hands, whereas in those dated to the twelfth and thirteenth centuries a formal textualis is more often used.

Dr. GUNILLA BJÖRKVALL, senior lecturer em. in Latin at Stockholm university. She has worked mainly with problems concerning Latin liturgical poetry and she has been a member of the research and editing project Corpus Troporum at Stockholm university, of the MPO-project at the National Archives in Stockholm where she catalogued medieval parchment fragments used as covers for accounts. She is currently linked to the editing project Corpus monodicum at the University of Würzburg.

Thomas Rydén: *The Visual and the Visionary*
– *the Decorations in Liber daticus vetustior*

In the original twelfth-century part of Liber daticus vetustior (LDV), there are twelve KL-monograms, one for each month. The first occupies nearly the whole page, whereas the remaining measure six to eight lines in height. Their main motif is a profuse scrolling, intertwining and spiralling vine foliage, in two cases inhabited by dragons and a lion. The style, with an unusually naturalistic rendering of the vines, is entirely French in its character, which is corroborated by a number of French saints written in capitals. The north east of France, with Reims and Corbie as well as Anchin and Marchiennes, offers close affinities, and Corbie in particular, where the lectionary, Amiens BM ms 142–143, show similarities so close to LDV that a common artist is suggested.

The article explores the historical context and focuses on the possible and known French connections of archbishop Eskil, starting with the synod of Reims 1131 and the early contacts with Bernhard of Clairvaux. Some historical situations are presented as possibly connected with the acquisition of LDV, especially interesting is the establishment of confraternities in 1136 and the provincial synod in 1139.

The manuscript is related to Lund cathedral as a physical monument and a symbolical environment. The iconography of the KL-monograms with vines, dragons and a lion is interpreted as the vineyard of the Lord attacked by the great dragon, that ancient serpent which is Satan, but rescued by the lion of Judah. The book as a whole is understood as a representation of the

book of life, and the inclusion of names is analogous to the branches of the vine, whereas the exclusion of names correspond to the branches cast into the fire, thereby illustrating the concepts of the ecclesiastical community, intercession and purgatory.

THOMAS RYDÉN, PhD in Art History, research fellow in Book History at Lund University 2005–2011. Specializes in medieval book illumination, and has published works on the Anglo-Saxon Copenhagen Gospel book, the Skara missal and the Dalby Gospel book. His publications also include works on the architectural history of Lund Cathedral and on medieval iconography.

Kristina Lundblad: *To reproduce or to recreate?* *The facsimile as a tool and an art*

After a brief introduction to some core questions in the history of the book, such as the relationship between form and content, this article investigates the concept of facsimile and its use, and discusses a range of documents that go by the name of “facsimile”. The prevailing definitions of the concept “facsimile” focus on the technical means of reproduction and the “exactness” of the copy. However, these definitions do not manage to distinguish the concept of facsimile, from that of a “copy” or a “reproduction”. In spite of this and notwithstanding the rich diversity of products within the genre of facsimile, there seems to be a considerable consensus as to what can, and what can not, be called a facsimile. The common denominator – be it a digitized letter, a printed page reproduced in low resolution and presented in PDF-format, or a costly recreation of an entire manuscript complete with gold decoration and worm-holes – is the idea that the form of the original document produces meaning.

But what is the nature of the meaning produced? Special attention is given to the so called, «art facsimiles», and the use of facsimiles within edition philology. As to the former, the facsimile is often presented as a *recreation* of the original document. Its precious materials and meticulous workmanship appeal to the sensual experience of the facsimile as a physical object. As for the latter, facsimiles are used as tools for analysis, and are perceived as reproductions of texts as images bringing into focus, understanding as opposed to sensing. With Hans Ulrich Gumbrecht’s theoretical concept of “presence” and “presence production”, the comparison sheds light on the diverse effects and functions of facsimiles.

KRISTINA LUNDBLAD is senior lecturer in Book History at Lund University. Her research is concerned with questions about the function and role of the book as a medium and as a material object, both historically and in a contemporary digital context.

Stephan Borgehammar: *Liber daticus vetustior:
A Martyrology from the Twelfth Century*

The purpose of the article is to explain what a martyrology is and how it was used, to situate *Liber daticus vetustior* (LDV) in the history of martyrologies and to elucidate its sources, character and original function. General accounts about Christian celebration, the cult of saints and the historical development of the martyrology pave the way for more specific treatment of the textual history of the LDV and its use within the chapter office.

Chapter took place in religious communities after prime or terce and consisted of three main sections, a liturgical one, a disciplinary "chapter of faults" and a session of practical deliberations. The liturgical section normally consisted of gathering, reading from calendar and martyrology, prayer for God's assistance during the day, reading from the rule of the community, commemoration of departed friends and distribution of liturgical tasks. But the structure varied. In Lund, although the cathedral community followed the Rule of Aachen and a revised version of the customs of the canons regular of Marbach, chapter was celebrated in a form apparently inspired by the Rule of Chrodegang, where the reading from the rule was placed first, ahead of the reading from the martyrology. The contents of *Necrologium Lundense* (NL, Medeltidshandskrift 6), a chapter book from 1123, reflect this order. However, the NL contains no martyrology, only a calendar with the names of saints that were commemorated liturgically.

The LDV was acquired c. 1140 and is a combined martyrology and necrology. It may have been used in conjunction with NL; but if the cathedral chapter of Lund was secularized at this time, it may alone have sufficed for their reduced chapter office. Its text is an abbreviated martyrology of Ado (third recension, family 2) with additions made c. 975–1025 in Metz and Cologne, in one or more monastic establishments under Irish influence. Its stock of regional and local saints is a mixed inheritance deriving from Knud the Great (St. Botulf), the archbishopric of Hamburg–Bremen (Sts. Willehad, Ansgar and Rimbert), other parts of the Danish church (King St. Knud, buried in Odense, and Pope St. Lucius, venerated in Roskilde) and contemporary connections (St. Godehard of Hildesheim). Subsequent additions include both local saints (Knud Lavard, William of Aebelholt) and universal ones (e.g. Thomas of Canterbury, Francis and Dominic). The last addition was Elizabeth of Hungary, canonized in 1235.

During most of the thirteenth century the necrology continued to be kept up-to-date with, e.g., deceased members of the Benedictine house of All Saints in Lund and the Augustinian house of the Holy Cross in Dalby, which stood in an immemorial relation of confraternity with the canons in Lund. In 1293, however, the LDV was consigned to the archives.

STEPHAN BORGEHAMMAR is professor of Practical Theology at Lund University. His research concerns church life and spiritual writings in the

Middle Ages, with a focus on saints' legends, sermons and the Revelations of St. Birgitta. In collaboration with Jes Wienberg, professor of historical archaeology in Lund, he has published a multi-author volume of articles on the church, monastery and manor of Dalby.

Michael H. Gelting: *The Connection
Between the Liber daticus and the Memoriale fratrum*

The two earliest Danish necrologies are both from the archiepiscopal see of Lund. The earlier of the two, the *Memoriale fratrum*, is contained in the manuscript called *Necrologium Lundense* (Lund University Library, Medeltidshandskrift 6). It was begun in connection with the consecration of the main altar in the cathedral's crypt in 1123. The second necrology, the *Liber daticus Lundensis vetustior* (Lund University Library, Medeltidshandskrift 7), has traditionally been considered to have been begun at the time of the consecration of the cathedral's main altar in 1145.

In 1928, the Swedish historian Lauritz Weibull published a highly influential article in which he used the differences between the two necrologies' obituaries of Danish kings and members of the royal family in order to reconstruct the views of what he saw as the two opposing factions of twelfth-century Denmark. According to Weibull, the adherents of a strong monarchy were opposed by a traditionalist-Gregorian group rallying around Archbishop Eskil (1138–1177, † 1181). In 1982 this interpretation came under vehement attack from the Danish church historian Carsten Breengaard, who criticised Weibull for having misinterpreted the nature of the necrological documents and for inconsistency in his analysis of them.

The present article aims at renewing the question by a fresh assessment of the connection between the two necrologies. It reaches the following conclusions:

- The *Liber daticus* cannot be dated more precisely than the interval 1139 × 1146.
- The two original hands in the *Liber daticus* wrote concurrently, each having the responsibility for exactly one half of the manuscript. Due to the varying length of the entries in the martyrology which formed the basis of the necrology, this division did not correspond to the two halves of the year; the second original hand began his work with the obituaries for 24 July.
- The second original hand never completed his part of the necrology. Earlier obituaries for the dates from 26 to 31 December were not carried over into the *Liber daticus*.
- The two original hands did not copy the earlier obituaries from the *Memoriale fratrum*, as L. Weibull thought, but from an even earlier necrology that is no longer extant. This was also the opinion of the editor of the *Liber daticus*, C. Weeke (published 1884–1889).

- After its inception, the *Memoriale fratrum* was kept updated in an erratic and highly incomplete fashion until the cathedral chapter decided to carry out a thorough and comprehensive updating by copying the missing obituaries from the *Liber daticus*. This was done around 1170 (1167 × 1174) by the scribe whom L. Weibull called the “youngest hand”. However, the “youngest hand” inadvertently skipped all of the dates between 4 May and 4 June.

- Thus the “youngest hand” did not keep the *Memoriale fratrum* regularly from c. 1140 to c. 1145, thereafter updating it intermittently until c. 1170, as L. Weibull thought. He was active only for a few years around 1170, when his hand is also found in the *Liber daticus*.

- Hence the *Memoriale fratrum* was too incomplete to have served as the basis for the liturgical commemorations of the cathedral chapter of Lund until the inception of the *Liber daticus*, as L. Weibull thought. This function must have belonged to the lost earlier necrology that was the exemplar of the *Liber daticus*.

- Whereas the obituaries in the *Liber daticus* and its lost predecessor were entered in chronological order, they were rearranged hierarchically by the scribes termed “eldest hand”, [b], [e], and [f] in the *Memoriale fratrum*.

- The erasures in the *Liber daticus*, which played an essential part in L. Weibull’s political interpretation, seem to date from the last quarter of the twelfth century. Thus they are not connected to Archbishop Eskil. Their purpose was probably in part to efface the memory of the violence of the civil wars earlier in the century.

These conclusions break with essential parts of L. Weibull’s interpretation of the relationship between the two necrologies. They will necessitate a reevaluation of the two manuscripts as historical sources.

MICHAEL H. GELTING is senior research archivist at the Danish National Archives in Copenhagen and professor of Scandinavian history at the University of Aberdeen. His recent research has focused primarily on Danish history from the tenth to the fourteenth century, with particular attention to the provincial law-books of the late twelfth and thirteenth centuries. He has also studied the Black Death and its effects upon fourteenth-century society, with special reference to the castellany of Maurienne in Savoy. He is the author of a commented translation of the earliest Danish chronicle (*Roskildekrøniken*, revised edition 2002) and of numerous articles within the field of Danish medieval history.

*Erik Petersen: Liber daticus ecclesie et capituli Lundensis
– On the making and context of MS GKS 845 2°
in the Royal Library, Copenhagen*

MS GKS 845 2° is a rather elegant, yet simple and well organised *liber daticus* from Lund. The entire manuscript was edited by J. Langebek in vol. IV of

his monumental *Scriptores Rerum Danicarum* in 1776. In C. Weeke's influential edition of the *Libri datici Lundenses* (1884–89) GKS 845 2° played a minor role compared to that of *Medeltidshandskrift 7*. Weeke argued that the contents of the book had been basically copied in two turns by two scribes, one active in 1267/68, and the second scribe in 1344. He frankly admitted that he was not able to explain why and for what purposes the codex was made.

In this paper Weeke's dating of the manuscript is disputed. Based on an analysis of a document issued in 1293 by Archbishop Jens Grand of Lund and copied on the last page of the codex, on an examination of the selection and contents of the notices copied into the new *liber daticus* from the old, *Medeltidshandskrift 7*, and on codicological and palaeographical observations, it is suggested that GKS 845 2° was begun soon after 1293, and that it kept being updated until ca. 1355 or slightly later. It is also suggested that GKS 845 2° is the result of a much needed revision of the existing *liber daticus*, organised for the use of the canons of the Cathedral of Lund.

Dr. ERIK PETERSEN, senior research librarian at the manuscript department of the Royal Library in Copenhagen. He has worked mostly on problems concerning Latin literature, codicology and palaeography, humanism and the history of ideas and learning in Europe. Lately he has published articles on the oldest manuscript inventory, of 1665, of the Royal Library in Copenhagen, on Byzantine manuscripts in Denmark and on the will and library of Erasmus of Rotterdam.

Bertil Nilsson:

Clerics and laity in the entries of Liber daticus vetustior

The *Liber daticus vetustior* (LDV) is both a martyrology and a necrology. The necrology was initiated in Lund around the year 1140 and was kept up to date until the 1410s. However, the manuscript itself was imported, probably from France, with the martyrology already inscribed. For each day an entry was made about the martyr for whom intercessions were going to be offered up in the cathedral of Lund. In addition to the notes concerning the deceased, the donations, their size and the clerics' services in return, there is also a small number of brief records that give information about historical events and the character of influential people, especially Danish kings and princes. The entries inform about a great number of phenomena such as place-names, personal names, different types of clerics, nuns and monks, townsmen, noblemen, masses, altars, the cathedral's network, the town of Lund, etc.

The notes on the deceased can be divided into four groups. 1) The most concise contain only the statement that X died on a certain day. 2) A little more elaborate is the second group, where, in addition to the name, there

is information about the person's profession as well as where he or she had been active; many times it is about clerics in the diocese of Lund and especially canons of the cathedral, but also nuns and monks are frequent. 3) The third group also contains information about gifts to the cathedral and its clergy. 4) The most exhaustive notes are about the anniversaries, i.e. the commemoration of a person on the day of his death or the day of his funeral with masses and intercessions. Such entries are more like wills mentioning the donor, the gift and for what purpose it should be used on the commemoration day. The number of anniversaries in the LDV is approximately 330, of which some 280 were founded by men and 55 by women. Among the founders some 150 belonged to the ecclesiastical hierarchy, whereas others were townsmen or noblemen.

A good example of an anniversary is the one founded by Juliana, who died October 12th according to a note that was inscribed during the last third of the fourteenth century. Juliana was a young unmarried noble girl. She had estates in the village of Råröd in the parish of Gumlösa in the hundred of Göinge (in the province of Scania). These estates were donated to the *fabrica* (the building and maintenance of the cathedral) on condition that those who were in charge of it (*tutores fabrice*), should give the canons who participated in the masses and vigils 20 groschen, the vicars 20 sterling, and also 20 sterling for masses in the lower church (viz. not in the choir), 20 sterling to the poor and 6 sterling to those who rang the bells in the tower. This would make it possible for them to commemorate her every year in the cathedral. Finally, it was stated that she was buried in front of her grandmother's, Marine's altar, close to the northern door in the lower church.

The entries in the LDV, that can be used for deeper studies within a number of fields, reflect both the medieval view of man at the end of his life and what comes thereafter, and the everyday life of the clergy of the cathedral. Both aspects were at hand when the clerics fulfilled their duty towards those who no longer were among the living. Sometimes this became apparent in all simplicity, only with the name of a dead child for whose soul intercessions were to be offered, and sometimes with splendour in the most expensive and comprehensive anniversary.

BERTIL NILSSON is professor of History of Christianity at the University of Gothenburg, Sweden. His research has dealt with medieval canon law and the process of Christianization of the Scandinavian countries.

Tore Nyberg: *Confraternity Prayer Unions in Lund in the twelfth and thirteenth centuries*

Liber daticus vetustior, a martyrology, contains numerous obituary entries for deceased members of the Cathedral Chapter of Lund and of a great number of other monastic and canonical communities. Four communities

in Scania: The Augustine Canons of Dalby, the two Premonstratensian abbeys of Tommarp and Öved, and the Benedictine Abbey of All Saints outside the walls of Lund, have left such an apparently complete amount of obituary notes that we may assume that a formal agreement of mutual prayer existed between the Cathedral Chapter and these four communities. An effort is made to estimate the size of these four communities.

TÖRE NYBERG has worked specifically on St. Birgitta of Sweden – his doctoral thesis was “Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters” – and Brigidine convents outside of Sweden. He was lecturer and professor of medieval history at the University of Southern Denmark (formerly Odense University) 1970–2001. He is Dr.phil.-habil. of the University of Augsburg (1981) and teol.dr.h.c. of Uppsala University (2003).

Per Stobaeus: *Liber daticus Lundensis vetustior, glimpses of medieval Lund*

The Liber daticus vetustior (LDV) was used in the daily liturgical life of the Cathedral of Lund from the twelfth to the fifteenth century. The canons added to the calendar shorter or longer entries about deceased men and women, for whom they were to pray. Furthermore they often listed the donations these people bequeathed to the Cathedral. LDV contains a great many names, and through the notes of the manuscript we are able to catch a glimpse of medieval Lund and Scania, the people who lived there, and their views of death and the afterlife. The texts of the manuscript also mirror the changes within the Chapter of Lund and the differences between the canonical community of the early twelfth century and the late medieval chapter. In course of time the pages were filled with names, not only of canons but also of people from outside the Cathedral and the chapter who were to be included in the intercession prayers. The canons increasingly came to resemble aristocratic noblemen and they delegated more and more of the daily prayer to other clerics in the Cathedral.

Dr. PER STOBÆUS, historian and librarian at Lund University Library. He has written about church history and the history of botany.

Göran Hallberg: *Åkarp, Totte, Ljusa gatan and Sune tröstickare – names in Liber daticus vetustior*

Liber daticus Lundensis is one of our most important sources for the study of medieval Scandinavian place names and personal names. By drawing on examples from the many separate records concerning different donations to Lund Cathedral, this article describes how the place names in this manuscript give us valuable information about the origins of the names,

about vocabulary, inflected forms and topographical allusions. At the same time, the place names in the records constitute a sound basis for studies on the history of language, not least concerning different sound developments. This is particularly so, when we compare the name forms from the early Middle Ages with the written forms of today. Quite a number of the place names have changed into unrecognizable variant readings. A good many names, therefore, would have been almost impossible to interpret today, if this manuscript had not existed.

Besides, the wealth of place names in this medieval manuscript demonstrates the vast network of contacts across Europe between ecclesiastical and secular leaders of that time. The text provides us with many examples of names, provinces, towns, parishes, villages, hamlets and of individual farm houses, as well as houses and streets in the towns. The text also shows the value of the manuscript as a basis for the study of the various types of medieval personal names.

GÖRAN HALLBERG is associate professor in Scandinavian Languages at Lund University. He specializes in Scandinavian Dialect and place name research. He has been head of the Department of Dialectology and Onomastics at Lund, a department which, in turn, is part of the National Institute for Dialectology, Onomastics and Folklore Research situated in Uppsala. He has also been the editor of the Inter-Scandinavian Journal for the Study of Scandinavian Languages and the Yearbook of the Place Name Society of Southern Sweden; furthermore, he has edited the series entitled the Place Names of Scania, dealing with the habitation names in the twenty-three Scanian hundreds.

Christer Pahlmblad: *“When we celebrate the days of deceased brothers” – texts for the Office of the Dead in Liber daticus Lundensis vetustior.*

1. The first seven leaves of Liber daticus vetustior (LDV) originally belonged to a manuscript produced at the end of the thirteenth century, more than a hundred years after the LDV itself. The leaves were added to the LDV in the later Middle Ages. On them, we find a sermon of St. Augustine, *Quando celebramus diem fratrum defunctorum* (sermo 173; PL 38, cols. 937–9), sections 20–26 from St. Cyprian’s treatise *De mortalitate* (CCSL 3A, pp. 27–32) and an incomplete series of short Biblical texts. These texts were used as lessons at matins in the Office of the Dead. The article investigates the liturgical context of these texts in Lundensian liturgy as compared to the Nordic, German and English traditions and with the Dominican and Roman rites; it also seeks to place the Office of the Dead in the historical context of late medieval spirituality. Some thirty breviaries and manuals are utilized for the investigation.

2. The Office of the Dead had two different forms in many traditions during the Middle Ages: one for *vigilia mortuorum*, another for All Souls' Day, on 2 November. The difference between these two forms lies primarily in the choice of readings and responsories for matins.

3. In the books from Lund, there are two different sets of readings for *vigilia mortuorum*: one set from the book of Job (no. 1d in the categorization of Knud Ottosen), which in both Lund and in most of the other traditions investigated here, is the usual one, and one set containing the shorter Biblical texts (Ottosen's no. 9) that are represented in the LDV. The nine responsories are the same in both cases (Ottosen's 14-72-24, 32-57-68, 82-40-38).

The readings at matins for All Souls' Day consist, in the Lundensian breviaries, of either St. Augustine's sermon *Quando celebramus* or St. Cyprian's *De mortalitate*; the responsories are the same in both cases (82-83-58, 1-44-47, 79-18-38). While the set of readings and responsories for *vigilia mortuorum* focuses on the individual and can be understood also as the church praying *in persona defuncti* in the face of death and in the land of the dead, the office for All Souls' Day has a more general, collective character.

4. In the Nordic offices of the dead, the usual liturgical pattern for the Nordic dioceses is discernible: the Danish dioceses of Lund and Roskilde and the Swedish diocese of Linköping are redolent of the German tradition of Hamburg-Bremen, the other Swedish dioceses – Uppsala, Strängnäs, Skara, Västerås and Åbo/Turku – have in addition been influenced by Dominican tradition, while the Norwegian liturgy throughout the Middle Ages preserved many English characteristics. This can be seen in the choice of readings and responsories for the Office of the Dead and in the fact that some traditions had a special order for All Souls' Day while others had none.

5. The final section of the article studies the Office of the Dead as the prayer of the Church for faithful souls in purgatory. A responsory that occurs frequently in the various offices of the dead (CAO no. 6417) could easily be regarded as an expression of the fully developed doctrine of purgatory as the place where penitence not completed in a person's lifespan can be fulfilled and, thus, be thought of as a product of the High or Late Middle Ages. In fact, the responsory is an oration that appears already in the so-called Sacramentarium Veronense from around the year 500. The question about unfulfilled penitence was a problem that followed the church throughout the Middle Ages. It received its solution in the definition of the doctrine of purgatory at the Council of Lyons in 1274. The doctrine of purgatory and the fulfillment of penitence through "purgatorial punishments" became the interpretive pattern for the meaning of texts and practices in the Office of the Dead, quite regardless of when they were conceived and what they originally may have meant.

CHRISTER PAHLMBLAD, associate professor and researcher in Practical Theology at the Centre for Theology and Religious Studies, Lund University,

has dwelt primarily on the liturgy of the Middle Ages and the Reformation period; he has also dealt with questions concerning the canonical regulation of the Church Assembly and the clerical office (“teaching ministry”) in the Lutheran churches of Sweden and Finland. He is presently engaged in a research project concerning the manuscripts emanating from the theological conflicts in Sweden c. 1560–1593.

Åslaug Ommundsen: *French and English music in Lund*

The sequences *Ab arce siderea*, *Lux iocunda lux insignis* and *Alleluia nunc decantet* occur on the last two leaves of *Liber daticus vetustior*. These leaves (fol. 141–42) constitute their own quire, and are generally counted as a third separate unit of the book. The sequences were sung during the Mass on feast days, and the sequence selection here is intended for important Church celebrations, such as those of the Virgin Mary (or possibly Advent), Pentecost and the Apostles. It is difficult to determine the original context of the leaves, but they were presumably copied ca. 1200 in the environment in Lund where *Liber daticus vetustior* was used, since the scribe was probably responsible for some marginal comments elsewhere in the manuscript.

The three sequences can all be connected to the flourishing of the sequence genre in France, and to some extent England, in the twelfth century. As such they are interesting examples of an Anglo-French liturgical influence in Lund, an arch see referred to as the possible point of entry for the German Hirsaugian impulses to Scandinavia. It seems clear that the early liturgy – and book culture – of Lund, requires closer study, not least through closer studies of available book fragments. How Lund has balanced various currents of European influence is difficult to say, but it does seem, at least regarding the sequences, that Lund illustrates the typical eclecticism and variation which appears to be one of the characteristics of medieval Scandinavia.

ÅSLAUG OMMUNDSEN currently holds a post-doc position at the Centre for medieval studies of the University of Bergen, Norway. She works on Nordic bookhistory and paleography with a special focus on international influences and is particularly interested in problems concerning fragments of medieval manuscripts. Her PhD (2007) was on fragments with sequences, *Books, scribes and sequences in medieval Norway*.

Register

- Aachen 64, 69, 71, 112, 117
Absalon 12, 21–23, 68, 138, 145–146,
157, 218, 245, 248, 250, 252
Acerus 183
Aco 183–184
Adalbero I av Metz 123
Adalbero II av Metz 123–124
Adalbero av Hamburg-Bremen 64
Adam av S:t Viktor 247–249
Adam van Düren 200
Ado 43–44, 114–115, 122–123, 126
Aegidius 126–127
Agge 142, 213
Aggi 182, 213
Aki Westasun 62
Alard 135
Alardus 184
Alexander III 20–21, 138
Allbo härad 216
Allhelgonaklostret, Lund 15, 66, 127,
180–181, 192, 198, 201, 214
Almar 142, 182
Allmänna Storgatan, Malmö 216
Almqvist, Carl Jonas Love 29, 86
Alnarp 172
Alpirsbach 69
Alvastra 170, 214
Alwinus 135, 182
Amalina 183
Ambrosius 63, 108, 250
Amiens 59–61, 74
Amilius 184
Anacletus II 64
Anchin 59
Anders Sunesen 21–24, 152, 154, 192,
245, 252
Andreas 49, 174, 194–195, 198, 213, 248,
250
Anna 194
Ansgar 43–44, 126
Antiochia 108
Arenchil, Michael 10–11
Arina 170
Arnold av Lübeck 74
Arnoldus 182
Arras 58–59
Arresø 212
Arrie 209–210
Asel 170
Asmund 140, 146
Asser 12, 19–24, 64–66, 135, 147–148,
154, 182–183
Asser Rig 21
Atte 142
Augustinus 59, 63, 74, 182, 189,
228–231, 234–235, 237–240
Auvergne 127
Auxerre 114, 198
Axel-Nilsson, Göran 176
Babylas av Antiochia 108
Bain, Alexander 84
Ballingslöv 172
Baltikum 23
Bamberg 237
Bannister, Henry 246
Bara härad 198, 207, 219, 221–222
Barbara 126–127
Bartolomeus 250–251
Basel 117
Becket, Thomas 21, 174, 176, 195
Beda venerabilis 114
Belbuk 185
Belja-Kila 195, 207
Bellforsen 207
Bellingaröd 213

- Benedicta 139–140, 170
 Benedictus av Nursia 111–112, 139, 186
 Benedictus Magnusson 198
 Bernhard av Clairvaux 20–21, 61, 64–65
 Bernhard av Hildesheim 63
 Bero 182
 Berthram 184
 Bertold 213
 Bertold Schild 136
 Biarno 170, 182
 Billeberga 218
 Billinge 218
 Birger Brosa 192
 Bjäresjö 222
 Bjärshög 222
 Bjørn Ormsen 144
 Blekinge 199, 216, 238
 Blume, Clemens 246
 Bodil 19
 Bonde 139, 182
 Bornholm 199, 212
 Bosæ 214
 Bosjökloster 192, 214
 Botulf 43, 118, 126, 140
 Bovo 183, 188
 Brant 142–143
 Braunschweig 68
 Bredgatan, Lund 174, 191, 198, 216
 Breengaard, Carsten 132, 134, 143, 146–147, 167–169
 Bremen 19, 118, 126, 236–237
 Brigida 192
 Brotherus 182
 Brunnby 214
 Bruno av Köln, kartusianordens grundare 58, 124
 Bruno, ärkebiskop i Köln 124
 Brågarp 219
 Bulbat 191
 Bunkeflo 211, 213
 Burlöv 192, 207–208
 Bury St. Edmunds 118
 Bålabodarna 217
 Böhmen 248–249
 Börringe 198, 214

 Cabbo 169
 Cahn, Walter 59
 Canterbury 21, 58, 73, 126, 176, 213, 247–248
 Carlquist, Gunnar 10
 Carter, John 83
 Cathróe 123
 Celestis 123

 Chartres 196
 Christ Church i Dublin 125
 Christian III 154
 Christian från klostret S:t Maximinus 124
 Christiarn Svendsen 135
 Chrodegang av Metz 111–112, 117
 Cinthio, Erik 118
 Cîteaux 60, 74
 Clairvaux 20–21, 61, 63–65, 214
 Claudus 139, 213
 Clermont 127
 Cluny 118–119, 123, 228, 251
 Colmar 117
 Coly/Conradus 187
 Conrad av Eberbach 63, 74
 Conradus 188
 Corbie 12, 59–62, 74–75, 125, 168
 Corvey 72
 Crismannus 183
 Cristiarn 170
 Cristina 139, 199–201
 Cyprianus 228–232, 235, 237

 Dacia 216
 Dagstorp 198, 211
 Dalby 15, 66, 68, 119, 127, 135–136, 138–139, 142–145, 170, 180–182, 184, 186, 189, 192, 198, 214, 251
 Daniel 126
 Daphne 108
 Dionysios Areopagita 71
 Dionysius, biskop i Paris 43, 58, 63
 Disibodenberg 67
 Dominicus 126
 Dominikankonventet, Lund 214, 216
 Dotter 213
 Douai 59
 Drotten, se S:t Drotten
 Dublin 43–44, 122–126
 Dubois, Jacques 115

 Ebbe 137
 Eggen, Erik 245, 248
 Eklund, Torsten 88
 Ekström, Per 54, 113
 Elias 184
 Elias från Muckno 124
 Elin av Skövde 109
 Elisabeth av Ungern 126–127
 Ellinge 221
 Emmelndorf 213
 England 15, 42, 63, 118, 172, 213, 246, 248, 252
 Erik Ejegod 19–20, 62, 159

- Erik Emune 20, 24, 66, 143–144, 146–148, 158–159
 Erik Klipping 152, 160
 Erik Lam 65, 135
 Erik Menved 161
 Errico 64
 Esarp 221
 Esbern Snare 21
 Esbjörn 137–138
 Esger 137, 160, 193, 197
 Eskil, biskop i Viborg 146–147
 Eskil, ärkebiskop i Lund 12, 19–22, 63–66, 71, 74, 127, 135, 138, 144–146, 148, 172, 183, 189, 245, 248, 251–252
 Eskildsø 250
 Eskillus 192
 Esrum 20, 144, 214
 Everger 124
 Evergislus 125
 Everhardus 182

 Faderus 138, 145, 182
 Farstorp 193
 Faurås härad 205, 207
 Feather, John 83
 Febvre, Lucien 81
 Felix 123
 Filing 140–141
 Filip 250
 Findor 72, 134, 139, 153
 Fingen 123
 Finja 69, 218
 Fiskestrådet, Malmö 216
 Fjellie 208–210
 Fjenneslev 21
 Fjäre härad 205
 Flackarp 219
 Flandern 42–43, 58, 65
 Floreffe 65
 Florentius 184
 Florus 114–115, 122
 Flotstok 205
 Flädie 209–210
 Fosie 209–210, 214
 Fotevik 20, 171
 Franciskankonventet, Lund 214, 216
 Franciskus 126
 Frankerriket 172
 Frankrike 15, 21, 42–43, 54, 58–59, 63–65, 74, 120, 127, 202, 213–214, 246, 248–249, 252–253
 Fredrik I Barbarossa 21, 65, 138
 Fregerus 184
 Frendo 183
 Frosta härad 207, 213, 218

 Fyn 212
 Färs härad 217, 220

 Gabriel 247
 Galen, Peder Jensen, se Peder
 Galigæ 198
 Gelting, Michael 65–66, 120–121
 Gerbernus 182
 Germanus, biskop i Paris 43, 63
 Gertrud 68, 140
 Gervasius, martyr 43, 63, 108
 Gessie 218
 Ghent 125
 Gjerløw, Lilli 251–252
 Godehard 43–44, 58, 63, 66, 74, 126
 Godmund 140, 146
 Gorgonius 123
 Gorze 123–124
 Gotland 137, 170, 192
 Gotzvinus 183
 Gozvinus 182
 Grate hed 21
 Graz 92, 95
 Gregorius 182
 Gregorius den store 43–44, 59–60, 63–66, 74, 230
 Gregorius VII 64
 Grevie 209–210, 220
 Grobe 185
 Groß-Comburg 69
 Gudsärk 213
 Guido 160–161, 197–198
 Gullarp 218
 Gumbrecht, Hans Ulrich 98–99
 Gumlösa 173
 Gutnalia 136–138, 170, 192
 Gyrthalycke 219
 Gyurth 182
 Gårdstorp 198
 Gällared 195, 207
 Gödeby 207
 Göinge härad 173, 208, 218, 219
 Görslöv 199

 Halland 143, 195–199, 205, 207, 216, 238
 Hallaröd 218
 Halmstad 199
 Halmstads härad 195, 205, 207
 Hamburg 213
 Hamburg-Bremen 19, 64–65, 74, 238
 Hammenhög 209
 Hammerich, Angul 245, 252
 Hamund 209
 Hansen, Anne Mette 95
 Haquinus 182

Haquinus Thordson 173	Israel Scotigena 124
Harjagers härad 198, 210–212, 221	Italien 114
Hektor 184	Ivetofta 219
Helene 143	
Helgeandshuset, Lund 214	Jacob Erlandsen 69
Heliga Korssets kloster i Dalby, se Dalby	Jacobus Eriksun 170
Heliga Trefaldighets kyrka, Lund, se S:t	Jacobus Jønæsson 176
Drotten	Jacobus Pæterssun 198
Heligkorskyrkan, Lund 216	Jakob 176, 250
Helmarshausen 58, 66, 70–72, 153, 170,	Jakob Axelsson Tott 217
180, 202	Jakop Esbjörnsson 213
Helsingborg 212	Jean d’Amiens 59
Henricus 64, 135, 139, 182	Jens Grand 14, 105, 151, 161, 163–165
Henrik IV 67	Jerusalem 68–69, 71, 106
Henrik Lejonet 68	Johannes 145–146, 182, 199, 250
Herbertus 182	Johannes, abbot 184, 188
Hereford 238	Johannes av Gorze 123
Heribertus 44, 125	Johannes Chrysostomos 71
Herrestads härad 213, 222	Johannes Döparen 109, 154, 176
Herrevad 20, 65, 214	Johannes Esbjörnsson Hurva 213
Hessen 170	Johannes Kannæ 157, 159
Hieronymus 63, 70, 114	Johannes Saxtorp 213
Hildesheim 43, 63, 66–67, 69–70, 74,	Johannes Själlandsfare 213
126, 251	Johannes Uffæsun 198
Hildolfus 184	Joharus 137, 182
Himle härad 205	Jonas 213
Hirsau 251–252	Jonstorp 218
Hjärup 192	Joon Petri 175
Honorius II 64	Joseph Botulphson 157
Huglek 184	Judas Thaddeus 250–251
Hugo 71, 183–184	Juliana 173–175
Hulth Liliensträhle, Zacharias, se	Jylland 212–213, 216
Liliensträhle	Järrestads härad 214, 221
Hunneberga 194	Jörgen Strug 10
Hurva 213	
Husie 211, 220	Kældor 221
Hythin 142–143	Kæsyä 217–218
Håstenslöv 193	Kætelbernus 182
Hög 198	Kanutus 145–146, 160–161, 174,
Höks härad 195, 205, 207	194–197
	Karl V 171
Idensen 69	Karl den skallige 115
Ignaberga 218	Karolus 154, 157
Ilbenstadt 67	Katarina 176
Immel, Steven och Olga 94	Katarina av Alexandria 126–127
Indien 251	Kattesund, Lund 214
Ingæ 175	Ketil eller Kjeld 138, 142
Ingelstads härad 209	Ketil af Viborg 138–139, 144–145
Ingimarus 152, 159, 183, 188	Kila rote 195–196, 207
Innocentius II 63–65	Kinnevalds härad 216
Innocentius III 23, 113	Klostergatan, Lund 23
Irland 123	Klosterrath 58
Isarnus 157	Knud (V) Magnussen 140, 145–146
Island 245, 250–251	Knudtzon, Erik 10
Israel 106	Knut VI 49, 68

- Knut den helige 44, 54, 62, 74, 109, 118, 126
 Knut den store 118, 125, 212
 Knut Lavard 44, 64, 126
 Knästorp 192
 Konga härad 216
 Konstantin den store 107
 Kornheddinge 221
 Krafts kyrkogård, Lund 199
 Kramer, Manfred 84
 Kreta 213
 Kristoffer I 160
 Kristoffer II 157
 Kruckenberg, Lori 246, 252
 Kryptkyrkan, Lund 44, 176, 200, 215–216
 Kudheddinge 221
 Kungsladugården, Laholm 207
 Kungslena 171
 Kvarnheddinge 221
 Kvibille 198
 Kyrkheddinge 221
 Kågeröd 218
 Källs Nöbbelöv 221
 Källstorp 10–11
 Köhler, Wilhelm 54, 58
 Köln 43–44, 58, 62, 124–125
 Köpenhamn 12–14, 22, 29, 87, 151–157, 167, 200–201

 Laholm 195, 207
 Lambertus 184
 Langebek, Jakob 80, 155–158, 163–164
 Laurentius 20, 70–71, 184, 189, 194–195, 197–198, 216, 250
 Lazarus 235
 Le Goff, Jacques 239–240
 Lemaître, Jean-Loup 111, 113, 120, 127
 Le Mans 58
 Lena 171, 216
 Leo IV 118, 126
 Liessies 59
 Liliensträhle, Zacharias Hulth 9
 Lilla Beddinge 220
 Lilla Bjällerup 220
 Lilla Harrie 211, 220
 Lilla Råby 220
 Lilla S:t Peter, Lund 175, 216
 Lille Lyngby 212
 Linköping 237–238, 248, 250
 Linnerius, Jonas 10–11
 Livinus 125
 Ljunits härad 221
 Ljusa gatan, Lund 216
 Lolland 212

 London 212–213
 Lothar III 64–65
 Lothringen 123–124
 Lucia 172
 Lucius 44, 65, 126
 Ludvig den fromme 112
 Luggude härad 214, 218
 Luzern 96
 Lyby 207
 Lyngsjö kyrka 68
 Lyon 114
 Löberöd 11

 Madsen, Mogens 10
 Maggha 170, 213
 Maglehög 211
 Magnus 145–146, 171
 Magnus, *conversus* vid Trinitatis kyrka, Lund 142
 Mainz 19, 67, 230
 Malmö 174, 194, 209–210, 212–213, 216–217
 Manegold 72
 Marbach 58, 117
 Marchiennes 59
 Marcus, abbot 188
 Marcus scriptor 54, 201
 Margareta 126–127, 139, 142, 170, 184, 213
 Maria Magdalena 197, 198, 235
 Marine 173, 175–176
 Martène, Edmond 112–113
 Martin, Henri-Jean 81
 Martinus, kardinalpresbyter av San Stefano a Monte Celio 64–65
 Martinus, biskop av Tours 43, 58, 63
 Matteus 250
 Magnus Knudsen 145–146
 Magnus Matthiae, se Madsen
 Matthew Paris 60
 Mattias 250–251
 Mauritius 118–119
 Mellan-Grevie 209–210, 220
 Mellanheddinge 221
 De Mérindol 59–60
 Metz 43–44, 54, 58, 62, 111, 122–124, 127
 Mjåla 195, 197, 207
 Moberg, Carl-Allan 245, 248, 250, 252
 Mogens Madsen, se Madsen
 Mont Saint-Michel 58
 Mose 248–249
 Mossheddinge 221
 Mälaren 17
 Mölleberga 221

- Næstved 212
 Naffentorp 213–214
 Nattfare 214
 Nederländerna 42–43
 Nero 250
 Nevishög 221
 New York 94
 Nicholas Olavi 191–192
 Nicolaus 135–136, 144, 158, 182, 187, 205
 Nicolaus (Nils) Bunkeflo 213
 Nicolaus Pose 158
 Nidaros 245, 247, 250–253
 Niels 136–138
 Niels, greve 144
 Nielsen, Lauritz 54
 Niger 213
 Nikolaus 195
 Nikomedia 114
 Nils 205, 213
 Nils, kung 19, 24, 140–141
 Nils Tuesen 212
 Ninove 65
 Norge 109, 238, 245, 248, 250–251
 Norra Halland 205
 Norra Nöbbelöv 221
 Norra Åkarp 208
 Norre port, Ystad 217
 Norrvinge härad 216
 Northumbria 112, 114
 Notker Balbulus 246
 Notre Dame 248–249
 Nydala 170, 214
 Närke 170, 192
 Nöbbelöv 211, 221
- Odense 14, 66, 118, 180, 212, 214, 237
 Olaf 134, 142
 Olav Haraldsson 43, 118, 126, 250
 Olavus 188, 213
 Olavus, kallad Styreman 191
 Olof 213
 Ong, Walter J. 81
 Onsjö härad 208, 218, 221
 Oran 222
 Oretorp 222
 Ó Riain, Pádraig 43–44, 58, 62, 122–125
 Orléans 112–213
 Osby 218
 Osmund 184
 Otto I 124
 Ottosen, Knud 231, 237
 Oxie 209–210
 Oxie härad 207, 209–211, 213, 218, 220
- Paderborn 69
 Palm, August 11
 Palmstedt, Erik 201
 Pamp, Bengt 213
 Parc 65
 Paris 21, 43, 54, 58, 63, 74, 112, 114–115, 194, 245–250, 252–253
 Paulus 188, 235, 239, 250
 Peder 135, 145
 Peder Jensen Galen 158, 165
 Peder skolemester 158
 Peter 213
 Peter Ebbesen 193–194
 Peterskyrkan, Rom 107
 Petrus 154, 157–159, 193–194, 250
 Petrus Botulphi 157, 176
 Petrus Lombardus 238, 241
 Petrus Nicolai 158
 Petrus (Per) Skåning 213
 Poitiers 69
 Polykarpos 106–107
 Pommern 55, 185
 Prag 93, 194
 Prémontré 65, 183, 186
 Protasius 63, 108
- Quentin, Henri 114
- Radolfus 184
 Randers 212
 Ratzeburg 69
 Ravengiersburg 66, 145, 170, 180
 Reginaldus de Vallibus 198
 Reims 43, 59, 63, 65, 68, 74
 Remigius, biskop i Reims 43, 58, 63
 Remmarlöv 211
 Renaud, Geneviève 115
 Regensburg 237
 Reiss, Georg 250
 Reslöv 208
 Rhenlandet 19, 42–43
 Ribbing, Sigvid, se Sigvid
 Ribe 68, 212
 Ricardus 184
 Rico, biskop i Roskilde 65, 147
 Ridderstad, Per S. 83, 95
 Riga 23
 Rimbert 43–44, 126
 Ringsted 212
 Riseberga 170, 192
 Robert 137
 Rom 21, 23, 107–108, 114, 118–119, 125, 230, 250
 Roma kloster, se Gutnalia
 Ronneby 199

- Roskilde 20–21, 44, 65–66, 126,
 145–147, 180, 212, 237–238
 Rozierus 182
 Rufus 134, 170
 Rumma 218
 Rusticus 43, 63
 Råröd 173
 Rönnebergs härad 213, 218
 Rönne Mölla 218
 Rönne å 218

 Sachsen 64
 Saint-Amand 58
 S:t Andreas, Lund 216
 S:t Botulf, Lund 216
 S:t Clemens, Lund 216
 S:t Clemens, Metz 123
 S:t Drotten, Lund 15, 123, 183–186, 189,
 214
 S:t Felix, Metz 123
 S:t Gallen 246
 Sainte Geneviève, Paris 65, 248–249,
 253
 Saint-Germain-des-Prés, Paris 115
 Saint Gervais-et-Saint-Protais, Paris
 63
 S:t Godehard, Lund 63, 216
 S:t Jakob, Lund 216
 S:t Johannes, Lund 216
 S:t Jörgenshospitalet, Lund 216
 S:t Knut, Odense 214
 S:t Magnus, Lund 216–217
 S:t Mikael, Lund 174, 195, 215
 S:t Mårten, Lund 216
 S:t Nikolaus i Bosö 214
 S:t Nikolaus, Lund 215
 S:t Olof, Lund 216
 Saint-Omer 58
 S:t Pantaleon, Köln 124–125
 S:t Paul, Lund 216
 S:t Peters kloster, Lund 142, 145, 153,
 170, 198, 214
 S:t Petri, Lund 215
 S:t Petri i Tommarp 214
 S:t Stefan, Lund 216
 S:t Symphorianus, Metz 44, 123
 S:t Thomas, Lund 216
 S:t Trinitatis, se S:t Drotten
 Saint-Vaast 59
 S:t Victor, Paris 65, 71, 112, 246–250,
 253
 San Stefano a Monte Celio 64
 S:ta Maria, Esrum 214
 S:ta Maria, Herrevad 214
 S:ta Maria, Vä 214

 S:ta Maria magle/S:ta Maria mot öster,
 Lund 175, 216, 220
 S:ta Maria minor/Lilla Mariakyrkan,
 Lund 215, 217
 S:ta Maria och S:t Nikolaus i Bosö 214
 S:ta Maria och S:t Petri, Lund 215
 S:ta Maria ”vid muren”, kloster i Metz
 124
 S:ta Marias nunnekloster i Lund 188
 Salisbury 232, 237
 Sallerup 211, 218, 221
 Sarum 232, 237–238
 Saxo Grammaticus 22, 24, 131, 168
 Saxtorp 213
 Schild, Bertold, se Bertold
 Schumacher, Peder 154
 Sens 21, 65, 247–248
 Sibbarp 207
 Sigbjörn 207
 Sigtuna 17
 Sigvard Godriksen 136
 Sigvid Ribbing 207
 Sigvidstorp 195, 207
 Simon 135, 250–251
 Sinai 248
 Sitriuc III 125
 Sixtus 250
 Sjöland 20, 22, 44, 65, 74, 212
 Sjöbo ora 222
 Skanör 174, 212, 217
 Skara 237–238
 Skara stift 109, 229, 238
 Skinnatorn 220
 Skivhög 211
 Skomakaregatan, Skanör 217
 Skottland 123
 Skytien 251
 Slangerup 214
 Slesvig 66, 180, 192, 237
 Smygehuk 10
 Smyrna 106
 Soissons 63–64, 74
 Sorø 22
 Speyer 19, 66–67
 Stanchillus 182
 Stam, Per 90
 Stefan 21, 65
 Stefanus 198
 Stenkil 183
 Stora Beddinge 220
 Stora Bjällerup 220
 Stora Harrie 211, 220
 Stora Råby 220
 Stora S:t Martin, Köln 124
 Stora Södergatan, Lund 17

- Stortorget, Lund 23, 67
 Stridsberg, Nils 10
 Struzl, Paul 92
 Strängnäs 237–238
 Styreman 191
 Stävie 211
 Suger 61
 Sundius, Johan 9–10
 Sune 142, 217
 Suno 183, 217
 Svealand 216
 Sven 182, 213
 Sven, kung 140, 146
 Sven Trugotsen 19
 Sveno 182, 196
 Sweno 182
 Svärtingstorp 218
 Symon Ørsun 172
 Szirmai, Joseph 34
 Särslöv 211
 Särsvik 217
 Søborg 20
 Södra Esplanaden, Lund 17
 Södra Halland 205, 207
 Södra Sandby 192
 Södra Åkarp 207, 220
 Sönderjylland 192
 Sövestad 213
- Tessin, Carl Gustaf 82
 Theodignus (Theodwin) 66
 Therbernus 184
 Thidricus 184
 Thomas 182, 250–251
 Thomas av Canterbury 126
 Thomas Becket, se Becket
 Thonna 188
 Thora 139, 145, 170
 Thorkil 143
 Thormand, Jørgen 154
 Thormoth 142, 183
 Thorstanus 182
 Thoste 182
 Thrudo 184
 Thrugot 155, 160
 Thrugund 142
 Thrygillus 170
 Thuro 182
 Tisseron, Serge 82
 Tobias 188
 Toke 134, 170, 213, 217
 Tola 135–136, 142
 Tolo 182
 Tomas 195
 Tommarp 14–15, 180–186, 188–189, 214
- Torna härad 208–209, 211, 220–221
 Torsten 213
 Torup 195, 207
 Toste 143
 Tott, Jakob Axelsson, se Jakob
 Tottarp 198
 Totte 205, 213
 Toul 58, 123
 Tours 43, 58, 63, 74
 Tovo 182
 Trafn 217
 Travnosträte, Skanör 217
 Trelleborg 10, 212
 Trento 247
 Trier 58, 123–124
 Trinitatis, se S:t Drotten
 Trojeborg 217
 Trøjstickare 217
 Tuke 213
 Tulo 170
 Tumatorp 20
 Tydinge 219
 Tönnersjö härad 195, 205, 207
 Tönnersjö 195, 207
- Ubbo 199
 Uffo 170
 Ulf 142, 213
 Ulrich 125
 Underåsa 207
 Unne Skåning 216
 Uppsala 65, 192, 201, 237–238
 Uppvidinge härad 216
 Uppåkra 192, 219
 Usuard 112, 115, 126
- Valdemar I 21–22, 138, 146
 Valdemar II 23
 Valdemar Atterdag 157–158
 Wallin, Curt 182
 Vallkärra 192, 220
 Vallkärra Torn 220
 Wall Street 84
 Walter 184
 Walterus 139, 182
 Waulsort 123
 Wearmouth-Jarrow 114
 Wegner, Hans 100
 Weibull, Curt 167
 Weibull, Lauritz 14, 49, 65–66, 115–116,
 121, 131–135, 137, 139–143, 145–149,
 153, 167, 201
 Vemmenhøgs härad 220
 Verdun 43, 123
 Vessige 207

- Vestervig 66, 180
 Viborg 66, 68, 136, 138, 143–147, 180, 212
 Victor IV 138
 Vienne 114, 115
 Wieselgren, Peter 11
 Viktor IV 21
 Wilhelm 182
 Wilhelm av Æbelholt 126
 Villands härad 219
 Willehad 43–44, 118, 126
 Winchester 58, 73
 Vinslöv 69
 Vintrie 211
 Virke 210
 Viske härad 205
 Vitskøl 213–214
 Vragerup 219
 Vragerups mark 219
 Wrangel, Ewert 54, 58
 Vä 20, 69, 183, 185, 188–189, 214
 Varend 192, 216
 Värmö 218
 Västergötland 171
 Västerstad 217–218
 Västerås 237–238
 Västra Grevie 220
 Västra Göinge härad 208, 218–219
 Västra Mårtensgatan, Lund 23
 Västra Nöbbelöv 221
 Västra Sallerup 211, 221
 Västra Skrävlinge 220
 Västra Torn 220
 Västra Västerstad 220
 Växjö 238
 York 238
 Ystad 174, 199, 212, 217, 221–222
 Åbo 174, 238
 Åhus 212–213
 Åkarp 193, 207, 208–209
 Åkarps mölla 208
 Åke Rask 217
 Åke Rasks gård 217
 Ålstorp 193
 Århus 212, 214
 Årstads härad 195, 205, 207
 Ås 207
 Åsa 213
 Åse 135, 140
 Æbelholt 112, 126, 214, 250
 Äsperöds kyrka 218
 Ätran 207
 Öllsjö 195, 207
 Önsvala 221
 Öresund 201
 Österlen 221
 Östraby 220
 Östra Grevie 209–210, 220
 Östra Göinge härad 218
 Östra Nöbbelöv 221
 Östra Sallerup 218
 Östra Skrävlinge 220
 Östra Tommarp 214
 Östra Torn 220
 Östra Vallgatan, Lund 17
 Östra Västerstad 220
 Öved 15, 20, 180–181, 184–186, 189, 192, 214
 Övre Malmö 194, 210